http://vk.com/zno_in_ua

П. С. Гончарук

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

з найдавніших часів
до початку XX століття

2-ге видання

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ЗНО & ДПА
http://vk.com/zno_in_ua
Готуйся з нами :)
(у нас ти знайдеш актуальну інформацію,
останні новини, добру підготовку,
дружній колектив та багато ін.)

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.3(4УКР)я73
Г 65

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-906 від 27.04.2004)

Рецензенти:
Пінчук Юрій Анатолійович – завідувач відділу історіографії Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор;
Путро Олексій Іванович **–** завідувач кафедри суспільних дисциплін Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, доктор історичних наук, професор.

Гончарук П. С.
Г 65 Історія України з найдавніших часів до початку XX століття. Навч. пос. 2-ге вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 528 с.

ISBN 978-966-364-770-8

Навчальний посібник об'єднує 27 лекцій з історії України з найдавніших часів до XX століття.

Лекції обумовлені тривалим досвідом роботи автора в школах та вищих навчальних закладах, особливостями власної методики викладання лекційних матеріалів, появою нових трактовок вченими тих чи інших історичних проблем.

У посібнику передбачені обов'язкові елементи вузівської лекції. Кожна тема розповідає про джерела, які покладені в основу її розкриття, стан висвітлення проблеми в наукових працях. Видання буде корисним для викладачів вузів всіх рівнів акредитації, ліцеїв, гімназій, середніх шкіл, студентів та учнів.

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 978-966-364-770-8

© Гончарук П. С., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

http://vk.com/zno_in_ua

ЗМІСТ

Передмова. 5

Розділ І. ***Давня історія України. Київська Русь.*** 7

Лекція № 1. *Виникнення людської цивілізації на українських землях*..... 7

Лекція № 2. *Східні слов'яни*..... 25

Лекція № 3-4. *Київська Русь та її історичне значення (у двох частинах)*..... 44

Частина І. *Політична історія Київської Русі (IX–XIII ст.)*... 44

Частина ІІ. *Соціально-економічний та етнічний розвиток Русі (IX–XIII ст.).* 69

Лекція № 5. *Культура Київської Русі (IX–XIII ст.)*..... 87

Лекція № 6. *Галицько-Волинське князівство.* 100

Розділ ІІ. ***Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV – перша половина XVII ст.).*** 113

Лекція № 7. *Визволення України з-під влади Золотої Орди і боротьба за створення української держави (XIV–XV ст.).* 113

Лекція № 8. *Соціально-економічне та суспільно-політичне життя українського народу в кінці XV – першій пол. XVII ст.* ... 133

Лекція № 9. *Консолідація та національно-духовні процеси у формуванні української народності у XV – першій пол. XVII ст..* 153

Лекція № 10. *Виникнення і роль козацтва в історії України (XV – перша половина XVII ст.).* 170

Розділ ІІІ. ***Українська національна революція 1648–1676 рр. Створення козацької держави.*** 199

Лекція № 11. *Визвольна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1654).* 199

Лекція № 12. *Загострення соціально-політичних протиріч в Україні після смерті Б. Хмельницького. Громадянська війна (1654–1663 рр.).* 217

Лекція № 13. *Національно-визвольна боротьба в Україні в 1663–1676 рр. Криза та поразка революції..* 234

Розділ IV. Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси і явища в Україні кінця XVII – XVIII ст. 251

Лекція № 14. *Боротьба українського народу проти російських утисків, польської, турецької та кримської агресій в кінці XVII ст. 251*

Лекція № 15. *Наступ російського царизму на автономію України у першій чверті XVIII ст. Частина перша. 271*

Лекція № 16. *Наступ російського царизму на автономію України у першій чверті XVIII ст. Частина друга. 287*

Лекція № 17. *Намагання української старшини зберегти державний автономний устрій в Україні у середині XVIII ст..... 312*

Лекція № 18. *Соціальна та національно-визвольна боротьба українського народу у XVIII ст. 331*

Лекція № 19. *Соціально-економічні зміни в Україні у XVIII ст.... 355*

Розділ V. Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси в Україні у XIX ст. ... 365

Лекція № 20. *Адміністративно-політичне та соціально-економічне становище України у першій половині XIX ст. 365*

Лекція № 21. *Національно-духовне пробудження України у першій половині XIX ст. 385*

Лекція № 22-23. *Кирило-Мефодіївське товариство та його історичне значення (у двох частинах). 403*

Частина I. *Критика самодержавно-кріпосницької системи. Формування національної ідеї.. ..... 403*

Частина II. *Кирило-мефодіївці про шляхи боротьби українського народу за своє соціальне та національне визволення. 429*

Лекція № 24. *Реформи 60-70-х років та їх вплив на соціально-економічний розвиток України II половини XIX ст. 453*

Лекція № 25. *Класова боротьба та суспільно-політичний рух в Україні в другій половині XIX ст. 467*

Лекція № 26. *Західноукраїнські землі у XIX ст. 487*

Лекція № 27. *Українська культура XIX ст. 505*

Передмова

Тексти лекцій про історичні події, процеси і явища, що відбулися в Україні в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті з найдавніших часів до початку XX століття, обумовлені багаторічним досвідом роботи автора викладачем історії у школах та вищих навчальних закладах, особливостями його методики викладання та появою нових трактовок вченими тих чи інших історичних проблем.

Кожна лекція дає відомості про покладені в основу її підготовки джерела, стан висвітлення проблеми в сучасній історичній науці, підручниках та художньо-історичній літературі.

Історична інформація підтверджується витягами з історичних джерел та документів, уривками із наукових праць, виокремленими характеристиками найвизначніших діячів української історії. Практика показує, що такий добір лекційних матеріалів поглиблює науковий рівень текстів, робить їх корисними для підготовки семінарських занять, контрольних, курсових та дипломних робіт.

Принципові основи структури посібника пов’язані з хронологічною послідовністю у розкритті найголовніших історичних подій, процесів і явищ.

Матеріал розміщений у п’яти розділах, 27 лекціях: ***“Давня історія України. Київська Русь”*** (6 лекцій), ***“Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV – перша половина XVII ст.)”*** (4 лекції), ***“Українська національна революція 1648–1676 рр. Створення козацької держави”*** (3 лекції), ***“Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси і явища в Україні кінця XVII – XVIII ст.”*** (6 лекцій), ***“Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси в Україні у XIX ст.”*** (8 лекцій).

Після кожної лекції рекомендується перелік завдань і запитань, які викладач може використати для визначення ступеня засвоєння студентами щойно викладеного ним матеріалу. Крім цього, додається перелік рекомендованої літератури та науковий апарат до текстів.

Висловлюю глибоку вдячність доценту Рибаку Назару Богдановичу та старшому лаборантові Мохонько Людмилі Михайлівні за допомогу в роботі.

Розділ І

Давня історія України. Київська Русь

Лекція № 1. Виникнення людської цивілізації на українських землях

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Первісні збирачі, мисливці та рибалки.***
3. ***Племена ранніх землеробів та скотарів.***
4. ***Панування кочівників.***
5. ***Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

І. Загальні зауваження

Лекція присвячена висвітленню одного з найскладніших питань в Історії України – життю та діяльності її первісних людей. Мова йтиме про початки людського життя в Україні, розклад первіснообщинного і зародження ранньокомплексного суспільства, панування кочових племен, грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї.

Тобто, мова йтиме про події, про які, як зауважував М.С.Грушевський, не "залишилося ніяких писемних звісток, і про те, як жилося тоді людям, можна зміркувати по різних слідах людського життя, що знаходяться припадком під землею, або в печерах"[1].

Та "наука вийшла далеко за межі писемних звісток, – продовжує свої роздуми корифей української історії, – поза границю істо-

ричних часів в глибини передісторичні. Вже вона може досить докладно, хоч і здебільшого тільки, сказати, як розвивалося людське життя десять, двадцять, тридцять тисяч літ тому; як жили й господарювали наші предки, які ще не знали ні заліза, ні інших металів, які ще не вміли сіяти хліба, які не мали домашньої худоби, яку біду терпіли вони тоді і як поволі доходили кращого і легшого життя"[2].

Відзначимо, що порушена в лекції проблема висвітлена в узагальнюючих працях[3], дослідженнях вчених-істориків ***С.С.Березанської, В.В.Отрощенка, Н.Н.Чередніченка, І.М.Шарафутдінова, В.Н.Даниленка, Л.Залізняка, В.А.Ільїнської, А.І.Тереножкіна, В.В.Лапшина, К.Ф.Смірнова, М.О.Чмихова, Н.М.Кравченко, І.Т.Чернякова, В.Й.Кадєєва, В.Ю.Мурзіна, Ю.В.Павленка*** та ін. авторів [4].

В узагальнюючих працях та монографічних дослідженнях читачі відшукають відповіді на питання про початки людського життя на українських землях, полювання первісних мисливців на мамонтів та бізонів, зміни в екологічному середовищі та їх вплив на людське буття; про перших землеробів та кочівників (кіммерійців, скіфів та сарматів); виникнення, політичний розвиток та культуру грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї та інші тогочасні історичні проблеми.

Всі ці питання розглядаються у тісному взаємозв'язку життя автохтонів з діяльністю тих суспільних груп, які перебували в ті часи на землях України. Про історичні події, що відбувалися в ті далекі дослов'янські часи писали й письменники.

Зокрема, давній період відображено у творах ***І.Білика, В.Владка, Р.Леонтовича, А.Лотоцького, Т.Микитана, Д.Міщенка, В.Чемериса*** та ін. авторів [4].

Безперечно, що твори згаданих письменників не є науковою літературою і не можуть бути певним джерельним свідченням, проте вони збагачують історію емоційним матеріалом, допомагають читачам уявити епоху в певних людських образах та їх діях.

II. Первісні збирачі, мисливці та рибалки

Вчені вважають, що терени України заселені людьми з найдавніших часів. Проте її землі, як зазначають автори книги "Давня та середньовічна історія України" (1996), "не входили до ареалу ан-

тропогенезу – регіону, де відбувався процес олюднення високорозвинутої мавпи. Тому тут не знайдено ні залишків викопних людиноподібних мавп – предків людини, ні слідів їхньої діяльності”[5].

Розкопки та знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії дають підставу дійти висновку, що початок історії людства можна датувати 2–2,5 млн. років від наших днів. Автор одного із найкращих курсів історії України професор Борисенко В.Й. пише, що “саме в ті часи мавпа-примат звелася на задні кінцівки й звільнила передні для добування їжі та виготовлення найпростіших знарядь праці. Відтоді починається розумово усвідомлена діяльність наших пращурів...”[6].

Підкреслимо, **що *перехід до користування знаряддями праці був революційною подією в житті людиноподібних істот. Усвідомлена праця, а згодом і мова остаточно вивели нашого предка з тваринного стану і зумовили його становлення як гомо сапієнса.***

Вважають, що понад мільйон років тому найдавніші люди проникли на південь Європи. Близько 800 тис. років тому – на Закарпаття (стоянка *Королеве*) поблизу Хустських воріт понад Тисою, понад 300 тис. років тому – в Подністров’я поблизу с. Луки-Врублівецької під Кам’янець-Подільським, у басейн р. *Свинолужки* на Житомирщині, біля Амвросіївки на Донеччині та ін. Вчені відшукали В Україні понад 30 таких найдавніших стоянок.

Тодішній клімат України нагадував сучасні субтропіки:

> ***В саванах бродили табуни слонів та носорогів, паслись дикі коні. В долинах річок, в широколистяних лісах росли лавр, смоківниця, самшит. Тут знаходили притулок та їжу олені, косулі, лосі. В річках та озерах жили гіпопотами, свою здобич біля водопоїв підстерігали тигри, леви, печерні ведмеді, вовки, лисиці, росомахи.***

У цих природних обставинах люди жили невеликими групами, постійно пересувалися з місця на місце в пошуках їжі, використовуючи для цього знаряддя ударної та ударно-ріжучої дії – скребла, рубила, гостроконечники. Всі вони були виготовлені з кременю, андезиту, різних сланців.

В залежності від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів: ***палеоліт*** (стародавній кам’яний вік), ***мезоліт*** (середній кам’яний вік), ***неоліт*** (новий кам’яний вік), ***енеоліт*** (мідно-кам’яний вік), ***бронзовий вік***.

> ***Палеоліт*** *– від появи людини до 11 тисяч років тому. В свою чергу палеоліт поділяють на* ***ранній палеоліт*** *(від появи людини до 150 тис. років тому,* ***середній палеоліт*** *(150–35 тис. років тому),* ***пізній палеоліт*** *(35–11 тис. років тому).*

Палеоліт – найдавнішій період в історії людства, протягом якого відбулись великі зміни: значно змінилися фізичні типи людей і відносини між ними, удосконалились знаряддя праці.

Найдавнішими стоянками людей цього періоду в Україні є: *Шари* в Криму, *Рокосове*, *Королеве* – в Закарпатті, *Лука-Врублівецька* – в Середньому Подністров'ї (Хмельницька область), *Ізюмська* – на Харківщині, *Амвросіївська* – у Приазов'ї (Донецька обл.), *Житомирська*. Як уже було сказано, в Україні відкрито понад 30 таких стоянок.

На кожній із них знайдені знаряддя праці з каменю – рубила. Вони виконували функції сокири, кайла, ножа тощо. Люди, що жили в період раннього палеоліту у згаданих урочищах, збирали рослинну їжу: коріння, молоді пагони, ягоди; заготовляли слимаків, комах, пташині яйця; полювали на дрібних тварин, переходили з місця на місце, дотримувалися стадної форми проживання.

Вчені вважають, що вижити людина в ті часи могла лише в колективному співіснуванні, оскільки сама по собі значно поступалася тваринам у силі.

У другій половині палеоліту північна та більша частина Центральної Європи, в тому числі і українські землі, пережила похолодання, обледеніння, закутість у 600 метровий льодовий панцир.

На території України південна межа максимального зледеніння проходила приблизно по лінії таких сучасних міст, як: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми. Льодовик призвів до зниження води у світовому океані на 100 метрів. Зовсім зникло Азовське море, зменшилася площа Чорного моря, зникло чимало його заток [8].

> ***Прильодовикова зона нагадувала холодну піщану пустелю з густою сіткою прильодовикових озер та боліт. З льодовика постійно дули сильні вітри, що піднімали в повітря хмари пилу... В інших місцях природні умови стали схожими на тундрові і тайгові. З'являється мамонт, сибірський носоріг, північний олень та інші тварини, які люблять холод, у печерах було багато ведмедів та гієн. Пік похолодання наступає близько 20 тисяч років тому [9].***

Зміни в природі змусили первісну людину пристосовуватися до нових умов існування. Вчені зауважують, що вирішальним для дальшого розвитку людини було винайдення близько 100 тисяч років тому вогню. Люди почали обігріватися у холодну пору, урізноманітнювати харчування, відчули себе більш впевнено в навколишньому середовищі [10].

На зміну ***архантропу*** в епоху середнього палеоліту (150–35 тис. років тому) приходить ***неандерталець*** (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток).

> ***Неандерталець був невисокий на зріст, сутулий, мав велику голову видовженої форми з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Об'єм його мозку становив від 925 до 1800 см³, особливо були розвинуті ділянки мозку, пов'язані з просторово-координаційними функціями та їхнім контролем [11].***

На території України вчені знайшли 200 стоянок цього періоду. Зокрема біля Сімферополя, Бахчисарая, на Донеччині поблизу с. Антонівки, в Закарпатті біля села *Королеве* та ін. місцях. Найбільш заселеним на той час був Крим з його сприятливими для життя умовами. В печерах проживали по дві-чотири сім'ї, що складалися з 6–7 осіб кожна.

Неандертальці набули певних навичок виготовлення знарядь праці, навчились надавати їм зручної форми; намітився поділ праці між чоловіками і жінками. Боротьба за *виживання* змусила людей виготовляти зі шкур одежу, інтенсивно заселяти печери, будувати примітивні наземні житла[12].

Пізній палеоліт (35–11 тис. років тому) став новим великим кроком у розвитку людства. В цей час формується близький до сучасного тип людини – ***Кроманьйонець*** (назва походить від місцевості у Франції, де вперше знайдено рештки людини виду **Homo sapiens** – людини розумної).

Відомі численні пам'ятки цього часу. Найвідоміші з них – ***Кирилівська*** у Києві, ***Гінці*** на Полтавщині, ***Мізин*** у Подесенні, ***Межиріцька*** на Черкащині та ін. Всього вченими відкрито близько 500 стоянок цього часу.

> ***Основою життя кроманьйонців було полювання на великого звіра: мамонта, північного оленя, ведмедя, широкопалого коня, бізона. На Амвросіївській стоянці виявлені кістки, що належали близько тисячі бізонам.***

Вчені гадають, що родовий лад у найдавніших людей виник 200 тис. років тому. Він був універсальним колективом, бо виконував не лише шлюбні, а й господарські та керівні функції. Рід у цей час був матріархальним, родовід вівся по жіночій лінії, яка відігравала значну роль у мисливській общині.

Перші люди вчилися відтворювати навколишнє середовище художніми засобами: зображеннями на кістках тварин. Створювали музичні інструменти: з кісток оленя – флейту, мамонта – ударні пристрої.

Люді вірили, що явищами природи управляють боги: грому, дощу, сонця, вітру тощо. У цей час формується віра в спільного для конкретної групи людей предка – ***тотемізм***; в існування душі та духів, що нібито управляють усім матеріальним світом – ***анімізм***, зустрічаються поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей – ***фетишизм***; здійснюються обряди, пов'язані з чаклунством, відьмуванням – ***магія*** тощо [13].

Мезоліт (10–6 тис. років тому.) був перехідною епохою від палеоліту з його привласнюючими формами господарювання до ***неоліту*** (6–4 тис. років тому) – з відтворюючим господарством. Початок мезоліту збігається із закінченням льодовикового періоду.

Видатним досягненням людського розвитку цього періоду є винайдення лука зі стрілами, за допомогою яких мисливці вражали здобич на великій відстані. Нові умови змушували людей шукати окрім мисливства інші засоби для існування: збирання рослинної їжі, виловлення риби тощо.

В епоху мезоліту стоянки первісних людей дрібнішали, великі колективи розпадалися. В Україні виявлено близько 1000 стоянок ***мезолітичної*** епохи. Серед них ***Мурзак-Коба і Фатьма-Коба*** в Криму, ***Гребениківська*** на Одещині, ***Туровська*** на Черкащині та ін. Встановлено, що в ті часи проживало по 3–5 осіб на 100 кв. км.

Людина в епоху мезоліту значно удосконалила старі знаряддя праці (вони стають меншими за розмірами), створила нові інструменти: долото, сокиру, тесло, ножа – з кам'яними пластинами. Це привело до важливих зрушень в житті первісних людей: від вибіркового полювання вони переходять до елементів відтворюючого господарства.

ІІІ. Племена ранніх землеробів та скотарів

Вчені встановили, що 10–6 тис. років тому племена, які заселяли українські землі, вступили в так звану ***неолітичну*** епоху – новий кам'яний вік. Її справедливо називають ***"неолітичною революцією".***

В цей час, за висловом М.С.Грушевського, людина навчилася "вертіти діри, щоб посадити сокиру, молоток або булаву на дерево або кістку. Дивуватися приходиться не раз, як таки-так чоловік, не знаючи заліза, каменем або кісткою вмів висвердлити такі рівні, акуратні діри, так вишліфувати піском сокиру, клин або долото з каміння, виробити таку тоненьку стрілку, ножик, пилку, серп з кременя.

Та не тільки в цім *видно великий поступ* людського життя... В часах же новішої кам'яної культури він уже мав домашню худобу і міг годуватися м'ясом і молоком від свого стада... навчився робити посуду з глини і випалювати її на вогні, робив її з руки без гончарного круга... став робити кращі житла для себе, викопуючи влоговини в землі і надбудовуючи з боків та покриваючи зверху"[14].

Та найбільшим переворотом в житті осілих людей епохи неоліту є освоєння та вирощення злакових культур – ячменю, пшениці, проса, жита; результатів огородництва – вирощення цибулі, часнику; одомашнення різних тварин – великої рогатої худоби, свиней, собак, кіз, овець тощо. Як зазначає професор Борисенко В.Й., – "на зміну традиційному мисливству, рибальству, збиральництву, прийшли відтворюючі форми господарювання – землеробство і скотарство"[15].

Перехід до землеробства і скотарства сприяв політичним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквітові племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади.

По-суті, відбулася виробнича революція, яка привела до появи селянської (землеробської) цивілізації, якій судилося стати панівною до виникнення і широкої розбудови міст.

> ***Енеоліт (IV–III тис. до н.е.) – мідно-кам'яний вік був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, до часу остаточного утвердження домінуючої форми відтворюючого господарства. Саме в енеоліті відбувається перший***

великий поділ праці, в основі якого лежало відокремлення пастуших племен від осілих землеробів, які в господарстві навчилися використовувати мідь, виплавляти та кувати її.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV–III тис. до н.е.).

Перше поселення цієї землеробської культури було відкрито у 1893 р. професором Вікентієм Хвойкою в с. Трипілля на Київщині. Носії трипільської культури населяли Нижню Наддунайщину, Наддністрянщину, Побужжя й частково Середню Наддніпрянщину, тобто регіони, що тепер входять до території України, Молдови та Румунії. В Україні виявлено більше як 1000 таких поселень. Трипільці селилися в басейнах рік, будували наземні та напівземні приміщення, часом одно- дво- та триповерхові. Як правило, існували невеликими селами. Траплялися й поселення-"велетні", в яких проживало до 10–20 тис. осіб.

Дослідники вважають, що трипільці переживали патріархально-родові відносини. На чолі роду стояв старійшина, який керував господарством і суспільним життям родової общини. Думається, що трипільці знали й елементи приватної власності.

Трипільська культура носила яскраво виявлений хліборобський характер. Трипільці культивували м'яку та тверду пшеницю, ячмінь, просо, жито, бобові рослини, коноплі тощо.

Основним знаряддям обробітку землі була мотика з кам'яним або роговим робочим кінцем, траплялися й мідні наконечники. Землеробство доповнювалося скотарством. З пониженням врожаїв трипільці переселялись на нові землі.

Високого рівня досягло виготовлення глиняного посуду. Трипільці залишили унікальну розписну кераміку. Використовуючи жовту, червону та чорну фарби, вони створювали багатоколірні орнаменти [16].

Відзначимо, що релігійно-магічні обряди трипільців пов'язані з їх працею, прагненням зібрати високий врожай. А тому глиняні жіночі статуетки були символами родючості та господарського благополуччя. Окремі науковці вважають, що в розписі посуду закодовані легенди та міфи трипільців. Зокрема, багато таємниць у спіралеподібних зображеннях, малюнках тварин тощо.

Отже, трипільські племена залишили помітний слід у давній історії України. Вплив їхньої культури простежується від найдавніших часів до наших днів.

Доба бронзи (II–I тис. до н.е.) тривала в Україні майже тисячу років. Свою назву вона одержала від штучного металу – бронзи (сплав міді з оловом або свинцем). В Україні досліджено понад 10 бронзоливарних майстерень. Винайдений метал був міцніший за мідь, мав меншу температуру плавлення. Ці переваги сприяли поширенню та утвердженню бронзи як основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас [17].

Це не могло позитивно не позначитися на стані виробництва – скотарство відокремлюється від землеробства. Відокремлення сприяло підвищенню продуктивності праці. Вчені твердять, що в епоху бронзи на території України сформувалися три етнокультурні зони – ***Степ*** (*ямна, катакомбна, зрубна* археологічні культури), ***Лісостеп та Полісся*** (*комарівська та білогрудівська* культури).

На теренах степової України домінувало скотарство. У лісостеповій зоні – землеробство, на Поліссі – підсічно-вогняне землеробство з його примітивними формами (киданням зерна в необроблений ґрунт).

Під впливом радикальних змін у господарстві в добу бронзи відбулися кардинальні зміни у сфері суспільних відносин:

– ***зросла роль чоловіка в землеробстві, скотарстві, обміні. Матріархат замінюється на патріархат, родовід ведеться по батьківській лінії;***

– ***підвищилася продуктивність праці, збільшився додатковий продукт, що призвело до майнової диференціації;***

– ***з великих колективів виділилися сім'ї;***

– ***сформувалися союзи племен для захисту власних територій та матеріальних цінностей;***

– ***створилися органи керівництва союзом племен, відособився стан воїнів.***

Отже, бронзовий вік в історії України позначився кардинальними зрушеннями суспільного розвитку, в основі яких були: виділення скотарських племен, формування етнічних спільностей, майнова та соціальна диференціація.

IV. Панування кочівників

Поява заліза в житті людської спільноти в Україні в XI–IX ст. до н.е. започаткувала одну із найбільших її перемог у боротьбі за своє існування.

> ***Залізу судилося відіграти величезну роль у суспільному процесі. Вчені встановили, що залізо метеоритного походження жителі Єгипту та Месопотамії використовували в III–II тис. до н. е. Перші знахідки залізних речей в Україні відносяться до XI–IX ст. до н.е. Гострота та міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинули на суспільний розвиток.***

Автор одного із кращих підручників з історії України останнього часу професор О.Д.Бойко зазначає, що:

- *завдяки появі заліза завершився розклад первіснообщинного ладу, активізувався процес класоутворення;*
- *стали помітні значні міграційні процеси населення. При допомозі заліза пересувницькі групи людей легко пристосовувалися до нових соціально-економічних та екологічних обставин;*
- *прискорився процес виникнення майнової нерівності людей та утвердження приватної власності;*
- *відбулося витіснення територіальною людською спільнотою родової;*
- *господарською одиницею стала сім'я;*
- *утворилися воєнно-політичні союзи, структурувалася військова еліта;*
- *почалося зародження державності* [18].

З відкриттям і поширенням заліза в історії стародавнього населення України співпала епоха панування кочових племен на її території. Академік П.П.Толочко зазначає, що на теренах нашої Вітчизни вони появилися у кінці II тис. до н.е.[19].

Кочове залюднення Північного Причорномор'я розпочали ***кіммерійці***, назву яких донесли до нас писемні джерела, зокрема "Одіссея" Гомера. Етнічність кіммерійців остаточно не з'ясована.

“Є певні підстави стверджувати, – пише П.П.Толочко, – що вони належали до однієї з груп іраномовного населення”[20].

Характерними рисами кіммерійських племен були:

- *заняття кочовим скотарством, яке було надзвичайно ефективним;*
- *наявність боєздатної кінноти, при допомозі якої робили походи аж у Передню Азію;*
- *кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку;*
- *ці племена переживали перехід від військової демократії до станово-класового суспільства на базі рабовласницького способу виробництва. Проте утворити повноцінну державу їм так і не вдалося.*

Кіммерійці проживали між Дністром и Доном, на Кримському і Таманському півостровах. Військово-політичне об’єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під тиском скіфських племен. Вчені вважають що частина кіммерійців розпорошилася в Північному Причорномор’ї, певна їх кількість мігрувала до Близького сходу, або ж була асимільована скіфами [21].

У середині VII ст. до н.е. у південноукраїнських степах з’явилися іраномовні племена ***скіфів***. Скіфи підкорили собі також і лісостепову частину українських земель.

Через їх територію протікали річки Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тирас (Дністро), Танаїс (Дон) та ін річки.

> ***Давньогрецький історик Геродот у праці “Історія” намалював картину розселення скіфів та їх сусідів. Зокрема, у пониззі Південного Бугу жили калліпіди – “прекраснокінні”, вище їх – алазони, між Дніпром і Дністром – скіфи-орачі. Степовими просторами володіли скіфи-кочівники і царські скіфи. Геродот вважає, що північніше скіфів жили – неври, меланхлени, андрофаги, гелони, будани та ін. До нас дійшли скіфські кургани, величезні городища лісостепових племен, розкопки яких дають уяву про заняття названих вище етносів, їх культуру та побут [22].***

Скіфська держава вела паразитарно-експлуататорський спосіб життя:

- *вважала за потрібне збирати високі податки з навколишніх землеробів, особливо жителів лісостепової зони. Це приводило до їх занепаду та зубожіння;*
- *робити постійні напади на своїх сусідів та чинити їх пограбування. Зокрема, агресивними були походи скіфів на задунайські землі, їх військові зустрічі з персидським царем Дарієм, який одержав від них нищівну поразку. Історики вважають, що скіфське військо було одним із найсильніших. Цьому сприяла пристосована для війни структура суспільства та жорстокі варварські традиції;*
- *скіфи створили високу матеріальну культуру. Вони увібрали у себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу, Греції, Риму; вплинули на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію населення лісостепової України;*
- *скіфи поділялися на три царства – басілеї, якими правив головний цар – батько та два його сини, а також на три стани: общинників, воїнів, жерців.*

Тим часом скіфи виснажили господарські ресурси своїх північних сусідів. Одночасно, з кінця III ст. до н.е. зазнали натиску сарматів й стали відходити на південь – в Нижнє Подніпров'я та Степовий Крим, де заснували так звану Малу Скіфію.

Під ударами сарматів, захисників причорноморських грецьких та римських міст, а також місцевого населення в кінці III ст. до н.е. скіфське державне утворення – Мала Скіфія припинила своє існування.

Закриваючи сторінку про скіфів, варто нагадати про існування в їх середовищі жорстоких законів та правил. М.С.Грушевський пише, що "скіф, убивши першого ворога на війні, пив кров з нього..." "Дикі і нелюдські скіфи були не тільки до чужих, а й до своїх. Коли посваряться між собою два скіфи, особливо родичі, то йдуть до царя і перед ним роблять поєдинок: хто кого переможе, той того вбиває..."[23].

Але поруч з такою дикою та нелюдською поведінкою були у скіфів і гарні звичаї. Вчені підкреслюють, що скіфи славилися своїм побратимством та вірністю. Дружба у степовиків скріплювалася

кров'ю та спеціальним обрядом, про що у свій час писав ще стародавній грецький письменник Лукіан.

У III ст. до н.е. у Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати іраномовні сарматські племена. П.П.Толочко, досліджуючи це кочове плем'я, писав, що у "II столітті до н.е. вони зайняли межиріччя Дону й Дніпра, на рубежі нової ери – Дніпра і Дністра. Частина сарматів зайшла у лісостепове Правобережжя, на територію місцевих землеробських племен, у тому числі слов'янських"[24].

Сармати активно діяли на історичний арені близько 600 років, залишаючи свої сліди в Казахстані, Приуралліі, Поволжі, Подонні, Калмикії, Північному Кавказі, Степовій Україні, Криму, Румунії та Угорщині.

Сармат ("підперезаний мечем") – людина іраномовного походження. Вони поділялися на три группи: язиги, алани та роксолани. Особливою войовничістю виділялися алани. Їх походи на Індію, Малу Азію, Крим, Закавказзя відзначилися широкомасштабністю і агресивністю.

Сарматські традиції були цікаві та оригінальні:

- *в їх середовищі були залишки колишнього матріархату. Часто їхніми керівниками були жінки – цариці (Томирис, Амагу та ін). Жінки цього народу відзначались войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, з чоловіками ходили в походи;*
- *сарматська культура була близька до скіфської;*
- *їхнє військо славилося клиноподібною кіннотою і було непереверщеним. Кіннота сармат істотно вплинула на формування європейських рицарських загонів* [25].

У 372 р. Сармати були розбиті гуннами, розсіялися у Західній Європі, на Кавказі та у Хазарському каганаті.

V. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї

Вчені вважають, що велика грецька колонізація Північного Причорномор'я припадає на VIII – кінець VI ст. до н.е. Автори кур-

су лекцій “Археологія та стародавня історія України” М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков слушно зауважують, що “колонізація” не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає природу тогочасного переселення греків у Північне Причорномор’я [26].

Відзначимо, що воно проходило в умовах грецького демографічного вибуху, острівного малоземелля та пошуків нових необжитих територій. Шукачі нових земель дотримувались цивілізованих форм заселення необжитих земель, – і як органічна частина античної цивілізації сповідали на нових місцях античну культуру, економічну активність, досвід суспільно-політичного життя, та власного побуту.

Осівши на нових землях, греки щедро ділилися з місцевим населенням своїм життєвим досвідом і це не могло не позначитися на житті та діяльності тих, з ким вони спілкувалися. П.П.Толочко відзначає, що причорноморське населення відчувало цей вплив “впродовж цілого тисячоліття”, що знайшло свій вияв у прискореному розвитку його “соціально-економічного та культурного життя”[27].

“Велика грецька колонізація” (в літературі так називається цей процес) вплинула на світовий розвиток. “Якщо в XI–IX ст. до н.е. міграція греків відбувалося в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все середземноморське узбережжя від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря”[28].

Вчені гадають, що міграцію греків обумовили такі фактори:

- *демографічний вибух. Надлишок населення змушений був емігрувати;*
- *нестача землі;*
- *торгова експансія. Пошуки ринків збуту та сировини;*
- *військова необхідність. Агресія мідійців та персів підштовхувала греків до пошуку більш затишних земель;*
- *соціальна напруженість. Ті, хто одержували поразку на виборах, вимушені були виїхати на необжиті землі.*

До Північного Причорномор’я прибували вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. тут було засновано Борисфеніду, Ольвію, Тіру, Панті-

капей, Херсонес, Феодосію, Фанагорію та інші міста. Як зазначав Платон (грецький історик), греки обсіли Чорне море "неначе жаби ставок".

Греки привезли з собою полісну модель суспільного устрою. Вона поєднувала життя міста і навколишніх земель і робила міста-держави самодостатніми, життєздатними. Грецькі міста-держави були рабовласницькими республіками, мали законодавчу і виконавчу владу. Громадяни полісів мали широкі права (за винятком рабів, жінок та іноземців). Одночасно з республіканським ладом виникає і монархічна форма правління – Боспорське царство (на Керченському та Таманському півостровах) – 480 р. до н.е.

Протягом тисячолітнього існування Причорноморських міст-держав виділяється два періоди в їх історії – грецький (друга половина VII – середина I ст. до н.е.) та римський (I ст. н.е. – середина IV ст. н.е.).

Характерними рисами грецького періоду були:

- *виникнення міст-держав та Боспорського царства;*
- *тісні зв'язки з материковою Грецією;*
- *переважання елліністичних традицій та культури;*
- *активна урбанізація.*

Римський період відзначався:

- *прогресуючою втратою полісами політичної незалежності;*
- *нестабільністю внутрішнього та зовнішнього розвитку;*
- *переорієнтацією держав Північного Причорномор'я на Римську імперію;*
- *вторгненням кочових племен і занепадом економіки та культури.*

При роздумах над сторінками історії причорноморських античних міст звертаєш увагу на розвиток їх побуту, культури, освіти та науки, мистецтва, філософського світобачення. Зокрема, забудова міст враховувала одночасне підведення водопостачання, спорудження каналізаційних систем, створення приміщень для театральних вистав, спортивних занять та здійснення релігійних обрядів.

Для населення античних міст були притаманні писемність, початкова освіта (читання, письмо, лічба), вивчення риторики, оволодіння музикою. В особливій пошані були історія та філософія, фіз-

культура та фізичні змагання. Всі ці переваги не могли не впливати на розвиток культури місцевого населення *подніпровського* краю.

Отже, тисячолітня історія античної цивілізації у Північному Причорномор'ї позначилася перенесенням полісної системи управління на місцеві народи, прогресом в Українських землях технології землеробства, ремесла та товарно-грошевих відносин, поширенням на *Подніпровщині* досвіду та здобутків високорозвинутої на ті часи античної культури.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про основні формаційні етапи розвитку первісної людини?
2. Дайте характеристику трипільської культури.
3. Що ви знаєте про кіммерійців, скіфів та сарматів?
4. Яку роль в житті подніпровського населення відіграли грецькі міста-держави?

VII. Джерела та література

1. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 11.

2. Там само. – С. 11–12.

3. Археология Украинской ССР: В трех томах. – К., 1985. – Т. 1; ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002; ***Борисенко В.Й.*** Курс Української історії. – К., 1998; ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990; **його ж**: Історія України-Русі: В 11 томах. – К., 1991–1996; **його ж**. Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К., 1991; ***Дорошенко Д.І.*** Нарис історії України: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1991; ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня і середньовічна історія України. – К., 1996; ***Єфименко А.Я.*** История украинского народа. – К., 1990; Історія Русів / український переклад І. Драча. – К., 1991; Історія України: Курс лекцій. У 2-х кн. – К., 1991. – Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця XIX ст.; Історія України / За редакцією В.М.Смолія. – К., 2001; Історія України. Нове бачення: В 2-х т. – К., 1995–1996. – Т. 1. – К., 1995; История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1981–1985; ***Крип'якевич І.П.*** Історія України. – Львів, 1990; ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К., 2002; ***Полонська-Василенко Н.В.*** Історія України: В 2-х т. – К., 1992; ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993; ***Терещенко Ю.І., Курило В.М.*** Історія України. – К., 1995; Трипільська культура на Україні. – Т. 1. – К., 1926; Т. 2, 1940.

4. ***Березанська С.С., Отрощенко В.В., Чередніченко Н.Н., Шарафутдінов І.М.*** Культура епохи бронзи на території України. – К., 1986; ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня і середньовічна історія України. – К., 1996; ***Даниленко В. Н.*** Енеоліт України. – К., 1974; ***Залізняк Л.*** Нариси стародавньої історії України. – К., 1994; ***Ильинская В.А., Тереножкин А.И.*** Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1963; ***Лапшин В.В.*** Греческая колонизация северного Причерноморья. – К., 1966; ***Смирнов К.Ф.*** Савроматы. – М., 1964; ***Тереножкин А.И.*** Киммерийцы. – К., 1976; ***Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.*** Археологія та стародавня історія України. – К., 1992; ***Щербаківський В.М.*** Формація української нації. – Прага, 1940; ***Кадеев В.И.*** Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Х., 1981; ***Мурзин В.Ю., Павленко Ю.В.*** Формирование раннеклассового общества на территории Украины. – К., 1989.

4 а. ***Білик І. І.*** Меч Арея: Роман. – К., 1972. – 438 с.; ***Владко В.М.*** Нащадки скіфів: Роман. – К., 1962 – 576 с.; ***Леонтович Р.*** Звенислава: оповідання з української старовини. – Львів, 1936. – 128 с.; ***Лотоцький А.*** Наїзд обрів: Повість з VII ст. – Рогатин, 1923. – 172 с.; ***Малик В.*** Князь Кий: Роман. – К., 1982. – 270 с.; ***Микитан Т.*** Поклик серця: Повість // Теодор Микитан. Крізь бурі: історичні повісті. – Львів, 1976. – С. 131–319; ***Міщенко Д.О.*** Синьоока Тивер: Роман., 1983. – 431 с.; **його ж**: Лихі літа ойкумени: Історичний роман. – К., 1985. – 464 с.; **його ж**: Розплата: Історичний роман. – К., 1987. – 383 с.; **його ж**: Сіверяни: Роман. – К., 1959. – 331 с.; ***Чемерис В.*** Ольвія: Роман. – К., 1983. – 362 с.

5. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня і середньовічна історія України. – К., 1996. – С. 5.

6. ***Борисенко В.І.*** Курс української історії. – К., 1996. – С. 5.

7. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Названа праця. – С. 5.

8. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2003. – С. 10–11.

9. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Названа праця. – С. 9–11.

10. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 6.

11. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 11.

12. ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К., 2002. – С. 18.

13. Там само. – С. 19.

14. ***Грушевський С.М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 17–18.

15. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця – С. 9.

16. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Названа праця. – С. 33–35.

17. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 20–21.

18. Там само. – С. 23.

19. ***Толочко П.П.*** Формування і розвиток первіснообщинного ладу на території України// Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – С. 16.

20. Там само. – С. 16.

21. Детальніше про кіммерійців див.: ***Тереножкин А.И.*** Киммерийцы. – К., 1976.

22. Про скіфів, їх побут, культуру, виробничу діяльність та основи державності див.: ***Ильинская В.А., Тереножкин А.И.*** Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1963.

23. ***Грушевський С.М.*** Ілюстрована історія України. –К., 1990. – С. 26–29.

24. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 19.

25. ***Бойко О.Д.*** Історія України. Посібник. – К., 2003. – С. 27-28;

26. ***Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняхов І.Т.*** Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992. – С. 214.

27. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 20.

28. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 29.

29. Там само. – С. 29–30.

Лекція № 2. Східні слов'яни

http://vk.com/zno_in_ua

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Епоха великого переселення народів та східні слов'яни.***
3. ***Першопочатки українства.***
4. ***Руська земля.***
5. ***Християнізація праукраїнських земель; взаємозв'язки з кочівниками та скандинавами.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Порушена проблема складна і неоднозначна. Трактувати її важко, оскільки джерел з історії східних слов'ян до нас дійшло мало, а гіпотез, домислів та різнобічних наукових висновків історичною наукою зроблено чимало.

У зв'язку з цим для висвітлення лекційного матеріалу добиралися письмові, лінгвістичні та археологічні джерела (наприклад, готського історика ***Йордана*** "Гетика", візантійського автора ***Прокопія Кесарійського*** "Війна з готами", давньоруського літописця ***Нестора*** "Повість минулих літ" та ін.)[1], а також висновки з наукових праць ***Т.Н.Алєксєєвої, В.Д.Барана, М.Ю.Брайчевського, Є.В.Максимова, Л.Нідерле, В.П.Петрова, Й.П.Русанова, Б.О.Рибакова, В.В.Сєдова, Г.Півторака, А.М.Трубачова, М.О.Чмихова, Н.М.Кравченко, І.Г.Черняхова, В.І.Ярового*** та ін. [2]

З праць згаданих авторів нами використовувалися матеріали, що стосуються етногенезу східних слов'ян (Т.Н.Алексєєва, В.В.Сєдов, А.М.Трубачов, В.П.Петров), Черняхівської та Зарубинецької культур на території України (В.Д.Баран та Є.В.Максимов), історії пращурів Київської Русі (М.Ю.Брайчевський, В.П.Петров) та інших важливих проблем історії стародавнього слов'янства.

Варто відзначити, що життя східних слов'ян знайшло відображення у художньо-історичних творах таких письменників, як: ***І.І.Білика*** ("Меч арея". – 1972. – 428 с.), ***В.М.Владка*** ("Нащадки скі-

фів". – 1962. – 576 с.), ***Р.Леонтовича*** ("Звенислава". – 1936. – 128 с.), ***А.Лотоцького*** ("Наїзди обрів". – 1923. – 172 с.), ***В.Малика*** ("Князь Кий". – 1982. – 270 с.), ***Т.Микитана*** ("Крізь бурі". – 1976. – 319 с.), ***Д.Міщенка*** ("Синьоока Тивер". – 1983. – 431 с.); "Лихі літа ойкумени". – 1985. – 484 с.; "Розплата". – 1987. – 383 с.; "Сіверяни". – 1959. – 331 с.) та інших авторів. Згадані книги розповідають читачам про життя стародавніх слов'ян, їх заняття, боротьбу за існування, релігійно-обрядові традиції, особисті стосунки наших пращурів, їх культуру та уявлення про побудову навколишнього світу.

Відомо, що слов'яни – одна із найчисленніших груп давньоєвропейського населення. Вчені і досі вважають, – зазначає дослідник історії слов'янства В.Д.Баран., що час її виділення "з індоєвропейської спільності ще недостатньо з'ясовано, хоча цьому питанню... присвячена велика література", оскільки "слов'яни дещо пізніше взяли участь у тих історичних подіях, які висвітлені у письмових джерелах"[3].

Досліджуючи історію східних слов'ян, В.Д.Баран засвідчує, що у пошуках прабатьківщини слов'ян вчені розділилися на 4 групи: [4]

1. До першої з них належать автори, які дотримуються "дунайської концепції". Її суть полягає в тому, що розгалуження слов'ян пішло з Дунаю.

> *Ось як зафіксовано це в несторівському літописі:* ***"По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаю, де єсть інша угорська земля і болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по іншій землі і прозвалися іменами своїми (од того), де сіли на котрому місці. Ті, що прийшли, сіли по річці на ймення Морова, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися.***
>
> ***А се – ті самі слов'яни, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них і вчинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів (пішли одні, що) прозвалися полянами, другі ляхи (прозвалися) лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами).***
>
> ***Так само й ті слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру й назвалися полянами, а інші древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли ... на Десні, по Сейму, і по Сулі, і назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ".*** (***Путро О.І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 24).*

Започатковане Нестором-Літописцем, це припущення знайшло свій розвиток у працях П.Шафарика, С.Соловйова, М.Погодіна, В.Ключевського, О.Трубачова, І.Ляпушкіна та ін.

2. До другої групи належать автори так званої "вісло-одерської теорії". В ній стверджується, що розселення слов'ян почалося з польських земель. У працях Ю.Костишевського, М.Рудницького, Т.Лер-Сплавинського, В.Сєдова та І.Русанова обґрунтовується зв'язок ранньо-середньовічної празької культури з пам'ятками поморських та пшеворських старожитностей.

3. Найчисленніша група дослідників вважає пращурами слов'ян стародавніх жителів " між Віслою і Дніпром".

У працях Л.Нідерле, Н.Шахматова, В.Петрова, Ф.Філіна стверджується, що прадавні слов'яни жили в північному лісовому або лісостеповому регіоні.

4. Й, нарешті, четверта версія стверджує, що пращури слов'ян були у постійному русі. Так у III–II тис. до н.е. вони, входячи до складу германо-балто-слов'янської групи, міняли місце проживання у межиріччі Одри та Дніпра; у I тис. до н. е. диференційовані групи слов'ян помітні при розкопці лужицької та поморської культур Середньої Європи та скіфської землеробської культури лісостепової частини України [5]. Зокрема, ці твердження знаходять висвітлення в працях В.Барана, Д.Козака, Р.Терпиловського, Б.Рибакова та ін.

II. Епоха великого переселення народів та східні слов'яни

Вчені стверджують, що на початку IV ст. німецькі племена готів створили величезну "державу Германаріха", куди ввійшли й етнічні групи, які проживали на території України. Столицею готів було місто Данпарстад, тобто "Дніпрове місто"[6]. Їх король Германаріх на правах завойовника у похилому віці одружився на дочці племінного князя антів Либідь, яка народила йому дітей і відіграла значну роль при дворі.

Однак панування в українських землях готів були недовгим. В кінці IV ст. Європа зазнала навали середньоазіатських племен гунів, які, особливо під керівництвом свого царя Аттіли, привели в рух масу інших етносів. Відбулося так зване Велике переселення наро-

дів, яке призвело до падіння Західної Римської імперії та утвердження нових держав.

> ***У своєму творі "Історія" візантійський хроніст Пріск Панійський пише, що Аттіла у народу користувався високим авторитетом, до нього "постійно підходило багато людей, які мали позови один на одного і діставали його рішення". (Путро О.І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 17).*

У 375 р. гуни, зустрівшись з готами, завдали їм поразки. Згадуваний готський король Германаріх в 81-річному віці змушений був покінчити з собою [7].

У період виснажливих боїв з готами на Наддніпров'ї проживали провісники слов'ян-українців – "венеди", "анти", "склавіни"[8].

> ***Візантійський історик Прокопій Кесарійський у середині VI ст. зауважує, що анти та склавіни розмовляли однією мовою, у них був однаковий побут, спільні звичаї та віра. Він стверджував, що виглядом вони також не різнилися поміж собою. За його свідченням всі вони високі і надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі, або золотисті. Він підкреслював, що навіть ім'я у слов'ян і антів було спочатку одне [9].***

Тобто, венеди, анти, склавіни – це племена, які мали певні етнографічні відмінності, але які, на думку М.С.Грушевського, були предками слов'ян, а анти – українців. ***"Оце й були наші українські племена, – писав він, – що зайняли тоді вже побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах під тою назвою антів"***[10].

Як власники подніпровських земель та причорноморських степів, анти обороняли їх від готів. Та історичні обставини, сутички з готами примусили їх піти на союз з гунами, прийняти від них звичку до постійних воєн та далеких походів, занедбавши навіть землеробство. М.С.Грушевський зауважує, що, очевидно, пізніше українське козацтво успадкувало цей потяг до походів саме від стародавніх антів [11].

Рухаючись із Центральної Азії на Захід, гуни спустошували на своєму шляху землі племен і народів, які їм зустрічалися. Зокрема, перемоловши етноси Волзько-Уральського межиріччя, гуни вступили в союз з уграми та аланами, зруйнували грецькі міста в Причорномор'ї. Вступивши в союз з антами, завдали поразки готам.

Близько 400 року, переселившись на територію Середнього Подунав'я, гуни разом зі своїми союзниками роблять напади на держави Західної Європи. Після смерті їхнього вождя Аттіли (453 р.), дунайська держава гунів занепадає і сходить з історичної сцени.

В середині століття українські пращури – анти зустрічаються з кочовою ордою аварів. Антський воєвода Мезамир був убитий аварським каганом за свою сміливість та гордість. На початку VII ст., після рішучої сутички аварів з антами, останні перестали зустрічатися у пам'ятках історії[12].

III. Першопочатки українства

В.Й.Борисенко у книзі "Курс української історії" (1998) підкреслює, що "***українці становлять етнічну гілку східного слов'янства і пройшли тривалий та складний шлях еволюції від найпростіших до висококультурних форм людської спільності. Предками українців, як і білорусів та росіян, були праслов'яни, походження і етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано"***[13].

Чимало вчених вважають, що землероби-праслов'яни почали формуватися в II тис. до н.е. з племен *тшинецько-комарівської* культури, що проживали на території Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної України та Південної Білорусії. Вивчення їх побуту, звичаїв та культури дає підставу дійти висновку, що вони відрізнялися від своїх сусідів, племен *станівської* культури, які, напевне, започаткували фракійську етнічну спільноту.

З часом племена *комарівської* культури під тиском історичних обставин розселилися на Подніпров'ї та Правобережній Україні, утворивши нову етнічну спільноту – *білогрудівську* культуру (XI–IX ст. до н.е.). Подальша етнічна кристалізація праслов'янства продовжувалась на території сучасних Польщі та України.

На думку багатьох вчених білогрудівці започаткували східнослов'янську етнічну спільноту[14].

> ***У праці візантійського юриста Прокопія "Історія" (V ст. н.е.) зазначено, що "слов'яни й анти не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть***

> ***однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин"*** (***Путро О.І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч.1. – К., 2002. – С. 21).*

Виробництво, культуру та побут білогрудівців у X–VIII ст. до н.е. успадкувало населення *чорноліської* культури, яке проживало у ті часи поміж Дніпром і Дністром, вздовж Прип'яті, Ворскли, Орелі, Самари. Займаючись сільським господарством, чорнолісці торгували та воювали з кіммерійцями та скіфами, взаємно обумовлювали розвиток один одного.

Останнім часом в середовищі київських археологів побутує думка, що в III–II ст. до н.е. процес формування слов'янства вирував на Вісло-Волинських землях, просуваючись на схід. У II–III ст. н.е. народжується Східний Центр – *київська* культура [15].

> ***Візантійський імператор Маврікій (582–602 рр.) у своїй праці "Стратегія" підтверджує висновки Прокопія про демократизм слов'ян. Він пише, що "племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх одинакове, вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убозтво.***
>
> ***До тих, хто приходить до них, користується гостинністю, вони ставляться лагідно і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця, охороняючи тих, хто потребує цього"*** *(****Путро О. І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч. 1. – К., 2002. – С. 22).*

Коли ж почав утворюватися український народ і де його прабатьківщина? Цю проблему варто розглядати у світлі вивчення історії праслов'ян, східних слов'ян та їх етнічних гілок, зокрема української.

Складність цього дослідження полягає в тому, що історіографія Російської імперії розглядала походження українців, білорусів та росіян як єдиний процес, який пішов у світ з однієї колиски. Як показала практика, ця концепція носила кон'юнктурний характер і була недосконалою.

Побутують й інші думки. Зокрема Б. Хмельницький вважав, що народ український (руський) походить від скіфів. Автор "Історії русів" (1846) в основу формування української народності поклав трансформацію сарматських племен.

Професор російської історії М.І.Костомаров стверджував, що існували південно-руська, сіверська, великоруська та інші слов'янські народності, які мали різні державні ментальності.

Дослідник трипільської культури В.Хвойка був переконаний, що пращури українців були подніпровськими автохтонами. Ідею автохтонізму українців відстоював М.С.Грушевський, який чи не вперше зробив спробу спростувати походження українців, білорусів та росіян з єдиної давньоруської народності[16].

Археолог та мовознавець В.Петров вважав, що українцями були трипільці, і підтверджував це багатьма фактами з їх соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя[17].

Можна назвати й інше бачення першопочатків українців. Зокрема дослідники Т.Алєксєєва та С.Сегеда вважають, що сприятливими для розвитку українства були землі Правобережного Полісся[18], а основоположник української антропології Ф. Вовк переконаний, що антропологічний тип українця сформувався у вік бронзи (III–II тис. до н.е.) на базі одного із племен *комарівської*, *білогрудівської*, *ямної* та ін. археологічних культур[19].

Професор В.Й.Борисенко вважає, що "предки нинішніх українців" почали активно кристалізуватися у II ст. до н.е., тобто у післяскіфський період. Зберігаючи генетичну інформацію, пращури українства, за висловом автора, почали відновлювати доскіфські традиції народного життя, розмішуючи їх з набутими від згаданих вище кочових племен[20].

Деякі вчені гадають, що наприкінці III ст. до н.е. спостерігаються "перші ознаки розмежування єдиної праслов'янської мови на мови майбутніх західних і східних слов'ян"[21]. До цього додамо, що у I ст. до н. е. праслов'янські мовні території з притаманними їм діалектами помітно розмежовуються по Західному Бугу, ознаки якого простежуються і дотепер.

Розглядаючи версії про час зародження слов'ян, вчені дійшли висновку, що їх сліди потрібно шукати у житті та діяльності племен *пшеворської* культури (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.). До їх складу входили *венеди*, які, по-суті, були першою назвою колишніх слов'ян, і які жили поміж Віслою, Одером, Західним Бугом та Середнім Дніпром[22].

Встановлено також, що майже одночасно з пшеварцями на Середньому Подніпров'ї, Поліссі та в Лісостепу сформувалось племін-

не об'єднання Зарубинецької культури (III ст. до н.е. – II ст. н.е.). В.Й.Борисенко зазначає, що ***"в складі зарубинецького племінного об'єднання поряд з іншими східно-слов'янськими народами беруть свій початок і українці. Відтоді простежується безперервний поступальний етногенетичний процес аж до утворення української етнічної спільноти"***[23]. Можна додати, що зустріч зарубинецьких племен з сарматами в I ст. н.е. змусила їх припинити просування на південь Середнього Дніпра, Десни, Сейму, Сожу, Південного Бугу.

Саме ці обставини обумовлюють появу п'яти варіантів зарубинецької культури: середньодніпровського, поліського, деснянського, верхньодніпровського та південнобузького. Для цих регіонів характерне землеробство, обробка заліза, використання ткацьких верстатів, створення наземних приміщень з дерев'яно-глиняних конструкцій, торгівля з державами Північного Причорномор'я, накопичення продуктів тваринництва тощо.

Десь на I ст. н.е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня економічного та культурного розвитку, що почали виділятися з племінного об'єднання венедів й обособлюватися в нові етнічні групи – славенів та антів.

Підраховано, що близько 70 антських племен, українських пращурів жили на схід від Дунаю та Дністра, були крайніми по відношенню до склавенів та венедів, які жили на захід від них й, очевидно, етнонім "анти" (по-іранськи пограничні жителі, люди, що жили з краю) ліг в основу назви українського етносу [24].

У IV ст. н.е. анти мали велике державне об'єднання, яке у період найвищого свого розвитку займало територію від Дону до Румунії й далі на Балкани. Як уже було сказано, об'єднавшись у IV ст. з гунами, анти у 385 р. розгромили царя готів Вінітарія. Наступного року готи взяли реванш за поразку: полонили та розп'яли антського царя Божа та 70 його вельмож.

Після смерті царя Аттіли (453) царство гунів розпалося. З політичної карти зникла Західноримська імперія. Зате вистояли Візантія та державне об'єднання антів. В.Й.Борисенко підкреслює, що ***"відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої половини V – середини VI ст."***[25]. Справді, це був період найвищої могутності праукраїнського державного утворення. Після розгрому гунів племінне об'єднання антів почало війну з

Візантією за сфери впливу. Як відзначають вчені, почалися так звані Балканські війни та проникнення праукраїнців на балканські землі аж до Пелепонесу та Малої Азії.

Цей процес проникнення антів на південь перервала навала уйгурських племен аварів, які у середині VI ст. під керівництвом царя Бояна почали жорстокі війни з нашими пращурами.

На початку VII ст. (602) авари під проводом царя Апсиха завдали нищівної поразки антам. Відтоді анти розпалися. Тікаючи від авар, проникали на Балкани, Центральну Європу, Малу Азію, лісостепову зону України. Як у приказці: "нашого цвіту розвіялося по всьому світу".

Розселяючись, анти поширювали й свою культуру, мову, звички, побут. Про ті далекі часи нині нагадують такі спільні для українців та інших слов'ян слова, як *"ґазда", "гай", "гинути", "голота", "гуска", "квочка", "комин", "лаяти", "люлька", "гуня", "ватра", "плахта", "сукня", "торба"* та багато інших.

IV. Руська земля

Вище було сказано, що пращури українців – анти перші кроки свого державного племінного об'єднання робили в часи *пшеварської* (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) та *зарубинецької* культур (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), прокладали шлях до подальшого формування української етнічної спільності.

Яскравим свідченням її господарювання, побуту та мови є археологічні матеріали *черняхівської* (II–V ст.), *київської* (III – перша пол. V ст.), *празької*, *колочинської* та *пеньківської* (V–VII ст.) культур. Вони розповідають, що матеріальна культура праукраїнських племен в ті часи чимдалі уніфікувалася, а етнічним центром консолідації праукраїнців ставали племена київської культури, особливо Середнього Придніпров'я. Вчені гадають, що навіть мова антів була близькою до розмовної мови Київської Русі [26].

Як же склалася доля антів після розпаду їх племінного об'єднання (VII ст.)? Дослідники вважають, що на початку VII ст. волинян-дулібів завоювали авари, які жорстоко знущалися з них, запрягали у віз їхніх жінок. Літописець розповідає, що ніби саме за це бог покарав їх усіх смертю, залишивши нащадкам приказку: "Погинули яко обри", тобто авари. Насправді ж авари через деякий час з Волині

відійшли в Угорщину, розчинившись там в середовищі місцевих племен. Нема потреби доводити, що колишня могутність дулібів була ослаблена й вони вимушені були дещо поступитися у своєму розвитку сусіднім племенам Середнього Подніпров'я – полянам.

У цей час ця спільнота переживала етнічну консолідацію. В історичних працях відзначено, що активність цього процесу стимулювалася активністю легендарного князя Кия та його братів Щека і Хорива. До речі, немає єдності в поглядах щодо часу їх проживання. Одні вчені гадають, що вони жили наприкінці V – у першій половині VI ст., інші – на одне століття пізніше.

Замолоду Кий нібито вчився в Константинополі і там подружився з Візантійським імператором. Почав боротьбу проти Аварського каганату, з дозволу візантійського імператора зробив "спробу стати на Дунаї" і навіть заклав там місто Києвець. Проте не зміг втриматись у ньому і мусив повернутися на Середнє Подніпров'я, де й заснував Київ. Ось як про заснування Києва пише Нестор-Літописець:

> ***"Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів панували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм – то було (між них) три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею.***
>
> ***Зробили вони городок (і) на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами". (Путро О.І.** Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 25).*

Цікавим є питання про термін "Русь". Можна з певністю сказати, що походження цього терміна пов'язане з історією полян, яких в прадавні часи звали "русами" [27]. Про першочергове відношення терміна "русь" до українських земель свідчать не тільки спогади давніх авторів (сирійського письменника Захарія Ритора VII ст., київського Нестора-Літописця XI–XII ст.), а й топоніми та гідроніми.

Так, наприклад, у Середньому Подніпров'ї в основі назв деяких річок лежить основа згаданого вище терміна – Рось, Росава, Раставиця. Можливо, цей термін залишили на цій землі сармати, в

яких усе світле називалося терміном "рос", а одне із племен – рокосоланами.

Правда, є й інші твердження. Норманісти вважають, що цей термін принесли на Київщину шведи (роши, роси), які, як варяги, взяли участь у державному формуванні на полянській території і разом з якими в IX ст. була започаткована Київська Русь. Та більш детальне дослідження цього питання дає підставу дійти висновку, що термін "русь" витікає з місцевих полянських джерел. Академік П.П.Толочко підкреслює, що ***"прихильники цієї версії чомусь забувають відзначити, що давнє обернення північних пришельців на русів відбувається лише після того, як вони з'являються в Києві. До цього літопис іменує їх варягами..."***[28]

Можна з певністю сказати, що історія була логічною, коли для формування праукраїнської державності обрала пращурів – полян.

> ***Поляни проживали у вигідному геополітичному середовищі. Вони опинилися у центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. По Дніпру племена підтримували торговельні зв'язки з північним Причорномор'ям і Візантією. Через їхні землі здійснювалася торгівля між Сходом і Заходом.***
>
> ***У стратегічно важливому центрі їхніх володінь наприкінці V ст. столицею став Київ. Київський князь міг контролювати рух по Дніпру того люду, який мешкав у Верхньому Подніпров'ї, на берегах Ірпеня, Прип'яті, Десни, Сейму, Сожу та їхніх приток...***
>
> ***До полян за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен.*** (***Борисенко В.Й.*** *Курс української історії. – К., 1998. – С. 38–39).*

До сказаного додамо, що в ті часи (VII–VIII ст.) державотворчі процесі відбувалися і в середовищі сусідніх племен. Так, наприклад, на Заході утворилося Болгарське царство, а на Сході – Хозарський каганат, на Закарпатських землях – Великоморавське князівство. Подібні приклади можна було б продовжити. Вони додатково засвідчують, що утворення праукраїнської держави відбувалося паралельно з аналогічними процесами у Європі.

Варто підкреслити також, що вже в VII ст. сучасники праукраїнське державне об'єднання називали Руссю, а подніпровський регіон, особливо територію навколо Києва – Руська земля.

В деяких джерелах арабського походження згадані вище землі названі Куявією, Артанією та Славією. У багатьох давніх авторів було небезпідставне уявлення, що влада київського князя поширювалася на значні навколишні території.

Досліджуючи життя та діяльність наших пращурів на Руській землі, вчені помітили, що їх племінне керівництво підтримувало активні зв'язки з Візантією, країнами Близького Сходу та Європи. Так, наприклад, посли праукраїнського державного об'єднання у 838–839 роках відвідали Константинополь та столиці деяких європейських держав.

Значного авторитету набула руська земля за часів правління останнього нащадка династії Києвичів – Аскольда.

> ***При сприянні Аскольда Русь утверджується на історичній арені як могутня країна Середньовіччя. Вона не тільки спустошує околиці Візантійської імперії, а й завдає ударів у саме її серце – Константинополь (860, 866 рр.)...***
>
> ***Аскольд змусив візантійського імператора підписати між Візантією та Руссю союзницький договір, згідно з яким Візантія платила Русі щорічневу данину, а Русь зобов'язувалася надавати їй військову допомогу у боротьбі з арабами. Вплив Русі на Півдні став таким відчутним, що сучасники почали називати Понт Евксінський Руським морем. (Борисенко В.Й.*** *Курс української історії. – К., 1998. – С. 40).*

Могутності руських земель в докиївський період (до появи Київської Русі) сприяли такі фактори:

По-перше, бурхлива етнічна консолідація населення Русі на базі праукраїнських племен Черняхівської (II–V ст. н.е.) та інших культур. У післяантський (черняхівський) період у різних місцевостях сучасної України існували Лука-райковецька (VIII–IX ст.), Волинцівська (VII–VIII ст.), Роменська (VIII – X ст.) та інші культури, які були основою для об'єднання східних слов'ян в племена ***дулібів, волинян, древлян, полян, дреговичів, уличів, тиверців, білих хорватів, сіверян.***

> ***Нестор-Літописець відзначає значні відмінності у племінних звичаях східних слов'ян. (Усі племена) мали свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов. Так, по-***

> ***ляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і пошти-вість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, і до ді-верів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері, а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть.***
>
> ***А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, (і) їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води.***
>
> ***А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси, і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі... Мали ж вони по дві і по три жінки..." (Путро О.І.** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 25).*

По-друге, консолідації згаданих вище племен сприяло нівелювання особливостей їх життя та діяльності: заглиблені в землю житла, кам'яні печі, однакові прикраси та типи посуду, схожі сільськогосподарські знаряддя свідчили про спільне спрямування їх соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного русла.

Ця звичаєва строкатість на регіональному рівні поступово нівелювалася й була поштовхом до консолідації племен, які там жили.

По-третє, консолідації племен сприяли також ремесла, які дали поштовх до розвитку первинної металургії, обробки заліза, дерева, кісток, гончарного посуду тощо. Ремісничі центри перетворювалися на адміністративні осередки. Так, наприклад, Київ став центром полян, Чернігів – сіверян, і Коростень – древлян, Волинь – дулібів. Тож не даром варяги назвали землі української території краєм "гарда ", тобто – градов, міст.

По-четверте, процесу зближення праукраїнських племен сприяли торгові інтереси. Праукраїнці підтримували традиційні торгові зв'язки з причорноморськими, прикаспійськими та середньоазіатськими містами.

Традиційно жвавими були торгові шляхи з Кримом, Подунав'ям, Візантією. Наші пращури вивозили збіжжя, привозили коштовні тканини, прикраси, посуд, металеві вироби, прянощі тощо.

По-п'яте, зміцненню єдності праукраїнських племен сприяла тогочасна демократична форма їх управління. Народне віче тримало

під контролем діяльність всіх тогочасних органів управління й це виховувало почуття міжплемінного довір'я.

V. Християнізація праукраїнських земель: взаємозв'язки з кочівниками та Скандинавією

Порушені питання є, можливо, найцікавішим матеріалом цієї лекції. Зокрема, студентам буде цікаво дізнатися, що християнство, яке вже тоді ставало світовою формою світобачення, в IV–V ст. стало проникати В Українські землі і в образі Андрія Первозванного пропагуватися серед подніпровського населення.

Є свідчення, що деяка частина праукраїнських старшин прийняла християнство ще в IX ст. Відомо, наприклад, що у 60-х роках IX ст. від патріарха Фотія християнство прийняв Аскольд.

Одначе, як свідчать факти, більшість наших пращурів у ті часи залишалися язичниками й поклонялися Перуну – богові грому та блискавки, Дажбогу – покровителю Сонця, Стрибогу – господарю вітру та ін. Кожне плем'я мало своїх богів.

Старовинні люди вірили в духів предків, лісовиків, водяних, русалок, домовиків, тобто обожнювали сили природи. Періодично під керівництвом волхвів збиралися в святилищах, або в лісових затишних місцях, приносили богам жертви і в цьому знаходили душевний спокій та контакт з природою, очищення своєї моралі та виправдання тим чи іншим вчинкам. Отже, проникнення християнства ставало однією із вищих форм консолідації українських пращурів, згуртування їх навколо своїх князів.

Одночасно слід підкреслити, що консолідацію праукраїнських племен стимулювали й інші зовнішні фактори.

У середині VI ст. в степах від Північного Кавказу до Маньчжурії виникає племінне об'єднання – Тюркський каганат, який став тиснути на аварську орду (союз кочових племен, що проживали на північ від Аральського моря).

Тікаючи від тюрків, авари в середині IV ст. у Придунав'ї засновують Аварський каганат, вступають там у конфлікт з болгарами, антами та іншими навколишніми племенами. У всякому разі під час боротьби тюрків і аварів у VII ст. виникає третє державне об'єднання – Хазарський каганат (на північ від Каспійського моря), який став грізним агресором щодо згаданих вище болгарських та

слов'янських племен. Воюючи проти хозар, у VII ст. розпорошені болгарські племена об'єднуються у царство Велика Болгарія [29].

В орбіту Хозарської держави попадають угри, болгари, алани, буртаси, слов'янські племена в'ятичів, радимичів, сіверян. Хозари пробують накинути свою владу і на полян, що проживали на середньому Дніпрі, але це їм не вдалося [30].

Хозарському каганату судилося істотно вплинути на формування державних об'єднань у болгар, угрів та багатьох слов'янських племен. Борючись проти каганату, болгарські племена сформували царство Велика Болгарія. Оскільки у залежність від каганату попали слов'янські племена в'ятичів, радимичів та сіверян, прискорилася державна консолідація і в українських пращурів – полян.

Дехто з авторів навіть схильний був ідентифікувати хозар з полянами, розглядаючи їх у світлі однакового державотворчого процесу [31].

Академік П.П.Толочко, досліджуючи цю проблему, підкреслив, що ***"ні до полян, ні до Києва хозари не мали іншого відношення, окрім того, що на певному етапі історії, ймовірно, у другій половині VIII ст., вони поширили на них данницьку залежність"***[32].

Підкреслимо, що сусідство і взаємодія двох етнополітичних утворень – ранньої Русі і Хазарії – не могло пройти для них безслідно. Русь впливала на розвиток каганату у такій же мірі, в якій Хозарія впливала на розвиток її економічного життя та політичних структур.

Отже, Руська (українська) земля розвивалася і міцніла не під патронатом Хозарії, а в політичній боротьбі з її експансією. ***"Є підстави вважати***, – зауважує автор фундаментальної праці "Київська Русь" П.П.Толочко, – ***що вже в часи правління в Києві князів Аскольда і Діра (60–80-ті роки IX ст.) вона була подолана у власне Руській землі"***[33].

Для нас важливо співставити взаємовпливи східних слов'ян з північними сусідами – скандинавськими народами, яких прийнято називати в історії України варягами.

У цьому відношенні варто визначити їх роль і місце у консолідаційних процесах в середовищі праукраїнських племен, у розвитку подій їх державотворення.

> У літописі XI–XII ст. "Повісті временних літ" сказано, що ***"У рік 852 ... називалася наша земля – Руська земля. У рік 859 варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, із словен, із мері, із весі, із кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів брали вони по білій вивірці – стільки від диму... У рік 862 вигнали чудь, словени, кривичі і весь варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали.***
>
> ***І сказали вони: "Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і радив за угодою, по праву". Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: "Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть но княжити і володіти нами". І вибралися троє братів із родами своїми, і з собою всю взяли русь"*** [34].

Спираючись на цей уривок, ряд німецьких учених, зокрема, Готліб Баєр, Герхард Міллер та Август Шльоцер розвили так звану норманську теорію, згідно з якою Київську Русь, нібито, заснували варяги.

Ця концепція викликала обурення з боку М.Ломоносова, оскільки вона недооцінювала державотворчі сили слов'ян [35]. Дійсно, на початку IX ст. проникнення варягів через систему річок та озер вглиб Східної Європи активізувалося. В.Й.Борисенко зауважує, що на той час, напевне, *"встановилися і перші контакти між праукраїнцями й скандинавами... На українських землях вони з'явилися тоді, коли тут вже існувала власна державність. Тому твердження норманістів про начебто вирішальну роль варягів у створенні Київської Русі не можна визнати переконливими"*[36].

На нашу думку, правильно зазначає канадський дослідник О.Субтельний, що "важко заперечувати участь, ба навіть провідну роль варягів у політичному житті з огляду на те, що всі правителі Києва аж до Святослава, а також їхні дружинники мали скандинавські імена. Варяги відіграли роль каталізатора політичного розвитку... У ряді випадків інтереси східних слов'ян і варягів співпадали. Це, зокрема, стосувалося обмеження впливу хозарів, протистояння нападам кочівників, забезпечення й охорони дніпровського торговельного шляху на Візантію"[37].

Отже, є всі підстави дійти висновку, що Київська Русь як державне об'єднання не є витвором якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'янської скандинавської взаємодії.

Й правильно окремі автори посилаються на американського історика Омеляна Пріцака, який стверджує, що Русь спочатку була поліетнічним і багатомовним торговельним союзом, якому судилося створити політичну єдність – Київську Русь[38].

?🕮 VI. Запитання та завдання

1. Що ви знаєте про походження слов'ян, їх побут та культуру?
2. Які племена ви віднесете до праукраїнських, що ви знаєте про їх життя та діяльність?
3. Як ви поясните походження терміна "Русь"?
4. Які історичні процеси обумовили прискорення консолідації праукраїнських племен?
5. Що таке "норманська теорія" походження держави на Русі? В чому її хибність?

VII. Джерела та література

1. ***Йордан.*** О происхождении и деянии готов. – М., 1960; ***Прокопий Кесарийский.*** Война с готами. – М., 1996; Повесть временных лет. В 2 ч. – М. – Л., 1959.

2. ***Алексеева Т.Н.*** Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973; ***Баран В.Д.*** Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981; ***Баран В.Д.*** (у співавторстві з Козаком Д.Н. та Терпиловським Р.В.). Походження слов'ян. – К., 1991; ***Брайчевський М.Ю.*** Походження Русі. – К., 1968; ***Максимов Є.В.*** Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982; ***Нидерле Л.*** Славянские древности. – М., 1956; ***Петров В.П.*** Етногенез слов'ян. – К., 1972; Походження українського народу. – К., 1992; ***Півторак Г.*** Звідки ми і наша мова? – К., 1993. ***Трубачев А.М.*** Этногенез и культура древних словян. – М., 1991; ***Русанова И.П.*** Славянские древности VI–IX вв. – М., 1970; ***Рыбаков Б.А.*** Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1; ***Седов В.В.*** Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990; ***Яровий В.І.*** Історія слов'ян: Курс лекцій. – К., 1999; ***Чмихов М.О.*** (Спільно з

Кравченко Н.М. та ***Черняховим І.Г.***). Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

3. ***Баран В.Д.*** Східні слов'яни // Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – Т. 1. – К., 1991. – С. 23–24.

4. ***Баран В.Д.*** Черняхівська культура. – К., 1981; Походження слов'ян. – К., 1991; Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы / X Международный съезд славистов. – К., 1988.

5. ***Баран В.Д.*** Східні слов'яни // Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах. – Т. 1. – К., 1991. – С. 24–25.

6. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня і середньовічна історія України. – К., 1996. – С. 115–116.

7. ***Йордан.*** О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 115.

8. ***Там само.***

9. ***Прокопий Кесарийский.*** Война с готами. – М., 1996. – С. 250–251.

10. ***Грушевський М. С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С. 32.

11. ***Там само.*** – С. 32.

12. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Названа праця. – С. 118.

13. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 22.

14. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 24. ***Яровий В. І.*** та ін. Історія західних і південних слов'ян. – К., 2001. – С. 14–15.

15. ***Баран В.Д.*** Східні слов'яни // Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах. Т. 1. – К., 1991. – С. 32–33.

16. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1991. – С. 31–32.

17. ***Петров В.П.*** Походження українського народу. – К., 1991. – С. 28, 45, 87.

18. ***Алексеева Т.И.*** Этногенез восточных словян по данным антропологии. – М., 1973.

19. ***Вовк Ф.*** Антропологічні особливості українського народу. – К., 1994. – С. 18.

20. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 29.

21. ***Там само.*** – С. 29.

22. ***Там само.*** – С. 29.

23. ***Там само.*** – С. 30.

24. ***Грушевський М.С.*** Названа праця. – С. 31–33.

25. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 33.

26. ***Там само.*** – С. 37.

27. ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996. – С. 27.

28. ***Там само.*** – С. 28.

29. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня і середньовічна історія України. – К., 1996. – С. 136–137.

30. ***Там само.*** – С. 137.

31. Детальніше про це див.: ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996. – С. 35.

32. ***Там само.*** – С. 39.

33. ***Там само.*** – С. 39.

34. Повесть временных лет. У 2-х частинах. Ч. 1. – М. -Л., 1950. – С. 18.

35. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993. – С. 43.

36. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 44.

37. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 45.

38. ***Там само.*** – С. 45.

Лекція № 3–4. Київська Русь та її історичне значення
(У двох частинах)

Частина перша. Політична історія Київської Русі (IX–XIII ст.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Консолідація руських (українських) племен в X-XIII ст.
3. Перші київські князі.
4. Київська Русь в зеніті розквіту.
5. Розпад Київської Русі.
6. Запитання та завдання.
7. Джерела та література.

I. Загальні зауваження

У IX ст. у центрі європейського материка утворилася нова велика держава східних слов'ян – Київська Русь. Історичним її ядром стало середнє Подніпров'я.

В історичній літературі можна зустріти цю державу під назвою "Давня Русь", "Давньоруська держава", "Руська держава", "Русь", "Русь-Україна". Дослідник історії Київської Русі академік П.П.Толочко зауважував, що цей "термінологічний процес зумовився не тільки потребами пошуку найвідповіднішої наукової дефініції для перших століть вітчизняної державності, а й ідеологічними настановами"[1].

Слово "Україна" в часи Русі не було власною назвою ні цілої держави, ні якоїсь її частини, ні народу. Вчені встановили, що в домонгольські часи воно зустрічається тричі (1187, 1189, 1213) і завжди у значенні окраїни землі-князівства [2].

Київській Русі присвячена велика кількість наукової літератури. Праці ***М.Ю.Брайчевського, Б.Д.Грекова, М.С.Грушевського, Х.Дем'янського, Р.П.Іванченко, М.І.Костомарова, М.Ф.Котляра, В.В.Мавродіна, Б.О.Рибакова, В.Рички, П.П.Толочка, М.Н.Тихо-***

мирова, Н.Я.Фроянова, А.А.Шахматова та ін.[3] відзначаються своєю фундаментальністю, у яких розгорнута широка історична панорама розвитку згаданої держави. Праці М.І.Костомарова та М.С.Грушевського висвітлюють Русь у повному територіальному, хронологічному та історико-культурному обсязі [4].

Одночасно М.С.Грушевський, наприклад, був щиро переконаний, що правонаступником подніпровських (українських земель) колишньої Київської Русі виступило Галицько-Волинське князівство. Воно, за висловом М.С. Грушевського, в середині XIII ст. було могутнім, "міцним, сильним та одностайним..." Був час, коли можна було поставити під сумнів татарську зверхність над ним [5].

Російські ж історики (М.М.Карамзін, С.М.Соловйов, В.Й.Ключевський) вважали, що в 60-х роках XIII ст. природним продовженням Київської Русі стала Північно-Східна Русь, куди центр переміствся ще в середині XII ст.

Українські історики діаспори в переважній своїй більшості розуміли Київську Русь в етнографічних межах українського народу: все, що було за ними, вважалося колоніальною периферією, яка не мала органічного зв'язку з Києвом. Така трактовка Русі імпонувала поглядам М.С.Грушевського, який системно стверджував, що "південь був колискою культурного і суспільного укладу Київської Русі", а найдавніша епоха українського життя майже співпадає з її історією [6].

Як зауважує П.П.Толочко, "тенденція обмежити зміст поняття "Київська Русь" лише територіальними межами сучасної України має місце і в наш час. І не лише в історичній белетристиці, а й у працях деяких істориків. Така тенденція не може бути визнана науковою, оскільки суперечить усім наявним джерелам"[7].

У запропонованих лекціях по Київській Русі її історія розглядається як цілісний державний організм IX–XIII ст., який хворів на феодальний сепаратизм. Лекції твердять, що з IX до першої половини XII ст. на Русі сформувалися всі основні інститути влади, внутрішня адміністративно-територіальна структура, державні кордони.

Лекція розглядає Київську Русь як ранньофеодальну монархію з виразними елементами федералізму.

Викладаючи студентам історичні події, процеси і явища третього етапу (30-і роки XII – 40-і роки XIII ст.) розвитку Русі, лекція підкреслює, що вони відбувалися у період змагань самостійних князівств з Києвом. В цей час Київ багато що втратив із своєї величі,

але лишався політичним центром країни, символом її етнокультурної єдності, церковною столицею. Нам уявляється, що весь обшир руських земель IX–XIII ст. треба вивчати з висоти київських гір, відкинувши в сторону всякі націоналістичні вихляння.

Для підготовки лекції використано такі джерела, як твір печерського літописця Нестора "Повість минулих літ" (1111)[8]. Справді, "Повість минулих літ" є видатним явищем не тільки давньоруської, а й світової культури, оскільки історія Київської Русі в ній висвітлюється на тлі світового історичного процесу.

"Повість" написана рідною мовою й найповніше збереглася в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах.

Важливим для створення лекційного курсу є використання Ніконовського літопису (XVI ст.), літературного твору "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Повчання Володимира Мономаха", "Слово о полку Ігоревім" та ін.[9]. Крізь тексти згаданих пам'яток червоною ниткою проходить ідея збереження єдності Русі, її зміцнення, захисту та піднесення суверенітету.

Багато цікавих матеріалів про стародавній Київ, його громадсько-політичне життя міститься в "Києво-Печерському патерику"[10]. Тут Київ виступає як визначний політичний і культурний центр Русі, який притягував до себе князів, бояр, купців з різних країн світу.

Варто відзначити, що для дослідження порушеної проблеми цікаві матеріали можна відшукати у Київському та Галицько-Волинському літописах [11].

Як зазначають дослідники, характерною рисою Галицько-Волинського літопису є його високохудожній стиль, що нагадує за формою "Слово о полку Ігоревім". Саме тому цей літопис, як і "Повість" та "Слово", широко використовувався не лише істориками, а й майстрами художньої літератури – ***І.Франком, М.Вороним, А.Хижняком, М.Бажаном*** та ін. Джерелознавчий аналіз Київської Русі вміщений у книзі П.П.Толочка "Київська Русь" (1996), в якій досліджені не лише літописи, а й джерела з "Історії" В.М.Татіщева, берестяні грамоти Новгорода, Пскова, Твері, історико-географічні праці арабських, єврейських та перських авторів, візантійські та західноєвропейські хроніки, скандинавські саги тощо [12].

Історичні події, процеси і явища, що відбувалися на території Київської Русі, знайшли відображення в багатьох творах художньо-історичного характеру.

Зокрема чимало з них присвячено подіям, пов'язаним із запровадженням християнства на Русі[13], діяльністю князів Володимира Великого, Ярослава Осмомисла, Данила Галицького, Святослава[14], боротьбою руських людей з іноземними поневолювачами, дипломатичними стосунками княжих дворів, людськими взаємовідносинами тощо[15].

Згадані книги збуджують фантазію читачів, допомагають емоційно осмислити життя та діла наших предків, сформувати у своїй уяві образ того чи іншого історичного діяча, усвідомити, що хвилювало людей у ті часи, як вони боролися за виживання.

ІІ. Консолідація руських (українських) племен в X–XIII ст.

У попередній лекції було сказано, що у VIII–IX ст. руська (українська) земля розвивалася і міцніла, переживала консолідаційні процеси, що вело до об'єктивного створення державного середовища та формування легітимних управлінських інститутів.

Північнослов'янські племена у цей час вели міжусобну ворожнечу, що привело до запрошення ними у 862 р. князя – варяга Рюрика з родичами та одноплемінниками та побудову новопризначеним князем своєї столиці – Новгорода. У "Повісті минулих літ" Нестор записав, що, помираючи, Рюрик передав свою посаду родичеві Олегові, оскільки його син був малолітнім.

Із згаданого літопису відомо також, що Олег у 882 р. разом з воїнами варягів, племен чуді, словен, мері, весі, кривичів Дніпром спустився до Смоленська, Любича та Києва з метою їх підкорення та взяття данини.

> ***... І прибули (Олег та Ігор) до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать... І вбили вони Аскольда і Діра, і віднесли на гору, і погребли (Аскольда) на горі, яка нині зветься Угорська... І сів Олег князювати в Києві і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським". І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю. Сей же Олег почав городи ставити, і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода.*** *(**Путро О.І.** Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 27).*

Професор В.П.Борисенко висловив припущення, що найскоріше це був "перший на Русі-Україні двірцевий переворот, внаслідок якого була скинута династія Києвичів і владу захопили прищельці на чолі з Олегом"[16].

Думаю, що мають рацію ті автори, які припускають, що цей двірцевий переворот вчинили вельможі-язичники, які не завжди погоджувалися з політикою християнина Аскольда. Очевидно, в язичнику Олегові вони вбачали свого єдиновірця. Вони вважали, що він не ламатиме руських традицій і за його допомогою можна буде зміцнити свою владу [17]. Отже, ні про яке норманське завоювання Києва не може йти мова. За висловом П.П.Толочка, "стався, по-суті, політичний переворот, в результаті якого на київському престолі сіла нова людина. Олег і його оточення фактично стали на службу до середньодніпровської ранньофеодальної держави Русь, яка на цей час пройшла вже тривалий шлях розвитку. Не випадково в Києві варяги приймають і назву цієї держави"[18].

Одночасно варто підкреслити, що колишня федерація руських племен з приходом Олега розпалася. "Тому майже все княжіння Олега фактично пішло на збирання докупи праукраїнських та інших племен. Якщо руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'явилася централізована держава із самодержавною формою правління"[19].

Олегу та його наступникам довелося докласти чимало зусиль, щоб підкорити полян, древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів, хорватів, дулібів, тиверців та інші племена. Не дивлячись на те, що це підкорення часом супроводжувалося жорстким спротивом, існували причини, які змушували згадані племена консолідуватися. Зокрема, до цього їх примушувала постійна боротьба з кочівниками та Візантією, проти яких можна було успішно воювати лише спільними силами.

З приходом Олега консолідаційний процес східнослов'янських земель пожвавився. Він обумовив швидке формування могутньої прабатьківщини українців (як і білорусів та росіян) – Київської Русі.

Нам уявляється, що у варягах треба вбачати не тільки датчан чи шведів, а також і західних слов'ян, балтів, фіно-угорців, які на ранніх етапах навідувалися до русичів як купці, а пізніше київський уряд використовував їх як найману військову силу.

Це залучення ніколи не набувало форм панування або засилля чужоземців. Процес їх приходу на Русь строго контролювався, і, як

зауважують вчені, спосіб їх життя регламентувався державними документами [20].

Писемні джерела свідчать, "що кожного разу, як тільки завдання, у вирішенні яких потрібна була допомога варягів, були виконані, київські князі намагалися позбутися їх. При цьому не тільки не обдаровували варягів за службу із щедрістю родичів, а нерідко не платили навіть обумовленої грошової суми"[21].

Подібні факти траплялися в часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Вони є додатковим свідченням того, що слов'янсько-скандинавська за походженням династія на Русі дуже швидко стала просто слов'янською. Протягом одного-двох поколінь варяги повністю асимілювалися і зберігали зі свого минулого хіба що імена. У середовищі правлячої еліти слов'янського походження варязький елемент, як свідчать джерела, був незначним і не зіграв самостійної ролі[22]. Можна щиро дивуватися, що тогочасні кияни зуміли обернути свої зв'язки зі Скандинавією на користь розбудови власної державності.

III. Перші київські князі

Історію розвитку та занепаду Київської Русі умовно можна поділити на 3 етапи:

I етап – 882–972 рр.

Це етап князювання Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964) та Святослава (964–972). На цьому етапі йшло приборкання київськими князями навколишніх племен, інтенсивне збирання Києвом з приборканих земель данини (полюддя), пошуки князями торгових шляхів до Візантії, перші їх спроби у державній структуризації та реформуванні політичних й економічних взаємовідносин стольного Києва з периферійними землями, здійснення владою перших кроків у дипломатичних стосунках з навколишніми державами.

II етап – 980–1132 рр.

Це період найвищого соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Русі. Він пов'язаний з життям і діяльністю таких яскравих руських князів, як Володимира Великого (980–1015), Ярослава Мудрого (1019–1054), Володимира Мономаха (1078–1125) та його сина Мстислава (1125–1132).

На цьому етапі відбулася структуризація державної влади на Русі, зміна ідеології, тобто перехід від язичництва до християнства візантійського взірця, опрацювання законодавчої системи, розкриття культурних можливостей руського народу, поглиблення феодально-правових взаємовідносин класів, встановлення широких дипломатичних стосунків з сусідами, розгортання боротьби з відцентровими тенденціями у федеральному середовищі тощо.

III етап – 1132 – кінець XIII ст.

Цей період характеризується посиленням відцентрових тенденцій у політичному житті Київської Русі, поглибленням процесу феодалізації і на цій основі вотчинної боротьби між регіональними князівськими владами, політичного та економічного занепаду Києва як резиденції Великого князя руських земель, відчайдушною боротьбою ослаблених вотчинними війнами князів з кочовими племенами, особливо татаро-монголами. Це період падіння Київської Русі та формування праукраїнської державності в особі Галицько-Волинського князівства.

Як уже було сказано, у першому періоді формування Київської Русі пов'язано з діяльністю Олега, Ігоря, Ольги, Святослава.

Ще М.С.Грушевський помітив, що постать Олега (882–912) була однією з найзагадковіших у вітчизняній історії [23]. Ще й досі вчені не дали остаточної відповіді – ким був Олег? Варязьким князем? Боярином чи ватажком дружини? Чи був регент Ігоря у родинних стосунках з Рюриком?

У всякому разі, як свідчить літопис, Олег організувавши похід з Новгорода на Київ, у 882 р. вбив Аскольда [24]. Зазначимо, що вбивство Аскольда мало важливі наслідки для історії Києва та всієї руської (української) землі:

По-перше, на київському престолі утвердилася інша династія, яка об'єднала південну Русь з північною, зробивши Київ стартовою основою для створення загальноруської держави.

По-друге, це вбивство започаткувало посилення боротьби між язичниками і тими, хто сповідував християнство.

По-третє, не визнавши північних завойовників, племінний руський федеративний союз розпався, і Олегу довелося консолідовувати колишні етноспільноти (полян, древлян, уличів, тиверців, білих хорватів, волинян та ін.) силою меча, присвоївши собі титул великого князя руського.

По-четверте, в основу цієї консолідації було покладено модель централізованої держави, а не традиційної для руських племен федерації земель.

І, нарешті, останнє. Олег приділив увагу зміцненню зовнішньополітичного авторитету Київської Русі. Зокрема, в цьому напрямі були здійснені такі заходи:

1. Було укладено мирну угоду з варягами, внаслідок якої вони повинні були брати участь у військових походах князя.

2. Здійснено кілька традиційних для русичів походів у візантійському напрямі. Вони обумовлені не лише тим, що Візантія була одним із торговельних центрів, а й тим, що вона була багатою країною, відзначалася високою культурою. Одержати над Візантією перемогу, домогтися вигідного торгового договору (907, 911) було для Київської Русі справою престижною і матеріально вигідною [28]. Під керівництвом Олега руське воїнство зробило походи і проти Арабського халіфату (912).

Вже на початку X ст. образ князя Олега глибоко запав у пам'ять народну. М.С.Грушевський пише, що ця пам'ять "оповила ім'я його дивними оповіданнями, казками і піснями, перенісшими на нього всяку всячину... Кінець-кінцем зробили з нього не тільки великого і видатного завойовника, а й "віщого" чудотворця, що вмів творити діла надлюдські, міг обернутися звіром, і птахом, і малою комахою, і так за тим названим чудотворцем нарешті майже зовсім зник дійсний, правдивий князь Олег"[26].

Образ Олега під іменем Вольги Всеславича донесла до нас старовинна пісня-билина, в якій він, ніби, перевтілювався і в лева, і в птаха, і в щуку, щоб наполювати здобич і накормити нею військову дружину та жителів міста Києва. Після однієї з невдалих рибалок, записано в билині, ***"Обернувся тоді Вольга (Олег) сам щукою, гей побіг він по синім морю, заганяв він щуку та й плотиченьку, дорогеньку рибку осетринку"[27].***

Якщо відкинути всі ці художні нашарування, то образ князя Олега ввійшов в історію як руського державотворця, сумлінням якого почала розбудовуватися Київська Русь та був заключений у 911 р. договір з Візантією, згідно з яким руські купці одержали пільговий доступ на візантійські ринки. Це означало, що Олег зумів забезпечити київській державі вихід на широкий шлях міжнародного життя.

На цьому етапі розвитку Русі неповторний шлях пройшов князь Ігор (912–945). Тут, мабуть, варто відзначити його жорстокі походи проти навколишніх племен, які після смерті Олега зробили спробу вийти з орбіти Київської Русі (древляни, уличі, тиверці та інші), його війни з хозарами та печенігами, а також походи проти Візантії (941, 943) та на Закавказзя (944).

Договір Ігоря з Візантією (944) поступався Олеговому (911), але він свідчить про те, що широкомасштабні походи київського князя мали успіхи й коштували киянам великих зусиль.

Древляни у 945 р. не витримали триразового полюддя й повстали. Під час їхнього виступу Ігоря було вбито.

> *Про цю подію літописець записав так:*
>
> ***У рік 945 сказала дружина Ігореві: "Отроки Свенельгові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Підемо, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми". І послухав Ігор. Пішов у древлян по данину. І добував він собі ще до попередньої данини, і чинив їм насильство він і муж його. А взявши данину, він пішов у свій город (Київ).***
>
> ***Та коли він повертався назад, він роздумав (і) сказав дружині своїй: "Ідіть ви з даниною додому, а я вернусь і похожу ще". І відпустив він свою дружину додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.***
>
> ***Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися древляни з князем своїм і сказали: "Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він нас погубить". І послали вони до нього мужів своїх, кажучи: "Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину". І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. (Путро О.І.** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 28).*

Яскравою сторінкою історії Київської Русі була діяльність дружини вбитого Ігоря княгині Ольги (945–964). Оскільки її син Святослав був ще малим, то вона, здійснюючи над ним регентство, провела ряд заходів, які знайшли місце на сторінках стародавніх літописів. Зокрема, за свідченням Нестора, Ольга жорстоко помстилася древлянам за те, що вони вбили Ігоря. Історики відзначають, що згідно звичаєвого права вона повинна була це зробити, оскільки згадані вище традиції передбачали кровну помсту [28]. За її вказівкою

було вбито кілька древлянських князів, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено.

> ***"Іославши Ольга (послів) до деревлян, сказала: "Якщо ж ви мене щиро просите, то пришліть до мене знатних мужів, хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські". Це почувши, древляни вибрали ліпших мужів, які держать древлянську землю, і послали по неї.***
>
> ***Коли ж деревляни прийшли, звеліла Ольга підготувати мийню, кажучи (їм) так: "Помившись, прийдете до мене". Вони, (слуги) тоді розпалили мийню, і ввійшли деревляни (туди), і стали митися, і закрили мийню за ними і повеліла (Ольга) запалити її од дверей і тут згоріли вони всі." (Путро О.І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 28).*

М.С.Грушевський, зводячи в одне русло відомості літописів про взаємовідносини Ольги та древлян, наводить приклади щодо накладання на них княгинею дивної данини, (по три голуби та по три горобці від двору), яка була використана нею для підпалу їх головного міста – Іскоростеня [29].

Смерть Ігоря підштовхнула Ольгу до перегляду форм і методів взаємовідносин князівського двору з підлеглими землями, перегляду розмірів данини, періодів її збирання та створення на місцях князівських осередків.

Одночасно Ольга активно займалася міжнародними стосунками. Особливе місце в цій справі належало взаємовідносинам з Візантією. Два її дипломатичні візити (946, 957) сприяли укладенню Руссю з Візантією союзних угод, перемовин щодо християнізації Києва. Під час одного із візитів до Константинополя у храмі св. Софії приймає хрещення, домовляється про поширення цієї віри на землі Київської Русі. В літописі записано, що християнство Ольга прийняла у 955 р. від царя Костянтина:

> ***"Охрести мене сам. Якщо ні – то я не охрещуся. "І охрестив її цесар з патріархом Поліевктом... А по охрещенні сказав їй: "Я хочу взяти тебе за жону". Вона тоді мовила: "Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав дочкою? Адже в християнах нема такого закону – ти ж сам знаєш".***
>
> ***І сказав цесар: "Перехитрила ти мене єси, Ольга". І дал він їй дари многі – золото, і срібло, і поволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши дочкою своєю". (Путро О.І.*** *Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 29).*

Варто додати, що за тими поняттями Ольга свято виконала свій вдовиний обов'язок, і в пам'яті народній вона залишилася як взірець шанованої жінки. За її високу моральність люди назвали її святою. І щоб завершити характеристику Ольги, відзначимо, що вона не сприймала візантійської пихи, зазнайства та державної зверхності. Щоб послабити залежність Русі від Візантії вона вважала за доцільне християнство на землях власного князівства прийняти від германського імператора Оттона І. Та Русь була не готова до цієї акції. Внутрішній спротив язичників був такий сильний, що місія німецького єпископа Адельберта (961–962) провалилася, а влада в Києві була передана сину Ольги – Святославу (964–972).

Правління Святослава було коротким, але небосхил його долі був яскравим і легендарним. Все життя цього князя пройшло в походах, внаслідок яких Київська Русь була вписана в геополітичний простір Євразії.

Підкорюючи навколишні племена та землі, Святослав на Сході у 964–966 рр. приборкує в'ятичів, які до цього платили данину хозарам, косачам та ясам на Північному Кавказі. На жаль, поразка хозар відкрила дорогу на захід печенігам, які згодом принесли Русі багато прикростей та спустошень.

На Заході Святослав піддався інтригам візантійських імператорів і був втягнутим у 968 р. у війну з балканськими болгарами. Розгромивши болгар під Доростолом, Святослав зробив спробу закріпитися на Дунаї і перенести туди навіть свою столицю. Остерігаючись київського князя, Константинополь замирився з болгарами та спровокував похід печенігів на Київ (968). Це змусило Святослава терміново повернутися на схили Дніпра та рятувати свою столицю.

Після розгрому печенігів Святослав знову розпочав балканську війну з болгарами, накликавши цим самим гнів Константинополя та військові сутички з візантійською армією. Після невдалих битв Святослав, повертаючись додому, на дніпровській переправі біля порогів потрапив у засідку печенігів і в 972 р. був убитий.

> *Про цю подію у літописі записано:* ***"У рік 972 прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його із черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов в Київ до Ярополка. І було всіх літ Святославового двадцять і вісім".*** *(**Путро О.І.** Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 30).*

До сказаного додамо, що на чаші було написано: "Чужого бажаючи, своє загубив".

Дослідники відзначають, що при всій талановитості і героїзмі Святослава, його роль в історії неоднозначна. Автори підручника "Історія України" (2002) В.М.Литвин, В.М.Мордвінцев, А.Г.Слюсаренко відзначають, що він часто допускав лють і жорстокість, не завжди осмислював мету бою і можливих його наслідків. "Численні війни Святослава виснажили Русь, – записали вони у своїй книзі, – а налагоджені Ольгою дипломатичні відносини з провідними державами розпалися"[30]. Майже всі завойовані ним території невдовзі було втрачено.

Але читачів і досі вражає те, що Святослав, за висловом М.С.Грушевського, був "не хитрий чудодій, що все робить штукою, а сміливий і чесний лицар-войовник, що у всім поступає відкрито і сміло, не шукає здобичі, ні багатства, цінить тільки славу воєнну і для неї однієї жив... А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: "Іду на вас"[31].

Отже, зі смертю Святослава закінчився, на наш погляд, перший період формування та розвитку Київської Русі. У цей період Київ накопичив території від Волги до Карпат, від Балтійського до Чорного морів, від Каспію до Балкан, які упокорювалися силою меча, князівськими походами, постійними присягами навколишніх племен. У цей час не було створено ефективних державних управлінських структур. Навіть Святослав розумів, що створене ним київське державне об’єднання ставало некерованим. У зв’язку з цим він змушений був поділити його між синами на три федеральні частини.

IV. Київська Русь у зеніті розквіту. Князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий

Матеріал цього підрозділу розповідає про другий період розвитку Київської Русі (980–1132), про час, коли Русь досягла найвищої точки свого авторитету та могутності, кульмінації розбудови.

У цей період Київська Русь відчула на собі реформи Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а в більш пізні часи згаданого періоду – Володимира Мономаха та його сина Мстислава.

Євразійська територія Святослава вимагала конкретного управління, якого він, як воїн, фізично не міг забезпечити. У зв’язку з цим

Святослав вирішив підпорядковані ним землі поділити між своїми синами. Намісником у Києві став старший син Ярополк, у Древлянській землі – Олег, у Новгороді – Володимир. Цей попередній поділ Київської Русі передбачав створення Дунайсько-Дніпровської держави, столицею якої мав бути Переяславець на Дунаї, який повинен був відігравати роль головної резиденції Святослава.

Та передчасна смерть Святослава внесла корективи у подальший розвиток Київської Русі. Зокрема, після смерті князя посилилися міжусобні війни між синами. Тікаючи до Швеції від військових сутичок Олега з Ярополком, Володимир зміг повернутися до Новгорода лише через 3 роки.

За підтримки варязької дружини він зумів одержати перемогу над Ярополком та заволодіти Києвом (980).

> ***"І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумира на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного – а голова його (була) срібна, а вус – золотий – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Макош. І приносили їм люди жертви... Був же Володимир переможений похіттю до жінок, і було йому приведено шість жінок... І був він ненаситний блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Був бо він такий жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот жон і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов вічне спасіння".*** *(**Путро О.І.** Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 31).*

З цього часу починається другий етап в історії Київської Русі, який був ознаменований такими державними кроками:

1. Князі цього періоду, як і їх попередники, продовжували прилучати до Київської Русі нові землі. Зокрема, Володимир прилучив до Києва дулібів, білих хорватів, уличів і тиверців. Завдав поразки полякам і приєднав до Русі Волинські та Галицькі землі, Закарпаття, в'ятичів та радимичів. Зміцніли позиції Русі на Північному Причорномор'ї, у Криму та Приазов'ї, на Таманському півострові набирало сили Тмутараканське князівство. Кордони Київської імперії розтяглися від Карпат до Волги, від Балтійського моря до Причорномор'я.

2. Обшири Київської Русі вимагали адміністративної реформи. З цією метою Володимиром Русь була поділена на князівства-землі,

управління якими було передано довіреним особам – синам – посадникам. Родоплемінна форма управління землями була замінена територіальною. Була створена трьохрівнева управлінська вертикаль, найвища влада в якій належала князю та його управлінському апарату – боярській думі. Середня ланка влади належала посадникам, а на місцях – тисяцьким. Згадані вище посади обіймали люди з оточення князя, з середовища його родичів або особисто відданих людей.

3. Було здійснено ряд управлінських реформ, які повинні були вдосконалити діяльність державного апарату, зміцнити вплив центральної влади. Зокрема, було втілено в життя судову, військову та фінансову реформи, в результаті яких старе звичаєве право ставало державним, варязькі командири були замінені на військових керівників місцевої знаті, а торгівля стала використовувати гривню як грошовий еквівалент.

4. Актуальним було питання про релігію у Київській Русі. Часткове реформування язичництва, спроба забезпечити верховенство Перуну, створення поза містом пантеону язичницьких богів не давало бажаних результатів. Володимир дійшов висновку, що найкращою державною релігією, яка забезпечить ідеологічні запити князівської влади і консолідує всі землі київської імперії, є християнство православного взірця. А тому у 988 р. Київська Русь була охрещена, що позитивно позначилося на подальшому духовному розвитку населення.

Літописець зауважує, що вибір християнства мав свою передісторію і проходив з великими труднощами. Володимиру посли пропонували магометанство, німецький протестантизм, хозарський іудаїзм. Та він віддав перевагу візантійському християнству. "Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба Ольга, що була мудрішою за всіх людей"[32].

5. У другому періоді сформувалося законодавство Київської Русі. В його основу було покладено Володимирів "Устав земляний", Ярослава Мудрого – "Найдавнішу правду" або "Правду Ярослава". За Ярослава було створено перше писане зведення законів Київської Русі, яке відоме в історії під назвою "Руська правда. " В ній викладені закони про відповідальність за вбивство, нанесення тілесних збитків, вчинення каліцтва, викрадення коня, псування чужого майна, переховування чужого холопа, накладання штрафів тощо[33].

6. В цей час були зроблені значні кроки щодо розвитку освіти та культури Русі. Особливо у цьому відношенні був помітний Ярослав, за що одержав друге ім'я – "Мудрий". При ньому у Києві були книжкові майстерні, створювалися трактати з історії, філософії, права, природних наук. За правління Ярослава на Русі виникло чимало шкіл, було створено унікальну князівську бібліотеку, організоване літописання.

7. Київська Русь часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого відзначалася активними міжнародними стосунками[34]. Проявом зміцнення міжнародного становища Русі було встановлення Володимиром дипломатичних відносин з Чехією, Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Римом, Візантією; Ярославом Мудрим з Швецією, Візантією, Польщею, Німеччиною, Францією, Угорщиною, Норвегією. Він сам, його сини та дочки взяли шлюб з дітьми коронованих осіб, а Ганна, Анастасія та Єлизавета були замужем за французьким, угорським та норвезьким королями. Тож недаром Ярослава прозвали "тестем Європи" [35].

8. У другому періоді розвитку Русі остаточно сформувалась політична форма держави, інститути державної влади, діяльність віча. Мали місце також і народні рухи.

Якщо проаналізувати політичну форму держави, то в око впадає висновок, що Київська Русь ніколи не була унітарною державою, а відцентрові тенденції сповідало боярство, князі-посадники та крупні землевласники на самих ранніх стадіях розвитку цієї держави. Не дивлячись на те, що Київ виступав символом цілісності Русі, князівські усобиці мали місце і за часів Володимира (боротьба з київським Ярополком), і за часів Ярослава (боротьба з братами, зокрема Мстиславом Володимировичем), і особливо після їх смерті. Тобто основні інститути державної влади на Русі (князь, собор, рада, ряд, князівські з'їзди), які визначилися ще на ранньофеодальному етапі, діяли на принципах монархізму та федералізму. Дослідники вважають, що така форма правління була єдино можливою[36].

Найважливішим важелем державного правління Русі була князівська влада. "Князь виступав не тільки верховним правителем країни, землі або волості, – зауважує П.П.Толочко, – а й законодавчим розпорядником всього місцевого життя"[37]. Законодавчо-судова фу-

нкція князів була найсуттєвішою. Вона поширювалася на всі сфери міського і сільського життя, й адміністративно-управлінський апарат князя повинен був свято шанувати його закони.

До компетенції князівської влади належали військові справи, зовнішньополітичні відносини тощо. Отже, як видно, давньоруський князь являв собою головну державну структуру, символ державної стабільності.

Яскравим фактором стимуляції державного будівництва, зміцнення державного суверенітету Русі була діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Про згаданих князів до нас дійшли пісні та перекази, билини та оповіді, літописні сюжети та інші історичні джерела, які дають нам право стверджувати, що вони не тільки організовували банкети:

"А Володимир-князь да стольно Київський
Заводив почесть пир да пированьце
На многих князь да на всех бояров
На всех сильных русских могучих на богатырей",

а й вели жорстокі війни за рідну землю, здійснювали велику державну діяльність.

Володимир Святославович (Володимир Великий, Володимир Красне Сонечко) князював у 980–1015 рр. Був народжений поза шлюбом від Святослава то Ольгиної ключниці – Малуші. Очевидно, цей комплекс неповноцінності стимулював Володимира довести всім, що він народжений князювати.

Після смерті Святослава (972), в результаті війни між його синами (Ярополком, Олегом та Володимиром), перемогу одержує останній (980). Новий Київський князь продовжив політику своїх попередників щодо збирання східнослов'янських земель: хорватів, дулібів, в'ятичів, радимичів, древлян, уличів та ін. Він був видатним реформатором, будівником держави, запровадив нове зведення законів – "Устав земельний", який ліг у 1016 р. в основу "Правди Ярославової".

Провів адміністративну реформу: 12 своїх синів зробив посадниками в Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Володимирі, Тмутаракані та інших землях. Родоплемінну систему управління у згаданих землях поміняв на територіальну.

Здійснив політичну реформу: у 988 р. Володимир зважився запровадити християнську релігію, яку сповідувала на той час абсо-

лютна більшість народів Європи та Близького Сходу і яка відповідала потребам держави.

> ***У часи Володимира Святославовича Київська Русь досягла високого рівня військової могутності, економічної стабільності та культурного розвитку.***
>
> ***Особливо великі заслуги Володимира в організації боротьби проти кочового племені – печенігів (990, 992, 996, 997, 1001, 1004) Пізніше Ярослав Мудрий завершив боротьбу з ними[38].***

У романтичних обставинах з'явився на світ і Ярослав Мудрий. Борючись із київським князем Ярополком, Володимир насильно одружився з дочкою полоцького князя Рогнідою. Ярослав народився під час розправи Володимира з його дідом Рогволодом, в обставинах нелюбого відношення матері до батька та замаху на нього, вигнання її з двору тощо. У десятирічному віці Ярослав був відірваний від матері і поставлений Володимиром намісником у Ростово-Суздальській землі.

> ***Володимир дуже рано помітив у Ярославі майбутнього правителя. Після Ростово-Суздальського намісництва він перевів його до Новгорода. Протестуючи проти батькової податкової системи, Ярослав у 1014 р. припинив виплату Києву данини. Можливо гнів батька завершився б кривавим походом проти сина, та у 1015 р. Володимир раптово помер.***

Між синами князя розгорілася боротьба за оволодіння Києвом. Брат Ярослава Святослав не зумів перемогти свого суперника навіть при допомозі свого тестя польського короля Болеслава Хороброго та своїх союзників – печенігів. В результаті чотирирічної боротьби Русь була розорена, а Київ розграбований польським військом.

Ярослав Мудрий витратив чимало зусиль, щоб відбудувати країну, відновити старі кордони, приєднати землі, які у процесі розбрату були загарбані сусідніми державами, зокрема, Польщею. Ярослав остаточно розгромив печенігів (1036), зміцнив від них південний кордон "змієвими валами". В роки його правління у Києві було створено перше писане зведення законів Київської Русі "Руську правду".

З ініціативи Ярослава збудовано "Золоті ворота" та церкву святої Софії, відкрито метрополію. Було збудовано також Ярославів вал – Київський кремль 25-метрової висоти. З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт давньоруської культури.

Вчені підкреслюють, що його можна з повним правом назвати фундатором книжності і вченості на Русі, організатором створення історичних трактатів та літописів, зокрема першого літописного зводу – "Найдавнішого", бібліотечних зібрань тощо.

Ярослав проводив гідну великої держави зовнішню політику. Зокрема, були встановлені дипломатичні стосунки з Германською та Візантійською імперіями. Особливо великої уваги надавав Ярослав розвиткові династичних шлюбів. Дочку Ганну він віддав заміж за французького короля, Єлізавету – норвезького, Анастасію – угорського, сина Всеволода одружив на дочці візантійського імператора Константина Мономаха, Святослава – на дочці саксонського графа Леопольда, Ізяслава – на родичці німецького імператора Генріха III Гертруді, сестру Добронєгу – видав замуж за польського князя Казиміра.

Отже, часи правління Ярослава Мудрого позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Русі, інтенсивним будівництвом, розвитком культури та жвавих міжнародних стосунків. У роки його князювання ранньофеодальна імперія – Київська Русь – досягла чи не найвищої точки свого економічного злету і політичної міці [39].

Одночасно слід відзначити, що князь на Русі з найдавніших часів опирався на раду старійшин. Володимир, наприклад, опирався на боярську раду, до якої входили також "градські" старці та священнослужителі. Рада при князі була явищем типовим не тільки для Русі, а й для інших країн середньовічної Європи [40].

Важливою формою загальноруського правління були міжкнязівські снеми (з'їзди). Вони збиралися у найвідповідальніший для країни період. На них обговорювалися питання внутрішнього миру, організації оборони Русі та інші проблеми. Ініціаторами їх скликання, як правило, були великі Київські князі. Уявлення про такі снеми дає Любецький з'їзд 1097 р., організований Володимиром Мономахом. На з'їзді були порушені питання міжкнязівських відносин, права князів на владу та землі, попередження усобиць, ведення спільної війни, укладення миру тощо.

Подібні з'їзди відбулися у м. Києві у 1223, 1230 та інших роках. Їх функціонування свідчить, що міжкнязівські відносини мали не лише союзний, а й васальний характер, що в середовищі правлячої верхівки мали місце глибокі суперечності, які вона прагнула подолати при допомозі згаданої інституції [41].

Письмові джерела свідчать, що у суспільно-політичному житті Русі брали участь різні соціальні прошарки при допомозі віча – своєрідного органу стародавнього народоправства. Дослідники стверджують, що в цих зібраннях брали участь "нижчі і худі" люди, "всі кияни", широкі верстви руської людності тощо. Подібні твердження не завжди відповідали дійсності, оскільки в країні "Руської правди" жебраки та убогі люди ніколи не вирішували серйозних державних питань.

Вічові зібрання у Києві та Новгороді 1068–1069, 1113, 1141, 1146, 1170 та інших років свідчили про те, що їх ініціаторами були або бояри, або якась князівська опозиційна група, яка на вічових сходках прагнула вирішити свої вузькокласові інтереси.

Віче ніколи не було органом народовладдя. Керівна роль і переважне право представництва у ньому належала верхам суспільства. За сильного князя цей вузькостановий орган був слухняним придатком верховної влади [42].

Київська Русь у X–XIII ст. пережила ряд народних виступів, або соціальних конфліктів, які свідчать, що ця форма людської активності у ті часи була невід'ємною рисою давньоруського суспільного життя.

Так, наприклад, перший значний суспільний конфлікт був у 943 р., коли князь Ігор зажадав від древлян додаткової данини; у 1015 р. мав місце виступ новгородців проти варягів; у 1018 р. виступ селян Київщини проти приведених Святополком поляків; 1068–1069 рр. – повстання киян проти Ізяслава; 1113 р. – їх виступ проти купців та лихварів; 1228 р. – вибух "чорних людей" і смердів Новгорода та ін.

Всі ці рухи носили не стільки антифеодальний характер, скільки прагнення усунути вади цієї системи, захистити доцільні її форми. Народні рухи змушували князівську владу удосконалювати законодавство, взаємовідносини між багатими і бідними, між князівською владою та її підлеглими структурами.

Правові устави IX–X ст. увійшли до "Руської правди", найдавнішу частину якої склала "Правда Ярослава" (1016).

> ***Н.Полонська-Василенко в "Історії України" підкреслює, що "Руська правда" була "найкращим виявом правної діяльності України..." Перший збірник, чи редакція, пов'язується з іменем Ярослава і датується між 1016 і 1054 ро-***

ками: в ньому 17 статей, які трактують про вбивство та право помсти.

Друга редакція має 26 статей. Вона датується до 1068 року – до революції, яка перервала спільну діяльність братів.

Третя редакція – не молодша за 1113 р.; в ній сказано, що "се уставил в. кн. Володимир Всеволодович Мономах по Святополці". Відомо дуже багато списків "Руської правди" – до 300, яки відрізняються одна від одної лише в деталях..." (Полонська-Василенко Н. *Історія України: В 2-х т. – К, 1995. – Т. 1. – С. 252-253).*

"Руська правда" Ярослава Мудрого зміцнювала князівську владу ("Покон вірний" – 1026), регламентувала данину, взаємовідносини між класами. Нову кодифікацію правових норм здійснив Володимир Мономах після народного повстання 1113 р. у своєму "Уставі", Всеволод та Ізяслав – "Пространній правді" (1146).

Додамо що давньоруське законодавство в умовах існування станово-класового суспільства і феодальної системи не могло бути однаково справедливим до всіх верств населення. Цю особливість тодішнього законодавства помітили літописці: "Иде же закон, ту й обид много"[43].

V. Розпад Київської Русі

Вчені вважають, що третій період в історії Київської Русі (1135–1240) позначений процесом поглибленої феодалізації, міжкнязівськими чварами та ворожнечею, політико-адміністративним роздробленням руських земель, падінням авторитету Києва та втратою ним свого колишнього провідного політичного та економічного значення [44].

За часів правління Володимира Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава (1125–1132) було вжито відчайдушних заходів, щоб на новій основі згуртувати Київське, Волинське, Турово-Пінське, Переяславське, Смоленське, Новгородське, Мінське, Полоцьке, Галицьке та Чернігівське князівства; зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі шляхом одружування дочок з датським принцом, норвезьким та угорським королями, візантійським царевичем, синів – на польській та моравській принцесах тощо.

Вживалися заходи, щоб розгромити половців, зміцнити становище Києва як координатора політичного життя удільних князівств.

Та після смерті Мстислава Великого (1132) міжкнязівські стосунки ускладнилися, ставали некерованими то неконтрольованими. Особливо жорстока боротьба розгорілася за володіння Києвом та на цій основі – за звання Великого князя.

Боротьбу за Київ повели Юрій Долгорукий із Суздаля, Всеволод Ольгович – з Чернігова, Ізяслав – з Переяслава та ін. Підраховано, що протягом 100 років (1146–1240) Києвом володіли 24 князі, частина з яких захоплювала престол по декілька разів. Один князь правив у Києві 7 раз, п'ятеро – по 3 рази, 35 князювань була однорічними [45].

Удільні князі у цей період вели жорстоку міжусобну боротьбу на всіх рівнях: "за старшинство на Русі, за володіння кращими князівствами, за отримання частки в "Руській землі", за столи всередині князівств. Часом, особливо в роки чергових половецьких навал на Русь, чвари між руськими князями затихали, щоб потім спалахнути з новою силою.

Міжкнязівська боротьба... ускладнювалася участю в ній боярства... Намагаючись поставити себе над князівською владою, бояри організовували часті змови проти князів, провокували соціальні безпорядки, вели боротьбу між собою. Усе це посилювало політичну нестабільність в країні, послаблювало її перед зовнішньою небезпекою... Бояри не стільки зупиняли біг князів від міста до міста, скільки прискорювали його"[47].

Особливо гострою була боротьба між Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським та київськими і чернігівськими династіями Ольговичів і Ростиславовичів.

Поряд з цим пробивали собі шлях і об'єднавчі ідеї. Вони ставали актуальними під час навали половців та необхідності об'єднатися для їх відсічі. У 1185 р. слабо підготовлений та мало згуртований похід Новгород-Сіверського князя Ігоря закінчився поразкою на річці Каялі й "відкриттям воріт на Руську землю" половцям.

На ріці на Каялі пітьма світ покрила,
Розбіглися половці по Руській землі як хиже гніздо,
Вже піднялася хула на хвалу,
Вже ударила нужда на волю
("Слово о полку Ігоревім")

Міг би допомогти Ігорю, наприклад, галицький князь Ярослав Осмомисл (1152–1187), могутність якого оспівана автором "Слова о полку Ігоревім":

"Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм
Золотокиївськім престолі,
Підперши гори Угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунаї радячи.
Грози твої по землях течуть,
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого дому золотого
на султанів у далеких землях".

Проте цього не трапилося. Після згаданої вище поразки половці рушили на Чернігівські, Переяславські та Київські землі.

Коли в 1199 р. на Волинському престолі став Роман Мстиславович, який зумів об'єднати Галицько-Волинську землю й приєднати до неї київську, дехто з сучасників думав про наступ нового етапу відтворення колишньої території Київської Русі. Проте ця ідея не здійснилася, оскільки не була підтримана іншими удільними князями, особливо східної Русі.

У зв'язку з цим занепад руських земель став незворотнім:

"Гей, застогнав, братя, Київ туччю,
А Чернігів напастями,
Розлилася туга по руській землі,
Печаль сильна тече через землі Руські -
А князі самі між собою коромолу ковали,
А погані з побідою набігали на Руську землю.
Уже, братя, невесела година настала,
Уже пустиня силу покрила,
Встала обида в силах Дажбожого внука,
Нема князям на поганих сили:
Сказав брат братові: се моє і те моє теж,
І почали князі про мале – "се велике" казати,
Самі на себе коромолу ковати,
А погані з усіх сторін з побідою на Руську
Землю приходжали.
Ой стогнати Руській землі!"[48]

Ці несприятливі обставини в історичному житті Київської Русі були використані ордами Чингізхана, які нанесли їй смертельного удару.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про “норманську теорію” виникнення Давньоруської держави?

2. Дайте характеристику взаємовідносин руських племен та хазарів.

3. Які основні ознаки першого періоду історії Русі?

4. Що ви знаєте про діяльність князя Володимира Великого?

5. Намалюйте політичний портрет Ярослава Мудрого.

6. Які обставини обумовили політичний та військовий занепад Русі?

7. При яких умовах руські землі могли б відстояти свою незалежність?

8. Що ви знаєте про міжнародні зв’язки Київської Русі?

VII. Джерела та література

1. ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996. – С. 5.

2. Там само. – С. 6.

3**. *Брайчевський М.Ю.*** Походження Русі. – К., 1968; **його ж**: Утвердження християнства на Русі. – К., 1988; ***Греков Б.Д.*** Киевская Русь. – М., 1956; ***Грушевський М.С.*** Історія України-Русі: у 10 т., 13 кн. – Львів, 1901–1905. – Т. 1-3; **його ж**: Київська Русь: у двох томах. – Спб., 1911; ***Демянский Х***. Русь и норманы. – М., 1985; ***Іванченко Р.П.*** Київська Русь: початки української держави. – К., 1995; ***Костомаров Н.И.*** Исторические монографии и исследования. – Спб., 1872; **його ж**: Лекции по русской истории. – Спб., 1861; ***Котляр М.Ф***. Утворення Давньоруської держави. Історичні зошити. – К., 1993; **його ж**: Данило Галицький. – К., 1984; **його ж**: Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002; ***Мавродін В.В***. Происхождение русского народа. – Л., 1978; ***Рыбаков Б.А.*** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982; його ж: Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963; ***Рычка В.М***. Формирование территории киевской земли. – К., 1988; **його ж**: За літописним рядком (історичні оповіді про Київську Русь). – К., 1991; ***Толочко П.П***. Київська Русь. – К., 1996; ***Толочко А.П.*** Князь в Древней Руси: Власть. Собственность. Идеология. – К., 1992; ***Тихомиров М.Н***. Древнерусские города. – М., 1986; **його ж**: Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" // Русское летописание. – М., 1979; ***Фроянов Н.Я***. Киевская Русь. – М., 1980; ***Шахматов А.А.*** Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Спб., 1908.

4. ***Грушевський М.С.*** Київська Русь. – Спб., 1911. – Т. 1. – С. 11.

5. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 123–124.

6. ***Грушевський М.С.*** Київська Русь. – Спб., 1911. – Т. 1. – С. 18.

7. ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996. – С. 7.

8. Повесть временных лет. Ч. 1.: Текст и перевод. Подготовка текста ***Д.С.Лихачева*** *и* ***С. А. Романова****;* Ч. 2. Приложения: Статьи и комментарии ***Д.С.Лихачева.*** / Под редакцией ***В.П.Адриановой.*** – М.–Л., 1950.

9. ***Гудзкий Н.К.*** История древней русской литературы. – М., 1953.

10. Патерик Киево-Печерского монастыря. – Спб., 1911.

11. ***Коваленко П.А.*** Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої жовтневої революції. – К., 1983. – С. 44–47.

12. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 11–18.

13. ***Білик І.*** Похорон богів. – К., 1986. – С. 574; ***Іванченко Р.*** Гнів Перуна. – К., 1986. – 223 с.; Золоті стремена. – К., 1984. – 447 с.; ***Шевчук В.*** Велесич. – К., 1985. – 251 с.

14. ***Скляренко С.*** Володимир. – К., 1962. – 656 с.; **його ж**: Святослав. – К., 1950. – 655 с.; ***Франко І.*** Сон князя Святослава // Твори у 50 т. – Т. 24. – С. 213–315; ***Хижняк А.*** Данило Галицький. – К., 1970. – 588 с.; ***Назарук О.*** Князь Ярослав Осмомисл. – Львів, 1918. – 421 с.; ***Кочерга І.*** Ярослав Мудрий. – К.-Х., 1946. – 128 с.; ***Бажан М.*** Данило Галицький // Твори в 4-х томах. – К., 1984. – Т. 1. – С. 236–253.

15. ***Дудко Ф.*** Стрибожа внука. Повість про Анну Ярославну. – Львів, 1937. – 128 с.; ***Загребельний П.*** Диво. – К., 1968. – 701 с.; **його ж**: Євпраксія. – К., 1987. – 319 с.; **Леонтович Р**. На прю. – Львів, 1937. – 128 с.; ***Чмир В. П.*** Росичі. – К., 1986. – 379 с.; ***Франко І.*** Захар Беркут // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 16. – С. 7–134; ***Филипчак І.*** Будівничий держави. – Самбір, 1935. – С. 164; **його ж**: Княгиня Романова. – Коломия, 1927. – 248 с.; ***Угляренко П. В.*** Після довгої ночі. – К., 1982. – 367 с.; ***Пушик С.*** Галицька брама. – Ужгород, 1989. – 412 с.; ***Опільський Ю.*** Іду на вас. І доли падуть. – Львів, 1958. – 723 с.; ***Микитин Т.*** Полки йдуть на Галич. – Львів, 1965. – 272 с.; **його ж**: Не пощербилися мечі. – Львів, 1960. – 127 с.; ***Лотоцький А.*** Княжа слава. – Львів, 1941. – 206 с.; ***Бирчак В.*** Василько Ростиславович. – Берлін, 1923. – Т. 1. – 253 с.; Т. 2. – 239 с.; **його ж**: Володар Ростиславич. – Львів,1930. – С. 128.

16. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 47.

17. Там само. – С. 47.

18. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 47–48;

19. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 47.

20. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 49.

21. Там само.

22. ***Шевчук В. П., Тараненко М.Г.*** Історія української державності. Курс лекцій. – К., 1999. – С. 25.

23. ***Грушевський М. С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 51–52.

24. ***Путро О.І.*** Історія України. Хрестоматія. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 27.

25. ***Литвинов В.М. Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К., 2002. – С. 50.

26. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 58.

27. Там само. – С. 59.

28. Там само. – С. 60

29. Там само. – С. 67

30. ***Литвинов В.М. Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К., 2002. – С. 50.

31. ***Грушевський М.С.*** Названа праця. – С. 67-68.

32. ***Путро О.І.*** Історія України. Хрестоматія. Ч. 1. – К., 2002. – С. 34.

33. ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1966. – С. 225-229.

34. ***Котляр М.Ф.*** Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С. 27-51.

35. Там само. – С. 27–51.

36. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 209.

37. Там само. – С. 209

38. ***Котляр М.Ф.*** Володимир Святославич // Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 46–54.

39. ***Котляр М.Ф.*** Ярослав Мудрий // Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 54–64.

40. ***Пашуто В.Т.*** Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 19.

41. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 214–215.

42. Там само. – С. 220.

43. Там само. – С. 225-227.

44. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня та середньовічна історія України. – К., 1996. – С. 166.

45. Там само. – С. 190.

46. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 126–127.

47. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня та середньовічна історія України. – К., 1996. – С. 197.

48. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 110.

Лекція № 3–4. Київська Русь та її історичне значення
(У двох частинах)

Частина друга. Соціально-економічний та етнічний розвиток Русі (IX–XIII ст.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Станово-класова структура.***
3. ***Повинності та землеволодіння.***
4. ***Давньоруські міста та села, ремесло та торгівля.***
5. ***Етнокультурна спільність.***
6. ***Боротьба з татаро-монгольською навалою.***
7. ***Запитання та завдання.***
8. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

У цій лекції з історії Русі простежуються дві проблеми: становлення феодальних відносин у тогочасному київському суспільстві та етнокультурні перетворення в його середовищі. У зв'язку з цим у лекції йтиме мова про станово-класову структуру давньоруського суспільства, становлення феодального землеволодіння та феодальних повинностей, життя та діяльність стародавніх міст і сіл, процеси в етнокультурному розвитку тощо.

У трактовці теми автор опирається на дослідження ***М.Ю.Брайчевського, К.Г.Гуслистого, М.С.Грушевського, М.І.Костомарова, М.Ф.Котляра, В.В.Мавродіна, Б.А.Рибакова, П.П.Толочка, Н.Я.Фроянова, В.Т.Пашуто*** та багатьох інших вчених [1].

Якщо соціально-економічні проблеми у працях згаданих авторів висвітлюються більш-менш однозначно, то історія етнічного розвитку дослідниками трактується по-різному. Викликає полеміку, наприклад, пояснення окремими авторами історії утворення російського та українського народів. М.С.Грушевський вважає, що укра-

їнський народ на своїх історичних землях існує з IV ст. н.е. спочатку під назвою антів, потім – полян, згодом – русів [2]. Він переконаний, що стару назву українського народу – "Русь", "русини", "руські люди" в часи його політичного і культурного занепаду було "присвоєне великоросійським народом"[3].

Тобто, на сторінках історичних праць сформувалися різні бачення розвитку домонгольських етносів на території Русі, які не втратили свого значення і до сьогоднішнього дня.

Забігаючи наперед, хочу підкреслити, що, незважаючи на цю наукову полеміку, в лекції домонгольський період давньоруського життя висвітлюється не як історія України, Білорусії та Росії, а як їх спільна епоха. Ми поділяємо думку дослідника Гуслистого К.Г. про те, що передумови для формування трьох східнослов'янських народностей породила феодальна роздробленість XII–XIII ст.[4]. Ріст феодальної роздробленості не тільки затримав, а й перервав процес консолідації давньоруської народності.

II. Станово-класова структура

З виникненням Київської Русі східні слов'яни вступили у феодальний період свого історичного розвитку, обминувши класичну рабовласницьку формацію. Вчені гадають, що ранньофеодальні структури на Русі сформувалися в IX–X ст., основними серед яких були: утворення Київської держави, прийняття християнства та утвердження феодального способу виробництва.

Якщо говорити про станово-класову структуру на Русі, то, передусім, на верхньому її щаблі знаходилися Великий київський князь, місцеві племінні князі і вожді, які в кінці X ст. були замінені князями-намісниками.

Трохи нижчу сходинку складали бояри, які обслуговували князя, та племінна знать – "старці", які виконували судово-адміністративні функції [5].

Князь був не тільки верховним правителем і виразником власності феодальної держави над країною, землею чи волостю, а й володарем міста, розпорядником усього місцевого життя. Йому належали законодавчі і судові функції, право розподілу і перерозподілу землі, контроль за державними податками, право на князівські податки з населення.

Князь очолював всі ієрархічні структури панівного класу, представляв його інтереси. Відсутність князя у місті (волості) порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Князь був гарантом внутрішнього миру і зовнішньої безпеки країни, міста, землі [6].

Як уже згадувалось численну категорію панівного класу становили бояри. Джерелом їх формування на ранніх етапах була місцева родоплемінна знать та князівські дружинники, що осідали на землях і ставали великими землевласниками [7]. Разом з князями давньоруські бояри становили правлячу еліту держави, землі. "Великі" бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, "малі" – посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату – були соцькими, десяцькими, тіунами, дворецькими та іншими посадовими особами.

Привілейоване становище в давньоруському суспільстві займала князівська дружина, яка брала участь не тільки в князівських походах, а й здійснювала певні управлінські функції. За вірну службу дружинники одержували землі, гроші, частину військової здобичі, що робило їх заможними та знатними. За вбивство дружинника "Руська правда" Ярослава передбачала штраф у розмірі 80 гривень (за вбивство смерда або холопа цей штраф складав 5 гривень), вбивство боярина каралося смертю [8].

На нижньому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні смерди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої. Активною категорією населення, зайнятою у сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди, вони мали своє господарство, земельні наділи, проживали у князівських селах і платили князю данину.

"Закупи" – це ті, що взяли в борг "купу" й попали в тимчасову залежність від землевласника; "рядовичі" – це ті, що уклали "ряд", договір з землевласником, і перебувають якийсь час з ним в орендних взаємовідносинах.

Челядники і холопи були найбільш неповноправними. Вони поповнювались за рахунок полонених, і "Руська правда" за їх образу не передбачала покарання. Соціальний стан холопів був аналогічний рабському, проте холопське становище не було вічним. "Добрий" господар міг відпустити їх на волю, волю їм міг дати Суд. Пізніше ця категорія переросла в кріпаків, і їх становище дещо поліпшилося.

В “ізгої” попадали люди із середовища колишніх смердів, які з якоїсь причини втратили землю, збанкрутілі купці, діти духовенства, що не могли стати священиками, князівські діти, для яких не було “столів” – посад.

На Русі були й інші верстви населення: вотчині ремісники, міські вільні ремісники, “біле” і “чорне” духовенство. Всі вони формувалися із різних суспільних верств і не мали окремого стану.

III. Повинності та землеволодіння

Відомо, що у класичному феодальному суспільстві первісною формою повинностей були відробітки. Під час подальшого розвитку класового суспільства практикувалася натуральна форма ренти, а в період розвитку торгівлі і ремесла – грошова.

Характерною формою феодальних відносин у Київській Русі було панування від самого початку натуральної форми земельної ренти. Збір данини отримав назву “полюддя”. З другої половини X ст. ця форма данини втрачає своє значення.

Після вбивства Ігоря полюддя замінюється “уроками” – чітко фіксованими податками. Новгород, наприклад, платив Ярославу урок в 2 тис. гривень.

У літописах є згадки, що східнослов’янські племена платили князям податки від кожного окремого будинку – “диму”. Подимова данина переросла в поземельну й платилася від рала або плуга.

Практикувалися також податки – “віри”. Це – штрафи, які платилися князям за скоєні общинниками злочини, потім вони переросли в постійні продуктові та грошові податки.

Літописи свідчать, що на Русі мали місце також податки під назвою – “повози”. Це так звана гужова повинність населення на користь князя, це постійне забезпечення його тяглом і транспортом.

Практикувалися на Русі і відробітки. Число відробіткових днів залежало від попиту на сільськогосподарську продукцію, від виробництва зерна на продаж тощо.

Поряд з продуктовою даниною та відробітками мали місце і грошові податки, які пізніше стали найпоширенішими.

П.П.Толочко підкреслює, що обрані Руссю форми феодальної залежності забезпечили їй швидкі темпи соціально-економічного розвитку, оскільки грошова і натуральна ренти стимулювали у платників податків пошук раціоналізації виробництва [9].

Важливо дослідити проблеми земельної власності на Русі та васальних відносин. Найбагатшими на Русі були давньоруські князі. Великий київський князь вважався верховним власником землі і держави, удільні князі володіли окремими землями – Чернігівською, Переяславською, Волинською, Галицькою та іншими. Княжі волості володіли меншими земельними округами, бояри – окремими містами і селами. У X ст. почала формуватися великокнязівська вотчина, яка згідно з реформою Володимира Великого всі найбільші давньоруські землі передавала в управління його синам.

Велике значення у господарському житті Русі мали двори бояр, представників вищої адміністрації. Давньоруська земельна знать, проживаючи в містах, мала якнайтісніший зв'язок з помістями в селах, які з часом ставали її вотчиною. В Галицькому князівстві, наприклад, у 1208 р. князі Ігоревичі розправилися із 500 боярами, яким належали майже всі землі згаданого князівства і які складали грізну опозицію князівській владі.

Боярські володіння збільшувалися різними шляхам: шляхом експропріації земель общинників, освоєння нових клинів, купівлі ділянок та одержання князівських пожалувань. Цікаво, що "Руська правда" захищала права бояр більше, ніж смердів.

У XI–XIII ст. дрібними землевласниками ставали дружинники, яких князі і бояри наділяли землею і селами за військову службу. Пізніше ця категорія князівських службовців склала основу формування російського дворянства.

Одночасно варто відзначити, що крупним землевласником на Русі стала православна церква. Уставом Володимира Святославича церкві надавалася десята частина податкових надходжень. Київській десятинній церкві належало багато міст і сіл, також одержували земельні податки церква Св. Богородиці у Володимирі, Печерський монастир – у Києві та ін.

Центрами феодальних володінь були панські маєтки, в яких жили господарі, обслуговуючий та адміністративний персонал. Зберігалися засоби для виробництва та вироблена продукція у спеціальних замках, які були обнесені мурами, мали потужні укріплення, власне військо та охорону. Основою феодального господарства було вирощення зерна, проте помістя широко культивували тваринництво, при замках розвивалося ремесло, залізоплавні та гончарні майстерні.

Вчені вважають, що в Київській Русі практикувалося два види феодального господарства: помістя і вотчина. Їх статус був постійний і мав багато спільного. Не тільки помістя або вотчина, а й церковне землеволодіння не були захищені від загрози князівської конфіскації.

IV. Давньоруські міста та села, ремесло та торгівля

У Давньоруській державі селянські місця проживання називалися "селом", "сільцем", "погостом", "двором", "деревнею", "домом" тощо.

Площа ділянки селянина-смерда становила близько 8-ми десятин землі, тобто стільки землі він міг обробити одним плугом. Очевидно, ця норма землекористування бралася в основу визначення для нього податку.

В лісових місцевостях на Русі довгий час тривало підсічне землеробство, яке вимагало великих зусиль колективної праці, воно завжди поєднувалося з мисливством, рибальством, бортництвом, збиральництвом. Специфіка поліського землеробства затримала розпад сімейних общин, а згодом сільськообщинного землекористування.

Індивідуальні сільські сім'ї об'єднувались у сільські територіальні общини – "верв", "мир", "село" тощо. За злочин, скоєний на території верві, штраф мусила сплачувати вся община, якщо винуватець не виявлений. Угіддя у "верві" були спільними. Орні території межували з панськими і охоронялися "Руською правдою".

Особливий інтерес для студентства складає вивчення історії давньоруських міст. Справа в тім, що це вивчення базується на багатому археологічному матеріалі, знахідках їх культурних шарів.

У літописах міська форма поселень дістала назву "град". У IX–X ст. у них називається 16 міст: Київ, Новгород (862), Ростов (862), Полоцьк (862), Ладога (862), Муром (862), Чернігів (907), Переяслав (907), Іскоростень (946) та ін. Ми певні, що цей список далеко не вичерпує наявності всіх тогочасних міст. Варяги, які познайомилися з Руссю у IX ст., назвали її "Гардорікою", тобто, країною міст (фортець, замків, кріпостей). Вчені підрахували, що в Київській Русі їх було понад 300 [10].

Становлення міських форм життя не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Умовно можна назвати, що древньоруські міста породжувалися трьома обставинами: торговельно-ремісничими, общинно-феодальними і державними. В них проживало близько 510–520 тис. осіб. Головним елементом їхнього росту і розвитку була кріпость. Спорудження цитаделі призводило до утворення поселень під її стінами.

Соціальний склад міського населення був досить строкатим. Як правило, воно поділялося на дві основні категорії – міську аристократію і міські низи. До першої належали князі, бояри, священики, князівська адміністрація, багате купецтво. В центрі міста їм належали просторі садиби, маєтки.

Князівські палаци були кам'яними, оздоблювалися прикрасами. Як правило, міська аристократія була людьми багатими. У Києві, наприклад, виявлено 60 скарбів, переважна більшість з них – в аристократичній частині міста.

У містах були зосереджені храми та монастирі. У Києві, наприклад, було 10 монастирів, у Галичі – 5, Чернігові – 3, Переяславі – 2.

До нижчої категорії міського суспільства належали ремісники, челядь, дрібні торговці, робітники, які були зайняті у сфері сільського господарства.

Отже, давньоруські міста *"становили собою складні соціально-економічні, політичні і культурні центри. Упродовж усієї своєї історії вони мали тісний зв'язок з сільськогосподарським виробництвом. Напередодні монголо-татарської навали найбільші давньоруські міста досягли високого європейського рівня розвитку"* [11].

Київська Русь пережила високий рівень розвитку ремесел, їх широку спеціалізацію [12]. Як правило, ремісничими центрами були давньоруські міста, найпоширенішою галуззю ремесла було добування з болотних руд заліза, обробку якого здійснювали кузні. Асортимент ковальських виробів налічував 150 назв, серед яких – знаряддя праці, зброя, прикраси тощо.

Багато ковалів виготовляли із заліза мечі, які, за свідченням хорезмських знавців, були "дивними і винятковими". Ковалі, ювеліри вміли робити вироби з кольорового металу, оздоблювати їх емаллю.

Давньоруські ремісники уміли робити скло, освоїли гончарне виробництво. Київські горшки, глечики, корчаги, амфори, світильники, підсвічники, іграшки цінилися на ринку, мали великий попит.

Високого рівня досягло виробництво речей з дерева, випалювання цегли, виробництво будівельних та опоряджувальних матеріалів, і на цій базі – розвинулося будівництво, яке було в кожному місті.

Існували кравецькі ремесла, обробка шкіри, виготовлення взуття, прядіння, ткацтво, переробка сільськогосподарської продукції. Розкопки на Подолі засвідчують, що тут були майстерні по виробництву шиферу, скла, ювелірних виробів, металообробки тощо. Словом, цей район Києва презентує різноманітну виробничу спроможність стародавніх ремісників. Подібні "промислові" райони були і в багатьох інших містах стародавньої Русі.

Важливою галуззю економічного розвитку Русі була торгівля. Вона була результатом певного економічного розвитку держави, дзеркалом її господарського життя. Вже на ранніх стадіях Київська Русь торгувала з Арабським Сходом, Хазарією, Волзькою Булгарією, а також Візантією та країнами Подунав'я [13].

В XI–XII ст. стабілізувалися торговельні шляхи Києва з країнами Середньої Азії, Іраком, Кавказом і продовжувалися аж до татаро-монгольської навали. Вчені зауважують, що у IX–XIII ст. головним напрямком зовнішньоторговельних зв'язків Київської Русі був південний, де активним партнером була Візантія.

Відомі, наприклад, торгові угоди – договори з цією імперією у 860, 907, 911, 971, 988 та інших роках. У суперництві з Візантією Київська Русь відстояла своє право на гирла Дунаю, Дністра, Дніпра, з яких торгові судна ходили до Києва.

З Візантії до Києва завозили шовкові і парчеві тканини, килими, багатий одяг, прикраси, посуд, вино, дорогі предмети побуту, оливкову олію. Русь за ці товари розраховувалась рабами, медом, воском, хутрами.

Активно торгувала Київська Русь із країнами Центральної та Західної Європи. З кінця IX ст. торговельні шляхи з Європою пролягали через Галич – Прагу – Регенсбург; торговельні центри Прибалтики; Київ – Луцьк-Володимир – Люблін; Дніпро – Прип'ять – Західний Буг. Писемні джерела засвідчують торговельні зв'язки з Англією, Ірландією, Скандинавією, про що згадується у стародавніх сагах та Новгородському літописі [14].

У середньовіччі, при постійній небезпеці грабунків, єдино можливою формою торгівлі була колективна, караванна. Купці в цих

умовах були одночасно і воїнами, що оберігали свої товари. Траплялися дороги, на яких купецькі каравани охоронялися князівськими дружинниками.

Отже, давньоруські міста були центрами внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Вона виконувала посередницьку функцію, розривала господарську замкнутість земель, сприяла економічному розвитку Київської Русі.

V. Етнокультурна спільність

Проблема етнічного розвитку Київської Русі здавна турбувала істориків, археологів, етнографів, філологів, антропологів та інших фахівців. Політична кон'юнктура іноді заважала об'єктивному розв'язанню цієї тонкої наукової проблеми. На перше місце виставлялася доктрина "старшого брата", монополізація права на києворуську спадщину, що заводила науку в глухий кут.

У праці „Київська Русь" (1996) академік Толочко П.П. дає ґрунтовний аналіз поглядів вчених на етнічний розвиток Русі з XVII ст. до наших часів, а тому ми не будемо робити якесь додаткове вивчення цих матеріалів. У згаданій праці він підкреслював, що "*жителі усіх частин країни* (Київської Русі – *П.Г.) ясно усвідомлювали свою приналежність до давньоруської народності та засуджували будь-які спроби захопити її землі іноземцями"*[14].

Київська Русь, як держава, була результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян[15]. На формування давньоруської етнокультурної спільності вплинуло кілька важливих обставин.

По-перше. Формування етнокультурної спільності на Русі зазнало на собі впливу внутрішньої міграції населення. В силу господарських обставин поляни мігрували на Лівобережжя, а сіверяни – на Південь, йшли постійні перемішування між волинянами, древлянами і дреговичами. Словенська новгородщина колонізувалася за рахунок вихідців з південних земель східних слов'ян тощо. Словом, цей міграційний процес лежав в основі формування єдиної древньоруської народності, яка населяла Київську державу.

По-друге. Етнокультурна спільність Русі зазнала на собі впливу й від неслов'янського етносу, який був інтегрований в державну структуру Київської Русі. Зокрема, кордонами Древньоруської дер-

жави були охоплені тюркоязичні торки, печеніги, чорні клобуки, на Північному Заході – балтські племена. Співжиття з цими племенами не могло не надати специфічного забарвлення регіональним етносам, а пізніше – вплинути на формування тієї чи іншої народності.

По-третє. Відбулася еволюція етнографічних назв. До 60-х років IX ст. на території майбутньої Київської Русі поселяни називалися "слов'яни", а на регіональному рівні – поляни, сіверяни, древляни, словени тощо. Після 60-х років IX ст., особливо на початку X ст., утверджується для всіх східних слов'ян назва "Русь". Так само стала називатися і їх держава. Літописні слова "Русь", "Руська земля", "руські люди", "руські гради", "руські посли" та ін. незаперечно вказують на те, що в цей час йшов активний процес формування єдиного руського народу, на регіональному рівні який іноді називали "кияни", "новгородці", "полочани", "смоляни", "ростовці" тощо.

По-четверте. Формування етнокультурної спільності вимагало упорядкування кордонів Русі, вжиття заходів до їх стабілізації та охорони. Збіг території стародавнього руського етносу з кордонами Київської Русі був феноменом, який забезпечив їй швидкий державний розвиток.

По-п'яте. Консолідаційній єдності древньоруського народу сприяла специфіка економічного розвитку Русі: розвинений сільськогосподарський сектор, торгівля, ремесло, міжнародні економічні зв'язки тощо.

По-шосте. Важлива роль у прискоренні консолідаційних етнічних процесів на Русі належала церкві. Дехто із вчених вважає, що у цій справі церква відіграла навіть головну роль. Тут вплинули: централізація церковного управління, єдність східнослов'янських обрядів, церковнослов'янська мова, спільні для всієї Русі церковні святині та інші фактори. Уже в XI ст. слова "руський" і "православний" ототожнювалися й впливали на формування староруської ментальності. Зокрема, це помітно в таких пам'ятках історичної писемності та літератури, як "*Слово про закон і благодать", "Повість минулих літ", "Повчання Мономаха"* та ін.

Ці та інші аргументи дають підставу стверджувати, що на ранньофеодальному етапі розвитку Русі давньоруська (руська) народність являла собою не лише етнічну, а й політичну спільність у межах всієї державної території. Сказане не заперечує етнографічних

особливостей окремих регіонів, але вони не перекреслюють досліджену вище тенденцію.

Вище ми відзначили, що у поглядах на етнокультурний процес на Русі XII–XIII ст. не було одностайності. Частина вчених стверджує, що древньоруська спільність була не тривкою і з розпадом Русі її консолідація перервалася; дехто вважає, що ця спільність носила тривкий характер і пережила Київську Русь; інші роблять висновок, що консолідація руських племен тривала і в XII, і в XIII ст. і була визначальною аж до нападу монголо-татар.

Відомо, що основними ознаками етнічної спільності на Русі була мова людей, збереження її територіальної єдності.

Знавець в галузі мовознавства В.В.Німчук вважає, що давньоруська мова на Русі мала певний південноруський діалект, який у свою чергу мав окремі говірки. Але говорити про існування до XIII ст. у східних слов'ян трьох мов немає ніяких підстав [16]. Він застерігає, що наявність діалектів і говірок у східних слов'ян не суперечила існуванню єдиної давньоруської мови.

М.І.Костомаров вважав, що давньоруська мова була основною інтегруючою силою східних слов'ян. *"З прийняттям християнства,* – писав він, – *з'явилася в Русі одна спільна мова – книжна, і це був новий сильний зв'язок руських народів"*[17].

П.П.Толочко зауважує, що "*давньоруська мова не розпалася у XII–XIII ст., а надовго пережила Київську Русь"*[18]. Отже, тривале існування давньоруської мови свідчило про тривале співжиття у Київській Русі єдиної руської народності, яка з часом еволюціонізувала в українську, білоруську та російську.

Писемні джерела свідчать, що у XII–XIII ст. Русь зберігала свою територіальну єдність. Провідну роль у збереженні рубежів Київської Русі відіграла Південна Русь, яка мала багатовіковий досвід протистояння гунам, аварам, печенігам, й не випадково, що ідея єдності давньоруських земель і давньоруського народу з такою силою виступає в чисельних історичних пам'ятках – "Повчання Мономаха", "Слово про загибель землі руської", "Слово о полку Ігоревім" та ін., які, до речі, написані не церковнослов'янською, а літературною мовою, яка була близька до народної, хоч в дечому піднімалась над нею, що цілком зрозуміло.

Розкриваючи питання етнокультурної єдності древньоруського народу, варто порушити проблему його національної самосвідомос-

ті. Дослідники Русі В.Й.Ключевський, Д.С.Лихачев підкреслювали, що у XII–XIII ст. руські люди думали про безпеку київських, чернігівських, новгородських та ін. земель як про землі своєї держави, вітчизни, колись єдиної і дорогої для всіх, територіально цілісної"[19].

Свідченням етнополітичної спільності давньоруського народу X–XIII ст. є власна висока і єдина культура.

Розкопки на території колишньої Русі дають підстави дійти висновку, що від Ладоги до Київського Півдня спостерігається монолітність культури руських людей XII–XIII ст. Ця єдність спостерігається в сільському господарстві, ремісничих виробах, будівельних спорудах. Архітектура Південної Русі перегукується з будівельними школами Смоленська, Волині, Рязані, Володимиро-Суздальської Русі тощо [20].

Й, нарешті, варто підкреслити, що політична роздробленість Русі XII–XIII ст. не вплинула на економічний занепад давньоруської держави.

Вивчення джерел дає підставу дійти висновку, що в цей час розбудовуються нові міста, феодальні замки, кріпості зі селами і промисловими селищами. Економічні стосунки між князями не тільки не затухають, а навпаки – значно розширюються і зміцнюються.

Варто додати, що почуття єдності давньоруської народності позитивно впливало на державний розвиток Русі. Чим вища її культура, чим краще було розвинуте древньоруське відчуття єдиної родини, тим кращі були результати в її боротьбі за єдність держави.

VI. Боротьба з татаро-монгольською навалою

Відомо, що в X–XIII ст. Русь жила поруч зі степовими кочовими племенами: гунів, хозар, печенігів, тюрків, половців, монголо-татар та ін. Взаємини Русі і кочових сусідів часто-густо бували дружніми, торговельними, союзними, культурними і навіть шлюбними.

Проте у переважній своїй більшості стосунки з названими вище племенами носили антагоністичний характер, оскільки кочовий спосіб життя змушував їх постійно шукати нових життєвих просторів. До конфліктів призводило прикордонне пограбування, агресивність до хліборобського існування.

В X ст. у Русі були складні взаємовідносини з печенігами. У першій половині X ст. вони більш-менш мирно співіснували з Руссю, у союзі з князем у 943 р. брали участь у поході проти Константинополя. Візантію таке становище не влаштовувало і вона робили все, щоб печенігів посварити з Київськими князями, особливо з Святославом, який, розгромивши хазар, відкрив печенігам дорогу на південь і захід.

Вторгненням печенігів на землі Київської Русі сприяли і війни Святослава з Візантією. Підкупляючи керівництво кочівників, Візантія підштовхувала їх до нападу на Русь, до пограбування її багатих територій, до ослаблення її військової могутності.

У 972 р. у битві з печенігами Святослав біля дніпровських порогів загинув, а його дружина була розбита. Цієї поразки могло б не бути, якби Святослав більше займався упорядкуванням своїх земель, зміцненням кордонів.

Цю прогалину у державному будівництві заповнив його син Володимир, який боротьбу з печенігами підніс у ранг державної політики. На кордонах з ними були насипані велетенські земляні вали. Очевидно, ця гігантська робота велася одночасно з будівництвом фортець, кріпостей, за допомогою яких становище на півдні Русі на певний час дещо стабілізувалося.

Та боротьба за престол після смерті Володимира підігріла нові вторгнення печенігів. Часто до їх послуг вдавалися опоненти Київських князів. Так, у 1019 р. Святополк, борючись проти Ярослава, привів поляків до Києва, але зазнав поразки. Остаточної поразки від Ярослава Мудрого печеніги зазнали у 1036 р.

Невдовзі руським людям довелося зустрітися з новим сильним степовим ворогом – половцями. Як і печеніги, свої перші стосунки з Руссю половці розпочали на мирній основі. Освоївши печенізькі степи, половці у 1060–1061 рр. роблять перші набіги на руські землі.

На жаль, руські князі не усвідомлювали всієї половецької загрози, не зуміли об’єднатися у боротьбі з ними, і в 1068 р. на річці Альті під Переяславом одержали нищівну поразку.

Боротьба руських князів за Київський престол – з одного боку, половецькі пограбування руських міст і сіл – з другого, обумовили послаблення Русі, створили умови для її дальшого занепаду та пограбування. Зокрема, половецький хан Баняк у 1096 р. зробив напад на Київ, спалив його південні околиці.

Справу організації боротьби з половцями взяв у свої руки переяславський князь Володимир Мономах. Організовані ним походи 1103, 1105, 1107, 1111 і 1116 років нанесли поразку половцям, загнавши їх за Дон, Волгу та Яїк, а декого із ханів – аж на Кавказ. В. Мономахом та його синами Мстиславом і Ярополком була надовго відбита охота половцям безкарно нападати на руські землі.

На жаль, послідовники Мономаха та Мстислава не закріпили цих перемог, не довели бойові зустрічі з половцями до логічного кінця – їх остаточної поразки.

У другій пололовині XII ст., у зв'язку із загостренням міжкнязівських конфліктів, боротьби за Київський престол, вотчинних чвар, війна з половцями відступила на другий план. Поодинокі походи руських дружин у степ не могли завершитися вирішальними перемогами. Окремі князі стали більше думати про те, як би використати половців у боротьбі за Київський престол, ніж про те, як забезпечити південні рубежі від їх вторгнення.

Слабо підготовлений похід Новгород-Сіверського князя Ігоря у 1185 р. закінчився його поразкою [21].

Половецькі набіги були і в пізніші часи (1234 р.). "Двохсотлітні" стосунки Русі з половцями були драматичними. Дійсно, у багатьох літописах, переказах, билинах хани виступають як "шелудаві хижаки" (Боняк), "змієвичі" (Тугархан), "погані" (Кобяк), "окаянні".

Масовими походи проти половців були ще й тому, що кочовики не були християнами. Чимало походів набирало священного характеру, "хрестового походу". У боротьбі з половцями Русь прийняла на себе їх основний удар і цим самим полегшила становище Візантії, Угорщини та інших держав Європи. Можливо, саме в цьому є одна із найбільших міжнародних заслуг Русі.

У 20-х роках XIII ст. половці та Київська Русь зазнали нападу з боку орд Чингізхана. Зустріч з татаро-монголами примусила їх шукати спільного захисту, об'єднуватися для союзної боротьби. Битва на р. Калці та поразка союзників сповістили, що над Руссю нависла смертельна небезпека, чого не було раніше з боку печенігів та половців.

Спустошливі походи Батия 1237–1238 рр. (Володимиро-Суздальська Русь) і в 1238–1241 рр. (Південна Русь) залишили після себе руїни, вогнища, угон людей в рабство, знищення палаців і храмів, розкрадання культурних цінностей.

Правда, історична література оцінює татаро-монгольську навалу на Русь по-різному. Так, наприклад, М.П.Погодін, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, Л.М.Гумільов та ін. вважають, що Батиєва навала на Русь не була спустошливою і мало що змінила в господарській діяльності краю.

Відкидаючи цю версію, *Б.О.Рибаков* зауважує, що під час нашестя *„десятки руських міських центрів назавжди опустіли," "походи 1237–1241 рр. виявилися катастрофою..."*[22].

Вперше руські князі пізнали силу Чингізхана, як уже згадувалося, у 1223 р. на р. Калці. На зустріч з татаро-монголами витупили київський, смоленський, галицький, волинський, чернігово-сіверський, курський та володимиро-суздальський полки. Разом з ними були і половецькі хани, які мали намір взяти реванш за минулорічну поразку. Допущені помилки та нерішучість довели союзні війська до поразки, розгрому та втрати майже всього (9/10) війська.

Битва на Калці була переломним моментом у житті Русі: вона ослабила сили, посіяла паніку і невпевненість, Русь відчула бойове передгроззя. Після битви на р. Калці татаро-монголи стали готуватися до походу на Русь та у Західну Європу. Спочатку завдали удару половцям, аланам, мордовцям та іншим племенам волзьких степів. Осінню 1237 р. вдерлися в Рязань, 1238 р. – Москву, Володимир, Суздаль, Ярославль, у 1239 р. татаро-монголи рушили на Південну Русь: взяли Переяслав, Чернігів. У 1239 р. підійшли до Києва. Про його штурм літописець записав так:

> ***"Прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягли город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами...***
>
> ***І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебрі, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці (Десятинної).***

> ***А назавтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковні з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його"*** [23].

Нам залишається додати, що місто Київ було зруйноване та розграбоване. Очевидець Плано Карпіні, який проїздив через Київ у ставку Батия, у 1246 р. писав, що татаро-монголи на Русі "зруйнували міста і фортеці і убили людей..., убили жителів міста (Києва), звідси, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили незлічені голови і кістки мертвих людей, і що в розгромленому Києві ледве збереглося близько 200 будинків, а люди у ньому утримуються в найтяжчому рабстві [24].

Встановлено, що під час взяття Києва було зруйновано близько 35 монументальних споруд (з 40), 8800 дворів, вбито 48 тисяч його жителів. У своєму розвитку Київ виявився відкинутим на кілька століть назад [25].

З колишньої столиці Київської Русі головні сили Батия рушили на Володимир та Галич, пройшли по землях Правобережної України з вогнем і мечем. Трагічною, наприклад, була загибель м. Райки на Житомирщині, Колодящини – на Волині, Данилівa, Кремінця та Холму – на галицькій землі, Володимира-Волинського, Галича та ін.

М.І.Костомаров писав, що землі Південної Русі були "паралізовані навалою і рабством", близько століття не мали "ні сил перемінити цей лад, ні звільнитися від цього кошмару"[26].

Завершуючи це питання, підкреслимо, що у 1241 р. кочівники вторглися на територію Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Трансільванії. Обезкровлена на Русі батиєва орда не змогла повести з ними успішну боротьбу і в 1242 р. через Сербію, Болгарію і Русь повернулася у пониззя Волги, заснувавши власну державу під назвою *Золота Орда* зі столицею *Сарай.* Русь, її народ не зуміли розгромити орду на початковому етапі боротьби проти неї, але своїми зусиллями врятували Західну Європу від розорення. І в цьому їх велика історична заслуга перед народами Європи.

?🕮 VI. Запитання та завдання

1. На які основні стани було поділено населення Київської Русі?
2. Якими повинностями були обтяжені руські люди? Кому належала земля на Русі?
3. Що ви знаєте про стародавні ремесла на Русі та торгівлю?
4. Як ви розумієте етнічні проблеми на Русі? Якими етногрупами були населені Древньоруські князівства і яка еволюція їх етнокультурного розвитку?
5. Що ви знаєте про татаро-монгольську навалу на Русі?

VII. Джерела та література

1. ***Брайчевський М.Ю.*** Походження Русі. – К., 1968; ***Гуслистий К.Г.*** Вопросы истории Украины и этнического развития Украины. – К., 1953; ***Греков Б.Д.*** Киевская Русь. – М., 1956; ***Грушевський М.С.*** Історія України–Руси. У 10 т., 13 кн. – Львів, 1901–1905. – Т. 1–3; **Його ж**: Київська Русь. У 2 т. – Спб., 1911; ***Костомаров Н.И.*** Исторические монографии и исследования. – Спб., 1872; ***Котляр М.Ф.*** Утворення Давньоруської держави. Історичні зошити. – К., 1993; ***Лихачев Д.С.*** Национальное самосознание Древней Руси. – М., 1949; ***Мавродин В.В.*** Происхождение русского народа. – Л., 1978; ***Рыбаков Б.А.*** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII в. – М., 1982; ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996; ***Толочко А.П.*** Князь в Древней Руси: Власть. Собственность. Идеология. – К., 1992; ***Фроянов Н.Я.*** Киевская Русь. – Л., 1980.

2. ***Грушевський М. С.*** Історія України–Руси. – Т. 1. – С. 18.

3. Там само. – С. 1.

4. ***Гуслистий К. Г.*** Вопросы истории Украины и этнического развития Украины. – К., 1953. – С. 106 – 107.

5. ***Мавродин В.В., Фроянов Н.Я.*** „Старцы” графские на Руси X в. // Культура средневековой Руси. – Л., 1974; ***Ловмянский Х.О.*** О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978.

6. ***Костомаров Н.И.*** Начало единодержавия в Древней Руси // Вестник Европы. – Спб., 1870. – № 11 – с. 31.

7. ***Толочко П.П.*** Київська Русь. – К., 1996. – С. 156–157.

8. ***Юшков С.В.*** Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С. 255.

9. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 163.

10. ***Тихомиров М.Н.*** Древнерусские города. – М., 1956. – С. 42. *П.П.Толочко* вважає, що їх було близько 100. Див.: ***Толочко П.П.*** Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 197.

11. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – К., 1996. – С. 178.

12. ***Рыбаков Б.А.*** Ремесла Древней Руси. – М., 1948.

13. ***Толочко П.П.*** Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського сходу та Візантією VIII–X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 3–11.

14. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – К., 1996. – С. 194.

15. ***Пашуто В.Т.*** Место Древней Руси в истории Европы // феодальная Россия во всемирноисторическом прогрессе. – М., 1972. – С. 189–190.

16. ***Німчук В.В.*** Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190–209.

17. ***Костомаров Н.И.*** Исторические монографии и исследования. – Спб., 1872. – Т. 1. – С. 32–33.

18. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 251.

19. ***Ключевский В.О.*** Курс русской истории. – М., 1987. – Т. 1. – С. 212; ***Лихачев Д. С.*** Национальное самосознание Древней Руси. – М., 1949. – С. 46.

20. ***Асеев Ю.С.*** Архитектура Киевской Руси. – К., 1969. – С. 114-118.

21. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1901. – С. 110.

22. ***Рыбаков Б.А.*** О преодолении самообмана // Вопросы истории. – 1974. – №3. – С. 153.

23. ***Путро О.І.*** Історія України. Ч. 1. Хрестоматія. – К., 2002. – С. 45–46.

24. ***Карпини Иоанн де Плано***. История монголов. – СПб., 1911. – С. 25.

25. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 149.

26. ***Костомаров Н.И.*** Лекции по русской истории. – СПб., 1861. – Ч. 1. – С. 16.

Лекція № 5. Культура Київської Русі (IX – XIII ст.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Давньоруські традиції.***
3. ***Від язичництва до християнства.***
4. ***Писемність, освіта, літописання та література.***
5. ***Мистецтво.***
6. ***Запитання і завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Ця лекція виходить за рамки хронології Київської Русі, оскільки культура давньоруської держави тісно пов'язана з глибинними традиціями руського народу.

Одночасно варто внести пояснення в те, чому культура Русі у IX–XIII ст. зазнала злету, у пізнання цього феномену. Особливо слід зупинитися на так званих вирішальних, "виняткових" хозарських, візантійських та європейських впливах.

У лекції запровадження християнства на Русі розглядається поруч з розвитком культурних проблем. Нам уявляється, що розвиток християнства на Русі тісно пов'язаний із вибухом літописання, розвитком історії, літератури, відкриттям шкіл, поширенням мистецтва та архітектури.

Питання розвитку культури на Русі розглядали у своїх працях ***М.А.Алпатов, Ю.С.Асєєв, М.Ю.Брайчевський, С.А.Висоцький, Є.С.Голубінський, А.І.Комеч, Б.О.Рибаков, М.Н.Тихомиров*** та ін.[1] У роботах згаданих авторів досліджені питання розвитку історичної думки у давньоруський період (М.А.Алпатов), архітектурні проблеми (Ю.С.Асєєв, М.Н.Тихомиров, А.І.Комеч), запровадження християнства (М.Ю.Брайчевський, Б.О.Рибаков, Є.С.Голубінський), поширення образотворчого мистецтва (С.А.Висоцький) та ін.

Історія культури Київської Русі знайшла чільне місце і в багатьох загальних виданнях. Так, наприклад, в "Історії української культури" під загальною редакцією І.Крип'якевича висвітлюється побут Київської Русі (***І.Крип'якевич***), письменство (***В.Радзикевич***), - мистецтво (***М.Голубець***), театр (***С.Чернецький***), музика (***В.Барвінський***) [2]. В "Історії українського війська" друкуються цікаві матеріали про організацію та культуру воїнів Київської Русі, їх військове мистецтво тощо [3].

II. Давньоруські традиції

Вчені визначають, що феномен злету культури Київської Русі пояснюється глибоко розвинутими місцевими традиціями та збагаченням їх впливами сусідів. Так, наприклад, давньоруське ремесло бере свій початок ще у скіфські часи. Скіфське прикладне мистецтво VI–III ст. до н.е., його звіриний стиль розвинувся під впливом культур Греції та Переднього Сходу й проник у середовище слов'янських митців при виготовленні ними браслетів, керамічних плиток, чернігівської різьби по каменю тощо. Слов'янська міфологія, її язичницькі боги подібні до іранських. Ця подібність сягає в часи контактів іранських скіфів з місцевим населенням.

Взаємовпливи помітні і в процесі виникнення держави у східних слов'ян. Зокрема, у хозар слов'яни запозичили для себе деякі державні структурні утворення та титули, у скіфів – військове будівництво, грецьких причорноморських містах – полісний спосіб господарювання.

Можна сказати, що елементи зарубинецької та черняхівської культур (І пол. І тис. н.е.) були відроджені Київською Руссю. Зокрема, на Русі широко застосовувалося характерне для цих культур плужне землеробство, керамічне та емалеве виробництво, будівництво будинків тощо. Спадкоємність простежується і в народній творчості. Язичницькі пісні та танці, весільні та поховальні обряди, легенди й перекази прижилися на Київській Русі, зрослися з християнством й носять аж до цього часу певний традиційний характер.

Й, нарешті, останнє. Етнічний склад людей на Русі, не дивлячись на постійні міграційні явища, зберігав стабільне ядро, особливо в хліборобській лісостеповій частині. У зв'язку з цим у регіонах довго жила історична пам'ять, зберігалися культурні традиції.

ІІІ. Від язичництва до християнства

Яскравою сторінкою розвитку культури давньоруського народу було прийняття християнства у 988 р. Ця акція відбулася на другому етапі розвитку Русі, в період, коли князем вирішувалася проблема приведення у відповідність створення управлінської вертикалі з філософією людського світобачення. Християнство повинно було вивести руський народ з темряви, невігластва до високої духовності і культури.

Сам Володимир, зусиллями якого здійснювалося хрещення Русі, до християнства дозволяв собі необуздану похоть та "жонолюбство". Після його прийняття – став на шлях доброчесності та високої моральності. Дохристиянська релігія – язичництво тисячоліттями обожнювала сили природи, сповідала віру в духів, магію, анімізм, дуалізм тощо[4]. Язичники вірили у божества, які населяли ліси, поля, води, були покровителями різних галузей господарства. Своїх богів мали племена, роди, сім'ї.

Таке світобачення не сприяло утвердженню великокнязівської влади. Потрібна була релігія, яка сповідала б перехід від політеїзму до монотеїзму, а також вчення про божественний характер влади. А щоб не було опору новій релігії з боку народних мас, вона не повинна відміняти всі інституції язичницького світобачення, а багато звичаїв пристосовувати до своїх потреб. А тому слов'янським богам, зазначав академік Б.О.Рибаков, християнською церквою давалися нові імена й пристосовувалися до циклів природи, до нової віри [5].

Друга важлива обставина, що прискорила введення християнства, – це труднощі в сфері міжнародних відносин Київської Русі. Більшість країн на той час уже були християнськими, вони орієнтувалися на Візантію та Рим. Отже, щоб забезпечити Русі входження в новий поступ історії, треба було розривати зі старою ідеологією й орієнтуватися на входження до нової культурної європейської спільності.

Варто підкреслити, що перехід до християнства не був явищем раптовим, спонтанним. Про християнство наші пращури знали ще в антську добу. Але важливим етапом щодо християнізації Русі була діяльність Аскольда. Його договір з Візантією у 860 р. передбачав хрещення Русі. Посуті, Аскольд загинув у зв'язку з причетністю до християнства й дехто з істориків вважає, що його можна віднести до перших руських мучеників.

Значну роль у християнізації Русі відіграла Ольга. Ставши замість малого Святослава київською княгинею (945), Ольга, як ми вже говорили у попередній лекції, охрестилася. Важливим є питання проте, від кого Ольга прийняла хрещення і в який час. Повідомлення Нестора-Літописця не дає остаточної відповіді на цю проблему. Візантійська хроніка не підтверджує заяви Нестора, що хрещення Ольга прийняла у Константинополі у 955 р.

Вчені вважають, що християнське віросповідання Ольга прийняла раніше – у 946 р. З цього часу починається її активна місіонерська діяльність, будівництво нею храмів, переговори на цю тему з німецьким імператором Оттоном І та ін. заходи [7].

Проте при ній християнство не стало постійним, оскільки важко було передбачити його наслідки для безпеки країни: Візантія дивилася на Русь як на свого можливого васала і постійно вела боротьбу з нею. Саме ця обставина стримувала прийняття християнства у загальнокнязівському масштабі.

Пізніше Володимир переконався, що встановлений ним язичницький пантеон на старокнязівській горі не перетворив Київ в єдиний ідеологічний центр всієї Русі. Язичництво з його багатобожжям було далеким від ідеї єдності Київської Русі, від згуртування навколо її центра всіх східнослов'янських племен. Стало очевидним, що воно стало гальмом для державної розбудови, для суспільно-політичного розвитку Русі.

Обрати для Русі релігію було непросто. Дослідники стверджують, що напередодні прийняття християнства на руських землях пожвавішала місіонерська діяльність релігійних общин волзьких булгар, хозар, візантійців, німців [8]. Але Володимир обрав християнство візантійського сповідання, оскільки воно було знайоме нашим землям близько 200 років, і залишалося тільки оформити цю традицію офіційно.

Прийняття християнства прискорили такі обставини:

У 984 р. Володимир надав допомогу візантійському імператору Василю II у боротьбі з опозицією. Цей союз повинен був скріпитися одруженням Володимира з сестрою імператора Анною та прийняттям християнства. Хрещення Володимира відбулося у Херсонесі у церкві св. Василя.

За хрещенням Володимира відбулося і хрещення всієї Русі. Її запровадження зустрічало сильний опір і вимагало примусових захо-

дів. У Новгороді, наприклад, запровадження християнства проходило в умовах повстання і жорстокого його придушення. Раби схилялися до язичництва. Воно було для них ідейною основою для багатьох заворушень. Пригнобленні маси у християнстві помітили охорону панства, феодальної ідеології.

Дехто вважає, що християнство на Русі було кроком назад, що для нашої ментальності більше пасувало язичництво. Знаходяться і такі, які вважають, що християнство для Русі було чужою культурою і чужим світоглядом, що воно обумовило відставання її культури від європейської тощо [10].

Нам же уявляється, що християнство зіграло колосальну роль у розвитку культури на Русі: літератури, історії, філософії, живопису, музики, архітектури, освіти. Християнство прилучило Русь до світової спільноти, до активного міжнародного життя. Прилучення Київської Русі до візантійської цивілізації було кращою альтернативою і недооцінювати цього не можна, оскільки церква стала найпослідовнішою прихильницею загальноруської єдності і цим самим виконувала велику виховну місію в суспільстві.

IV. Писемність, освіта, літописання та література

Державотворення Київської Русі супроводжувалось розвитком писемності як найважливішого атрибуту культури. Дослідники вважають, що східнослов'янські племена оволоділи нею ще до запровадження християнства, десь у IX ст. Відомо також, що древньоруські люди опанували азбуку – кирилицю, яка у порівняні з болгарською глаголицею мала простіші букви й була більш доступна для опанування.

Кирилицею написані такі відомі нам твори, як "Остромирове Євангеліє", "Слово про закон і благодать", "Повість минулих літ" та ін. Крім цього, практикувалися написи на посуді, речах, металевих виробах.

На Русі були поширені так звані берестяні грамоти – це документи про купівлю землі, різного роду лихварські угоди, боргові зобов'язання, духівниці на випадок смерті та ін. Берестяні грамоти мали місце не тільки на Північних землях Русі, а й на Південних. Можливо, тут їх менше збереглося, але це не міняє суті.

Цікавими є написи на стінах Софіївського собору. Зокрема, деякі з них повідомляють про народження у Ярослава Мудрого сина Всеволода, про смерть Ярослава, про підписання миру між Володимиром Мономахом та Святополком Ізяславовичем та ін.[11]. "Аналіз церковних графіті показує, – зауважує академік П.П.Толочко, – що їх авторами були представники усіх соціальних верств населення – ченці, попи, купці, княжі люди, прочани, професійні писці. Разом з берестяними грамотами і написами на ужиткових речах настінні написи засвідчують досить значне поширення грамотності на Русі"[12].

Держава Київської Русі та церква взяли на себе піклування про освіту. Дослідник історії Стародавньої Русі Б.Д.Греков зауважує, що дітей дружинників, бояр брали в школи для того, щоб з них виростити освічених людей і майбутніх державних діячів, які змогли б спілкуватися не тільки з Візантією, а й іншими країнами [13].

Зокрема, у свій час школу у Новгороді відкрив Ярослав Мудрий, у 1086 р. при Андріївському монастирі – дочка Всеволода Ярославовича Янка. Крім офіційних шкіл на Русі було й приватне навчання.

Важливе місце в освітянській діяльності Київського суспільства належало бібліотекам, що створювалися при монастирях і церквах. Вчені підкреслюють, що великими любителями книг виступало чимало давньоруських князів. Зокрема, П. П. Толочко підкреслює, що "Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну і подарував їх печерському монастирю. Великим книжником літописи називають волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича"[14]. Ось як літопис згадує про пристрасть до книжної справи Ярослава Мудрого. В його уста він вкладає такі слова:

> ***"Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо у книгах незміряна глибина..."***
>
> *А далі від себе літописець додає:*
>
> ***"Ярослав же сей, яко ото ми сказали, любив книги і многії списавши, положив їх у церкві святої Софії, що її спорудив він сам і прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним"*** [15].

Підкреслимо, що на Русі було багато бібліотек. Серед них, як уже було сказано, найбільшою була бібліотека Софії Київської (1037). За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі становив 130–140 тис. томів. Крім Києва центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов та інші міста.

Підготовка книги вимагала цілої ремісничої галузі, об'єднання зусиль книгописців, художників, перекладачів, майстрів-пергаментників, ювелірів та інших фахівців. Книги коштували дорого. За одну із них в ті часи можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі.

Волинський князь Володимир Василькович подарував церкві Молитовник, вартість якого була адекватна вартості отари овець. Переважна більшість книг носила церковний характер. Вважалося, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом.

Але поряд з церковною на Русі мало місце поширення книг світського характеру: з історії, географії, астрономії, філософії, юридичної галузі, публіцистичні та розважальні твори ("Історія іудейської війни", "Джерела знання", "Повість про Акіра Премудрого", "Бджола" та ін.).

Треба відзначити, що у Київській Русі Софіївський собор став центром культури древньоруських людей. Він був митрополичею резиденцією, в ньому було написано Іларіоном і проголошено "Слово про закон і благодать", яке вражає глибиною національного самоусвідомлення, блиском ораторського мистецтва, створено "Ізборнік" Святослава (1073), який можна назвати першою руською енциклопедією. Книги, які виходили із стін Київської Софії, ставали основою для інших стародавніх бібліотек Древньоруської держави.

Важливе місце у розвитку культури на Русі посіло літописання. Вчені гадають, що почалося воно на Подніпровських землях у часи Аскольда – 60–80-х рр. IX ст. ("Літопис Аскольда"). У 70–80 рр. XI ст. літописання ведеться у Десятинній церкві та Києво-Печерському монастирі, де в 1078 р. ігуменом Ніконом робиться перший самостійний літописний звід.

На початку XII ст. у Києво-Печерському монастирі створюється літописний звід "Повість минулих літ", який по праву вважається видатною історико-літературною пам'яткою. Її автор Нестор зумів

врахувати європейський історичний досвід та досвід візантійської літописної культури.

Вражає ерудиція Нестора, знання світової історії, його патріотизм та бачення проблем розвитку давньоруського народу, ролі і місця в ньому регіональних взаємозв'язків. "Повість минулих літ" доведена Нестором до 1110 р.

У часи Володимира Мономаха та Мстислава її двічі редагували (1116, 1118). Найкраще збереглася "Повість" у Лаврентіївському (1377) та Іпатієвському (початок XV ст.) списках, в яких вміщені також Київський звід (1200) та Володимиро-Волинський (кінець XIII ст.)[16].

Літописання велося не тільки у Києві, а й у Новгороді, Чернігові, Володимирі-Волинському та ін. містах Русі [14].

До сказаного додамо, що на Русі мали місце такі форми історичної літератури, як: сказання, сімейні та родові хроніки, військові повісті, життєписи князів. Хронологія літописів базувалася, як правило, на константинопольському літочисленні, яке час від створення світу до Різдва Христового визначало в 5508 років.

Поряд з літописанням, історичними творами на Русі мав місце розвиток оригінальної літератури: філософсько-публіцистичної та художньої. Література стародавньої Русі опиралася на усну народну творчість, билини, народні пісні і перекази, легенди, заговори та заклинання тощо.

Цікаво, що билинний епос відтворював Київську історичну основу, але найкраще зберігся серед народів Північної Русі. В них оспівуються народні богатирі Ілля Муромець, Добриня Нікітіч, Альоша Попович, селянин-орач Микула Селянинович та інші герої. Зокрема, про них розповідається в билинах "Ілля Муромець і Соловей – розбійник", "Ілля Муромець і ідоли ще", "Добриня і змій", "Добриня Нікітіч і Альоша Попович" та ін. Герої цих билин сміливі, добрі, безкорисливі захисники руської землі.

Літературні твори тих часів "Слово о законе и благодати" митрополита Іларіона, "Поучения детям Владимира Мономаха", "Слово о полку Игореве", "Хождение Данила Заточника" та ін. є шедеврами вітчизняної культури, свідченням високого рівня літератури Київської Русі.

Так, наприклад, "Слово о законе и благодати" (1050) є своєрідним маніфестом самоусвідомлення руського народу, віри у своє

майбутнє. У "Слові" високо оцінюється діяльність Ольги, Володимира та Ярослава Мудрого як великих мужів Київського престолу.

У згаданому вище "Ізборнику" (1076) викладені основні моральні принципи, дотримання яких вивершує людину, робить її доброю та корисною для суспільства.

Багато корисного у "Поучении детям Владимира Мономаха". В ньому звучить тривога за Русь, критичне ставлення до міжкнязівських чвар, поради дітям завжди піклуватися про свою землю і цим самим виконати найсвятіший обв'язок перед своєю вітчизною.

Наприкінці XII ст. написане "Слово о полку Ігоревім", яке, як зауважують вчені, є перлиною давньоруської художньої літератури.

Розмови навколо авторства "Слова" не зменшують його цінності. Найголовніше те, що "Слово о полку Ігоревім" написав наш співвітчизник, який чітко бачив причину поразки Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича на р. Каялі у 1185 р.

Автор підкреслює, що цю причину треба шукати у відсутності єдності руських земель, міжкнязівських чварах, політиці їх сепаратизму та невдалій підготовці Ігорем походу. У зв'язку з цим автор "Слова" звертається до удільних князів "встать на злат стремень", "прилететь издалеча" і захистити Руську землю, батьківський стіл.

Можна було б багато цікавого розповісти про художні переваги та поліграфічні оздоблення книги "Остромирове Євангеліє" (1056–1057), висококваліфіковане ілюстроване видання "Ізборнік" (1073), приватну власність дружини великого князя Ізяслава – "Трірського псалтиря" (1078–1087), оздобленого кольоровими мініатюрами, "Радзивіловський Літопис"(XVст.) та інші видання. Матеріали про них будуть додатковим свідченням про значну літературну спадщину Київської Русі, яка відзначалася не тільки оригінальним, високопатріотичним і повчальним змістом, а й досконалими на той час поліграфічними формами видання.

Були цікаві спостереження наукового характеру. Нестор-Літописець, наприклад, у своїй "Повісті" дав характеристику країнам Європи, Азії та Північної Африки, їх морям, рікам та островам, показав гарні знання з географії при описанні шляху "із варяг в греки".

Ремесло, будівництво та торгівля Київської Русі свідчать про те, що древньоруські люди знали фізичні і хімічні властивості матеріалів, математику, астрономію.

Кияни знали медицину. Лікарі Агапіт та Вірменин XI–XII ст. користувалися авторитетом серед населення. Практикували навіть операції.

V. Мистецтво

Жителі Київської Русі знали і любили музику, користувалися нею у своєму житті. Вивчення цієї проблеми показує, що:

1. Давньоруський народ був причетний до обрядових танців, знав багато пісень, затівав скомороші ігри, гуслярські змагання. Очевидно, таким співцем був літописний Боян, який жив при дворі Святослава Ярославовича.

2. На Русі розвивалося театрально-музичне мистецтво. Професійними акторами і музикантами були скоморохи-затійники, які виступали у княжих дворах та на міських площах.

3. Багато князів виступали меценатами театрально-музичних колективів, утримували їх, організовували їм виступи та змагання. Особливо цією діяльністю славився Святослав Ярославович, при дворі якого, як уже було сказано, жив Боян.

4. Після прийняття християнства на Русі поширюється хоровий спів, нотна система, багатоголосся, що засвідчує високий художній рівень музичного мистецтва.

Архітектура русичів відзначалася багатим декором та різноманітними стилями. В архітектурному мистецтві можна виділити кілька особливостей:

По-перше. Архітектурний образ Русі відзначався насамперед дерев'яними будівлями. Знайдені архітектурні залишки (карнизи, коньки, одвірки, колони) дають підставу дійти висновку, що архітектурне оздоблення стародавніх будинків було красивим, різноманітним, інколи носило шедевральний характер.

По-друге. Князівські, боярські та купецькі хороми були багатоповерховими, розкішними, оздобленими прикрасами, свідчили про багатство господарів та їх елітарну приналежність. Житла бідноти були однокамерні. На півдні Русі вони мали каркасно-стовпову конструкцію, обмазувалися глиною і білилися.

Майже всі церковні споруди будувалися з дерева й у 1124 р. 600 таких храмів у Києві згоріло.

По-третє. Після прийняття християнства у Києві стала широко практикуватися кам'яна фундаментальна архітектура. Так, наприклад, першим кам'яним храмом у Києві була збудована Володимиром Десятинна церква (989–996).

Широка поява на русі кам'яних споруд у кінці X ст. пояснюється тим, що у цей час тут з'явились необхідні умови: підвищився рівень ремесла, зросла його спеціалізація, поширився візантійський досвід кам'яного будівництва тощо.

Цікавим є те, що кам'яне будівництво на Русі несло в собі не тільки візантійські традиції, а й національні форми. Так, Софіївський собор (1037), як писав Б.Д.Греков, справляє враження на глядача не тільки грандіозністю і блиском, а й "досконалістю... цього найбільшого витвору архітектури і живопису"[17]. Можна так сказати, що Софіївський собор вражає глядачів не тільки зовнішнім виглядом, а й внутрішнім опорядженням[18]. "Розмаїття мозаїк, фресок, що покривали стіни, стовпи, арки, як зауважує П.П.Толочко, – вражають красою, величезним світом образів"[19].

Додамо, що монументальні споруди були створені у Чернігові (Спаський собор), Києві (Михайлівський Золотоверхий), Переяславі (Михайлівський храм), Суздалі, Новгороді та інших містах. Придніпровський архітектурний стиль кінця XII – початку XIII ст. справив помітний вплив на архітектуру Смоленська, Полоцька та інших центрів Русі [20].

Поряд з архітектурою на Русі розвивалися також живопис, художня різьба, мозаїка фрески. Характерний у цьому відношенні Софіївський собор. Вівтар та купол цієї споруди прикрашенні мозаїчними зображеннями Христа, його матері Марії Богородиці – Оранти, які відзначаються соковитими кольорами та великою художньою майстерністю.

Всі портрети святих вражають великим психологізмом, зовнішнім аскетизмом і геніальним професійним виконанням. Зокрема, цими рисами відзначаються зображення Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Чудотворця.

Особливо вражають фрески Софіївського собору, якими покриті всі стіни будови. Серед них зображення Ярослава Мудрого та його родини, княгині Ольги, візантійського імператора та ін.[21]

Можна сказати, що в Києві сформувалась іконографія святих, особливо Бориса і Гліба, Володимирської Богоматері, Архангела, Пирогощі та ін.

Стародавнє мистецтво залишило чимало пам'яток різьби по каменю, шиферних плитах та дереву. Високого рівня досягло прикладне мистецтво, особливо орнаментальні композиції. Декорувалися предмети побуту, прикраси, зброя, металевий і керамічний посуд, вироби із кості. Давньоруські майстри уміли видувати скло, створювати кераміку із зображенням грифонів, орлів, соколів, павичів. Ці сюжети перегукуються з візантійськими тканинними зображеннями. Поширеним видом ремесла на Русі була різьба по дереву та кості.

Завершуючи, можна підкреслити, що культурний розвиток Київської Русі IX–XIII ст. знаходився на високому європейському рівні, який, на жаль, був перерваний монголо-татарською навалою.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Які характерні ознаки язичницького світобачення? Чому язичництво стало гальмувати процес київського державотворення?

2. Чому князі Київської Русі надали перевагу християнству Візантійського взірця?

3. Що ви знаєте про древньоруську писемність, освіту та літературу?

4. Які особливості мистецтва Київської Русі? Що ви про нього знаєте?

VII. Джерела та література

1. ***Алпатов М.А.*** Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – М., 1973; ***Асєєв Ю.С.*** Мистецтво Стародавнього Києва. – К., 1969; ***Брайчевський М.Ю.*** Утвердження християнства на Русі. – К., 1988; ***Высоцкий С.А.*** Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989; ***Голубинский Е.С.*** История русской церкви. – М., 1901; ***Рыбаков Б.А.*** Язычество древних славян. – М., 1981; ***Тихомиров М.Н.*** Начало христианства на Руси // Древняя Русь. – М., 1975;

2. Історія Української культури / Під редакцією ***І. Крип'яквича***. – Нью-Йорк, 1990.

3. Історія українського війська / Під редакцією ***І. Крип'якевича***. – Львів, 1992.

4. ***Рибаков Б.А.*** Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 3.

5. Там само. – С. 354.

6. ***Татищев В.Н.*** История российская. – М.-Л., 1962. – Т. 2. – С. 208.

7. ***Толочко П.П.*** Християнська церква в Київській Русі // Київська Русь. – К., 1996. – С. 267.

9. ***Греков Б.Д.*** Київська Русь. – М., 1953. – С. 476.

10. Людина і світ. – 1987. – №11. – С. 20.

11. ***Высоцкий С.А.*** Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – С. 39.

12. ***Толочко П.П.*** Культура Русі IX–XIII ст. // Київська Русь. – К., 1996. – С. 310.

13. ***Греков Б.Д.*** Киевская Русь. – М., 1953. – С. 405.

14. ***Толочко П.П.*** Названа праця. – С. 312.

15. ***Путро О.І.*** Історія України. Хрестоматія. Ч. І. – К., 2002. – С. 36–37.

16. ***Толочко П.П.*** Культура Русі IX – XIII ст. – С. 314.

17. ***Греков Б.Д.*** Київська Русь. – С. 373.

18. ***Комеч А.И.*** Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. – М., 1987. – С. 176.

19. ***Толочко П.П.*** Культура Русі. – С. 324.

20. ***Агеев Ю.С.*** Стили архитектуры Украины. – К., 1989. – С. 21.

21. ***Высоцкий С.А.*** Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С. 164–200.

Лекція № 6. Галицько-Волинське князівство

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Розпад Русі.***
3. ***Галицько-Волинське князівство***
4. ***Галицькі Ростиславовичі.***
5. ***Галицько-Волинські Романовичі.***
6. ***Данило Романович Галицький. Боротьба з татаро-монголами.***
7. ***Запитання та завдання.***
8. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Тема “Галицько-Волинське князівство” з давніх-давен цікавила авторів літописів, історично-літературних пам`яток та дослідників. Зокрема автор “Повісті минулих літ” (XI–XII ст.) літописець Нестор дає відомості про ранніх слов`ян VI–VIII ст., які утворили племінні союзи. Тут згадуються волиняни та галичани як складова частина єдиної древньоруської народності, як носії великої давньоруської мови, яка пізніше була покладена в основу тогочасної літературної мови, і якою написано саму “Повість”[1].

“Повість” як історичне джерело доповнена поемою “Слово о полку Ігоревім”(1187), де йдеться про події XII ст., пов`язані з боротьбою проти половців, в тому числі і про необхідність участі в ній Галицько-Волинських князівств.

У згаданих джерелах звучить турбота про необхідність єднання у боротьбі із зовнішніми ворогами, як запоруки її успішного завершення. До речі, ця ідея виразно простежується і в Київському, і в Галицько-Волинському літописах. Дослідниками встановлено, що Галицько-Волинський літопис є окремою історичною працею про події у цьому князівстві з 1201 по 1292 р. Цей літопис не несе в собі, як декому хочеться, самостійницької ідеї. Він начинений турботою про єдність руських земель, побутовими картинами, фактами про станові взаємовідносинами, розповідями про зовнішньополітичні події.

Словом, ознайомлення з цим джерелом дає багато інформації про історію західноукраїнського краю, діяльність Данила Романовича Галицького та інші проблеми [2].

Галицько-Волинське князівство досліджувалось вченими колишньої дореволюційної Росії, Радянського Союзу, а також сучасними істориками. У зв`язку з цим варто було б назвати праці ***А.І.Генсьорського, М.І.Костомарова, М.Ф.Котляра, І.П.Крип`якевича, В.Т.Пашуто, Б.О.Рибакова, К.А.Софроненка, В.П.Шевчука, М.Г.Тараненка*** та ін.[3]

На особливу увагу заслуговують дослідження член-кореспондента НАН України ***М.Ф.Котляра,*** в яких всебічно досліджена історія Галицько-Волинського князівства, життя та діяльність його лідера – Данила Галицького. Праці М.Ф.Котляра є, по-суті, українською енциклопедією історії згаданого краю, дають вичерпну відповідь на багато проблем цієї неоднозначної держави.

Історії Галицько-Волинського князівства присвячували свої твори майстри художнього слова. Хотілося б добрим словом згадати поетичні твори ***М.Бажана*** *("Данило Галицький. Поема" // Микола Бажан. Твори: В 4-х томах – К., 1988 – Т.1. – С. 216–253);* ***В.Бирчака*** *("Василько Ростиславович. Історична повість з XI в.": В 2-х томах. – Берлін, 1923 –. Т. 1. – 253 с.; Т. 2 – 239 с.;* ***його ж****: "Володар Ростиславич". – Львів, 1930. – 125 с.);* ***Т.Микитана*** *("Поляни йдуть на Галич". Історична повість. – Львів, 1968. – 242 с.);* ***О.Назарука*** *("Князь Ярослав Осмомисл. Українська історична повість із XII ст.": В 2-х ч. – Львів, 1918. – 421 с.);* ***Д.Павличка*** *("Князь". Поема. // Павличко Д. Твори: В 3-х т. – К., 1989. – Т. 2 – С. 234–250.);* ***С.Пушика*** *("Галицька брама. Роман". – Ужгород, 1989. – 412 с.);* ***І.Фименчика*** *("Будівничий держави. Історична повість із XII ст." – Самбір, 1935. – 135 с.);* ***І.Франка*** *("Захар Беркут" // Іван Франко. Зібр. творів у 50-ти т. – Т. 16. – С.7–154);* ***А.Хижняка*** *("Данило Галицький". Роман. – К., 1970. – 388 с.)* та інших письменників.

У згаданих творах вимальована постать Д.Р.Галицького як князя, політичного діяча, патріота, дипломата та збирача українських земель, також показана боротьба народних мас проти монголо-татарського нашестя, агресії із Заходу, відтворені побутові то особисті стосунки людей, ситуації, в яких проявлялись кращі риси руського народу.

II. Розпад Русі

Вчені відзначають, що розпад Київської Русі не було явищем випадковим. У добу середньовіччя на Заході, ще до піднесення Києва, дуже швидко розпалась створена Карлом Великим імперія Каролінгів. Після розпаду Київської Русі через кілька поколінь відійшла у минуле монголо-татарська Золота Орда. На руїнах імперії виростали дрібні інтриги, місцеві сварки, вузьколобі перспективи ворогуючих між собою князівств [4].

Внаслідок цих чвар на руських землях втрачались чудові здобутки культури, талановиті витвори київських ремісників, широкі позиції стародавнього торгового люду. Словом, цей занепад зачепив не тільки господарство, ремесло, культуру, політику, а й породив втрату цілісності Київської Русі.

Розпад державної цілісності Русі (нехай, навіть, федеральної) обумовив ряд обставин:

По-перше, у міжкнязівських стосунках переміг принцип вотчини, який формально був визнаний у 1097 р. на з`їзді князів у Любечі і який був свідком торжества поглибленого процесу феодалізації. В його основі були приватна власність на землю, на посаду й владу, яка породжувала нескінченні феодальні чвари.

По-друге. Дратував удільних князів статус Києва. Його володар мав право називатись Великим князем, збирати зі всіх данину та керувати загальноруськими військовими операціями. Таке становище Києва породжувало суперництво між руськими регіональними князями та війни між ними з усіма негативними наслідками. Так, наприклад, намагаючись позбутися суперника, у 1169 р. Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський зруйнував Київ.

Ось як про це пише М.С.Грушевський: *"Користуючись тим, що князі на Україні пересварились, Андрій Боголюбський вмішався в їх сварки… і послав умисно своє військо на Київ, щоб його при тій нагоді якомога знищити, і військо се, здобувши Київ, справді немилосердно знищило його: кілька днів грабували місто, церкви, монастирі, не жалкуючи нічого; забирали з церкви ікони, книги, ризи, здіймали навіть дзвони, везли до себе, в північні краї; людей убивали й забирали в неволю. І потім Андрій навмисно садовив князів незначних, аби його тим понизити …"* [5]. Його нащадки, князі Москви, піднесли цю боротьбу на високий щабель, домагаючись політичної першості.

По-третє. Регіональні ухили, певні сепаративні настрої збуджували бояри. Вони стали крупними землевласниками і їм менше всього хотілося брати участь у міжкнязівських змаганнях. Бояри підтримували тенденцію територіальної замкнутості. Їм була байдужа об`єднавча князівська політика. Вони, часом, слабо орієнтувались у спільних зовнішніх ворогах.

Новгородські князі і бояри, наприклад, вважали, що основними їх ворогами є тевтонські рицарські орди, полоцькі – литовські племена, ростово-суздальські – волзькі болгари, галицько-волинські – мадяро-польські правителі тощо.

III. Галицько-Волинське князівство

У процесі ослаблення доцентрових тенденцій у Київській Русі, відчайдушної боротьби Володимиро-Суздальських та Московських князів за оволодіння Києвом, їм протестуючий виклик кинули Галицьке і Волинське князівства. М.С.Грушевський вважав, що згадані вище князівства були найбезпосереднішими спадкоємцями політичних і культурних традицій Києва, який покладав на них великі надії, особливо на Романа "як на князя сміливого, енергійного, удатного" [6].

Інший український історик С.Томашівський назвав Галицько-Волинське князівство першою безпосередньо українською державою, оскільки у XIII ст., в апогеї своєї могутності, ці об`єднані князівства охоплювали 90% населення, котре проживало в межах нинішніх кордонів України [7].

В історії Київської Русі ці князівства відігравали роль форпосту щодо країн Західної Європи. Так, наприклад, з самого початку свого виникнення Галицько-Волинські князівства вели запеклу боротьбу з польською та угорською агресіями, що не вщухла аж до середини XX ст. Крім того, вони були, як пише О.Субтельний, "або як найсхідніший форпост католицького Заходу, або ж як найзахідніший – православного Сходу"[8].

Відзначимо, що Галичину заселяли племена дулібів, тиверців та білих хорватів, які жили у східних передгір`ях Карпат, верхів`ях Дністра і Пруту. Східна сусідка – Волинь час від часу вела боротьбу з литовськими племенами, зносилася з Києвом, була найближчим його партнером у торгівлі, спільних війнах з кочівниками, поляками

та мадярами. Обидва князівства були густозаселені, контролювали торгові шляхи з Заходом. Крім того, Галичина мала великі родовища солі, яку споживала вся Русь і Західна Європа.

У 980–990 рр. Галичина та Волинь київським князем Володимиром були приєднані до Русі. У Галичині закріпились нащадки Ярослава Мудрого – Ростиславовичі, на Волині – Володимира Мономаха – Мстиславовичі. Галичина та Волинь за своїм характером були різними князівствами (XII–XIII ст.). Цю відмінність, насамперед, складала природа правлячої верхівки. Галицькі бояри, наприклад, проявляли свавільний характер, були людьми багатими й могутніми. Вони були взірцем олігархічної форми правління на Русі. Нав`язана ними система взаємовідносин з князівською владою відрізнялась від Новгородського республіканізму та Володимиро-Московського абсолютизму.

Вчені визнають, що ця особливість обумовлена їх походженням. Якщо бояри в інших князівствах рекрутувались, в основному, з дружинників, то в Галичині – з місцевої племінної знаті, яка узурпувала общинні землі, а також доходи від продажу солі. Саме тому бояри Галичини були людьми чванливими, багатими, могутніми, зі схильністю до незалежності від князівської влади. Ця особливість пояснювалась ще й тим, що Галичина була віддалена від Києва. Боярська знать часто у боротьбі проти князівської влади користувалася послугами поляків та мадяр, приймала у себе їх модель аристократичного панування.

В той же час Волинь як князівство сформувалось за київською моделлю. Переважна більшість волинських бояр – це колишні князівські дружинники, які залежали від волі Києва. Волинське боярство одержувало землі від своїх князів, за вірну їм службу, а тому проявляло покірність великим князям, відданість та підтримку у їх політиці. Очевидно, саме тому Волинське князівство, виконуючи волю Києва, було ініціатором в об`єднані з Галичиною та орієнтації останньої на тісні зв`язки з центральною владою.

IV. Галицькі Ростиславовичі

У період вотчинно-удільних суперечок на Русі (XII–XIII ст.) на території України першою відокремилась Галичина. Галицький Володимир з династії Ростиславовичів (1124–1153) вивів князівство з-

під контролю Києва. Найбільшого розквіту Галицьке князівство досягло за часів його сина – Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187), "людини, що мала вісім відчуттів"[10]. Зокрема йому вдалося:

- Розширити кордони Галичини по Дністру аж до Молдавії;
- Укласти мирні стосунки з угорцями і німцями (Фрідріхом I Барбаросою);
- Піднести авторитет князівства, особливо його еліти – бояр, які стали нав`язувати свою волю навіть Ярославу. На їхню вимогу він був вимушений зректися своєї дружини Анастасії і згодом спалити її на вогнищі.

Про авторитет Ярослава яскраво сказано у творі 1187 р. "Слово о полку Ігоревім", який, на думку автора, високо сидів "на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними військами"[10].

Вчені відзначають, що становище у Галичині змінилось після його смерті. Син Ярослава Володимир відчував на собі гнів власних бояр, їх повстання та непослух. Рятуючись від їх свавілля, Володимир запросив допомоги у мадяр, у яких на галицьку землю були свої плани. Помирившись з боярами, Володимир звільняється від мадяр, але попадає у залежність від власної аристократії [11].

V. Галицько-Волинські Романовичі

Історичний досвід свідчив, що союз Волині з Галичиною давав позитивні наслідки. Практика показувала, що спільні дії цих князівств починали істотно впливати на перебіг подій не тільки на території Київської Русі, а й у Західній Європі.

Тобто, життя підказувало обом князівствам, що захиститися від польських, угорських та кочових поневолювачів можна тільки спільними діями, шляхом зусиль об`єднаного державного утворення, згуртування господарських та військових ресурсів.

Людиною, що здійснила таке об`єднання, був Волинський князь Роман Мстиславович (1173–1205). М.Ф.Котляр пише, що "він належав до числа найбільш уславлених героїв Давньої Русі. Полководець і рицар, державний діяч і дипломат, Роман Мстиславович в історії Давньої Русі стоїть поруч з такими видатними особистостя-

ми, як Володимир Святославович, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах"[12].

Як і Володимира Красне Сонечко, билини змальовують його ідеальним князем, захисником своєї землі. У «Слові о полку Ігоревім» (1187), наприклад, автор звертається до Романа з такими словами:

Високо плаваєш ти Романе,
В подвигах ратник,
Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою [13]**.**

А в Галицько-Волинському літописі про походи Романа на половців сказано:

Кинувсь він на поганих як лев,
Сердитий він був як рись,
І губив їх – як крокодил,
Переходив їх землю – як орел,
А хоробрий він був як тур [14]**.**

У 1188 р. галицькі бояри запросили його, як волинського князя, і на галицький престол. Та вдалося йому це зробити лише через 10 років – у 1199 р. За висловом авторів праці "Історія української державності" В.П.Шевчука та М.Г.Тараненка, "цьому єднанню передував досить довгий і складний процес становлення і розвитку Галицького і Волинського самостійних князівств", переборення опору деяких галицьких боярських угрупувань[14]. Отже, у 1199 р. на карті Східної Європи появилась нова держава на чолі з активним і талановитим лідером.

У внутрішній політиці його діяльність ознаменувалась зміцненням князівської влади та ослабленням боярських впливів. Він був вірним своєму прислів`ю: "Не вб`єш бджіл, не поласуєш медом". У боротьбі проти боярства він опирався на міщан та дрібних бояр[15].

У зовнішній політиці Роман завдає поразки володарям Суздаля та оволодіває Києвом. Під його владу підпали майже всі землі теперішньої України, за винятком Чернігівщини.

М.Ф.Котляр вважає, що Роман Мстиславович належав до тієї когорти князів, які здатні були "загальмувати процеси політичного роз`єднання Русі, сприяти об`єднавчим силам"[16].

Та історична доля склалася по-іншому. Налагодивши стосунки з Візантійською та Германською імперіями, Роман Мстиславович у

1205 р. загинув у Польщі біля міста Завихоста у конфлікті з тамтешнім князем Лешком Краківським.

Велике і могутнє Галицько-Волинське князівство стрімко пірнає у болото феодальної роздробленості. Зокрема, розпочалась боротьба за владу між боярством та вдовою Романа – Анною, на руках якої залишилось два малолітніх престолонаслідники – Данило та Василько. Немає потреби доводити те, що Анна саме для них хотіла зберегти корону батька й боролась за це всіма доступними їй методами.

"Походження другої дружини Романа Мстиславовича, – пише дослідник М.Ф.Котляр, – повите таємницею. Протягом півтора століття у науковому середовищі точаться суперечки навколо її родоводу… Анна користувалась постійною і беззастережною підтримкою волинського боярства, принаймні тих голів великих родин, котрі названі на сторінках джерел… Ми спробували гіпотетично визначити боярський рід, з якого могла походити княгиня Анна. Згідно наших спостережень, серед волинських великих бояр літопис набагато частіше від інших називає Мирослава. Джерело створює враження, що то був найближчий до Анни та її дітей волинський боярин…"[17].

Літописи інформують, що галицькі бояри прогнали Анну і її синів, запросивши на престол трьох Ігоревичів, синів героя "Слова о полку Ігоревім". Не бажаючи ділитись владою з олігархією, брати арештували 500 бояр і знищили їх. Захищаючись, галицька знать помстилась їм – схопила і повісила Ігоревичів, проголосивши князем людину із свого середовища – Владислава Кормильчича.

Під виглядом захисту прав малолітніх Данила й Василька Угорщина та Польща захопили Галичину і розділили її між собою. У 1219 р. Анна пішла у монастир, а 19-річний Данило уже самостійно продовжив боротьбу за владу, за об`єднання Волині з Галичиною, за відновлення князівства у межах держави свого батька.

VI. Данило Романович Галицький. Боротьба з татаро-монголами

Після захоплення Галичини угорцями та поляками Данило та Василько повели боротьбу за "збирання докупи" земель свого батька. Користуючись підтримкою волинської знаті, Данило Романович утвердив там своє князювання (1201 р.). У 1238 р. він повернув собі

місто Галич і частину Галичини. Наступного року здобув Київ і посадив там тисяцького Дмитра захищати місто від татаро-монгол. У 1245 р., після рішучої битви під Ярославом, Данило остаточно підкорив собі Галицьке князівство і після 40-річної боротьби відновив кордони свого батька.

Вчені підкреслюють, що Данило Романович Галицький (1201–1264) був одним із найвидатніших князів середини XIII ст. У 1253 р. Папою Римським у м. Дорогожичі був висвячений у сан Руського Короля. Незважаючи на несприятливі умови та вороже оточення, протягом 40 років вів війну з боярською опозицією й здолав її. Князь об`єднав Галичину і Волинь, доклав величезних зусиль до згуртування Південної Русі. Головними ідеями його життя були відновлення великого Галицько-Волинського князівства та вигнання з Русі татаро-монголів. Не все вдалося йому. Занадто сильні були окупанти і занадто слабкою була роздроблена Русь. Останні роки життя Данило Романович хворів, майже втратив зір. У 1263 р. помер у збудованому ним улюбленому місті Холмі [18].

Діяльність Данила Галицького у внутрішньому житті ознаменована була такими заходами:

- Галицько-Волинське князівство розділив на 2 регіони – Галицький і Волинський, віддавши останній своєму брату Василькові, який, по-суті, не втручався у політику Данила;
- У внутрішній політиці, як і його батько, Данило опирався на селян і міщанство;
- Плідно займався укріпленням та розбудовою міст. У честь свого сина Лева у 1256 р. заснував місто Львів;
- Для пожвавлення діяльності міст запропонував на постійне місце проживання у них кваліфікованих ремісників та купців – німців, вірменів, євреїв;
- Захищав смердів від утисків бояр, формував із них спеціальні загони, турбувався про їх побут та створення їм нормальних умов праці.

Та найсерйознішою зовнішньополітичною проблемою Данила були монголо-татари. 1241 р. вони пройшли Галичиною та Волинню, хоч і не завдали тут таких нищівних руйнувань, як в інших руських князівствах. Монголо-татари звернули увагу на те, що динас-

тія Романовичів набуває могутності, а Данило – авторитету. Слава Данила Романовича непокоїли їх, особливо після його переконливої перемоги над галицькими боярами під Ярославлем у 1245 р.

Незабаром він отримує грізний наказ з`явитись до ханського двору. Як зазначають джерела, поїздка до Батия була вдалою.

Ось як про це записано в Літописі Руському:

"У рік 6478 (1250)… хан Могучий пригласив посла свого до Данила і Василька… "Дай Галич" (і Данило) був у печалі великий, тому що не укріпив він землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: "не дам я пів отчини своєї, а їду до Батия сам…"

І поклонився він за обичаєм їх, і увійшов у вежу його… О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, сидить нині на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погроми ідуть, і він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська…

Ярослава Всеволодича, великого князя Суздальського, труй-зіллям його уморили. Михайла Всеволодича, князя Чернігівського, який не поклонився ... вони ножем закололи… і інші многі князі побиті були, і бояри.

Пробув же князь у них днів двадцять і п`ять, а тоді отпущений був із тими, що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою і зустрів його брат Василько і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров" [19].

Отже, подорож Данила до Сараю – Батиєвої столиці на Волзі – була вдалою. Його добре прийняли і, що найважливіше, відпустили живим. "Але ціною цього, – пише О.Субтельний, – стало визнання зверхності монголо-татар… Проте, на відміну від північно-східних сусідів, розташованих у близькому сусідстві з монголо-татарами й більш залежних від їхнього прямого диктату, Галичині і Волині щастило уникати такого пильного нагляду"[20].

Можна сказати навіть так, що на початку монголо-татарський вплив був настільки слабий, що Данило міг проводити незалежну зовнішню політику і створювати союзи для боротьби з Ордою. Так, наприклад, Данило встановив дружні стосунки з Польщею, Угорщиною та Папою Римським і домовлявся з ними про хрестовий по-

хід проти монголо-татар. Домовляючись з ними, Данило ладен був прийняти церковну юрисдикцію Риму. Папа у 1253 р. коронував Данила як короля. Літописець пише:

> ***"У рік 6763 (1253)… прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан… Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви святих апостолів, від престола святого Петра, і від отця свого, папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх. Інокентій проклинав тих, що хулили віру грецьку – православну, і збирався він собор учинити про істинну віру і про возз`єднаяння церкви.***
>
> ***Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогочині, коли він ішов на війну проти ятвягів із сином Львом і з Сомовитом – князем Лядським"*** [21].

Це зіпсувало відносини Данила з Ордою. М.С.Грушевський пише, що Данило, не дочекавшись допомоги з боку угрів чи поляків, "власними силами рішився почати війну з татарами"[22].

У 1254 р. Данило розпочав боротьбу за взяття Києва. Та перші успіхи не принесли кінцевих результатів. У 1259 р. велике монголо-татарське військо на чолі з прославленим Бурундаєм несподівано рушило на Галичину та Волинь. Перед Данилом було поставлено вибір: або зруйнувати побудовані ним власні фортеці і підкоритися, або зазнати на собі спустошливого штурму. Не одержавши підтримки із Заходу, Данило вимушений був прийняти умови татаро-монгольського воєводи. З болем у серці він дає наказ зруйнувати оборонні укріплення.

Проте це не зменшило його авторитету ні на Русі, ні на Заході. Свідченням цього є одруження двох своїх дітей із дітьми литовського князя Міндовга та сина Романа з наступницею Бабенбургського престолу Гертрудою.

У 1264 р. після майже 60-річної політичної діяльності Данило помер. Важко щось додати до слів О.Субтельного, який зазначив, що "в українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. На тлі тих сумних обставин, в яких йому доводилось діяти, його досягнення були справді видатними. Водночас із відтворенням і розширенням володінь батька Данило Галицький стримував польську і угорську експансію. Подолавши могутність бояр, він домігся піднесення соціально-економічного і культурного рівня своїх володінь до одного із найвищих у східній Європі"[23].

До сказаного додамо, що не всі плани Д.Галицького завершилися успіхом. Йому не пощастило утримати за собою Київ та розгромити монголо-татар, не вдалося організувати проти них так званий "європейський хрестовий похід", не зумів він також мобілізувати на боротьбу з Ордою інших руських князів. Однак своїм особистим прикладом він надихав поневолені народи на боротьбу з татаро-монгольським нашестям.

Завершуючи сторінки історії Галицько-Волинського князівства, підкреслимо, що протягом 100 років після смерті Данила зберігалися побудовані і закладені ним державні традиції: активна та енергійна Галичина й пасивна Волинь. Сини Данила Лев (1264–1301) та Володимир (1270–1289) проводили політику конфліктів з Польщею та Угорщиною, боротьби за Карпатську Русь. Лев у цій політиці проявляв риси батька-полководця, а Володимир – батька-будівника, культурного діяча. Смерть Володимира у 1289 р. засмутила не тільки підданих, а й сучасних істориків, бо очевидно з нею був пов`язаний кінець Галицько-Волинського літопису.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. У чому полягала відмінність в ментальності галицьких і волинських бояр?
2. Що визначається про життя та діяльність Ярослава Осмомисла?
3. Яку мету переслідував Роман Мстиславович, проводячи політику об`єднання Волині з Галичиною?
4. Чому Д. Галицький вирішив від Папи Римського прийняти королівську корону?
5. Які причини обумовили виступ Д. Галицького проти татар?

VIII. Джерела та література

1. Більш конкретно про це див.: ***Коваленко Л.А.*** Історіографія Української РСР від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 11–17.

2. Галицько–Волинський літопис // Жовтень. – 1982. – № 7.

3. ***Генсьорський А.І.*** Галицько-Волинський літопис. – К., 1961; ***Костомаров Н.И.*** Князь Данило Галицький // Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 13; ***Котляр М.Ф.*** Данило Галицький. – К., 1984; **його ж**: Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002; **його ж**: Древнерусская государственность. – СПб., 1998; його ж: Галицко-Волынская

Русь. – К., 1998; **його ж**: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X–XIII вв. – К., 1984; ***Пашуто В.Т.*** Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1980; **його ж**: Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). – М., 1955; ***Рыбаков Б.А.*** Киевская Русь и другие княжества XII–XIII ст. – М., 1982; ***Софроненко К.А.*** Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955; ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія Української державності. – К., 1999.

4. Детальніше про це див. у кн.: ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К. 1993. – С. 83.

5. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990 – С. 110.

6. Там само. – С. 112.

7. ***Томашівський С.*** Історія України: старинні віки і середні віки. – Мюнхен, 1948. – С. 12.

8. ***Субтельний О.*** Україна. Історія – К., 1993. – С. 84.

9. ***Крип`якевич І.П.*** Історія України – Львів, 1990. – С. 72.

10. ***Винокур І., Трубчанінов С.*** Давня та середньовічна історія – К., 1996. – С. 197.

11. ***Котляр М.Ф.*** Галицько-Волинська держава // Історія України в особах IX –XVIII ст. – К., 1993. – С. 96.

12. ***Котляр М.Ф.*** Роман Великий // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 107.

13. Там само – С. 107.

14. ***Шевчук В.П. Тараненко М.Г.*** Історія української державності. – К., 1999. – С. 41.

15. Там само – С. 113.

16. ***Котляр М.Ф.*** Роман Великий // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 113.

17. ***Котляр М.Ф.*** Княгиня Анна // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 118.

18. ***Котляр М.Ф.*** Данило Галицький // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 127.

19. ***Путро О.І.*** Історія України. Хрестоматія. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 46–47.

20. ***Субтельний О.*** Україна. Історія – К., 1993. – С. 90.

21. ***Путро О.І.*** Історія України. Хрестоматія. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 48.

22. ***Грушевський М.С.*** Названа праця. – С. 125.

23. ***Субтельний О.*** Україна. Історія – К., 1993. – С. 91.

Розділ ІІ

Українські землі у складі Литви та Польщі
(XIV – перша половина XVII ст.)

Лекція № 7. Визволення України з-під влади Золотої Орди і боротьба за створення української держави (XIV- XV ст.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Роль Галицько-Волинського князівства в розгортанні боротьби українського народу за визволення з-під влади Золотої Орди.***
3. ***Входження українських земель до складу Литовської держави.***
4. ***Поділ українських земель між Литвою та Польщею. Кревська унія.***
5. ***Боротьба знаті за перетворення удільних князівств у незалежну українську державу.***
6. ***Запровадження воєводського адміністративного устрою.***
7. ***Запитання та завдання.***
8. ***Джерела та література.***

І. Загальні зауваження

Проблема “Українські землі у складі Литви та Польщі” охоплює 300-річний період української історії (40-і роки XIV – 40-і роки XVII століть).

Дослідники відзначають, що цей відрізок історії нашої Вітчизни “сповнений таємниць та парадоксів – і не лише для аматорів, а й для фахівців, серед яких не вщухають дискусії з найпринциповіших проблем цього відтинку української історії”[1].

Потрібно мати на увазі, що використання термінів “Україна”, “український” у контексті XIV–XVII ст. є суто умовним, оскільки тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як “руське”. А тому більш правомірним та коректнішим для означення цих територій є терміни “Південна Русь” та “Південно-Західна Русь”, хоч і вони носять певний умовний характер.

Маючи цілісне і повне уявлення про давньоруську добу, ми, на жаль, ще слабо орієнтуємося у подіях пізнішого, ближчого до нас часу, особливо подіях XIV ст. А саме в цей час, як пише В.Й.Борисенко “Україна об’єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною. Самі литовці називали її Велике Князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, що найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави... У складі спільного державного утворення Україна визнавала адміністративно-територіальний устрій, типовий для її попередниці Київській Русі. Давня мрія української знаті здійснилася. Вся територія України була поділена на удільні князівства, що являли собою автономні державні утворення”[2].

Це об’єднання на принципі “рівного з рівним” пояснюється тим, пише патріарх української історичної науки М.С.Грушевський, “що литовські княжата, засідаючи по українських та білоруських землях, старалися у всьому приноровитися до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старалися якнайменше вносити зміни в місцеві обставини: “ми старини не рушаємо, а новини не вводимо” – було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом – ставали українськими або білоруськими князями...”[3].

Протягом згаданого періоду Україна, як уже було сказано, визволилась з-під влади Золотої Орди, пройшла складний і болючий шлях перерозподілу своїх земель між Литвою і Польщею. Відбулася етнічна консолідація й національно-духовне піднесення української народності; появилося козацтво, яке волею історичної долі стало провідною суспільно-політичною силою України першої половини XVII ст., очолило національно-визвольну революцію у 1648–1676 роках.

Як уже було сказано, про XIV ст. мало збереглося історичних джерел [4]. Історики пояснюють це тим, що в XIV–XVI ст. відбувались часті наїзди на Україну татарських орд, розгортання феодальних усобиць, підпорядкування українських земель Литві та Польщі, зростання феодально-кріпосницького гніту тощо. У зв'язку з цим "до нашого часу дійшли лише два історичні твори: ***Західноруський (Литовський) літопис та Короткий Київський літопис"***[5]. У першому літописі йдеться про Україну 1440–1560 рр.; діяльність князя Вітовта. У другому – викладена історія українських земель з 862 до 1500 років подається багато інформації про діяльність князя Острозького тощо.

В обох документах позначилася ідеологія тогочасних феодалів з досить виразною орієнтацією на Литовську державу. Додамо, що усвідомленню історичних подій, процесів і явищ XIV–XVст. сприятимуть вивчення ***"Городельського привілею"*** (1413) та ***"Розповідь літописця про боротьбу між литовськими князями і їх прагнення зберегти своє панування в Україні (30-ті роки XV ст.)"***, а також таких документів, як: ***"Ліквідація литовським урядом місцевої князівської влади в Київському князівстві. Виступ киян проти воєводи Гаштовта в 1471 р.", "Натуральна данина з селян на користь київського митрополита (1415)", "Розповідь літописця про антифеодальне повстання селян Буковини і Покуття під проводом Мухи в 1491 р."*** та ін.[6].

У згаданих документах викладачі і студенти знайдуть свідчення про політичне становище українських земель у XIV–XV ст., зростання феодального землеволодіння в Україні, посилення феодально-кріпосницького гніту, розвиток міст і ремесла, боротьбу народних мас проти іноземного поневолення та посилення соціального гніту.

Згаданий період досліджений в працях ***В.Й.Борисенка, В.О.Голобуцького, К.І.Гуслистого, Н.Крикуна, І.П.Крип'якевича, Ю.І.Терещенка, М.К.Любовського, Ф.М.Шебульдо, Н.М.Яковенко та ін.***[7] В них висвітлюються питання про роль Галицько-Волинського князівства в розгромі татаро-монгольських орд, специфіку спільної українсько-литовської історії, територіально-адміністративний устрій українських земель у складі Великого князівства Литовського, формування спільної українсько-литовської шляхти, економічних взаємозв'язків тощо.

Події XIV–XV ст. знайшли відображення в історичних романах та повістях ***Р.Іваничука*** *(“Манускрипт з вулиці Руської”. Роман; „Червлене вино”. Роман. – Львів:, 1979. – С. 155–349.);* ***А.Лотоцького*** *(“Кужиль і меч”. іст. повість кінця XV і поч. XVI ст. – Львів. 1927. – 162 с.);* ***М.Смеленчука*** *(“Білі банкети”. Іст. роман. – К.: 1985. – 327 с.) та ін*. У згаданих романах і повістях на основі історичних відомостей відтворені побут і помисли українського народу XIV–XVI ст., його боротьба проти несправедливості, за особисте щастя.

II. Роль Галицько-Волинського князівства в розгортанні боротьби українського народу за визволення з-під влади Золотої Орди

Розв’язання цього питання, мабуть, сягає часів Д. Галицького, коли він, зав’язавши близькі стосунки з Угорщиною та Польщею, що також зазнали татарських наїздів, вів переговори з Римським папою Інокентієм IV про хрестовий похід проти татар. Щоб здійснити це, Данило погодився навіть на церковну унію з Римом, коронування (1253), нові жертви, особистий ризик. Як зауважує академік І.П.Крип’якевич, “ці зв’язки з заходом не принесли реальних успіхів: ні папа, ні князі не спромоглися на воєнну допомогу для поневоленої Східної Європи. Данило міг розраховувати тільки на власні сили”[8].

Закладені Данилом Романовичем традиції боротьби з татарським поневоленням передавалися у спадок прийдешнім поколінням й набрали своєї гостроти в XIV ст. Та воно інакше і не могло бути, оскільки у цей час на теренах українських земель склалися певні суб’єктивні та об’єктивні обставини.

На початку XIV ст. міжусобна боротьба у ханському середовищі ослабила його позиції щодо управління українськими землями. Сприятливими обставинами не міг не скористатися нащадок романовичів, галицько-волинський князь Юрій (бл. 1301–1315), який у 1302 р. спільно з поляками зробив невдалу спробу нанести татарам поразку, одержавши далекосяжний титул “Короля Русі”.

Його нащадки Андрій та Лев (1315–1323) продовжували боротьбу українського народу та місцевої феодальної верхівки за незалежність від Золотої Орди, зобов’язані були дбати про реального

союзника для успішного вирішення цієї проблеми. Як показала дійсність, надійним помічником у боротьбі з татаро-монгольським поневоленням стала Литовська держава.

> ***У "Повісті временних літ" литовські племена згадуються як північні народи, які є данниками Русі. Збереглися й поодинокі відомості про воєнні виправи руських князів проти литовців. У ті часи місцеві прибалтійські племена ще не мали якоїсь політичної організації. Розючі зміни відбулися у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення – Литовське князівство, першим правителем якого став Міндовг, названий у Галицько-Волинському літописі "самодержцем у всій землі Литовській".***
>
> ***Консолідацію місцевих племен прискорив потужний тиск іззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель, що його спричинило монголо-татарське нашестя. З Батиєвою навалою назавжди канули у минуле часи, коли ... Литва з болота на світ не показувалася. "*** *(Історія України: Навчальний посібник. / Під заг. ред. В.А.Смолія. К.: Альтернатива, 1997. – С. 57.)*

Дослідники відзначають, що на початок XIV ст. над Литовською державою нависла небезпека з боку німецьких рицарів, Польщі та Золотої Орди. Очевидно, "спільне прагнення до державної незалежності штовхало в обійми як Литву, так і Україну. Кожна з них міцніла силою іншої. Спочатку ворожі, потім добросусідські відносини між Литвою і Галицько-Волинською Руссю переросли в союзницькі. Вони спрямовувалися проти зовнішньої агресії й одночасно на створення дружньої Литві української держави"[9].

Зближення української старшини з литовськими феодалами, їх, як сказав О.Д.Бойко, "оксамитові" взаємовідносини не сподобалися ординським воєначальникам, навіть насторожили їх. Особливо боляче татаро-монголи сприйняли династичний шлюб 1340 р. сина великого князя литовського Гедеміна (1316–1341) Любарта з дочкою галицького князя Андрія. У зв'язку з цим золотоординський хан Узбек (1314–1342) вирішив підтягнути війська до кордонів Галицько-Волинської держави, створити зручний трамплін для нового вторгнення у межі України.

З цією метою він упокорив ханів-сепаратистів між Доном і Дніпром, а потім в Північному Причорномор'ї й розгромив галицько-волинські війська. У бою з Узбеком загинули князі Андрій та Лев (1323), поклавши кінець правлінню династії Романовичів, яка внесла вагомий вклад у збереження українського суспільства від тотального розгрому у попередні роки, аутентизації українських земель XIV ст. і Київської Русі, предковічних основ української ментальності тощо.

Слід, однак, зауважити, що із згаданою поразкою не припинялася тяга українських людей до волі, повалення ординського ярма. Ця боротьба з кожним роком все більше починала набирати перманентного характеру й, безперечно, центром цієї боротьби ставав Київ. Незважаючи на розорення, Київ продовжував залишатися "головним містом усієї Русі", "матір'ю і главою усім градам руським", притягаючим центром у боротьбі з іноземними загарбниками.

III. Входження українських земель до складу Литовської держави

Вище було сказано, що син литовського князя Гедиміна Любарт, у 1340 р. по-суті започаткував литовську присутність в Україні. Оскільки Галичина в цей час попала до рук Польщі, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім, протягом якихось двадцяти років, до Литви було приєднано Київщину, Сіверщину та Поділля. Територія Литви стала розростатися як на дріжджах. Дослідниця цього періоду О.В.Русина правильно зауважує, що "таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним – як, власне, й самі темпи розвитку цієї держави"[10].

Густинський Літопис XVII ст. розповідає про підкорення литовцями Київщини. Зокрема, зазначається, що 1362 р. "... Ольгерд переміг трьох царків татарських із ордами їх ... і відтоді з Поділля вигнав владу татарську. Цей Ольгерд й інші руські держави під владу свою прийняв, і Київ під Феодором – князем узяв, і посадив у ньому Володимира, сина свого"[11].

Співставляючи літопис та інші тогочасні писемні джерела, можна встановити, що Ольгерд утвердився у згаданих землях в 1357–1358 рр., Сіверщину ж у 1370–1380 рр. перетворив у конгломерат прихильних

до Литви удільних князівств. Виникає запитання: в чому полягає феномен завойовницьких успіхів Литовської держави? Чому за кілька десятиліть її територія розширилась в десятки разів, а військова міць дала можливість кинути виклик могутнім на той час Польщі, Золотій Орді та змужнілим російським князівствам? Нам уявляється, що відповідь потрібно шукати в кількох історичних обставинах:

По-перше, в XIV ст. Золоту Орду, як іржа залізо, роз'їдали феодальні усобиці, особливо в 1360–1370 рр. після загибелі хана Бірдібека (1359). Варто нагадати, що протягом 1359–1361 рр. у столиці Орди Сараї змінилося сім ханів. По-суті, у 1362 р. Орда розкололося на 2 ворогуючі частини, кордоном між якими стала р. Волга. Ослаблена правобережна Орда (мається на увазі правий бік р. Волги) вимушена була свої стосунки з Литвою будувати на компромісній, договірній основі, що давало можливість князям одночасно давати відсіч німецьким рицарям й поширювати свій вплив на всю Південно-Західну Русь.

Думається, що просування литовців на землі Південно-Західної Русі у 50-х роках XIV ст. було узгоджене з Сараєм. Дослідники помітили, що відбувався так званий процес інкорпорації українських земель до складу Литви, в результаті якої остання зберігала данницьку залежність від татар. О.В.Русина підтверджує, що саме про це "свідчить ярлик хана Тохтомиша 1393 р., де він вимагає від литовсько-польського володаря: "з підвладних нам волостей зібравши виходи (данину), віддай послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу"[12].

Можна додати, що ця залежність литовсько-українських земель від ординських ханств спостерігалася сотнями років. Литовський князь Олександр на межі XV–XVI ст. обіцяв Кримському хану Менглі-Гірею "зі своїх людей із князівських, із панських, із боярських у землі Київській, і Волинській, і Подільській з кожної голови ... по три гроші давати щороку"[13]. Це ще раз свідчить про те, що в тогочасній свідомості залежність українських земель від татарської неволі сиділа міцно й політикам із цим потрібно було рахуватися.

То ж не дивно, що Ольгерд, підкоряючи собі українські землі, діяв не стільки силою, скільки мудрістю.

По-друге, входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського носило, як висловився О.Д.Бойко, "оксами-

товий" характер. Тобто, дії литовців на теренах України "не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. Збройне протистояння у боротьбі за українські землі відбувалося переважно між литовцями та іншими чужинцями"[14]. Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське.

Литовська влада була м'якшою, толерантнішою ніж татарська. У зв'язку з цим частина патріотично настроєної української знаті прагнула позбутися ординського деспотизму. Об'єднавшись з литовськими військами, вони спрямували свій удар проти татарських орд під Овручем, Житомиром, Білгородом, нечисленних військ їх сателітів – київського князя Святослава, брянського – Романа, переяславського – Олега, луцького – Льва та ін. На приєднаних до Литви землях руські князі зберігали свою автономність. Як висловився автор одного із підручників з історії України О. Субтельний, для зближення України з Литвою "краще пасують такі слова, як проникнення, включення, приєднання"[15].

По-третє, приєднуючи до своєї держави українські землі, Литва, за висловом одного із літописців, брала "не стільки силою, скільки мудрістю." З самого початку Велике князівство литовське було створене на федеративних засадах. Кожне з українських князівств входило до його складу як повноцінний рівноправний суб'єкт (Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Поділля). "Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії – державу, у якій від народу-завойовника, по-суті, зоставалося тільки назва: Велике князівство Литовське. Фактично ж майже 90% населення становили русини, тобто білоруси та українці"[16].

Історичні процеси на українських землях в XIV ст. у якійсь мірі нагадують прихід варягів на Русь, "наслідком якого стала асиміляція, розчинення їх у потужному слов'янському етнічному масиві"[17]. Як правильно помітив Бойко О.Д., процес "ослов'янення" литовської еліти простежується у розширенні впливу на литовський народ православної церкви, "Руської Правди" Ярослава Мудрого – на законодавство Литви, руської мови – на офіційну державну мову князівства, державної структури Київської Русі – на формування литовсько-української федеральної адміністрації тощо.

Слід, однак, зауважити, що литовці до кінця не повторили шлях варягів. Події в Україні в XIV ст. пішли по шляху централізму Литви, а з 1385 р. Литва і Польща складають так звану Кревську унію, яка істотно вплинула на подальшу історичну долю українського народу.

IV. Поділ українських земель між Литвою та Польщею. Кревська унія

Проблема поділу українських земель між Литвою і Польщею має глибоке історичне підґрунтя. Литовські князі під тиском внутрішньополітичних та зовнішніх обставин вимушені були піти на нього. Нам уявляється, що цей поділ обумовили 4 фактори:

1. В кінці XIV ст. став зростати та зміцнюватися авторитет Москви. Дослідники правильно зауважують, що "наприкінці 70-х рр. XIV ст. намітилося навіть її зближення з окремими литовськими князями"[18]. Особливо це зближення стало помітним після смерті одного із найактивніших приєднувачів українських земель Ольгерда (1377), коли влада перейшла до його сина Ягайла, мати якого була тверською княжною Уляною. Ходила чутка, що молодий Ягайло розправився зі своїм дядьком Кейстутом (1382). Отже, литовська знать робила все можливе, щоб відірвати Ягайла від впливів Москви. підштовхнути його до більш тісніших західноєвропейських стосунків.

2. Надзвичайно складна литовська внутріполітична напруга. Родичі Ягайла, особливо старше покоління ольгердовичів, вважали, що той несправедливо сів на престол, незаконно привласнив собі владу. І ясно, що молодому князю потрібна була опора, надійна як внутрішня так і зовнішньополітична підтримка.

3. З ініціативи польських політиків виникла ідея так званого порфіроносного шлюбу Ягайла з польською королевою Ядвігою.

> ***Ягайло як Литовський князь доклав чимало зусиль, щоб ослабити визвольний рух в Україні. З цією метою він затіяв перерозподіл земель між удільними князями, кадрові переміщення. Але це не врятувало від загарбання Галичини та Західної Волині Угорськими королями. Одночасно став відчутним військовий та політичний тиск Тевтонського ордену на Литву і Польщу. Після 1380 р. стали більш відчутні правонаступницькі претензії Росії.***

Очевидно, саме ці фактори підштовхнули Литву і Польщу до союзу. На думку магнатів, шлюб Ягайла та Ядвіги посилить польсько-литовські позиції у боротьбі з небажаними явищами, стабілізує внутрішню обстановку. У зв'язку з цим у 1385 р. в м. Крево польсько-литовські феодали підписали договір, який ввійшов в історію під назвою Кревська унія. Згідно з цим договором королем Литви і Польщі ставав Ягайло. Литва мала прийняти католицтво, віддати казну Польщі, приєднати до Польщі як литовські, так і українські землі, тобто передбачалася інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави [19].

Але Ягайлу так і не вдалося повністю втілити укладену в Крево угоду й згідно з нею "навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до корони польської". Вже перші дії Ягайла щодо виконання її умов зустріли рішучий збройний опір литовської феодальної верхівки на чолі з Вітовтом. Вітовт зажадав від "федерального короля" визнати його Литовським князем (Острівська угода 1392 р.), повернути йому всі батьківські землі, визнати політичну самостійність Литви тощо. Не проявляла захоплення від присяги Польському королю й українська князівська знать. Зокрема, проявили самостійницький настрій Новгород-Сіверський – Дмитро-Корибут Ольгердович; Подільський – Федір Коріатович, Київський – Володимир Ольгердович та ін. українські старшини.

> ***Київський князь Володимир Ольгердович одержав Київську землю від свого батька Ольгерда у 1362 р. (або в 1363 р.). Матір'ю Володимира була Марія Вітебська. Охрестила його за православним звичаєм, виховавши його у слов'янських традиціях. Тож не дивно, що литовський старшина не був сприйнятий місцевим населенням як чужак й зумів швидко знайти спільну мову з місцевим боярством. Під його керівництвом кияни здійснили кілька походів проти татарських орд, організували чеканку власної монети, збудували так званий "литовський" замок, розширили кордони Київської землі. Київський князь почувався незалежним володарем, великому князю литовському підкорявся номінально [20].***
>
> ***Деякі автори стверджують, що результати їх протесту могли бути, можливо, і кращі, якби вони діяли узгоджено, координували свої виступи, концентрували сили тощо. А так протест української людності був приречений на невдачу. Литовський князь, упокорюючи згаданих вище князів, наніс***

поразку Новгород-Сіверському князівству, примусив тікати аж до Угорщини подільського Федора Каріатовича, організував отруєння київського князя Скиргайла Ольгердовича. Отже, удільний устрій в Україні був ослаблений, місцеві можновладці зазнали нищівного удару.

Слід, однак, зауважити, що і для Вітовта процес централізації Литовського князівства не був безхмарним. Зокрема, його спіткала невдача у 1399 р., коли він на р. Ворсклі зробив спробу підтримати свого союзника золотоординського хана Тохтамиша у боротьбі проти його конкурента Тимура (Тамерлана). Розгром литовсько-українських військ на Ворсклі дещо нагадував поразку русько-половецьких воїнів на р. Калці у 1223 р.

На р. Ворсклі були похоронені мрії Ягайла та Вітовта "про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі, всієї східної Європи"[21]. Одначе після цієї поразки Вітовт зумів оправитися. В цьому йому допоміг ярлик на українські землі від розгромленого Тохтамиша.

Дослідник О.В.Русина зауважує, що політичний авторитет Вітовта зазнав особливого зростання після Грюнвальдської битви (1410) та Городельської унії (1413), які фактично обумовили право на існування політичної самостійності великого князівства Литовського.

"Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, яка планувалася на вересень 1430 р. На коронаційний з'їзд до великого князя литовського прибули король Ягайло, лівонський та прусський магістри, великі князі – московський, тверський і рязанський, новгородці і псковичі, а також візантійський, ординський, волоський посли"[22].

Незважаючи на те, що коронування Вітовта було зірване польським королем Ягайлом, керівним досвідом першого захоплювались нащадки. На Вітовта у своїй практичній діяльності орієнтувалися інші литовські володарі, "а порядки, що існували за його часів, розглядалися у Литовській державі як нормативні. " [23]

V. Боротьба знаті за перетворення удільних князівств у незалежну українську державу

Смерть Вітовта у 1430 р., як зауважує професор В.Й.Борисенко, “пробудила у православних сил Литви й України сподівання на зміни до кращого”[24]. Очевидно, ці сподівання були пов’язані з обранням нового князя та здійсненням ним нової зовнішньої та внутрішньої політики.

Порушуючи згадану вище Городельську унію, литовські та руські феодали без згоди польського короля Великим князем литовським обрали Свидригайла (1430–1432), який з перших днів взяв курс на незалежність литовського князівства (а, отже, й українських земель) від Польщі.

> ***Свидригайло – Болеслав Ольгердович (бл. 1375–1452) був наймолодшим сином Ольгерда та Тверської княжни Уляни. Свидригайло – одна з найбентежніших особистостей в історії України. Йому судилося стати “прапором Русі” в одному з найпомітніших спалахів руського (українського) сепаратизму – феодальних війнах 30–40-х рр. XV ст. Після смерті Вітовта 1430 р. Свидригайло при підтримці польського короля Ягайла та руських князів був обраний князем Литви. Оголосив війну Польщі за оволодіння Поділлям та Волинню. Вступив союз з Тевтонським орденом, мазовецькими князями, Волощиною та Кримським ханством.***
>
> ***На керівні посади висуває руську (українську) знать, дратуючи цим самим найбагатших і найвпливовіших католиків Литви. У 1432 р. в результаті двірцевого перевороту Свидригайло був усунутий від князівської влади. У боротьбі за князівський трон опирався на силу знаті Волині, Київщина, Чернігово-Сіверщини та інших українських земель. 1 вересня 1435 р. війська Свидригайла були розгромлені великим литовським князем Жигимонтом та польськими військами. У полон попали 42 вірних Свидригайлу князів. З 1440 р. аж до смерті (1452) зламаний літами, поразками й невдачами, Свидригайло жив безвиїзно у Луцьку, оточений давніми слугами – русинами [25].***

Сепаратистська політика Свидригайла, його відверта проруська (українська) орієнтація схвилювала литовських феодалів. Організувавши чергову змову, вони влаштовують його повалення та об-

рання великим князем литовським Сігізмунда Кейстутовича, який визнав зверхність Польщі.

> ***Під керівництвом Свидригайла Україна відділяється "і від Польщі, і від Литви й пішла самостійним шляхом розвитку". Цей період в історії дістав назву "Велике княжіння Руське." (Борисенко В.Й.*** *Курс української історії. К.: Либідь, 1998. – С. 101).*

Як писали тогочасні політичні урядовці, Свидригайло в усьому слухається "руських схизматів", роздає їм замки, посади, на чолі визвольних сил становить руських воєвод, укладає союз з німецькими рицарями. У цій ситуації для Великого князя литовського і його союзника польського короля вихід був один – переманити на свій бік тих, хто підтримував Свидригайла. З цією метою були оголошені привілеї тим руським князям і боярам, які перейшли на бік Сигізмунда та Ягайла. Їх урівнювали у правах з литовською та польською знаттю, всіляко заохочували морально та матеріально. І це дало свої наслідки.

У битві під Вількомиром у 1435 р. руська армія зазнала жорстокої поразки. Одначе патріотично настроєна частина української старшина продовжила боротьбу за незалежність. Після вбивства волинськими князями чарторийськими литовського князя Сігізмунда з новою силою спалахнули повстання на білоруських, українських та руських землях. Новий литовський князь Казимир IV (1440–1492) вимушений був визнати відновлення Київського та Волинського князівств.

> ***Новопризначений Київський князь Олелько був сином колишнього литовського князя Володимира Ольгердовича та онуком великого литовського князя Ольгерда Гедеміновича. Близько 1417 р. одружується з онучкою Дмитра Донського Анастасією, дочкою тодішнього великого князя Московського Василя Дмитровича. Цей шлюб символізував встановлення миру між двома ворогуючими сусідами – Росією та Литвою. На політичну арену Олелько вийшов у 1440 р. після вбивства литовського князя Жигимонта. Новий князь Казимир IV, щоб заспокоїти опозицію, пішов на відновлення київського князівства й призначення його керівником Олелька [26].***

Варто підкреслити, що повторне утвердження на київському княжому столі гілки Ольгердовичів символізувало перемогу ідеї руського (українського) автономізму в центральній Україні. Тим бі-

льше, що на думку багатьох істориків, під владу Олелька потрапила не лише територія давньої Київщини разом із Задніпров'ям, але й східне Поділля з містами Брацлав і Вінниця.

Потрібно відзначити, що роки правління Олелька (1441–1454) були сприятливими і для Києва, і для всієї Київської землі.

Спираючись на місцеву знать, Олелько досяг значної автономії від центральних віленських влад, зосередивши у своїх руках військову, фіскальну, адміністративну та судову владу на чималій території. Адже на той час Київське удільне князівство на лівобережжі Дніпра межувало з Кримським ханством.

За родинною традицією, започаткованою в часи Володимира Київського, Олелько патронував православній церкві, особливо Києво-Печерському монастиреві.

Чимало було зроблено для зміцнення обороноздатності київської землі від набігів зі степу. Очевидно, саме тоді усталилася доволі стрункa система так званих польових сторож. Водночас були укріплені порубіжні замки: Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав. Прибульці осідають на найнебезпечніших пограниччях, утворюючи живий щит, довкола рубежів київської землі [27].

Наприкінці 1454 р. помер старий князь Олелько, тіло якого було поховане в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поруч з прахом батька – князя Володимира.

Отже, як видно, десятирічна визвольна боротьба українських князів і бояр завершилася перемогою. Україна в черговий раз відновила свою національну автономну державність.

І ще одне. Як зазначають історики, в історії удільної України того періоду помітні дві взаємно протилежні тенденції. З одного боку – прагнення українських князів здобути державну незалежність. З другого – настійна політика литовських князів ліквідувати її, звузити коло української автономії, централізувати владу, обмежити всілякі ознаки місцевого самоврядування.

Приваблюючи привілеями українську знать, польсько-литовські магнати у кінці XV ст. приступають до ліквідації згаданої вище автономії українських земель. Після смерті Свидригайла у 1452 р. литовський князь ліквідовує Волинське князівство. Після смерті сина Олелька Семена у 1470 р. литовський князь до Києва присилає воєводу Мартина Гаштовта, який, по-суті, силою захопив

місто, принизив національну гідність киян, відсторонив від влади місцеву знать.

> *Ось як про це записано в Іпатіївському літописі:*
>
> ***... Казимір, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадне уже там Симеонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи"*** *(Хрестоматія з історії Української з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – Т 1. – С. 116–117).*

Це означало ліквідацію Київського князівства й зведення його до стану звичайної литовської провінції.

VI. Запровадження воєводського адміністративного устрою

Розкриваючи суть цього питання, окреслимо контури польсько-литовської адміністративно-політичної та соціально-економічної системи, яку вони несли на українські землі. У зв'язку з цим варто зупинитися на:

а) аналізі нового територіально-адміністративного поділу українських земель, його специфіці, інтегральних процесах нових форм управління зі старими, які досталися у спадок від Київської Русі;

б) розкритті фільварочного господарства, форм і методів експлуатації селян, їх поступовому закріпаченні;

в) антифеодальних виступах селян, дослідженні форм і методів їх боротьби;

г) виясненні питання – як почувало себе в цей час міщанство, як воно управлялося, як було структуроване виробництво тощо.

Виходячи з цього, відзначаємо, що встановлення литовсько-польського панування на Русі супроводжувалося зміною адміністративно-управлінської системи.

Проникаючи в Галичину, Польща замість колишнього Галицько-Волинського князівства у 1434 р. утворює так зване Руське воєводство з центром у Львові, до якого входить Львівська, Переми-

шльська, Галицька, Сяноцька та Холмська землі, які у свою чергу ділилися на повіти (райони).

Проникаючи вглиб України, Польща подібний територіальний устрій поширює й на інші землі. Так виникло Подільське воєводство з Кам'янецьким, Лятичівським, Червоногородським та іншими повітами, Київське, Брацлавське, Волинське та Белзьке воєводства.

Згадані територіальні регіони очолювали воєводи та старости, які зосередили у своїх руках всю повноту влади і мало чим поступалися удільним князям. Нижчу ланку управління регіонами складали хорунжі, городничі, підстарости, які керували військами, відповідали за будівництво й ремонт замків, мостів, допомагали воєводам і старостам в судових справах, управлінні краєм тощо.

Важливо вияснити – як вирішувалися питання господарства та взаємовідносини між різними верствами населення, ознайомитися з так званою фільварочною формою господарства, яку нав'язували українським селянам польські феодали, згодом її стало дотримуватися і литовське панство.

Фільварочна система господарювання базувалася на експлуатації бідного селянства, була однією із форм панщини. Якщо на початку XIV ст. в Галичині челядь, данники, тяглі люди та інші залежні селяни повинні були відробити на пана 14 днів на рік, то в наступному столітті цей відробіток сягав 5–6 днів на тиждень. Якщо на початку XV ст. селяни великокнязівських чи королівських маєтностей могли більш-менш вільно переходити з місця на місце, давши господарю відступне натурою чи грошима, то з розвитком фільварочного господарства вони поступово втрачають це право.

Додамо, що звільнитися від поміщика було не так просто. По-перше, це потрібно було зробити лише на Різдво; по-друге, поміщик вимагав відступне натурою, грішми або в якійсь іншій формі. Привілей 1447 р. прив'язував надільних селян до феодальних володінь.

Вільні ж селяни Волині та Київщини повинні були сплачувати податі державі, які з кожним роком непомірно зростали:

> ***"Вільні селяни Волині та Київщини в першій половині XV ст. давали з одного лану по одному – двоє відер меду, по колоді (бл. 310 л.) вівса або жита та 20–30 грошів. У другій половині XVI ст. вони мусили платити з лану вже по 20–50 грошів, давати більшу кількість натуральних податей"*** [28].

В одному із документів сказано, що поборами займалися не тільки цивільне панство, а й церковні ієрархи. Київському митрополиту, наприклад, у 1415 р. селяни повинні були платити:

> ***... Микула з сином та Облітковичі дають 9 відер меду; в Осечі Павло з дітьми із Армаком дав 9 відер меду; Дідкович дає 4 відра меду; у Хухорі Левон Станієвич дає 4 відра меду ... у Жукині з Виполозівської землі – три каді меду дають. У Сорокошичах 4 відра меду дають ...***[29]

Цей перелік можна було б продовжити. Документ є яскравим свідченням тогочасних поборів, які гнобили селян й були підставою для протестів та боротьби за своє існування.

Форми і методи цієї боротьби були різні. Одні селяни писали скарги польському королю та литовському князю, інші – тікали від ненависного панства. В окремих випадках вдавалися до збройного повстання. Відомі, наприклад, повстання на Закарпатті у 1320–1321 рр. під проводом Петруні, у Галичині 1349–1352 рр. *Але найбільшим виступом селян було повстання на Покутті (Східна Галичина) під проводом Мухи у 1490–1492 рр.*

> *Польський Літописець розповідає, що:*
>
> ***"Року 1491 якийсь Муха волошин (молдаванин – П.Г.), свавільник, зібрав собі таких же свавільників понад 10 тисяч і прийшов з ними на Покуття, полонячи. Переможений був нашими, так що ледве сам утік, а інших вибили; через деякий час і сам він був узятий і в Кракові у в'язниці помер"*** [30].

Й, справді. Стихійний виступ галичан та буковинців під проводом Мухи був розгромлений регулярними військами, й винних у "порушенні спокою" було притягнуто до відповідальності або примушено до втечі за межі рідного краю.

Аналізуючи життя міського населення у XIV–XV ст., варто зупинитися на такому яскравому явищі, як надання містам магдебурзького права. Його суть полягала в тому, що міста звільнялися з-під юрисдикції урядових намісників й отримували право на самоврядування. У таких містах уряд призначав війта (голову – П.Г.), який очолював магістрат.

Так, наприклад, самоврядування в XIV–XV ст. одержали Львів (1356), Кам'янець (1374), Луцьк (1432), Житомир (1444) та ін. З другої половини XIV ст. у містах помітне осідання заможних людей, а в га-

лицько-волинських містах – іноземних колоній: поляків, євреїв, вірмен, татар та інших етнічних угрупувань.

Поступово міста стали перетворюватися на центри ремесла і торгівлі, виникала цікава система, яка брала під захист вироби кравців, кушнірів, шевців, чоботарів, ковалів, зброярів та інших майстрів, яких у XIV–XV ст. тільки у Львові налічувалося більше 36 спеціалізацій. Часом польські королі та литовські князі містам надавали уставні грамоти, які уточняли права і обов'язки громадян, регламентували їх життя і діяльність. "Уставна грамота" князя литовського Олександра 26 травня 1494 р. дає рекомендації киянам, як і яких необхідно приймати послів; коли затоплювати лазні і коли завозити дрова; коли розпочинати косовицю сіна на Оболоні і скільки його завозити до Києва; коли з кого і скільки брати митного податку тощо [31].

Ця ґрунтовна інструкція застерігає киян, що литовський князь "нікому не дозволяє новини запроваджувати, і старини ламати". Тобто, литовські князі прагнули управляти Києвом у межах раз і на завжди встановленого ще Вітовтом регламенту. Та життя вносило свої корективи, і Київ, як і інші міста XIV–XV ст., поступово перетворювався у потужний центр ремесла і торгівлі, постачаючи продукцію на внутрішній і зовнішній ринки.

?📖 *VII. Запитання та завдання*

1. Яку роль відіграла Галицько-Волинська держава у звільненні українських земель від гніту Золотої Орди?
2. Що ви знаєте про початок входження українських земель до складу Великого князівства литовського?
3. Поясніть обставини, які обумовили початок поділу українських земель між Польщею та Литвою.
4. Які історичні обставини обумовили Люблінську унію? Дайте їй оцінку.
5. Як ви оцінюєте внутрішню і зовнішню політику Свидригайла та Олелька?
6. Як управлялися українські землі у XIV–XV ст.?
7. Складіть хронологічну таблицю перебування на українських землях литовських князів.

VIII. Джерела та література

1. ***Русина О.В.*** Українські землі у складі Литви та Польщі // Історія України. – К., 1997. – С. 57.

2. ***Борисенко В.И.*** Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1998. – С. 93.

3. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. – С. 140. (Репринтне відтворення 1990 р.).

4. ***Коваленко П.А.*** Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 18.

5. Там само. – С. 19.

6. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** – Том 1.: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 115–158.

7. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця; ***Голобуцький В.О.*** Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970; ***Гуслистий К.І.*** Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIVст. до 1569 р.). – К., 1939; ***Крикун М.*** Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. – К., 1992; ***Крип'якевич І.П.*** Галицько-Волинське князівство. – К., 1984; ***Терещенко Ю.І.*** Україна і європейський світ. – К., 1996; ***Любовский М.К.*** Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915; ***Шебульдо Ф.М.*** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987; ***Яковенко Н.М.*** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994.

8. ***Крип'якевич І.П.*** Історія України. – Львів, 1990. – С. 79.

9. ***Борисенко В.Й.*** Курс Української історії. – К., 1998. – С. 88.

10. ***Русина О.В.*** Українські землі у складі Литви та Польщі // Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – С. 57.

11. Там само. – С. 58.

12. Там само. – С. 59.

13. Там само. – С. 59.

14. ***Бойко О.Д.*** Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 82.

15. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993. – С. 98.

16. ***Яковенко Н***. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 91.

17. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 82.

18. ***Русина О.В.*** Названа праця. – С. 59–60.

19. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. С. 95.

20. ***Історія України в особах IX–XVIII ст.*** – К., 1993. – С. 144–145.

21. Історія України. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 61.

22. Там само. – С. 60-61.

23. Там само. – С. 61.

24. ***Борисенко В. Й.*** Названа праця. – С. 100.

25. ***Яковенко М.*** Свидригайло Ольгердович // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 147–152.

26. ***Історія України в особах IX–XVIII ст.*** – К., 1993. – С. 152–154.

27. Там само. – С. 152–154.

28. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** – Том 1.: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 135–136.

29. ***Акты, относящиеся к истории Западной Руси.*** – Спб., 1846. – Т. 1. – С. 37–38.

30. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** – Том 1.: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 158.

31. Там само. – С. 139–140.

Лекція № 8. Соціально-економічне та суспільно-політичне життя українського народу в кінці XV – першій пол. XVII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Спроба української старшини відновити українську державність.
3. Поширення польської влади на українських землях. Люблінська унія 1569 р.
4. Кримське ханство – авангард експансії Туреччини на українські землі. Боротьба українського народу з турецько-татарським вторгненням.
5. Соціально-економічні зміни на українських землях в кінці XV – першій половині XVII ст.
6. Запитання та завдання.
7. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Кінець XV – перша половина XVII ст. характеризується прагненням українського народу до державного самовизначення. Все більше ставало зрозумілим, що Литва нездатна захистити ні українську людність, ні себе особисто. Тому чимало української старшини стало звертати свої погляди на союз з православною Москвою, загострivши тим самим стосунки між Литвою та Російською державою.

Більше того, у 1558 р. напружені стосунки між цими державами переросли в Лівонську війну. Використовуючи вкрай важкі для Литви зовнішні обставини, Польща підігріває процес інкорпорації першої до свого складу, не припиняючи при цьому власного проникнення на українські землі.

Словом, у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України у період, що підлягає розгляду, відбулися докорінні зміни: українські землі попадають у політичну та економічну залежність від Польщі, ускладнюються соціально-економічні відносини класів у місті та на селі, по складному шляху пішов розвиток культурно-конфесійних проблем.

Варто відзначити, що цей період української історії слабо забезпечений історичними джерелами. Дослідники підкреслюють, що це пояснюється "постійними нападами кочівників, феодальними міжусобицями", які і привели до "загибелі багатьох історичних творів"[1]. Одначе у XV–XVI ст. спостерігається розвиток руського літописання, яке робить глибокі екскурси в історію України і є цінним джерелом для її вивчення.

Джерельні відомості про Україну XV – першої половини XVI ст. зафіксовані у ***Західноукраїнському (Литовському) літописі*** [2] та ***Короткому Київському літописі***. Зокрема у першому джерелі можна знайти чимало цікавих матеріалів про Українське Поділля, хронологічний перебіг тогочасних подій. У ***Короткому Київському літописі*** дослідники познайомляться з діяльністю князя Костянтина Острозького, боротьбою українського народу проти татар та турків тощо.

Документальні відомості про другу половину XVI- першу половину XVII ст. викладачі та студенти можуть відшукати у ***Баркулабівському, Густинському та Львівському літописах***, творах народної інтерпретації та ін.[3]. Так, наприклад, у Баркулабівському літописі зосереджені відомості про боротьбу українського населення проти польських магнатів та шляхти, Густинському – оригінальне тлумачення історичного процесу в Україні з часів Київської Русі і до початку XVII ст.[4].

Крім історичних літописів до нас дійшла тогочасна мемуарна література. Зокрема, цікавими є записи ***Михалона Литвина, щоденник Федора Євлашевського, спогади французького інженера Гійома де Боплана, щоденник австрійського дипломата Еріха Лясоти, записи батька польського короля Якова Собеського та ін***.

Переглядаючи мемуари згаданих авторів, викладачі відшукають там цікаві відомості про становище селян (М. Литвин), культуру української шляхти (Ф.Євлашевський), побут козацтва

(Г.Боплан), суспільні відносини (Е.Лясота), історію боїв під Цецорою та Хотовим (Я.Собеський) тощо.

Цікаві відомості про суспільно-політичні відносини та соціально-економічне становище донесли до нас полемічні твори І. Вишенського та народні історичні пісні і думи [5].

Порушена в лекції проблема була предметом дослідження ***А.І.Барановича, В.О.Голобуцького, Є.Н.Дзюби, Я.Д.Ісаєвича, М.Ф.Котляра, П.В.Михайлини, Д.І.Мишка, П.М.Саса, З.І.Хижняк, Н.М.Яковенко та ін. вчених*** [6].

Знайомлячись з монографічними дослідженнями названих авторів, викладачі та студенти знайдуть там багато цікавих висновків про реформаторський рух в Україні та діяльність братств (Я.Д.Ісаєвич, Є.Н.Дзюба), формування української аристократії та національної шляхти (Н.М.Яковенко), соціально-економічні процеси на українських землях напередодні революції XVII ст. (Д.І.Мишко, П.В.Михайлина, М.Ф.Котляр, В.О.Голобуцький, П.М.Сас) та інші історичні події.

Багато цікавих подій тогочасного періоду знайшли відображення в художньо-історичній літературі. Зокрема, про історичні події, процеси і явища XV – першої половини XVII ст. розповідають твори ***І. Гушалевича*** (*"Гальшка. Острозька княжна". Історична повість з XVI ст.: Поема. – Львів. 1883. – 152 с.),* ***П.Загребельного*** *("Роксолана". Роман. – Київ: Дніпро, 1983. – 583 с.),* ***Я.Ісаєвича*** *("Юрій Дрогобич". Іст. повість. – К.: Молодь, 1972. – 122 с.),* ***Ю.Колісниченка, С.Плачинди*** *("Неопалима Купина". – К.: Молодь, 1968. – С. 60–96),* ***Т.Микитана*** *("Спалах у темряві". Іст. роман. – Львів: Каменяр, 1980. – 220 с.),* ***М.Старицького*** *("Первые коршуны". Историческая повесть // Твори: у 8 т. – К.: Дніпро, 1965. – Т. 7. – С. 365–555),* ***П.Угляренка*** *("Плач біля чужої стіни". Роман. – К.: Радянський письменник, 1984. – 277 с.)*

Перечитуючи ці книги, викладачі і студенти знайдуть багато цікавих відомостей про патріотичну культурну діяльність української еліти (У.Гушалевич, Ю.Колісниченко, С.Плачинда), боротьбу українського народу проти іноземних загарбників (П.Загребельний, М.Старицький, П.Угляренко, Т.Микитан) та інші важливі сюжети тих часів.

II. Спроба української старшини відновити українську державність

У вступній частині було сказано, що на кінець XV ст. українська старшина та з нею переважна частина тогочасного вітчизняного суспільства дійшли висновку, що Литва не тільки неспроможна задовольнити їх вільнолюбиві сподівання, а й свої власні.

Московські князі, здійснюючи централізацію навколишніх земель, почали заявляти на весь голос, що вони є спадкоємцями Київської Русі, "що міста і волості, і землі, і води" руські тримають у своїх руках литовські князі та польські королі, що справжніми володарями "усієї Русі", за висловом Івана III, є православні князі Московщини.

Саме ці територіальні претензії Московщини вирішили використати українські феодали, які не хотіли лишитися влади з усуненням польсько-литовської адміністрації. Так, наприклад, у 1481 р. брат київського князя Михайло Олькович зробив невдалу спробу повалити з Литовського престолу князя Казиміра, при сприянні українських князів почалися російські військові походи російських військ на смоленські та чернігово-сіверські землі (1492–1494). За мирним трактатом 1494 р. Литовський князь змушений був визнати входження до складу Московського князівства Чернігово-сіверських земель нащадків Новосельських, Одоєвських, Воротинських, Білевських, у 1500 р. – Можайських, Шемячичів, яким належали міста Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський та багато інших земель.

Розгромивши литовські війська у 1503 р. під Дорогобужем, Росія, за висловом В.Й.Борисенко, стала володарем "всієї Чернігово-Сіверщини з 19 містами й всіма волостями Росія майже вийшла до Дніпра й давнього Києва"[7].

Варто додати, що просування російських військових на захід активізували визвольні війни українського народу. В цьому відіграв значну роль український шляхтич татарського походження литовський магнат і маршалок Михайло Глинський.

> ***Походив з аристократичної родини українізованих татарських ханів. Мав ґрунтовну західноєвропейську освіту. Військовий досвід набував у Голландії, Італії, Іспанії. На початку XVI ст. був одним з найвпливовіших сановників Литовського князя, володарем значних українських польових обширів, координатором розгалуженої феодальної родини.***

У 1508 р. М.Глинський встановив зв'язки з Москвою та Кримським ханом, домовився з ними про спільний виступ проти Литви. Разом зі своїм братом українським шляхтичем Василем Глинським у 1508 р. зробили спробу підняти населення українських земель й силою завоювати українську державу, незалежність.

Наміри Глинського знайшли підтримку у деякої частини української спільноти. Зокрема його підтримала знать Київщини. Проте акція Глинського не знайшла достатньої підтримки на Волині та в інших землях. А тому виступ М.Глинського, посуті, одержав поразку, а він сам повинен був рятуватися у Москві.

Причини цієї поразки слід шукати у внутрішніх та зовнішніх факторах.

По-перше, чимало українських князів та феодалів прижилися в системі Великого Князівства Литовського, зуміли створити для себе комфортабельні умови й не захотіли йти на ризик заради ідеї відродження Київського самостійництва. Більше того, дехто із них сам претендував на Київські землі й не хотів їх віддавати родині Глинських.

По-друге, Московський князь та Кримський Хан обіцяли багато, а допомагали мало. Так, наприклад, з боку Криму справа далі обіцянок не пішла. З боку Москви нечисельний загін "підтримки " на території Білорусі мало що значив.

По-третє, у боротьбі проти заколотників Литву підтримала Польща. У 1508 р. були сформовані польсько-литовські полки, скоординоване керівництво ними, відпрацьований план дій. Під їхнім тиском М.Глинський змушений був тікати у розташування московських військ.

Напрошується висновок: з придушенням повстання М. Глинського завершилася остання спроба української аристократії силою завоювати Україні державну незалежність.

Як стверджують історики, у подальшій боротьбі українська знать турбувалася про власні інтереси у складі Литви та Польщі.

III. Поширення польської влади на українських землях. Люблінська унія 1569 р.

Друга половина XVI ст. докорінно змінила історичну долю українського народу. Саме у цей час українські землі попали у ціл-

ковиту залежність від польської феодальної знаті. Змінилася територіально-адміністративна система, класові взаємовідносини, набрали насиченого забарвлення історичні події, процеси і явища, які відбувалися в Україні у цей час в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті.

Передусім загострилися литовсько-російські взаємовідносини, в основі яких лежала проблема спадщини Київської Русі. У 1558 р. це напруження переросло у так звану Лівонську війну (1558–1583), яка поставила Литву на межу військової і державної катастрофи.

По-друге, невдачі литовських князів у Лівонських війнах пожвавили визвольні настрої української (руської) знаті.

По-третє, рятуючи Литву від катастрофи та здійснюючи антимосковську політику, польська шляхта домагалася завершення інкорпорації (розпочатої у 1385 р.) Литви до складу Польщі, проникнення на українські землі.

Це проникнення супроводжувалося підкупами української знаті, влаштуванням польсько-українських шлюбів, придбанням правдами і неправдами прав на українські землі та маєтки, захопленням посад в урядах Поділля, Підляшшя, Волині тощо.

Словом, відбувалася неконтрольована колонізація українського регіону Великого литовського князівства, яка повинна була завершитися якимись офіційними заходами та документами.

До цього негативного для України явища українська знать ставилася неоднозначно. Так, наприклад, дрібна та середня шляхта до ідеї інкорпорації ставилася позитивно. Вважали, що за її допомогою буде обмежена диктатура литовських магнатів, відбудеться урівняння в правах з польською шляхтою. Крупні литовські магнати, побоюючись втратити своє політичне становище, були зацікавлені в унії, яка допомогла б їм у боротьбі з Московською агресією.

Словом, включення Литви до складу Польщі підготовила логіка внутрішніх та зовнішньополітичних обставин. Нам уявляється, що основою цієї інкорпорації був страх Литви перед агресією московських князів через невдачі у Лівонській війні, слабкість державного апарату та міжфеодальні усобиці, які привели до безсилля донедавна могутніх керівників цієї держави.

Люблінська унія була здійснена на польському сеймі, засідання якого тривало з 10 січня до 12 серпня 1569 р. Посуті, була, нарешті, реалізована ідея 1385 року, коли у м. Крево порфіроносний

шлюб Ягайла та Ядвіги зробив першу спробу об'єднання Литви з Польщею. З тих пір пройшло багато років, підписано чимало угод, а уніатські ідеї далі "персональних злук" не просунулися.

"Така ситуація не влаштовувала польську шляхту", – зауважила автор матеріалу "Українські землі у складі Литви та Польщі" О.В.Русина, – яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їм тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку"[8].

Слід підкреслити, що частина Литовської шляхти неприхильно ставилася до унії. Вони вважали, що унія позбавить їх політичного всевладдя. Ці настрої були продемонстровані литовською депутацією, яка після місячних підготовчих переговорів з поляками в ніч на 1 березня 1569 р. потайки покинула Люблін.

Щоб унія відбулася й не зіпсувати ситуацію, польський король, зауважує М.С.Грушевський, вдався до погроз, шантажу та політичного тиску на Литву. Король заявляв, що непокірних депутатів буде карати, не зупиниться, навіть, перед розоренням їх маєтків, особливо представників від Волині та Підляшшя. І це дало позитивні наслідки. "При кінці травня, – пише М.С.Грушевський, – справа була скінчена: те, чого не вдалося полякам досягнути довгими віками і всякими хитрощами, досягнули вони тепер легко одними наказами королівськими – тому що й Литва ослабла через внутрішнє роздвоєння своє й прийшла за цей час до повного занепаду, і українські пани кінець-кінцем не трималися Литви так сильно, через те, що їх литовські пани позбавили всяких впливів і значення"[9].

Тобто, Польща поки що виконала план-мінімум: Волинь і Підляшшя було інкорпоровано до її складу 5 березня 1569 р. Легкість приєднання згаданих українських земель піднесла апетити польських магнатів на новий щабель: вони вимагали від короля приєднання Поділля, Київських та інших українських земель. Було побудовано цілу теорію, згідно з якою "вся Русь здавна підлягала польським королям внаслідок добровільного визнання їхньої влади завоювання або успадкування"[10].

Польський Сейм підкреслював, що якщо Польща не інкорпорує Київ, а разом з ним Чернігово-Сіверську, Київську, Брацлавську, Подільську та інші українські землі, це зробить Московія, яка вже давно простягала до них руки. А тому, не дочекавшись всього

складу литовської депутації, Сейм до червня 1569 р. самостійно вирішив долю переважної більшості й інших українських земель.

Литві не залишилося іншого шляху, як погодитися із Сеймом, бо протести нічого не давали. Згідно з актому від 1 липня 1569 р. Литва і Польща злилися воєдино.

> *Ось як про це записано в документі* ***"Рішення Литовського сейму про об'єднання Литви та Польщі в єдину державу – Річ Посполиту" (1569):***
>
> ***... З'єднання, або унія, Великого князівства Литовського з Королівством Польським... приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думу і волю... щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і заключено справедливе і грунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб принесли такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир, і збереження в цілості, а потім, і славу, і окрасу.***
>
> ***... Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між нами, складають в обох вищезазначених народів одно, нерозривне і неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що від нині у цього... неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який згідно з давнім звичаєм і привілеєм спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися так, щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби...***
>
> ***Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один, ніколи не розділений сенат... Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити... Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на води під якою б назвою вони не були... Не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи...*** [11].

Аналізуючи цей документ, напрошуються висновки:

Висновок перший. Згідно з рішенням сейму 1 липня 1569 р. Литва втратила право на вибори власного князя, формування власних сеймів та здійснення зовнішніх зносин. Посуті, Литва втратила свою минулу велич та політичне значення.

Висновок другий. Історична доля українських земель тепер уже не залежала від настроїв литовської знаті. До складу Польщі вони були інкорпоровані двома місяцями раніше без її згоди та, посуті, і без згоди української еліти. 11 серпня 1569 р. додатковим пунктом до рішення сейму вони були віднесені до складу Польщі. Анемічні спроби литовців залишити за собою ці землі не принесли успіхів.

Висновок третій. Вимоги української шляхти до польського сейму носили дрібний характер. Вони стосувалися збереження для неї привілеїв, свободи віросповідання, рідної мови в офіційному діловодстві. Вирішення цих питань не зачіпало вирішення корінних проблем подальшої долі українських князівств, їх самоврядування, судочинства тощо. По-суті, Люблінська унія показала, що українська еліта свій політичний потенціал вичерпала.

Висновок четвертий. Напередодні унії українські князі не мали можливості для маневрування. Литва не змогла їх захистити ні від Росії, ні від Польщі. Й, мабуть, варто погодитися з американським дослідником Я.Пилинським, що 60–70 х рр. XVI ст.:

"Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Ягелонською Польщею і Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими привілеями, відносною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту.

Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалось, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI – на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави"[12].

Дослідники твердять, що об’єднання в одній державі військового та економічного потенціалу Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими країнами Європи

й вона почала здобувати перемогу за перемогою у Лівонській війні з Росією.

На Чернігово-Сіверській землі українське населення стало все частіше протестувати проти кріпосництва та централізованої політики російського царизму.

Посуті, Чернігово-Сіверщина стала центром змови проти російського царя, зведення на російський престол Лжедмитрія I (1604–1605) та Лжедмитрія II (1609–1611).

В.Й.Борисенко зазначає, що активна участь українського населення в подіях "смутного часу" змусила російський уряд відмовитися від Чернігово-Сіверських земель. “За умовами ... перемир’я 1618 року Чернігово-Сіверщина відійшла до Речі Посполитої й так приєдналася до староруського ядра”[13].

В історичній літературі Люблінська унія трактується неоднозначно. Так, наприклад, історики 60-70 -х років твердили, що згадана унія є явищем негативним в історії українського народу, що вона є витвором зрадницької політики українських феодалів, які хотіли під владою шляхетської Польщі зміцнити свої власні феодально-кріпосницькі права, що "Люблінська унія була здійснена польськими феодалами за активної допомоги литовських, українських і білоруських шляхтичів, які з метою задоволення своїх інтересів зрадили батьківщину"[14].

Подібні висловлювання можна було б продовжувати. Здається, що така однозначність не відповідає дійсності. І тут важко не погодитися з О.Д.Бойком в тому, що ініціювали унію не стільки українські магнати, як українська дрібна шляхта, яку "приваблювали у польській моделі державності гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади...

До того ж у середині XVI ст. на тлі кривавих релігійних протистоянь в Англії, Німеччині, Франції, жахів інквізиції в Іспанії та трагедій опричини у Росії внутрішнє становище у Польщі було стабільнішим. Того часу ще не чітко виявили себе ті тенденції, які згодом призвели до кризи польської державності"[15].

Люблінська унія була певним етапом в історії України. Після її прийняття на українських землях почалося згортання політичного життя, посилення економічних утисків, поступова втрата українцями національних традицій та культури.

IV. Кримське ханство – авангард експансії Туреччини на українські землі. Боротьба українського народу з турецько-татарським вторгненням

Варто нагадати, що Кримський півострів під назвою Таврія (очевидно, від власної назви одного з племен, що мешкало в давнину на його території) відомий в історії ще за кілька століть до нашої ери. Назва ж Крим з'являється лише в XIII ст., коли на півострові осіли татари. Протягом XIV–XV ст. ця назва закріпилася за всім півостровом.

У Криму тоді жили русини, греки, алани, половці, вірмени, італійці. Представники Італії – генуезці заснували тут торгові факторії, найбільшою серед яких була Кафа (Феодосія), яка славилася работоргівлею.

У 1449 р. від Золотої Орди відкололися кримські татари, які заснували Кримське ханство зі столицею в м. Бахчисарай, яке незабаром (1475) попало під патронат турецького султана.

Потрібно підкреслити, що в основу своєї зовнішньої і внутрішньої політики турецькі і кримські феодали поклали загарбницькі агресивні війни. Дослідник І.К.Рибалка зауважує, що в ті часи "вони захоплювали чужі землі, грабували підкорені народи, брали в полон і продавали в рабство мирних жителів, збирали данину й інші податки, по-звірячому знущалися з невільників... Особливо багато горя від турецьких і татарських нападників зазнавали український і російський народи"[16].

Додамо лише, що у 1479 р. орда Менглі-Гірея спустошила Поділля, у 1482 р. на прохання Московського князя – Київ, потім Житомирщину. У травні 1497 р. татари знову пограбували Київ, у 1498 р. пронеслися Поділлям, Галичиною, спустошили польські землі аж до Вісли. У вересні 1499 р. татари стерли з лиця землі такі міста, як Володимир, Берестя, Кросин, Люблін, нечуваних зруйнувань вже в котрий раз зазнав Київ, Чернігів та деякі білоруські уділи.

Подібні факти можна було б продовжувати. Дослідники правильно зауважують, що з цих часів українські землі не знали спокою. За підрахунками І.К.Рибалка, протягом 100 років (1450–1556) орди кримських татар вчинили 86 великих грабіжницьких нападів.

Ці часи залишилися у сумній пам'яті українського народу. Люди передавали своє горе в піснях та різних оповідях. Зокрема, в одному з таких усних творів про це розповідається так:

За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли,
А в долині бубні гудуть,
То на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється [17].

Литва з Польщею мало що робили для організації оборони краю, у зв'язку з цим південно-східні українські землі – Подніпров'я і Побужжя спустошувалися, перетворюючись в так зване "дике поле". В одній з народних пісень "Зажурилася Україна" говориться:

Зажурилася Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти,
Котрі молодії –
У полон забрато,
Як зайняли, то й погнали
До пана, до хана... [18]

Як уже було сказано, у 1475 р. Туреччина перетворила Кримське ханство на свого васала й авангард експансії на землі східних слов'ян. Дослідники відзначають, що для цієї мети військо було гарно пристосовано, мало боєздатну кінноту, вміло проявити витривалість, швидко занурюватись в навколишні князівські землі, було мобільним, якщо потрібно було – швидко розсипалося або збиралося. Татарські війська були сильні своєю чисельністю, мобільністю, рухливістю і раптовістю.

Потрібно підкреслити, що так продовжуватися довго не могло. Польща, Литва, Угорщина, Волощина створювали військові коаліції, розробляли спільну стратегію та тактику протистояння Туреччині. Але це мало допомагало.

І тому Великий князь Литовський дозволив хану збирати по три гроші з чоловіка на волинських, подільських та київських землях. Але це тільки роздражнило апетити кримчан. Стояло завдання озброювати край, використовувати найманців, створювати українські загони самооборони, відкуплятися – платити татарам щорічні "упоминки".

Весь тягар оборони України ліг на плечі простого люду. "Україна поступово перетворювалася на військовий табір. Землероб і ремісник одночасно ставали воїнами, поряд з мирними знаряддями праці завжди напоготовці стояла й зброя. Серед житніх ланів зводилися невеликі фортеці, навколо яких гуртувалися мирні трударі. Кожний магнат мусив тримати в себе надвірні війська для захисту себе й своїх селян від нападників.

І це дало свої результати. У 1527 р. військові загони ***І. та О.Вишневецьких, О.Дашкевича, К.Острозького, А.Немирича, Ю.Радзівіла, Ф.Сангушкевича та Ю.Семеновича*** наздогнали... переобтяжене здобиччю 25-тисячне татарське військо, що поверталося з Польщі. Із запеклої битви українські воїни вийшли переможцями, визволивши з полону 40 тисяч чоловік. У 1532 р. черкаський староста О.Дашкевич відстояв свій замок від татар. У 40–50-х рр. жителям Волині, Поділля, Київщини й Черніговщини неодноразово доводилося братися за зброю, щоб захиститися від ворогів..."[19].

Словом, розвиток України у XVI – першій половині XVII століття проходив в надзвичайно складних і несприятливих внутрішніх та зовнішніх умовах.

V. Соціально-економічні зміни на українських землях у кінці XVI – першій половині XVII століть

Питання соціально-економічних змін обширне і складне. Воно вимагає комплексного дослідження станів, їх прав та обов'язків, власності, вивчення середовища української еліти, селян, міщан, форм і методів виробництва тощо.

Як свідчать дослідники, формування шляхетського стану на українських землях в основному завершилося у XVI ст. З цією метою польський та литовський уряди вжили ряд заходів, щоб у шляхетському середовищі провести певну санацію, чистку його рядів тощо.

По-перше, у 1522 р. князівська влада прийняла ухвалу про "вивід шляхетства" від бояр, які служили колись князям Вітовту, Сігізмунду та Казиміру.

По-друге, у 1528 р. було складено списки під назвою "попис земський", які, після затвердження їх сеймом, ставали основним документом належності до шляхетського стану.

По-третє, внесено у Перший литовський статут (1529) положення про перетворення імунітетних грамот шляхти в стабільні правові норми.

По-четверте, у 40–50-х рр. XVI ст. проведені люстрації (ревізії) замків і староств. При їх допомозі уточнено склад шляхти, кількість майна та слуг. "Устава на волоки"1557 р. відносила до шляхти лише "бояр стародавніх", а решту повертала до складу станів селянства і міщанства.

По-п'яте, у 1563 р. великий князь литовський зрівняв у становищі православну та католицьку шляхту.

Аналіз документів дає підстави дійти висновку, що вже в середині XVI ст. в середовищі шляхти не було однорідності. Посуті, вона ділилася на дрібну, середню та магнатів, які купалися в розкоші.

> "***Опис володінь магната О. Чарторийського на Волині" (1555 р.)*** засвідчує, що лише до третини його володінь, які він подарував дружині, входили:
>
> ***... Замок Литовиж з війтівством його і монастир святого Миколи з селами..., монастир Чесного Хреста, дворець Бубнів і села боярські, які до цього замка належать... і в маєтку моєму Горках три тисячі кіп грошів литовських лічби... і людей тяглих з їх службами, землями і ставами, з ріками і озерами, з данинами грошовими і медовими, з ловами звіриними і пташиними і з бобровими гонами і всякими пожитками... дружина моя має сидіти на тій третій частині..." [20].***

На початок 40-х років XVII ст. гетьману Станіславу Конецьпольському в різних воєводствах належало 18,5, Галині Калиновській – 2,8, Томашу Замойському – 3,9; Яремі Вишневецькому – понад 7 тисяч селянських дворів. Коментарі, як кажуть, зайві. Українські магнати не тільки багатіли, а й поступово окатоличувалися та ополячувалися.

Найдовше трималася осторонь цих "спокус" родина найкрупніших українських князів Острозьких, але на початку XVII ст. і вона покатоличилася.

Шляхта мала широкі привілеї та пільги, натомість повинна була служити у війську за власний кошт, сплачувати невеликий грошовий збір за землю. Виняткові політичні й особисті права перетворили шляхту в гоноровий стан, виробили у неї звичку зневажати селян та рядових міщан. З її вуст щодо нижчих станів все частіше стали зриватися слова "хлоп", "хам", "рабелія", "галган" та інші принизливі прізвиська.

Впливовим станом тогочасного суспільства було духовенство. Зокрема, у Великому князівстві литовському в авторитеті перебували православні ієрархи. Після Брестської церковної унії 1569 р. панівною ідеологічною силою стало католицьке та уніатське духовенство, яке робило все можливе, щоб відтіснити на другий план православне. Перерозподіл матеріальних благ на користь католиків та уніатів привело до загострення міжконфесійної обстановки в Україні, яка була однією з причин селянсько-козацьких воєн кінця XVI – першої половини XVII століть.

Аналізуючи стани, не можна не помітити, що абсолютну більшість українського народу складало селянство, в середовищі якого була яскраво виражена диференціація.

До першої категорії селянства умовно можна віднести дворових холопів (колишніх "рабів", "челядь дворову", "челядь невольну"), які мешкали при маєтках феодалів, працювали під наглядом панських слуг, були людьми безправними і беззахисними. Єдине, чого не міг феодал зробити з холопом, так це вбити його.

Поступово, зважаючи на невигідність їх праці, пани наділяли холопів землею й переводили їх у розряд залежних під назвою отчичів. З часом матеріальне становище отчичів дещо поліпшилося і знайшло своє відображення у третьому Литовському статуті 1588 р.

До другої категорії селянства можна віднести так званих вільних селян-общинників та особисто залежних данників. Селяни-общинники об’єднувалися у волоську общину, в якій існувало їх право на землю, кругова порука у виплаті данини та відбуванні загальних повинностей.

Община жила за звичаєвими нормами, що складалися віками у судовій практиці. Дослідники зауважують, що ці звичаєві норми

майже у незмінному вигляді перекочували у Литовські статути й стали основою їх правових норм.

Волосні та сільські общини управлялися виборними старостами, отаманами, війтами, тівунами. Часом феодали сільську адміністрацію призначали на свій розсуд.

До третьої категорії належали тяглі селяни. Вони були приписані до королівських чи великокнязівських фільварків і виконували на їх користь "тяглу" повинність: орали панську землю, засівали королівську ниву, ремонтували греблі, дороги тощо. Тяглі селяни передавалися у спадок або передаровувалися.

До четвертої категорії можна віднести так званих похожих селян. Ця категорія селян мала особисту свободу, але не мала землі. У зв'язку з цим їх чекала батрацька доля: наймалися до пана, позичали в нього зерно, гроші, реманент. Це вони складали таку категорію селян, як "підсусідки", "городники", "загородники", "комірники" тощо. Словом, феодальна залежність селян поступово переростала в залежність кріпосну. Як зазначає В.Й.Борисенко, "вона проявлялася у дедалі більшому обмеженні особистої свободи хлібороба й прикріпленні його до землі"[21].

Цей процес не міг не знайти свого відображення у тодішньому законодавстві. "Судебник" 1468 р. карав підданих за непослух, дозволяв пану особисто вершити над ними суд. У XVI ст. закріпачення селянства було закріплено у так званих трьох Литовських статутах (1529, 1566, 1588).

> *Перший Литовський статут, наприклад, дав чітку характеристику невільних селян, роз"яснював, хто до якої групи відносився:*
>
> ***"... Тем уставуем, иж невольницы мают быти четвераких причин: первое, которые здавна в неволи сут або з невольных ся родят; другое, которые полоном заведены из земли неприятельское; третье, коли бы на смерть сказаны кому (засужденний до страти), окроме злодейства, а ани бы просили того... же бы их не губил, а давали бы ся в неволю... четвертые, коли бы ся сами в неволю поддали..."*** [22].

Тобто, коли вільний одружувався на невільниці і, навпаки, – всі стають підданими. Перший Литовський статут заборонив невільникам, які задумали кинути господаря, забирати своє майно, ху-

добу, реманент. Це прив'язувало селян до поміщиків, визначало їх кріпосницьку неволю.

Третій Литовський статут (1588) посуті завершив юридичне оформлення кріпосництва.

> *В одній з статей записано:*
>
> ***"Естьли бы который вотчинный человек или крестьянин вышел из-за которого боярина (и) такой вотчинный человек или крестьянин за десять или колькодесять мил, отшетши, от боярина своего жил, – и тому боярину, чей он будет, до двадцати лет его искать вольно… уставляем: естьли бы который вольный человек или крестьянин пришел за которого боярина, и тот бы боярин дал ему ссуду… и тот бы человек или крестьянин жил за тем боярином десять лет и опять бы хотел отойти прочь, и ему заплатить (боярину)за житье десять коп грошей и ссуду всю отдать…"***
>
> *А якщо цей селянин втік, то Третій Литовський статут передбачав:*
>
> ***"… а естьли бы до десяти лет тот боярин тех беглых людей или крестьян где сыскал, и тех людей или крестьян присудить и отдать тому боярину за вотчинных"*** [23].

З цього видно, що залежні селяни до десяти років були позбавлені права відходу взагалі. Через 10 років цей відхід був обставлений такими умовами, що робили його практично неможливим. Бо й справді, щоб залишити пана, селянин мав заплатити 10 кіп грошей (вартість 5 корів), повернути борги, засіяти ниву й залишити своє господарство у справному стані. Та не дивлячись на це, селяни робили все можливе, щоб зберегти свободу, особливо на Подніпров'ї та Лівобережжі.

Важливо також дати характеристику міського життя. Як і селяни, міське населення поділялося на кілька категорій. Умовно до ***першої категорії*** можна віднести міську аристократію-патриціат, який зосередив у своїх руках всю повноту влади.

До ***другої групи*** – бюргерство – цехові майстри та торгівці середньої величини.

До ***третього стану*** – міських плебеїв – простих ремісників, дрібних торгівців та селян. На їхні плечі і лягав основний податковий тягар: натуральні податки, праця на панських ланах, ремонт доріг та мостів, церковна десятина тощо.

На економічне становище України того часу впливало підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. Найкращі можливості для розвитку торгівлі зерном мали магнати. Саме тому вони вдосконалювали фільваркову систему сільськогосподарського виробництва. Цій меті повинна була послужити аграрна реформа під назвою "Устава на волоки"(1557) ("волок" – ділянка землі розміром 16–21 га.).

Згідно "Устави" під фільварок відводилися кращі землі, передбачалася трипільна система господарства, визначалася кількість відробіткових днів, розміри грошових податків тощо.

> ***"…Робота підданим через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають… Якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати… А до роботи приступати підданим як сонце сходить, а зійти (з роботи), як заходить, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень – година; надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути… фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або не родючі були, – такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати…"*** [24].

"Уставу на волоки" можна оцінювати по-різному. З одного боку, – це свідчення закріпачення України, з другого – фільваркове господарство, яке основано в ній, забезпечило зерном Західну Європу, було потужною фабрикою виробництва сільськогосподарської продукції [25].

Важливу сторінку господарства становили промисли. Дослідження цієї проблеми дає підставу дійти висновку, що в XVI – першій половині XVII ст. на Волині, Житомирщині, Київщині, Чернігівщині широко практикувалося видобування поташу, заліза. У І половині XVII ст. по обох сторонах Дніпра виробляли селітру, у Прикарпатті – добували сіль. Майже кожне панське господарство мало свій млин.

Спостерігалося пожвавлення мануфактурного виробництва – попередника великої машинної індустрії. В сільській місцевості, як і в містах, практикувався розвиток ремесла. Найбільшого поширення

у містах набули спеціалізації пекарів, м'ясників, різьбярів, пивоварів, ткачів, кравців, ковалів, кушнірів та інших, які об'єднувалися в цехи та інші виробничі колективи. Більш детально про це розказано у "Курсі української історії" В. Й. Борисенка (с. 123–126).

Отже фільваркове господарство на кріпосній праці, елементи мануфактурного виробництва прискорювали розвиток економічного потенціалу України. За рахунок українського народу збагачувалося панство, особливо іноземного походження, яке поступово усувало від національних достатків українську політичну та економічну еліту.

?📖 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про діяльність М. Глинського? Як ви оцінюєте його спробу у 1508 році підняти Україну на боротьбу за національну незалежність?
2. Які причини обумовили створення Люблінської унії 1569 р.
3. Як ви оцінюєте значення Люблінської унії для історичної долі України?
4. Що ви знаєте про взаємовідносини українських князівств з Кримським ханством?
5. Що таке "Литовські статути"? Яка їх роль в історії України?
6. Що таке "Устава на волоки"? Як ви оцінюєте цей документ?
7. Підготуйте реферат на тему: "Станові взаємовідносини в Україні в XVI – першій половині XVII ст."

VII. Джерела та література

1. ***Коваленко П.А.*** Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 18.

2. Літопис опублікований у виданнях Археографічної комісії (див: ПСРЛ. – Т. 16. – СПб.,1889. – Т. 18. – СПБ., 1907).

3. ***Коваленко П.А.*** Названа праця. – С. 21–27.

4. ***Марченко М.І.*** Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). – К.: 1989. – С. 33–36.

5. ***Коваленко П.А.*** Названа праця. – С. 27–33.

6. ***Баранович. А.І.*** Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М.,1959; ***Голобуцький В.О.*** Економічна історія Україн-

ської РСР. Дожовтневий період. – К.,1970; ***Дзюба Є.Н.*** Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. – К.,1987; ***Ісаєвич Я.Д***. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К.,1966; ***Котляр М.Ф.*** Нариси історії й лічби монет на Україні XV–XVIII ст. – К.,1981; ***Михайлина П.В.*** Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К.,1975; ***Мишко Д.І.*** Соціально-економічні умови формування української народності. – К.,1963; ***Сас П.М .*** Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.,1983; ***Хижняк З.І.*** Київсько-Могилянська академія. – К., 1981; ***Яковенко Н.М.*** Українська шляхта. – К., 1993.

7. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К.,1998. – С. 109.

8. ***Історія України.*** Навчальний посібник під загальною редакцією В.А.Смолія – К., 1997. – С. 70.

9. ***Грушевський М.*** Ілюстрована Історія України. – К.: Львів, 1913. – С. 190–191.

10. ***Русина О.В.*** Українські землі у складі Литви та Польщі // Історія України. – К., 1997. – С. 71.

11. ***Дневник Люблинского сейма. –*** СПб., 1869. – С. 68,69; 24. ***Історія України.*** Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 104–105.

12. Історія України. – К.. 1997. – С. 71.

13. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 112–113.

14. ***Історія Української РСР***. У двох томах. Том перший. – К., 1967. – С. 153; ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 84.

15. ***Бойко О.Д.*** Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Академія, 1999. – С. 89–90.

16. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 63.

17. ***Українські народні думи та історичні пісні***. – К., 1955. – С. 8.

18. Там само. – С. 11.

19. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 116.

20. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** Том 1. – К., 1959. – С. 122–123.

21. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 121.

22. ***Хрестоматія з Історії Української РСР.*** Том 1. – К., 1959. – С. 132.

23. Там само. – С. 137–138.

24. ***Історія України.*** Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. Ч. 1. – С. 103–104.

25. Детальніше про це: ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 123.

Лекція № 9. Консолідація та національно-духовні процеси у формуванні української народності у XV – першій пол. XVII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Формування центру української народності. Розвиток та уніфікація її матеріальної культури.
3. Еволюція та розвиток нової національної свідомості. Удосконалення мовного процесу.
4. Проникнення гуманістичних ідей та нових тенденцій у розвиток української культури.
5. Реформаційний рух та міжконфесійна боротьба як один із проявів визвольного руху.
6. Запитання та завдання.
7. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Для трактовки – це одна із самих складних лекційних проблем. Бо тут потрібно простежити процеси, які лежали в основі виникнення територіального центру української народності, уніфікації її матеріальної культури, змін в національній свідомості українського народу, мовного формування, реформаційного руху, діяльності братств, міжконфесійної боротьби тощо.

Цей період насичений різними консолідаційними факторами, які визначили подальшу історичну долю існування українського етносу, його боротьби за право на існування власної матеріальної та духовної культури, внесення своєї дещиці у світову цивілізацію. Сказане вище визначило план лекції та добір відповідних історичних матеріалів і фактів.

В одній із попередніх лекцій ми відзначали, що на українських землях літописання починає відроджуватися десь з XIV ст. Зокрема

в нашому краї поширюються варіанти творів про перемоги російського народу над кочівниками у 1380 р. – *"**Мамаєве побоїще**"*. Український народ давав високу оцінку перемозі росіян над золотоординцями, розглядаючи її як запоруку і свого визволення.

Як уже було сказано у попередній лекції, у XV – першій половині XVI ст. в Україні створено два літописи: "***Західноруський (Литовський) літопис" та "Короткий Київський літопис".***

У Західноруському літописі у апологічному дусі змальовується діяльність литовського князя Вітовта, зібрано чимало матеріалу з історії України та Білорусії. У Короткому Київському літописі викладені симпатія до діяльності литовських князів, захоплення Волинським магнатом Костянтином Острозьким, відомості про пограбування ордами Києва тощо. Згадані літописи – це твори про діяння феодалів, панегірики Великому князівству Литовському.

В джерелах другої половини XVI – першої половини XVII ст. відображені історичні події, процеси і явища більш нового часу. Зокрема у працях *"Ключ царства"* ***Герасима Смотрицького,*** *"Плачі"* ***Мелетія Смотрицького,*** *"Апокрисисі"* ***Христофора Філарета,*** *"Палінодії"* ***Захарія Копестинського*** дискутувалися деталі догматів християнства.

Одначе, згадані твори стимулювали розвиток історичної науки. У зв'язку з цим варто нагадати про появу ***Баркулабівського, Густинського***, ***Львівського*** та ***Острозького*** літописів. У них дослідники знайдуть відомості про Брестський собор 1596 р., події, що відбувалися в українських землях у XVI–XVII ст., обставини поневолення України литовськими та польськими феодалами, побут українського народу, проникнення католицизму на православні землі тощо.

Цікавим історичним джерелом цього часу є мемуари ***Михалона Литвина, Федора Євлашевського, Гійома Левассера де Боплана, Еріха Лясоти, Якова Собеського,*** які, посуті, належать до феодальної історіографії.

Але в цей час знайшли своє місце як джерело й твори полемічної літератури І. Вишенського та народні історичні пісні і думи. Зокрема, Іван Вишенський у своїх знаменитих "посланнях" ("Посланіє Львовському братству" та ін.) критикує Брестську унію 1596 р., змальовує важке становище України, критикує своє (національне) панство, закликає селян до боротьби.

У думах та піснях того часу оспівана боротьба проти іноземних загарбників – турок та татар, кочових орд, польської шляхти показаний народний побут, стосунки між людьми тощо [1].

Джерельну основу цієї лекції складають також такі документи, як: ***"Опис книг Супрогуського монастиря на Поліссі" (1557), "Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію" (1576), "Статут Львівського братства" (1586), "З послання Івана Вишенського до вищого українського духовенства, прийнявшого Унію" (кінець XVI ст.), "Еріх Лясота про зовнішній вигляд Києва" (1594), "Статут Луцької братської школи" (1624), "Лист гетьмана Івана Петрижицького і Війська Запрозького про доцільність об'єднання Лаврської школи з Братською школою в Колегіум" (1632), "Про архітектурні пам'ятки Києва (перша половина XVII ст.)" Г.Боплана*** та ін.[2].

Порушеній проблематиці присвятили свої наукові пошуки такі вчені-історики, як: ***Л.Гумільов, Я.Дашкевич, Є.Дзюба, Я.Ісаєвич, О.Курочкін, К.Матейко, С.Плохій, З.Хижняк***, та ін.[3]. У працях названих дослідників викладачі та студенти відшукають цікаві відомості про розселення українського етносу, деформацію кордонів України в XV – першій половині XVII ст., формування центру українства (Л.Н.Гумільов); знаряддя праці тогочасних українських селян, житло та одяг українців (К.Матейко "Українська минувшина"), процеси, які були в основі формування нової національної свідомості (Я.Дашкевич, О.Дзюба, Я.Ісаєвич); зміни в мові та аспекти національно-духовного піднесення (Є.Дзюба, Я.Ісаєвич, С.Плохій, З.Хижняк), реформаційний рух, діяльність братств та міжконфесійну боротьбу, (З.Хижняк, Я.Ісаєвич) та інші цікаві проблеми тогочасної історії України.

Історичні події того часу покладені в основу таких художньо-історичних творів, як: *"Гальшка Острозька княжна"* ***І.Гушалевича,*** *"Гулевичівна"* ***Ю.Колісниченка та С.Плачинди,*** *"Свіччине весілля"* ***І.Кочерги****, "Кужіль і меч"* ***А.Лотоцького,*** *"Гальшка Острозька"* ***О.Огоновського****, "Первые коршуны"* ***М.Старицького,*** *"Іван Вишенський"* ***І.Франка,*** *"Гальшка княжна Острозька"* ***І.Шараневича*** та ін.[4]

У згаданих творах викладачі та студенти знайдуть цікавий художньо осмислений матеріал про пробудження нової національної свідомості на українських землях в XV – XVII ст., духовне підне-

сення українського народу, його боротьбу за православну віру, за соціальне та національне визволення.

II. Формування центру української народності. Розвиток та уніфікація її матеріальної культури

Висвітлюючи це питання, варто підкреслити, що татаро-монгольське поневолення українських земель не могло не позначитися на їх етнічному розвитку. Передусім зменшилася кількість українського народу, дещо послабився процес розвитку національної свідомості тощо.

Входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського, сприятливе ставлення нової князівської влади до української мови, релігії, культури надихнули український етнос на подальше самовдосконалення.

Перш за все це позначилося на зростанні кількості населення на українських землях. Так, наприклад, у 1400 р. в Україні проживало 3,7; 1500 р. – 4,4, 1550 р. – 5,2, 1600 р. – 5,3 млн. осіб [5], переважна більшість яких були українці. Одночасно потрібно підкреслити, що в цей час в Україні проживало також чимало поляків, угорців, волохів, словаків, білорусів, литовців, росіян, татар, половців, печенігів та інших тюркомовних народів.

Характерною особливістю формування українського етносу в ці часи було послідовне проникнення в середовище корінного населення поляків та євреїв.

У зв'язку з витісненням з українських земель золотоординських поневолювачів межі української народності стали розширюватися на південь та схід. Це давало можливість населенню Галичини, Волині, Поділля з різних причин переселятися в степи Правобережної України та лівий берег Дніпра.

Отже, на Середньому Подніпров'ї поступово став формуватися територіальний центр української народності та центр етнополітичного життя України.

Дослідники вважають, що саме етнічна консолідація українського народу породила уніфікацію його матеріальної культури.

По-перше, вона проявилася у формі знарядь праці. Орне знаряддя – плуг став витісняти з ужитку стародавні сохи та рала. Поряд з короткою косою-горбушею населення, особливо степової частини

України, стало вживати довгу косу, яка у пізніші часи стала називатися литовкою.

Відповідних змін зазнали серпи, ціпи, жорна та інші знаряддя.

По-друге, зазнав змін транспорт. Зокрема, більш удосконаленим став віз та його вантажний варіант – *мажа,* їх колеса з ободом, спицями та буксами були більш міцними та пристосованими до перевезення вантажів на далекі відстані.

Люди пристосувалися до перевезення по воді, використовуючи для цього струги, дубаси, байдаки (чайки) та інші засоби.

По-третє, зазнало конструктивної еволюції житло для людей. Для зведення помешкань застосовувалися зрубний, стовповий та каркасний методи будівництва. Багаті господарі до своїх будинків прилаштовували сараї, комори, кухні, пекарні, шопи та інші приміщення.

> *Один із перших чужинців, що у 1594 р. побував на Запорізькій Січі, німецький посол Еріх Лясота у своєму щоденнику про Київ зазначав так:*
>
> ***„Він великий і дуже укріплений, був колись прикрашений пишними церквами і будівлями як громадськими, так і приватними… а сучасне місто збудоване внизу, в долині, на правому березі Дніпра, воно займає досить великий простір, бо майже при кожному будинку є сад. В ньому багато православних церков, вони майже всі дерев'яні, одна лише кам'яна, стоїть на площі”.***

Із спогадами Лясоти перегукується згадка про Київ французького інженера Г.Боплана:

> ***“Місто є значним торговим центром країни… будинки тут збудовані на московський зразок, усі на один поверх…, населення користується свічками, зробленими з трісок: вони коштують так дешево, що за подвійний динар можна освітлювати найдовшу зимову ніч”*** [6].

По-четверте, чимало художніх новинок та вдосконалень зазнав одяг українців. На його пошиття добирали тканини домашнього та зарубіжного виробництва – полотно, сукно, сатин, атлас, оксамит тощо. Серед жіночого одягу була поширена плахта, серед чоловіків – шаровари. Верхній одяг – кожухи, кунтуші, жупани, кептарі – довершувало взуття та головні убори (баранячі та оксамитові шапки, довгі жіночі платки тощо).

Певної уніфікації зазнала і їжа українських людей: борщ, свинина, сало, пшоняна каша, житній хліб та інші продукти.

III. Еволюція та розвиток нової національної свідомості. Удосконалення мовного процесу

Еволюцію та розвиток національної свідомості у XV – першій половини XVII ст. простежимо у трьох площинах: топонімічній, етнонімічній та мовній.

Відомо, що після розпаду Київської Русі продовження її історичних традицій взяло на себе Галицько-Волинське князівство. Посуті, воно називало себе *"**Малою Руссю**"*, а його князь Болеслав (1340–1342) навіть присвоїв титул "природженого князя Малої Русі"[7].

За висловом професора В.Й.Борисенка, "центральна Україна спочатку дала Галицько-Волинській державі назву ***"Русь"***, а та, в свою чергу, Україні – ***"Мала Русь"*** [8].

За північно-східними землями колишньої Київської Русі, як відомо, закріпилася назва ***"Велика Русь"***. Про виникнення цих двох термінів "потурбувалися" церковники-греки: боялися переплутати церковні установи на українських землях з такими ж закладами на території Росії. Назви були вжиті на патріаршому соборі в 1354 р.

Спочатку згадані вище назви не мали відтінку національної зневаги. Але пізніше, у XVIII–XIX ст., термін "Мала Русь" набув гіркого присмаку у шовіністичній політиці російського царизму.

Поступово почав приживатися та входити у практику і термін "Україна". Спочатку, десь починаючи з XIV ст., цю назву прищеплювали окремим українським регіонам: Галицьким землям, Поділлю, Лівобережжю, Подніпров'ю. Поступово цей топонім став поширюватися на землі по обох сторонах Дніпра, що ввійшли до складу Речі Посполитої. Так, наприклад, Стефан Баторій у своїх грамотах землі придніпровські та подільські називає "українськими".

В.Й.Борисенко стверджує, що автор Львівського літопису з 12 згадок про Україну в 9 випадках застосовував термін ***"Україна"***, а в решті ***"Військо Запорізьке"***. У "Хроніці з літописів стародавніх" Феодосія Софоновича про події в етнічних українських землях з кінця XVI ст. по 60-ті роки XVII ст. згадується 20 різних географічних назв. З них 15 – ***"Україна"***, три – ***"Руська земля"***, два – ***"Русь"***. На карті французького інженера Боплана першої половини XVII ст.

"Україною" названі землі від "Московії" до границь Трансільванії", хоч у самому тексті цей термін сусідить з назвами окремих українських земель. [9]

Словом, поступово термін "Україна" набрав етнічного консолідуючого значення. Українська інтелігенція в цей термін вже тоді вкладала зміст свого краю, країни, держави, окремішньої руської землі, в той час як офіційна Польща вбачала в цьому терміні периферійну частину своєї держави, а Росія – окраїну Московських земель.

Важливо розібратися з еволюцією назви населення українських земель. Оскільки Україна є одним із спадкоємців Київської Русі, її земель, культури, а, отже, топонімів і етнонімів, то її населення тривалий час іменувалося "руссю", "русинами". З часом, особливо після появи козацтва, в Європі воно стало називатися козаками, черкесами (адигейське "черекес" – люди-зброї), або хохлами.

Одночасно щодо українського народу вживався етнонім – "малороси", який поступово переріс в загальну назву – "українці". Поряд з цим терміном в окремих землях України були свої етноніми: бойки, лемки, гуцули, крайники, волиняни, подоляни, слобожани, поліщуки, тавричани та інші. Як правило, в їх основі лежала назва землі, яку вони населяли.

Уважний аналіз згаданих етнонімів свідчив про зміни, що відбувалися у національній свідомості українського народу. Жителі українського краю стали помітно виділятися із загальнослов'янського етнічного масиву. За цим краєм міцно закріпився топонім "Україна", а його жителями – етнонім "українці". Етноніми ж "козаки", "рутени", "черкаси" мали тимчасовий перехідний характер [10].

Позитивно вплинула на розвиток української самосвідомості поява козацтва. З його внутрішньою структурою, волелюбивими акціями з'явився ідеал прагнення до соціальної та національної волі. Козацтво перебрало на себе державотворчі функції й народ побачив у ньому свого захисника, реальну силу у боротьбі за своє визволення.

У зв'язку з цим в середовищі українського етносу все помітнішим стало засудження всіляких відступів від своєї рідної мови, звичаїв, обрядів, традицій тощо.

Яскравим прикладом цього може бути “Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію” про те, щоб королівські укази писалися їм не польською, а українською мовою (1576)”:

> ***“Видані листи через дворянина вашої королівської милості пана Оршевського братії нашій…письмом польським писані…За ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським (тобто українським – П.С.) письмом мають бути видані…***
>
> ***Просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив…”*** [11]

Представник тогочасної української культурної еліти, один із найвизначніших українських письменників-полемістів кінця XVI – початку XVII ст. Іван Вишенський у своєму посланні до вищого українського духовенства висміював зрадників свого народу, людей, які відірвалися від інтересів своєї Батьківщини, стали допомагати польській шляхті утверджувати в Україні соціальний і національний гніт, стали проявляти непомірний потяг до власного збагачення і зневаги простолюдинів.

Зокрема, критикуючи уніатське духовенство, він писав:

> ***“Не мирского жерело похотий в собе распустили и насититься никакож не можете и еще болшею алчбою и жаждою, свецких достатков прагнучи, оболели есте?… Покажите ж ми… где который з вас, в мирском житии будучи, оных шест заповедей, от Христа узаконеных, сам собою исполнил, то ест алчных прекормил, жаждных напоил, странных упокоил, нагих одеял, болных послужил, в темницах навежал?… Где есте нагих одевали? Не ваши милости ли сами обнажаете из оборы коне, волы, вовцы у бедных подданых волочите, дани пеняжные, дани пота и труда, от них вытягаете, от них живо лупите, обнажаете, мучите, томите …***
>
> ***Где есте больных послужили? Не ваши милости ли полных еще самих от здоровых чините, биете, мучите и убиваете?… Ксенже бискупе луцкий, колко еси за своего священства живых мертво ко Богу послал…?”*** [12]

Подібного роду обуреннями і звинуваченнями просякнутий весь лист. Він є яскравим свідченням формування нової демократичної національної самосвідомості кращих представників українсь-

кого народу, пошуків свого етнічного й державного коріння, відторгнення невластивих національній ментальності нововведень.

Важливим фактором нової національної самосвідомості, етнічного розвитку населення України XVI – першої половини XVII ст. став мовний процес. В одній із попередніх лекцій було сказано, що офіційною мовою Великого князівства литовського вважалася руська мова. Ця вимога була зафіксована у збірнику законів 1565 р., в якому була висловлена вимога, щоб "писарь меський, по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати".

Дослідники помітили, що вже з XV ст. жива, розмовна мова починає активно витісняти з ужитку церковнослов'янську. Цією мовою починають писати, створювати книги тощо. Саме таким є ***Пересопницьке Євангеліє,*** переклад якого здійснено у 1556–1561 рр.

Як відомо, створене на українській мовній основі згадане вище Євангеліє стало ритуальним документом під час приведення до присяги першого президента України Л. М. Кравчука та його наступника Л.Д.Кучми.

Розвитку української мови сприяли також рішення Люблінського сейму(1564). На їх основі українська патріотична знать вимагала від польських чиновників українського діловодства й боляче сприймала випадки, коли ця вимога порушувалася, про що ми писали, ілюструючи листа брацлавської шляхти 1576 р. до польського короля Стефана Баторія.

На початок XVII ст. навіть зарубіжні мандрівники та офіційні особи помітили, що в українських землях сформувалася мова, відмінна від мов інших слов'янських народів, й залишили після себе відповідні спогади (шведський посол Ґотрад Веллінґ, італієць Божо, німець Вердум, турок Челебі та ін.).

IV. Проникнення гуманістичних ідей та нових тенденцій у розвиток української культури

У XV – першій половині XVII ст. в українській культурі стали помітні розвиток гуманістичних ідей та реформаційні настрої.

Цьому сприяли, по-перше, толерантна позиція щодо української культури з боку Великого князівства литовського, а також носії українського інтелектуального життя, які здобували освіту у польських та західноєвропейських університетах ***(Петро Кордован,***

Іван "з Рутенії", Герман Вілевич з Києва, Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський, Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Захарій Копестинський та ін.)

Твори цих гуманістів були спрямовані на людину, її місце у тогочасному світі. Вони оспівували особисті свободи, суспільство, потяг до наукових знань, повагу до рідної мови, культури, історії тощо.

Свою освіченість вони черпали у Краківському, Празькому, Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах. Вчені підрахували, що тільки в Краківському університеті у XV–XVI ст. здобували освіту близько 800 вихідців з України[13].

Особливе місце серед українських гуманістів посіли ***Станіслав Оріховський, Йосип Верещинський, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський.***

Станіслав Оріховський був найвизначнішою постаттю серед східнослов'янських гуманістів XVI ст. Письменник, мислитель, тонкий знавець класичної латини. У Західній Європі його величали "рутенським Демосфеном", порівнювали з Ціцероном. Твори С.Оріховського ще за життя, за висловом польського історика Мартина Кромера, були відомі в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині і складали гордість і захист Вітчизни. ***"Мені доводилося чувати, – писав він, – схвальні відгуки про твої твори… Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою…"***[14]

Перу Оріховського належать такі праці, як: "Про турецьку загрозу", "Промова на похоронах Сигізмунда I" та ін. В центрі уваги його поглядів була турбота про просту людину, її велич, пізнання навколишнього світу, розбудова правової держави, розвиток історичної науки, дослідження етногенезу слов'ян тощо. Словом, ідейна творчість "рутенського Демосфена" була на рівні тогочасної західноєвропейської гуманістичної думки.

Цікаву творчу спадщину залишив для нас український гуманіст кінця XVI ст. Йосип Верещинський. Він ніколи не зрікався свого українського коріння. Верещинський завжди з гордістю заявляв, що він сповідує православні погляди. У своїх працях Верещинський з великою силою змальовує образ сплюндрованої загарбниками

України, прагне допомогти їй визволитися з-під турецько-татарського ярма, закликає Європу сприяти Україні в боротьбі за незалежність. Він вперше ввів до політичного словника назву "український народ". Верещинський виявляє гордість за українську землю, її щедрість, був переконаний, що в України – велике майбутнє [15].

Почесне місце серед плеяди тогочасних українських гуманістів належить Мелетію Смотрицькому.

> ***Професорсько-академічне оточення, в якому ріс М.Смотрицький, вплинуло на формування його поглядів. Серед колег батька, професора Острозької академії, членів вченого гуртка було багато відомих представників інтелектуальної еліти тодішньої України.***
>
> ***Навчаючись в Острозькій академії, М.Смотрицький познайомився з І.Борецьким, П.Конашевичем-Сагайдачним, Є.Плетенецьким, Л.Зизанієм, яким судилося пізніше зайняти почесне місце в пантеоні історії української культури.***
>
> ***Його праці "Апологія", "Антиграфи", "Тренос, або плач Східної церкви", "Граматика словенська", "Протестація", "Паранозіс" та ін. були просякнуті пересторогою громадської війни на релігійній основі. Він жорстко критикував неправильну поведінку церковних ієрархів, закликав до єднання церковного життя, мирного розв'язання міжконфесійних проблем. Проте намагання М.Смотрицького засіяти міжконфесійну ниву миром потерпіли крах [16].***

Культурне життя українського народу у XVI – першій половині XVII ст. збагатилося розвитком друкарської справи. Друкарня 1573 р., відкрита у Львові втікачем із Москви І.Федоровим, доповнилася такими ж підприємствами в Острозі, Стрятині, Крилосі, Києво-Печерській Лаврі та інших містах.

> ***Іван Федоров був першим російським і українським друкарем. У 1564 р. він видав у Москві першу друковану книжку "Апостол". Через переслідування його з боку переписувачів книг та деякої частини духовенства він змушений був переселитися у Білорусію. Зупинившись у м. Заблудові (в маєтку магната Г.Ходкевича), Іван Федоров організував друкування книг. Незабаром він переїхав у Львів і в 1574 р. надрукував першу книгу в Україні – "Апостол". Потім І.Федоров жив в Острозі, де надрукував відому "Острозьку Біблію". На Україні він написав і видав "Граматику". Помер І.Федоров у Львові в 1583 р.[17]***

Знайомлячись зі Львівським "Апостолом", дослідник у післямові знайде слова І.Федорова до нас – нащадків, в яких просить оцінити його працю, а також подякувати тим меценатам від культури, які благословили його на книгодрукування та допомогли йому у цій святій справі:

> ***"Якщо доведеться кому-небудь, – пише І.Федоров, – (із вас) (коли-небудь) у цю корисну для душі апостолову книгу заглянути, то перш за все… як щось з огріхами (з помилками) знайдете (в цій книзі), то ради Бога виправляйте, благословіть (нашу працю), а не проклинайте, бо ж це писав не дух святий і не ангел, але рука грішна і тлінна, як і інші непокарані.***
>
> ***Видрукував я цю корисну для душі книгу "Апостол" в славному місті Львові на славу всемогутньої, живоначальної Трійці…"*** [18]

Було помітне також пожвавлення літописання. Так, наприклад, певним вкладом в історію була поява Густинського, Львівського та Острозького літописів.

На базі Острозької та Львівської братських шкіл у другій половині XVI ст. з'явився перший шкільний театр, а в 1578 р. у Кам'янці – перший музичний колектив.

Отже, напрошується висновок, що у XV – першій половині XVII ст. гуманістичні ідеї, нові тенденції проникали у всі сфери українського культурного життя. Вони були яскравими свідченнями пробудження нової національної свідомості українського народу, сприяли його консолідації та подальшому історичному формуванню.

V. Реформаційний рух та міжконфесійна боротьба як один із проявів визвольного руху

Реформаційний рух в Україні в XVI–XVII ст. був складовою і невід'ємною частиною західноєвропейських реформаційних процесів. В Україні усі реформації стали проявлятися у площині боротьби громадськості проти основ феодального ладу, засилля церковників-католиків у суспільному житті, в русі за підпорядкування церкви державним (світським) установам, підтримку діяльності православних установ тощо.

Характерною особливістю реформації під час культурного піднесення в Україні в XVI – початку XVII ст. було виникнення та ро-

згортання діяльності таких громадських об'єднань, як братства. У згаданий період в Україні оформилися ***Успенське (Львів), Рогатинське, Городоцьке, Київське, Луцьке*** та інші братства. Їх засновниками виступала патріотично настроєна українська шляхта, яка допомагала їм організаційно і матеріально.

Так, наприклад, київська шляхтянка Гальшка Гулевичівна подарувала братству свій маєток під школу та лікарню, великі кошти київському братству надав П. Конашевич-Сагайдачний, який разом з Військом Запорізьким став його колективним членом. Можна було б навести і інші приклади.

Саме братствам судилося зробити чимало, щоб послабити позиції духовенства у суспільному житті, розширити систему міського самоуправління, ослабити тиск католиків на українську православну церкву.

Братства дружили між собою, обмінювалися досвідом громадської роботи, літературою, порадами. В листі братчиків міста Вільно від 1588 р. висловлюється подяка львів'янам за книги та поради. Просять цю допомогу продовжувати: “Сто або двісті книг пошліть нам, виставивши за них відповідну ціну, а ми з подякою вашій любові вказану(ціну) вам перешлемо… Про це і про інше просимо, тому що у вас всього багато…” [18]

Особливо чимало було зроблено братствами у розвитку народної освіти. З відкриттям братських шкіл підвищується зміст і рівень освіти, зміцнюються зв'язки освіти з національним життям.

На кошти згаданої вище Гальшки Гулевичівни відкрилася братська школа в м. Києві, яка у 1632 р. переростає у вищий заклад – ***Київську Колегію***.

У листі гетьмана 1632 р. записано, що новостворена колегія буде під козацькою охороною та патронатом.

> ***“Ми, Іван Петрижицький – гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке… заявляємо і обіцяємо в обороні своїй так їх самих, як і церкву, монастир, школи, шпиталь і все, що до них належить, від всіляких неприємностей, противників і перешкод міцно оборонятися, заступатися і за них до смерті своєї заставлятися…”*** [20]

Статути братських шкіл були вимогливими щодо учнів і навіть жорстокими. Деякі їх положення не втратили своєї актуальності і сьогодні. Ну ось, наприклад, *“**Статут Луцької братської школи**”*

(1624) вимагає, щоб батьки, які віддають своїх дітей до школи, знали, які науки їх діти вивчатимуть, за якими програмами, формами і методами.

Статут передбачав, що в класі учні сидять на тих місцях, які вони заслужили. Кращі учні вибирають для себе привілейні і зручні місця, гірші – десь ззаду, на гальорці. Особливо негативно керівництво шкіл ставилося до прогульників, учнів, які школу відвідували від випадку до випадку:

> ***"Кгды бы теж хлопец в один день до школы ходил, а другой день занедбал, и так едно час бы себе травил, в речи при школе, такого болш не приймати; бо и балвер (лікар) кгды бы хорого во один день лечил, а в другой занедбал, вместо злечения, в большую бы хоробу его приправил"*** [21].

Отже, братства та їх школи були ефективною, дійовою формою боротьби проти політики покатоличення українського народу. Основоположним принципом цієї боротьби була копітка робота в ім'я просвіти власного народу, розвитку його культури, збудження національної самосвідомості.

В кінці XVI – першій половині XVII ст. особливо гострою стала проблема віросповідання у Речі посполитій. ***"Схизматів"***, тих, що протестують проти насильного поширення католицизму, прагнули умовити, упокорити представники ордену єзуїтів, які одночасно поширювали й ідею церковної унії. У своїй праці ***"Про єдність церкви Божої"*** (1577) ревний католик ***Петро Скарга*** піддавав критиці православні канони, висміював їх служителів, переконував читачів у необхідності злиття конфесій.

Боротьба братств, як уже було сказано, не завжди мала ефективний характер.

Відверте втручання константинопольської метрополії у їх внутрішні справи викликало незадоволення деякої частини вищого православного духовенства. Багатьом церковним ієрархам уявлялося, що унія зможе визволити їх з неволі константинопольських патріархів, а також примирити з католиками, консолідувати у Речі Посполитій.

Юридичне оформлення Унії мало відбутися ***у 1596 р. у м. Берести.*** Однак собор розколовся на дві частини – уніатську та православну. Після укладення унії розпочався новий наступ на православну церкву. Унія насаджувалася силою, православні церко-

вні маєтності передавалися уніатам. Водночас уніатська церква перебувала у стані невизначеності. Православні вбачали в них загарбників, а католики не вважала їх повноцінними громадянами. Католицька верхівка вбачала в греко-католицькій церкві лише засіб розширення власного впливу, а не самостійну церковну організацію [22].

Проект унії викликав протидію у значної частини української шляхти та духовенства. Ідеї уніатського процесу були засуджені Василем Острозьким – сином Констянтина Острозького, який заявив, що православ'я він захищатиме підняттям народних мас на війну, створенням армії "благочестя" тощо.

Православний собор 1596 р. у своєму рішенні засудив діяльність активістів унії, рекомендував усунути їх від церковних посад, вбачав у їх особі зрадників та розкольників.

> ***"…Церква дозволяє… через нас обов'язково наказує на нинішньому соборі, щоб… митрополит Михайло (Рогоза) був скинутий, а також… єпископи усіх шат архієрейських були позбавлені і відсуджені від усякого управління і порядкування, навіть від самого імені єпископського, і постановити на тому соборі церковному, щоб були геть викинуті і виписані…"*** [23]

Отже, наступ католицизму на українську культуру передбачав форсоване ополячення України, підрив та розгром православної церкви, поступову колонізацію українських земель, згортання їх культури та встановлення неподільного панування польської шляхти в Україні.

Історична ж місія православного духовенства полягала в тому, щоб зберегти українське коріння, подолати дискримінацію української церкви, захистити віруючих від свавілля католиків.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про формування територіального центру української народності?
2. Простежте еволюцію матеріальної культури українського народу у XV – першій половині XVII ст.
3. Що ви знаєте про терміни "Русь", "Мала Русь", "Велика Русь", "Україна"?

4. Якою мовою розмовляли українці у XV–XVII ст.?

5. Що ви знаєте про ідеї гуманізму та реформацію в Україні XVI – першої половини XVII ст.? Назвіть представників українського гуманізму.

6. Дайте оцінку конфесійній боротьбі в Україні. Що ви знаєте про Брестську унію?

VII. Джерела та література

1. ***Коваленко Л.А.*** Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 18–33.

2. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Том І: З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. – С. 172–182; 229–242.

3. ***Гумилёв Л.Н.*** География етноса в исторический период. – Л., 1990; ***Дашкевич Я.*** Основні етапи етнічної свідомості української нації // Родовід. Черкаси. 1991; ***Дзюба Е.Н.*** Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. – К., 1987; ***Ісаєвич Я.Д.*** Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIIIст. – К.: 1966; ***Курочкін О.В.*** Новорічні свята українців. – К.: 1978; ***Матейко К.І.*** Український народний одяг. – К., 1977; ***Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.*** Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К., 1991; Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989; ***Хижняк З.И.*** Киево-Могилянская академия. – К., 1989; Українська народність. – К., 1990; Українська минувшина. – К., 1993.

4. ***Гушалевич І.*** Гальшка Острозька княжна: Історична повість з XVI ст. – Львів, 1883. – 152с.; ***Колісниченко Ю., Плачинда С.*** Гулевичівна // ***Колісниченко Ю., Плачинда С.*** Неопалима купина. – К.: Молодь, 1968. – С. 60–96; ***Кочерга І.*** Свіччине весілля: Драматична поема. – К.: Держлітвидав, 1939. – 232 с.; ***Лотоцький А.*** Кужіль і меч: Історична повість кінця XV початку XVI ст. – Львів, 1927. – 162 с.; ***Огоновський О.*** Гальшка Острозька: Трагедія в п'яти актах. – Львів.: Руська бесіда, 1887. – 119 с.; ***Старицький М.П.*** Первые коршуны: Историческая повесть (Из жизни Киева начала XVII ст.) // ***М.Старицький.*** Твори: У 8-ми томах – К.: Дніпро, 1965. – Т. 7. – С. 365–555; ***Франко І.*** Іван Вишенський: Поема // Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 3. – С. 50–83; ***Шараневич І.*** Гальшка княжна Острозька: Оповідання іст. – Львів, 1880. – 200 с.

5. Дані взяті з книги ***В.Й.Борисенка*** "Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст." – К., 1998. – С. 127.

6. ***Січинський В.*** Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 48–67.; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 179–180; 239–240.

7. ***Рибалко. І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 82;

8. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 131.

9. Там само. – С. 132.

10. ***Гумилёв Л.Н.*** География етноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 84; ***Дашкевич Я.*** Основні етапи етнічної свідомості української нації // Родовід. – Черкаси, 1991. – С. 112–113.

11.Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. III. – СПб., 1848. – С. 187; ***Хрестоматія з історії Української РСР***. – К., 1959. – Т. І. – С. 173.

12. ***Иван Вишенский***. Сочинения. – М.-Л., 1955. – С. 53–56; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Том І. – С. 177–179.

13. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 135.

14. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 163–169.

15. Там само. – С. 169–175.

16. Там само. – С. 175–180.

17. ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України: Навч. посібн. – К., 2002. – С. 154.

18. З післямови до львівського видання “Апостола” // Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. І. – С. 175.

19. Там само. – С. 239.

20. Там само. – С. 234–235.

21. Там само. – С. 235.

22. ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Названа праця. – С. 160–161.

23. Хрестоматія з історії Української РСР. – К. 1959. – Т. 1. – С. 180.

Лекція № 10. Виникнення і роль козацтва в історії України (XV – перша половина XVII ст.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Поява козацтва: час, причини, історичні обставини.
3. Утворення Запорозької Січі: побут, управління, історична роль.
4. Виникнення реєстрового козацтва: історичні обставини, управління, діяльність.
5. Боротьба козацтва проти кримсько-татарської агресії.
6. Козацько-селянські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.
7. Запитання і завдання.
8. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Дослідники вважають, що козацький період в історії нашої держави сягає в далеке XV ст., тривав близько 300 років, пережив литовське, польське, російське та кримсько-турецьке поневолення, пройшов шлях героїчної боротьби за збереження своєї нації, розбудову української державності, захисту свого народу від соціально-економічного, суспільно-політичного та культурно-релігійного гніту.

Проблема козацтва завжди хвилювала дослідників. Сьогодні, мабуть, немає козацької теми, щоб її не зачепило перо істориків. Проте історія козацтва вимагає деякого переосмислення. Зокрема, ще й досі слабо систематизовані джерела формування козацьких об‘єднань, недостатньо досліджена проблема диференціації козацького середовища, феномен козацької отаманщини.

При вивченні літератури можна зустріти різні трактовки зародження козацтва, походження назви “козак”, ролі і місця

Б.Вишневецького у заснуванні Запорозької Січі, діяльності гетьманів П.Конашевича-Сагайдачного, П.Дорошенка, І.Мазепи та інших діячів козацького руху. Саме тому лекція з історії козацтва опирається на нові дослідження з цієї проблеми, враховує її трактовку сучасними вузівськими підручниками.

Розповідь про козацтво, мабуть, потрібно розпочати з характеристики історичної пам‘яті про них – історичних джерел. Відомості про Україну козацького періоду можна відшукати у першому історичному творі “Хроніці” Феодосія Сафоновича (1672), у якому розповідається про спільну історичну долю російського, українського та білоруського народів з найдавніших часів до третьої чверті XVIII ст. Автор підкреслює, що український народ завжди хвилювала проблема соборності своїх земель. Посуті, вона була найголовнішою у розв‘язанні зовнішньополітичних питань**.**

Важливим історичним джерелом є ***“Синопсис” Івана Армашенка*** – ***Інокентія Гізеля*** (1674). Тут автори зробили чимало для того, щоб довести, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів, а возз’єднання України з Росією – історичною закономірністю.

Важливе місце серед джерел про козацтво посідає ***“Літопис Самовидця”*** (надрукований у 1846 р.). Його автор, представник козацької старшини, Роман Ракушка-Романовський (авторство спірне до сьогоднішнього дня – П.Г.) описує козацьке життя напередодні 1648 р., всебічно показує визвольні події 1648–1676 рр. Й цілком закономірно, що автор “Літопису” негативно ставиться до бідного козацтва, народних мас, називає їх діячами кривавої драми, гультяями, п‘яницями, грабіжниками.

У першій половині XVIII ст. в Україні були створені такі історичні праці, як: ***“Літопис Граб‘янки”*** (1710), **“Літопис Величка”**(1720). За формою праця Величка – це ряд історичних біографій політичних діячів козацтва. Вона насичена великою кількістю документального матеріалу: урядові офіційні акти, універсали, грамоти, приватні листи, дипломатичні документи. Четвертий том публікацій С. Величка – це, власне, археографічний додаток. Дослідники встановили, що поряд з достовірними документами в праці є сумнівні або навіть вигадані [1].

Крім цього, базу лекції складають такі документи, як: ***“Прагнення литовського уряду використати запорозьких козаків на своїй службі по охороні південних кордонів”*** (1524), ***Михайло Литвин***

"Про втечу пригноблених селян і міщан на Запорожжя" (1550), ***"Боротьба запорозьких козаків проти татарських орд"*** (1559), ***"Повстання селян і козаків проти польської шляхти на Білоцерковщині в 1591 р.", "Початок селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка"*** (1594) та багато ін.[2]

Проблема козацтва здавна була у полі зору вчених. За радянських часів дослідження на цю тематику носили дещо кон'юнктурний характер, історична дійсність прикрашалася і пригладжувалася. Випиналися місця, які свідчили про єднання російського та українського народів, і замовчувалися факти, які розповідали про неетичне поводження в Україні окремих російських воєвод, зловживання російського уряду імперським становищем, свідчили про протест народних мас, особливо козацтва, проти російського гніту, насильницької русифікації тощо.

Козацькій проблемі присвятили свої праці такі відомі у нашій країні вчені, як: ***О.М.Апанович, В.Й.Борисенко, С.З.Заремба, В.О.Голубуцький, Ю.А.Мисик, В.І.Сергійчук, В.А.Смолій, В.С.Степанков, Д.І.Яворницький, В.О.Щербак, І.П.Крип'якевич, В.О.Землинський*** та багато ін.

В роботах цих авторів викладачі та студенти ознайомляться з широким документально аргументованим матеріалом з історії українського козацтва. Зокрема, з обставинами його утворення (В.Й.Борисенко, С.З.Заремба), боротьби проти іноземних загарбників (В.О.Голубуцький, І.П.Крип'якевич), козацького самоуправління, організації війська, побуту тощо (О.М.Апанович, Ю.А.Мисик, В.І.Сергійчук, В.О.Щербак, Д.І.Яворницький)[3].

Козацькій темі присвячено багато праць художньо-історичного характеру. Зокрема, історія козацтва знайшла художнє втілення у творах ***Кащенка А.*** *"Зруйноване гніздо"(1918. – 128 с.),* ***Кочури П.*** *"Світлий ранок"(1954. – 448 с.),* ***Івана Ле*** *– "Наливайко"(1957. – 473 с.),* ***Малика В.*** *– "Чорний вершник"(1967. – 320 с.),* ***Микитина Т.*** *– "Над Кодаком"(1970, – 158 с.),* ***Мушкетика Ю****. – "Семен Палій"(1954, – 392 с.),* ***Чайковського А. –*** *"Сагайдачний" (1989, – 585 с.),* ***Чумака Р. –*** *"Броне поле "(1978, – 420 с.),* ***Чумака Р. –*** *"Великий Луг"(1979, – 384 с.),* ***Шевчука В. –*** *"Побратими, або пригоди двох запорожців на суходолі, в морі і над водою"(1972. – 287 с.)* та багатьох інших.

Читачі, ознайомившись з названими романами та повістями, матимуть уявлення про побут Запорозької Січі, козацького війська, його боротьбу з татарами та турками, збагнуть трагедію соціальної і національної неволі українського народу, відчують потяг нашого народу до волі, до світлого життя [4].

Історичні відомості про козацтво знайшли відображення в тогочасній усній народній творчості. Зокрема, у пісні "Ой, на горі та жінці жнуть", віршованій розповіді 30-х років XVII ст. "Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю", народнім вірші "Лямент" ("Плач"), 1636, віршованій драмі 1619 р. Я.Гнатовича "Гей, брати!" та багатьох інших дослідник знайде чудовий матеріал про любов народу до козацьких ватажків М.Дорошенка, П. Конашевича Сагайдачного, керівників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. І.Сулиму, П.Бута, Я.Острянина, розповідь про тогочасне життя, в якому "всі горюють аз по уши" тощо[5].

Словом, про козацтво багато сказано, але чимало проблем з історії цього феномена суспільно-політичного життя чекають свого дослідника, багато висловлених думок щодо козацтва вимагають уточнення або нової трактовки.

II. Поява козацтва: час, причини, історичні обставини

Як уже було сказано, про козацтво написано чимало наукових праць, художніх творів, зібрано сотні пісень, легенд, оповідей, спогадів. На нашу думку, спираючись на зібрані та опубліковані документи і матеріали, можна визначити більш-менш чітко час появи козацтва, причини, що обумовили його виникнення та історичні обставини, в яких цей процес проходив.

Час виникнення козацтва вчені визначають по-різному. Польський історик М.Стрийський вважає, що козаки були у XII–XIII ст. ("Хроніка...", 1582), патріарх української історичної науки М.Грушевський твердить, що козацтво почалося зі стародавнього "пограничного добичництва", тобто "бродництва " та "берландництва"(XIV–XV ст.).[6]

Конкретизуючи сказане, дослідник козацтва В.Й.Борисенко зазначає, що найсміливіші і найпідприємливіші селяни і міщани Волині, Поділля, Київщини, щоб уникнути податкового ярма "почали

дедалі частіше тікати на прикордонні зі степом українські землі..., добувати рибу, шкури, мед та інші дари природи”[7].

Церковні хроністи зауважували, що представники запорозького воїнства, перепливаючи Чорне море, під керівництвом Олега, Володимира та інших руських князів штурмували Константинополь, воювали з Грецією, Македонією, Іллірією та іншими навколишніми державами.

Словом, як видно із сказаного, козацтво, як суспільне явище, було помітне ще з часів Київської Русі. Але особливо інтенсивно воно стало зростати з XV ст., коли, за висловом М.С.Грушевського, український народ став переживати “сумні події”, “нове татарське спустошення Східної України, що впало на неї з кінцем XV віку, від Кримської орди” [8].

Поява козацтва мала під собою два основних взаємозв’язаних чинники: природне прагнення людей до особистої політичної господарської та духовної свободи та необхідність захисту краю від татар [9].

Термін “козак” – слово давнє. Вперше воно згадується у Початковій монгольській хроніці (1240). У перекладі з тюркських мов воно означає “одинокий”, “схильний до завоювання”. Дослідження цього терміна дає право зробити висновок, що він вживався для позначення часом протилежних понять: “страж” і “розбійник”[10]. В нашій же історії це слово стало символом воїнства, яке боролося за охорону кордонів власної держави, здобуття народом свободи і незалежності.

Проростаючи у степовій частині Півдня України, козацьке хутірне господарство перебувало під страхом постійного спустошення. Систематичні вторгнення татарських орд завдавали йому великих втрат, примушували хутори і слободи займатися мисливством, рибальством, бортництвом, які більш-менш швидко можна було відбудувати після чергових погромів, а також дбати про самооборону.

Поступово хутірне козацтво півдня України переростало у самостійну військову силу, примушувало рахуватися і поляків і татар зі своїм військовим потенціалом.

Так, наприклад, у 1489 р. українські козаки допомогли війську сина польського короля Яна Ольбрехта розгромити татар на Брацлавщині, у 1499 р. – Київському воєводі під Черкасами, у 1514–1535 рр. – Канівському і Черкаському намісникові О.Дашкевичу, у

1506–1512 рр. – Хмельницькому старості П.Лянцкоронському, у 1540 р. – Барському старості Б.Претвичу та іншим воєводам.

Незважаючи на це, литовська та польська знать відмовлялася визнавати козацтво як вільний соціальний стан, примушувала його або платити данину, або працювати на себе. Цей фактор впливав на те, що козацькі хутори вже на початку XVI ст. стали рухатися на південь, шукати для свого існування більш зручні та безпечні місця, селитися нижче дніпровських порогів.

Історики помітили, що особливо інтенсивно козацтво почало розвиватися, диференціюватися та формуватися як значна суспільна сила у XVI–XVII ст.

На нашу думку, цей процес прискорили рішення Кревської (1385), Люблінської (1569) та Брестської (1596) уній, а також майже щорічні вторгнення татарських орд, які завдавали постійних спустошень не тільки прикордонним поселенням, а й наносили непоправні господарські збитки та винищення людських ресурсів всієї України.

Ці події негативно позначилися на соціально-економічному, суспільно – політичному та релігійному становищі українських земель, змушували деяку частину її населення або братися за зброю, або шукати кращої долі на степових південних просторах, які були небезпечними для проживання.

Кревська та Люблінська унії передбачали полонізацію українських земель, насадження панського фільваркового господарства, яке, спираючись на литовські статути (1522, 1566, 1588), перетворювало значну частину українського селянства у кріпацький стан (“халупників”, “сусідків”, “підсусідків”, “комірників”), примушувало його працювати на литовсько-польське магнатство по 5–6 днів на добу, платити йому оброк грошима та натурою.

> *Ось як про це записано в* ***“Королівській уставній грамоті про розмір повинностей сільського і міського населення на користь Польської держави”*** (1576):
>
> ***“...Постановляємо на всіх підданих державних... і які – небудь грунти і землі держать... мають дати з кожної волоки із служби по 20 грошів польських, а від морга застінкового – по 5 пенязів білих... Огородники, які тільки на огородах сидять – по 2 гроші польських, а ті огородники, які до огородів ще і землю мають – по 3 гроші польських, а де волок і служб нема, там мають дати з трьох димів по 20 грошів польських”.***

У “Грамоті” зазначені всі верстви населення, які оповиті податковими тягарями. Так, наприклад, сільські торгівці повинні заплатити 6 грошів польських, рибалки – 8, корчмарі – 16, мельники – 24, євреї – 24, дрібні торгівці – 24, перевізники вантажів – 48, ремісники – 8. У документі визначалися й інші повинності [11].

В багатьох документах та інструкціях місцевого характеру були ретельно виписані феодальні повинності.

У документі під назвою “Феодальні повинності селян сіл Рикань і Митищ” (1571) зазначено, що селяни: “... Полуян кожного року чиншу півкопи грошей дати повинен, ходити робити до двору кожного тижня три дні; Андрій Бистрій таку ж роботу і подачку дати повинен... А де є підсусідки, поля не мають і сіножать і подачки ні (не дають), на ім‘я: Охрім – цей повинність робити повинен; Петро тут повинність робити повинен...”

Подібний перелік безмежний. Він є свідченням того, що селяни міцно закріплювалися за помістями, а міщани – за податковими службами й, безперечно, колись цей ***терпець у них обривався й примушував їх шукати виходу із становища, тікати на землі, де феодальної залежності не було***.

Залежність селян від панства та повинностей на його користь освячувалися згаданими вище трьома Литовськими статутами. У першому Статуті робиться перелік кріпацьких верств. До них відносили родових невільників, тобто, “которые здавна в неволи сут або в невольных ся родят”; полонених; перетворених у кріпацький стан за вироком суду, а також одружених на кріпачках [12].

У багатьох панських маєтках експлуатація селян не знала меж. У “Донесенні возного Я.Козаковича до міського суду” (1622) зазначено, що у с. Козлиничі шляхтич Ф.Підгороденський розорив селян, довів їх до великого спустошення. А тому вони “через великі і незносні податки, незвиклі роботи ... зверх усякого права і звичаїв ... геть з жінками і дітьми і з худобою повтікали...”[13]

Отже, козацький стан, передусім, рекрутувався з колишніх втікачів-кріпаків, які в степовій Україні шукали для себе затишку і особистого вільного життя [14].

Другою обставиною, яка визначала формування козацького середовища, були проблеми політико-національного характеру. Після Кревської (1385) та Люблінської (1569) уній польські магнати стали осідати українські землі, витісняючи з державно-

управлінської орбіти виходців з України. Українській старшині було образливо і прикро, що польська адміністрація щедро нагороджувала шляхтичів українськими землями, згортала вогнища вітчизняної культури, переслідувала місцеві кадри, відтісняла їх від володіння землями та управлінськими установами свого краю.

При освоєнні українських земель та управлінських установ уряд підтримував таких польських магнатів, як Жолкевських, Заславських, Потоцьких, Конецпольських, Лянцкоронських, щедро роздаючи їм українські землі та воєводства.

> *Яскравою ілюстрацією цього є "Жалувана грамота польського короля Сигізмунда III магнатові Заславському на володіння Переяславським староством" (1620), в якій зазначається:*
>
> ***"... Бажаючи його процвітаючого в таких доброчинностях, нагородити і заохотити нашою любов'ю до дальшої користі Речі Посполитої, ми вирішили дати і закріпити в довічне володіння староство Переяславське, яке перейшло в наше розпорядження після смерті ясновельможного Януша Острозького, каштеляна краківського, що цим листом нашим даєм і підтверджуєм..."*** [15]

На українських землях нові землевласники та державні службовці, крім згаданого уже соціального гніту, проводили національну дискримінацію, яка ставала нестерпною не тільки для людей бідних, простих, а й для патріотично настроєної української знаті. У своїй "Промові" (1620) Волинський український шляхтич Л.Деревинський на Варшавському сеймі заявив, що на початку XVII ст. національний гніт в Україні набув нестерпного характеру.

> ***"... Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятий у цех; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого... Коротко сказати: давно вже великі і нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському"*** [16].

Ординація 1638 р. у законодавчому плані стала вершиною національної дискримінації:

> ***"... На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших***

> ***відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер, внаслідок заколотів, утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів...”*** [17]

Отже, недосконаліть польсько-українських національних взаємовідносин, штучна полонізація українських земель та обмеження місцевої національної старшини в управлінні державою поновлювали ряди козацтва, збільшували їх число за рахунок патріотів рідного краю, людей, які не могли примиритися з національним приниженням.

Третьою обставиною, яка сприяла формуванню козацької верстви, були складні міжконфесійні відносини. Загострення їх підігрівалося католиками та польським урядом, який разом з Ватиканом стимулював Брестську унію 1596 р. та ворожі міжцерковні взаємовідносини, які склалися на українських землях в після уніатський час. Польська влада почала тиснути на православні конфесії, щоб поскоріше згортали діяльність своїх установ, перелицьовувалися в уніатів або католиків, відмовлялися від стародавніх звичаїв та традицій.

> *Магнат Д.Заславський у 1630 р. дає розпорядження:* ***“... Замість безладдя серед руських духовних, що живуть у моїх володіннях, всіх священиків під владу і юрисдикцію... римсько-католицької церкви, віддаю і хочу, щоб було так... Додаю, що якби хто з шляхти, слуг моїх, які держать мій маєток, схотів би чинити перешкоди... то цим він втратить маєток... Цим же листом моїм звільняю священиків (уніатів – П.Г.), що живуть у святій єдності, від усяких повинностей і контрибуцій...”*** [18]

Небезпеку з боку уніатської політики помітив один з найвизначніших тогочасних письменників-полемістів Іван Вишенський.

> ***Іван Вишенський – визначний український діяч культури кінця XVI – початку XVII ст. Він народився в Галичині в середині XVI ст. і помер на початку 20-х рр. XVII ст. Був людиною освіченою, патріотом своєї батьківщини. У своїх творах він гостро виступав проти польсько-шляхетського соціального і національного гніту, висміював зрадників батьківщини. Його твори поширювалися в Україні та Білорусії. Вони користувалися великою популярністю.***

В одному з своїх памфлетів, звертаючись до священиків-уніатів, показує їх духовну убогість, безпринципність, нестійкість у використанні канонів православної церкви:

> ***"Покажите ми убо, о згоду вяжучии, где который з Вас первый степень сам собою выполнил и в вере, основаной в непорушенном фундаменте, со исполненými заповедми ся знашол? Не ваши милости ли веру делы злыми наперед еще разорили? Не ваши милости ли прагненя лихоимства пенежного и достатку мирского жерело похотий в собе роспустили и насытитися никакож не можете…?"*** [19]

Справа дійшла до того, що православних перестали висувати на державні посади, заборонили їм брати участь у діяльності міських та сільських органів влади.

Згаданий вище український шляхтич Л.Деревинський на сеймі заявив, що в містах у православні квартали керівники-католики не подають воду, відловлюють православних монахів, "роздівають на вільному шляху і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії..."[19a]

У місті православного гетьмана Г. Тискіневича до Київського воєводи у 1610 р. висловлена тривога з того, що у цьому прадавньому місті якийсь "розстрига і відступник від віри нашої (православної)" захопив Софійський собор і заборонив чинити православну службу. Попереджає Київську владу, що православні "за церкву Нашу Східну і за віру грецьку голови свої мали б всі зложити", що вони підстережуть розстригу "і вб'ють, як пса"[20].

Ці та інші факти свідчать про те, що міжконфесійні чвари в Україні у XV–XVII ст. зайшли далеко. Православні готові захищати свою віру зі зброєю в руках, поновити ті громадські об'єднання, які під православними знаменами готові боротися за чистоту грецької віри.

Саме цим пояснюється те, що в середовищі козацтва було багато вихідців з церковних установ, людей, життя яких було присвячене служінню Богові.

Й, нарешті, остання обставина, яка вплинула на формування козацтва, була оборона південних кордонів від турецько-татарської неволі.

Ми вже говорили про те, що козацькі хуторні поселення, що виникали на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі жили на грані смертельного ризику. Щорічні вторгнення кримських татар

завдавали великих збитків не тільки прикордонним поселенцям, а й жителям всієї України. В кінці XV – на початку XVI ст. ці вторгнення стали систематичними і надзвичайно небезпечними. Ця особливість ставила завдання перед населенням України створити ефективну оборону південних просторів, в іншому випадку подальший вільний історичний розвиток українських земель ставав просто неможливим.

В українській народній пісні XVI ст. "Зажурилася Україна" співалося:

"Зажурилася Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти,
Котрі молодії –
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати
... ...
Ой козак до ружини,
Бурлака до дрюка;
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука! [21]

Із пісні видно, що життя вимагало створення збройних сил на півдні України. Українські воїни, які поповнювали ряди степового козацтва, охоче допомагали польській армії у розгромі татар у 1489 та 1492 роках; походах О. Дашкевича (1514–1535), П.Лянцкоронського (1506–1512), Б.Претвича (1540), отаманів К.Мосла, Я.Білоуса та багатьох інших.

Тобто, небезпека з півдня, з Криму та Туреччини консолідувала степове населення; підвела його до необхідності формування постійно діючих збройних об'єднань, які повинні були б взяти оборону рідної землі з півдня під кваліфікований контроль і догляд. Назріло питання створити постійно діючі і ефективні фортечні споруди.

III. Утворення Запорозької Січі: побут, управління, історична роль

Отже, поява козацтва мала під собою ряд основних взаємопов'язаних чинники: природне прагнення людей до особистої волі; політичної, господарської та духовної свободи, а також необхідність захисту своєї батьківщини від татаро-турецького нашестя. Відомо, що для охорони південних кордонів козаки будували різного роду укріплення: "городці", "засіки", "січі", укріплені зимівники з кошарами для худоби. Створювалися перші загони – ватаги. Але жодне з названих укріплень не витримувало натиску озброєного і досвідченого татарського війська.

Отож довелося дбати про створення укріплень, які змогли б витримати облогу та бути справжнім опорним пунктом для військового козацтва.

Першим значним укріпленням, опорним військовим пунктом, якому судилося ввійти в історію, була Запорозька Січ з пам'ятним замком на о. Хортиці, яку було збудовано між 1552 і 1556 роками.

Вчені вважають, що історія Запорозької Січі досліджена слабо. Ще й досі йде суперечка про те, де саме виникли перші козацькі загони, в якому місці виникло перше січове укріплення, чи є Д. Вишневецький засновником Запорозької Січі і т. ін.[22]

> ***Запорізька Січ заснована на о. Хортиця (?) в тихій і зручній місцевості русла Дніпра. Пробившись через Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвінецький, Ненаситецький, Вовнічський, Будильський, Лишній та Вільний пороги, води Дніпра широко розливалися, утворюючи величезну заплаву – луку з безліччю протоків і островів – Великий Луг. На одному із 250 островів – Хортиці, за висловом польського хроніста М. Бєльського, "мешкали козаки, які збиралися сюди з України для промислів і боротьби з татарами." На підставі численних джерел Д.І.Яворницький дійшов висновку: саме на Хортиці "низові" козаки створювали перші ватаги, тут вони спорудили й перше укріплення [23].***

Вчені все найчастіше стверджують, Д.Вишневецький ("Байда") згуртував Запорозьке козацтво у збройну силу, а Запорозьку Січ по відношенню до литовського та польського урядів перетворив на автономну республіку.

Д.Вишневецький походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території сучасної Тернопільщини, обіймав високу адміністративну посаду – був старостою Черкаського і Канівського повітів, відзначався великою любов'ю до України. Укріплення на Хортиці Вишневецький збудував всупереч бажанню короля Сигізмунда II Августа. З метою успішної боротьби з Кримським ханством мав намір заручитися підтримкою Росії, навіть перейти у її підданство (1556–1557) "служить царю й великому князю во веки." Не одержавши бажаної підтримки з боку Івана Грозного, Д.Вишневецький повертається у підданство Литви та Польщі (1562). У наступному році на чолі 4 тисячного війська вирушив у похід до Молдавії, де потрапив у полон до турків і за наказом султана Сулеймана II був страчений у Стамбулі [24].

Боротьба українського народу з татаро-турецькими завойовниками у 1556, 1557, 1562–1563 роках під керівництвом Д.Вишневецького відображені у пісні про Байду "В Цареграді на риночку".

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед – горілочку...
Цар турецький к ньому присилає
Байду к собі підмовляє:
"Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку."
"Твоя, царю, віра проклятая
Твоя царівночка поганая. "
Ой крикнув цар на свої гайдуки
"Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!"
Ой, висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку...

Ця пісня записана у багатьох варіантах, наповнена героїчним змістом і глибоким патріотизмом. В особі Байди оспіваний не лише Д.Вишневецький, а й узагальнений образ патріота, людини, яка вийшла з народу і самовіддано боролася проти турецько-татарської неволі [25].

Створений Вишневецьким замок на Хортиці став центром запорозького козацтва і базою для походів проти татар. Розуміючи це, Кримський хан Давлет Гірей у січні 1557 р. зробив спробу розгромити Січове військо, та хан повернувся до Криму "з великим соромом". Вишневецький твердив: "пока он будет на Хортице, крымцам ходить никуда нельзя"[26].

В силу різних історичних обставин Запорізька Січ міняла місце своєї дислокації. Зокрема, наприкінці 60-х років Січ з Хортиці була перенесена на о. Томаківку; у 1593–1639 – на р. Базавлук; 1638–1652 – в урочище Микитин Ріг; 1652–1709 – на р. Чертомлик; 1709–1711 – на р. Кам'янку; 1711–1734 – в урочище Олешки; 1734–1775 – на р. Підпільну.

Після розгрому Січі Катериною II (1775) частина козацтва перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона існувала протягом 1775–1828 років під назвою "Задунайської" [27].

Запорізька Січ являла собою укріплену фортецю, всередині якої знаходився майдан, церква, стовп для покарань. Навколо майдану стояли довгі хати – курені. Кожен курінь мав назву: Батуринський, Іракліївський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Переяславський та ін. Всього до 38 приміщень. Загальна кількість січовиків сягала до 20 тисяч.

Верховними органами влади були військова рада, курінні збори. На козацьких радах обиралася старшина, вирішувалися політичні і військові питання. Першою особою на Запоріжжі був Кошовий отаман. Другий за рангом був військовий суддя. Документацію вів писар. Кожен курінь обирав курінного отамана.

Вчені одностайно стверджують, що Запорізька Січ стала зародком української державності. З нею підтримували зв'язки уряди багатьох країн – Криму, Молдови, Австрії, Трансільванії, Росії, Венеції, Швеції.

Козацтво стало основою Війська Запорозького, яке брало участь у народних повстаннях.

Побут січовиків був яскравим, демократичним і специфічним.

> *Сілезький дворянин Еріх Лясота, побувавши на Запорожжі у 1594 р., за дорученням Австрійського імператора Рудольфа II, писав:*
>
> ***"Як це в них (січовиків) водиться при обговоренні важливих справ... утворили два кола: одно, де були старшини, і друге, в якому був простолюд, що зветься в них черню. Кілька***

> ***разів порадившись, чернь кінець кінцем звичайними своїми вигуками висловила згоду стати на службу її імператорської величності (австрійського цісаря), на знак чого кидали вгору шапки. Після того юрба кинулась до другого кола – до старшини, загрожуючи покидати у воду і потопити кожного, хто буде проти цієї ухвали. Тому старшини зараз же згодилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній, могутній і звичайно нетерпимій до заперечень...”*** [28]

Отже, як видно, запорозьке козацтво мало традиції, які забезпечували широку участь в управлінні козацьких мас. Верховна влада на Січі належала козацькій раді. Рада обирала кошового отамана, для походів – гетьмана.

Французький інженер Боплан писав, що у козаків “гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... Коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана”. До командно-управлінського апарату належав суддя, писар, осавул, обозний. Нижчу ланку командного складу становили курінні отамани.

Всі командні посади були виборними, що забезпечувало їх високу військову відповідальність. Очевидно, помічені вченими сила козацької черні, її вміння підкоряти своїй волі старшинську владу, дали підставу деяким авторам вважати, що Запорозька Січ була “Християнською козацькою республікою”.

Образ Запорозької Січі, мабуть, був би неповним, якби не проілюструвати її силу і вплив на сусідні держави, зокрема на Кримське ханство.

> *У листі до Великого князя литовського Сигізмунда-Августа у 1599 р. Кримський хан Давлет Гірей скаржився:*
>
> ***Козаки ваші “шкоди великі державі нашій чинять... вівці козаки ваші українці відібрали; коні, кобили і худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять... каравани Хаджі Абдурахліна і Каябули на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українці погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася... А тепер, коли ти, наш брат, хочеш з нами братерську приязнь мати, то ти нам всі ті шкоди накажи винагородити і... сплатити накажи”*** [29].

Тобто, поведінка козаків, особливо Запорозької Січі, була грізною щодо Кримського ханства і не завжди кращим чином позначалася на міжнародних стосунках, а часом приводила й до значних міждержавних курйозів. З часом Запорожжя стало не тільки зародком нової української держави (козацької державності), а й було могутньою опорою для свого народу у прагненні до визволення з-під гніту Речі Посполитої [30].

IV. Виникнення реєстрового козацтва: історичні обставини, управління, діяльність

Литовський та польський уряди ще на початку XVI ст. помітили, що січове козацтво можна використовувати на державній службі по охороні своїх південних кордонів. Саме про це писав Великий князь литовський Сигізмунд I у грудні 1524 р. до своїх урядовців. Проте проблема використання козацтва на державній службі у 20–30-х роках XVI ст. зависла у повітрі, оскільки казна не мала коштів, а козацький стан на півдні, особливо його заможна частина, ще не сформувався.

З часом "на волостях" міцнішав прошарок заможних козаків – хуторян і промисловців, які експлуатували працю наймитів, давали човни та зброю "ухідникам" і "добичникам", відбираючи потім значну частину воєнної здобичі.

Тобто, у другій половині XVI ст. заможний прошарок степових поселенців став базою створення реєстрового козацтва, яке офіційно вважалося б на державній службі. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август доручив одному із своїх воєвод, коронному гетьману Ю.Язловецькому створити реєстр із 300 козаків, які б несли певну прикордонну та політичну службу, а саме головне – контролювали б та спрямовували б діяльність запорожців.

Реєстровий козак одержував 2,5 злотих на квартал і сукно на жупан, підкорявся тільки коронному гетьману і його воєводі Яну Бадовському.

М.С.Грушевський вважав, що реформа Ю.Язловецького поклала початок козацькому імунітету, сприяла формуванню козацької верстви як класу. Після розпуску перших реєстровців у 1578 р. польський король Стефан Баторій вважав за потрібне створити новий полк реєстровців з 500 чоловік. "Видя у козаков мужество вели-

кое із татари на бранєх... (король) прислал им корогов (прапор), бунчук і булаву, і на печаті герб – рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений...”

Новоствореному реєстровому козацтві наказувалося, щоб вони присікали “своєволенство” низового, січового козацтва, пильнували, аби запорозькі козаки не “чинили ніяких шкод ані розрухів” в турецьких володіннях і на землях Кримського ханства. Свавільців реєстровці повинні відловлювати, гамувати, бити як ворогів королівських і коронних.

Дислоковане у низовому Подніпров‘ї реєстрове військо називалося “низовим” або “Запорозьким військом реєстровим”. Зважаючи на Лівонську війну, частина реєстровців використовувалася у боях на Сіверщині. У зв‘язку з цим в 1590 р. число реєстровців було збільшено до 1 тис. чоловік. Реєстровим козакам встановлювалася нова платня – 20 злотих на рік та 4 аршини сукна на козака. Реєстрова старшина одержувала рангові маєтності та інші заохочення.

Реєстрове козацтво було в надзвичайно скрутному становищі. З одного боку, воно повинно коритися урядові і виконувати його накази (брати участь у військових походах, приборкувати січовиків, селянські хвилювання), з іншого – складаючись з місцевого населення, не могло стояти осторонь проблем, які стосувалися невизнаного владою козацтва та тодішніх соціально-економічних, політичних і культурних негараздів всього українського народу. Ця двоїстість позначилася на всій наступній долі реєстрового козацтва.

Управління реєстровим козацтвом дещо відрізнялося від Запорозької Січі. Реєстрове козацтво формувалося у полки і сотні. У 1628 р. польський уряд офіційно затвердив 6 полків по 1000 чоловік (Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський та Переяславський), які називалися за місцем розташування.

Самоврядування реєстрових козаків завжди конфліктувало з польським урядовим втручанням та адмініструванням. Щодо офіційної влади реєстровики постійно перебували то у відкритому, то у прихованому протиборстві. Внутрішній устрій реєстрового козацтва став зародком нової української державності, центром консолідації всього народу навколо власної державницької ідеї.

V. Боротьба козацтва проти кримсько-татарської агресії

Важливо відзначити, що політика взаємних вторгнень козацтва на Кримські землі, а татар на українські була недалекоглядною. В результаті цих походів плюндрувалися землі, знищувалися люди, проливалася кров, поглиблювались образи і помста. Але така вже була історична реальність. Річ Посполита постійно підставляла Україну під удари татарських орд.

В кінці XVI ст. Запорозька Січ допомагала визволитися з-під турецької неволі Молдавії. Відомі, наприклад, походи запорозького гетьмана Івана Свірговського (1574), отаманів Покотила (1574), І.Підкови (1577) та ін.

Боротьба запорозького війська під керівництвом отамана молдаванина І.Підкови проти турок ввійшла в історію не тільки яскравим фактом спільної боротьби українського та молдавського народів проти іноземних загарбників, а й в усну народну творчість як легенда, як світла пам‘ять про улюблених народних героїв. В одній з пісень співалося:

За річкою та бистрою
Б‘ється турок з Молдавою,
На Дунаї, на Дніпрі
Ллються крові води бистрі.
По тім боці ліс рубають,
А на сей бік тріски летять,
Козаченьки в Волощині
Господарити хотять…[31]

З другої половини XVI ст. активізувалися морські походи козаків. Запорозькі “чайки” вміщували 50–70 воїнів кожна, легко маневрували на Дніпрі та морських просторах. Комбіновані походи сушею та морем були ефективними, часто визволяли з неволі полонених, наводили жах на татарські війська. В історію ввійшло багато прикладів героїчної боротьби козаків з татарами, але особливе місце серед них належить козацьким походам під керівництвом Богдана Ружинського (60–70-ті роки XVI ст.). Спустошливий похід під його керівництвом у 1575 р. наробив жаху у Криму, налякав Константинополь, надовго відбив охоту кримським ордам занурюватися на українські землі.

Про причини лютої ненависті Ружинського до татар і турок розповідає народна дума:

Ой, Богдане, запорізький гетьмане!
Та чому ж ти ходиш в чорному оксамиті?
Гей, були ж у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували,
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли...

Тобто, в отамана Ружинського були свої рахунки з татарами. І таких людей в Україні було безліч. Можна було б назвати багато прикладів про розгром татар у 1586 р., спалення турецьких галер біля Білгорода, успішні бойові дії під Козловим і Кафою.

Вони є яскравим свідченням того, що козаки воювали за покликом душі, охороняли південні кордони від агресії та паплюження українських земель татаро-турецькими грабіжниками.

Підсумовуючи сказане, напрошується висновок, що козацтво в Україні – явище самобутнє, національне, суто народне. Воно виникло і сформувалося в другій половині XV–XVI ст. як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального і національно-релігійного гноблення, посилення кріпацтва і розвитку кріпосного права.

Вчені відзначають, що *"найвидатнішим явищем в історії козацтва було утворення в середині XVI ст. Запорозької Січі. Згуртовуючи в собі найволелюбніші елементи козацтва, вона стала осередком боротьби не лише проти зовнішніх ворогів України – Турецької (Османської) держави і Кримського ханства, а й проти зазіхань правлячих кіл Речі Посполитої щодо України. Запорожці очолили рух свого народу за соціальне і національне визволення. Січ стала зародком нової української козацько-старшинської державності..."* [32].

VI. Козацько-селянські війни кінця XVI – першої половини XVII ст.

Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. були явищем закономірним. Це була реакція на ворожу і шкідливу щодо українського народу політику Речі Посполитої в соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній сферах.

Протестуючи проти кріпосництва, селяни палили маєтки своїх панів, присікали наступ польської шляхти на права і привілеї козаки, боролися за збереження магдебурзького права жителі міст.

Одним із перших антифеодальних козацько-селянських повстань 90-х років XVI ст. був виступ народних мас під проводом ***Криштофа Косинського*** (1591–1593).

> ***Криштоф Косинський – шляхтич родом із Підляшшя. У 1586 році вступив до козацького війська. У 1591 р. став Запорозьким гетьманом. За заслуги перед королем одержав маєтність – село Рокитне біля Білої Церкви. Син К.Острозького Януш Острозький відібрав у Косинського назване помістя. По-суті, ця подія стала приводом до повстання, яке розлилося майже по всій Україні і тривало протягом 1591–1593 років.***

Основні події повстання К. Косинського розгорталися так:

– В грудні 1591 р. К.Косинський на чолі козацько-селянського загону напав на Білу Церкву, розгромив війська Я.Острозького й дозволив повсталим пограбувати його резиденцію.

– Після Білої Церкви повсталі здобули Трипілля, Переяслав, Київщину, більшу частину Волині.

– Король Сигізмунд III 1592 р. доручає Костянтину Острозькому розгромити повстання.

– 23 січня 1593 р. неподалік Чуднова відбувся вирішальний бій Косинського з польським військом. К.Острозький вирішує провести переговори і змусити Косинського капітулювати.

– Підписавши умови капітуляції, Косинський був відпущений на волю.

– У травні 1593 р. Косинський вирішив підняти козаків вдруге. Основна сутичка з польськими військами відбулась під Черкасами. Під час переговорів слуги черкаського старости О.Вишневецького підступно вбили Косинського.

Повстання продовжувалися і після його смерті, але шляхом обіцянок та гарантій незадоволених на певний час вдалося приборкати. Та ненадовго. У наступному 1594 р. повстання в Україні вибухнули з новою силою на чолі з ***Северином Наливайком***.

> ***Северин Наливайко народився (рік народження невідомий) у сім'ї ремісника-кушніра в м. Гусятині на Поділлі. Його батько був закатований брацлавським старостою А.Калиновським, а земля відібрана. Северин подався за Запоріжжя,***

пройшов школу війн з татарами і турками. Прибувши до Острога, був призначений сотником надвірних козаків.

Основні події повстання С.Наливайка:

– У квітні 1594 р. С.Наливайко одержав дозвіл від князя Острозького набрати військо і розгромити татар на Поділлі, які воювали з Молдавією.

– Після розгрому татар звернувся до запорожців повстати проти Польщі, які підтримали його на чолі з Григорієм Лободою.

– Розгромив брацлавську шляхту, спустошив панські маєтки, шляхту примусив сплатити "стацію" – грошовий викуп.

– Наливайко та Лобода пішли на резиденцію коронного гетьмана – Бар, Вінницю, Волинь.

– Весною 1595 р. повсталі розділилися: С. Наливайко рушив до Могильова у Білорусію, Г. Лобода – до Південного Подніпров'я, поближче до Росії.

– Після здобуття Могильова селянські заворушення поширилися по всій Східній Білорусії.

– Г.Лобода оволодів Черкасами, Каневом. Правобережна Україна і Східна Білорусія були в руках повсталих.

– Влітку 1595 р. коронний гетьман Жолкевський, розгромивши молдавського господаря Розвана, зосередив свої зусилля на війні проти Наливайка.

– Виводячи війська із Білорусії, Наливайко пішов на з'єднання з Г.Лободою та Шаулою під Прилуками. Польські магнати докладали зусиль, щоб розколоти повсталих.

– На початку березня 1596 р. повсталі взяли Білу Церкву. Під тиском польського війська відступили на Лівобережжя, стали рухатися до Лубен.

– Облога війська Наливайка та Лободи під Лубнами тривала два тижні. Лобода таємно почав зноситися з Жолкевським, за що був убитий прибічниками Наливайка.

– 28 травня 1596 р. Наливайко по-зрадницьки був заарештований прибічниками Лободи та виданий полякам.

Ось як про це пише польський хроніст Іоахім Бєльський (1550–1629):

"... Козаки(прихильники Г.Лободи – П.Г.), схопивши Наливайка в рові при Сиробі втекли, видали його і самі привели

до гетьмана; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю і принести присягу, аби їх від страти звільнили... Наші одразу кинулися на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що на протязі милі або більше лежав труп на трупові. Всіх же їх було в таборі, з черню..., до десяти тисяч...

Наливайка гетьман наказав закувати і послав до короля... Наливайка тримали аж до сейму, і він в багатьох лиходійських справах признався. Після сейму відтяли йому голову, а після цього четвертували і труп по шматках розвішали...”[33]

Героїчний образ народного ватажка Наливайка оспіваний у піснях і легендах. Він надихав також прогресивних письменників і поетів. Як мужнього борця за волю народну зображували його Т.Г.Шевченко, К.Ф.Рилєєв. Іван Ле створив історичний роман “Наливайко”. К.Ф.Рилєєв в уста Наливайка вкладає такі слова:

“Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстаёт.
На утеснителей народа –
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, -
Я это чувствую, я знаю …
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю…”[34]

Після придушення повстання Северина Наливайка на Україні посилився феодально-кріпосницький гніт. Одночасно згадані вище повстання завдавали відчутного удару і по Речі Посполитій, підготовляли грунт для дальшого розвитку народно – визвольного руху в Україні, особливо такої його форми, як покозачення. Найсприятливішими для покозачення були землі Середнього Подніпров‘я та Лівобережжя, оскільки значна частина їх була незаймана.

Значний вплив на процес покозачення мала селянська війна в Росії у 1606–1607 рр. під проводом І.Болотникова. Боротьба російського селянства збуджувала неспокій у Чернігово-Сіверській землі та Подніпров‘ї; за словами сучасника “во всех городах паки козаков из холопий и крестьян намножились и в каждом городе наделали своих атаманов”.

На початку XVII ст. соціальний неспокій став особливо помітним на Київщині, Брацлавщині, Подніпров'ї та Волині. Жителі бунтівних сіл, міст та інших населених пунктів відмовлялися визнавати владу старост, запроваджували своє судочинство, розправлялися із жорстоким панством.

Покозачення стало ідеалом пригнобленого люду. У цьому процесі значну роль відіграв запорозький гетьман ***Петро Кононович Сагайдачний.***

> ***Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич Сагайдачний; ?–1622) – політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. Народився у селі Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі, згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі висунувся на чільне місце серед козацької старшини. Очолив кілька вдалих походів на Оттоманську порту і Кримське ханство.***
>
> ***З його ім'ям пов'язане взяття Варни (1606) і Кафи (1616). У 1618 взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. Майже одночасно (1620) послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху.***
>
> ***У 1620 р. домігся висвячення Київського митрополита І. Борецького. У 1621 р. очолив козацьке військо у битві під Хотином. Тоді дістав важке поранення, яке прискорило його смерть. Похований у Братському монастирі в Кракові [35].***

Вчені одностайно зауважують, що П.Сагайдачний був щедро наділений військовим і дипломатичним талантом, патріотичним ставленням до своєї вітчизни. Завдяки успіхам Сагайдачного Польща відчула сили і міць козацтва. Саме ці риси дозволили йому швидко завойовувати заслужений авторитет. Разом з тим діяльність Сагайдачного носила й суперечливий характер. Перебуваючи на королівській службі, він багато зробив для підняття престижу Польщі, порятунку її військ від поразок та ганьби. На жаль, польський уряд не завжди адекватно відплачував козакам.

Проводячи не виважену політику щодо України, польські магнати породжували проблеми, які часто мали важкі наслідки.

Після Хотинської війни польські магнати, старости, воєводи та уніати посилили тиск на українське суспільство. Стимулювався процес закріпачення українського селянства та нереєстрових козаків – "випищиків", обмежувалися права реєстровців, зазнали нових утисків православна церква та монастирі.

Це не могло не піднести нову хвилю протесту проти такої політики та свавілля. У 1625 р. вибух козацько-селянського гніву очолив запорозький гетьман ***М.Жмайло.*** Під час жорстокої Куруківської битви (біля Кременчука) коронний гетьман Конецпольський погодився на переговори. В результаті:

– *запорозький гетьман М.Жмайло був переобраний на М.Дорошенка;*

– *козацький реєстр збільшувався до 6 тисяч;*

– *була встановлена зарплата реєстровцям – 10 злотих на кожного;*

– *40 тисяч козаків виписувалися із реєстру і повинні були повернутися у панські маєтки;*

– *усім учасникам повстання оголошувалася амністія;*

– *козакам було заборонено робити походи в Крим та на турецькі володіння.*

Отже, як видно, Куруківська угода задовольняла інтереси лише козацької старшини. У 30-х роках XVII ст. козацько-селянські повстання вибухають з новою силою. Цей вибух був обумовлений тим, що закінчувалося пільгове користування селянами землею, яку вони одержали від польської адміністрації 20–40 років тому, "випищики" повинні були приступити до виконання панських повинностей, а православна церква повинна була визнати зверхність католиків та уніатів.

Останньою іскрою, що породила козацько-селянський вибух, була сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Григорієм Чорним і нереєстровцями, яких очолював талановитий козацький ватажок ***Тарас Федорович (Трясило).***

У березні 1630 р. нереєстровці (10000 чоловік) під Черкасами арештували Чорного і вбили. Повстання охопило Київщину, Полтавщину, Подніпров'я, Запорожжя, Переяславщину. Підпалювалися панські маєтки, вбивалося панство, перерозподілялося їхнє майно, установлювалося козацьке самоврядування.

Біля Переяслава 15 травня 1630 р. Т.Федорович вщент розгромив коронного гетьмана Конецпольського (війська у 12000 осіб). У вірші Т.Г.Шевченка “Тарасова ніч” про це сказано так:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце – ляшки-панки
Покотом лежали.

Розгромлений Конецпольський змушений був з повсталими розпочати нові переговори. 29 травня 1630 р. було укладено угоду, за якою основні вимоги Куруківського договору зберігалися, але реєстр збільшувався до 8 тис. чоловік. І ця угода народні маси не задовольняла: не були усунуті причини, які породжували антикріпосницький рух та боротьбу за національну і релігійну свободу.

Розуміючи це та заграючи з козацтвом перед війною з Росією, новий король Речі Посполитої Владислав IV у 1633 р. видав “Статті для заспокоєння руського народу”. Цим документом уряд узаконював рівні права православної митрополії, давав згоду на відкриття національних шкіл, друкарень тощо.

Вище православне духовенство на чолі з виразником його інтересів Петром Могилою, зважаючи на “Статті”, готове було зайняти угодовську позицію. Але П.Могила належав до прихильників церковної унії і зумів домогтися повернення православній церкві від уніатів Софійського собору, Києво-Видубецького монастиря та деяких інших церковних закладів. Могила своєю діяльністю вніс значний вклад в розвиток української культури і освіти [36].

Після видання “Статей для заспокоєння руського народу ” наступ католицизму та уніатства на українські землі не тільки не припинився, а, навпаки, став набирати ще гостріших форм. Щоб ізолювати Запорізьку Січ від решти України, польський сейм дав згоду на будівництво фортеці Кодак (1635) з високими бастіонами, гармат-

ним обладнанням, утриманням військового гарнізону, збільшенням каральних загонів тощо.

Розташовані у фортеці війська перешкоджали доставляти на Січ зерно, порох, зброю, будівельні матеріали, не давали козакам можливості ловити рибу, полювати, займатися іншими промислами.

У зв'язку з цим в ніч з 3 на 4 серпня 1635 р. загін запорожців на чолі з ***І.Сулимою*** зруйнував фортецю, розгромив його охорону. Старшина реєстровців, як і Северина Наливайка, підступно схватила Сулиму і видала магнатам для покарання.

Через два роки влітку 1637 р. Україну охопило нове повстання під керівництвом гетьмана нереєстрового козацтва ***Павла Бута (Павлюка).*** Він закликав "випищиків", селян і міщан знищити реєстрових старшин, оскільки вони зрадили бідноту. Сучасники говорили, що Павлюк хотів приєднатися до Росії разом з донським козацтвом, покарати знахабнілих "козацьких перевертнів ". Повернення поширилося на все Лівобережжя. Битва між повсталими та польським військом на чолі з польським гетьманом М.Потоцьким відбулася під Кумейками (біля Черкас) 6 грудня 1637 р. Оточені повстанці відбивалися не тільки зброєю, а й "голоблями і дишлями". 10 грудня 1637 р. під Боровицею бій розгортався з новою силою. Переговори з керівництвом польського війська розкололи козаків. Павлюка та інших ватажків було підступно схоплено реєстровою старшиною, відправлено до Варшави і там страчено. Його товариш Гуня з частиною повстанців утік.

У лютому 1638 р. польський сейм схвалив ***"Ординацію війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої".*** Відповідно до "Ординації":

– *у реєстрі мало залишатися тільки 6 тис. чоловік;*

– *виборність козацьких старшин ліквідовувалася;*

– *на чолі реєстрового козацтва повинен стояти комісар із шляхтичів;*

– *осавули і полковники також призначалися лише із шляхтичів;*

– *жоден козак без паспорта комісара не мав права з'являтися на Запорозькій Січі;*

– *під страхом кари з конфіскацією майна міщанам та їх синам заборонялось вступати в козаки або віддавати за козаків своїх дочок.*

“Ординація” 1638 р. породила нову хвилю протесту. У березні 1638 р. загони запорожців під проводом Якова Острянина (Остряниці) підняли на боротьбу Київщину та Полтавщину.

Відбиваючись від добре озброєних польських військ, Острянин перейшов у межі Російської держави. Боротьбу продовжували гетьман Гуня та запорозький старшина Скидан. Гуні пощастило вийти з оточення і переправитися на територію донського козацтва. Загін Скидана був розбитий, а сам він потрапив у полон. Реєстрове козацтво вимушено було визнати “Ординацію” 1638 р., яка передбачала існування шести полків: чигиринського, черкаського, канівського, корсунського, білоцерківського та переяславського.

Отже, реєстрових козаків вдалося змусити до покори. Антифеодальна боротьба як у Східній Україні (на Подніпров‘ї), так і у Західній (на Прикарпатті і Подністров‘ї) в ті часи не принесла перемоги народним масам.

Польсько-шляхетському урядові й класові феодалів шляхом жорстоких репресій вдалося придушити найбільші селянсько-козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

Причини поразки цих повстань полягали у їх стихійності, локальності, слабкому озброєнні та отаманській розпорошеності. У ході цих повстань український народ набував досвіду боротьби, підривав могутність Речі Посполитої, розхитував феодально-кріпосницький лад, формував національну самосвідомість.

?📖 *VI. Запитання та завдання*

1. Які історичні обставини обумовили утворення козацтва?
2. Що ви знаєте про диференціацію в середовищі козацтва? Як управлялася Запорозька Січ?
3. Назвіть найбільш відомих керівників козацького руху. Дайте характеристику гетьманові Конашевичу Сагайдачному.
4. Що таке польська “Ординація” 1638 р.?
5. Які причини козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.?
6. Чому козацько-селянські війни цього періоду закінчувалися поразкою?

VII. Джерела та література

1. ***Коваленко П.А.*** Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 34–41.

2. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 151–158, 167–172.

3. ***Борисенко В.Й., Заремба С.З.*** Україна Козацька. – К.: 1993; ***Голубуцький В.О.*** Запорозьке козацтво. – К., 1994; ***Мицик Ю.А.*** Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990; ***Сергійчик В.І.*** Іменем Війська Запорозького. – К., 1991; ***Смолій В.А., Степанков В.С.*** Богдан Хмельницький. – К., 1995; ***Щербак В.О.*** Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989; ***Крип'якевич І.П.*** Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; ***Землинський В.О.*** Богдан Хмельницький. – М., 1989; ***Яворницький Д.І.*** Історія запорозьких козаків у 3-х томах. – К.,1990.

4. ***Крип'якевич І.П.*** Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 431–436.

5. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 241–246.

6. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К.: 1990. – С. 170–171.

7. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 147.

8. ***Грушевський М.*** Названа праця. – С. 171.

9. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 147.

10. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 1999. – С. 109.

11. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. 1848. – С. 192–193; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 135–137.

12. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 132.

13. Там само. – С. 197.

14. Там само. – С. 137.

15. Там само. – С. 192.

16. Там само. – С. 196–197.

17. Там само. – С. 192.

18. Там само. – С. 198–199.

19. Там само. – С. 177.

19а Там само. – С. 196.

20. Там само. – С. 195–196;

21. Там само. – С. 182–183;

22. Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 120.

23. Там само. – С. 120.

24. ***Замлинський В.*** Козацька доба // Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 204.

25. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 181.

26. Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. Кн. 1. – С. 121.

27. Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 204-205.

28. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 155-156.

29. Там само. – С. 153-154.

30. ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія української державності. – К., 1999. – С. 87–88.

31. Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 216-220.

32. ***Мельник Л.Г.*** Козацтво на Україні (друга половина XV– XVI ст.) // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 129.

33. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 171.

34. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 101.

35. ***Бойко О.Д.*** Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 119.

36. ***Хижняк З.І.*** Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 9–27.

Розділ ІІІ

Українська національна революція 1648–1676 рр. Створення козацької держави

Лекція № 11. Визвольна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648–1654)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Причини революції.
3. Підготовка та початок повстання.
4. Основні етапи революції.
5. Переяславська рада. Укладання українсько–російського договору.
6. Запитання та завдання.
7. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Боротьба українського народу за своє соціальне, національно-релігійне та культурне визволення у 1648–1676 рр. є однією із найскравіших сторінок його історії. Автор одного із сучасних посібників для студентів з історії України О. Д. Бойко правильно помітив, що в "середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що кардинально змінив не тільки хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи"[1]. Переважна більшість вітчизняних та зарубіжних істориків визнають, що українська революція середини XVII ст. була явищем

глибоко закономірним, її обумовив цілий ряд факторів, які привели до хвилювання всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

Революція пережила злети і падіння, перемоги і поразки, торжество українських національних ідей і брак цілеспрямованих кроків щодо втілення їх в життя. Народне повстання показало кінетичну могутність українського суспільства, його волелюбство і недосконаліть державної еліти, невміння нею скористатися народним поривом.

Українська національна революція пережила запаморочення від успіхів і трагічні поразки, які, по-суті, звели нанівець народний гнів та його радикалізм у позитивному вирішенні тогочасних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних проблем.

Розповідь про революцію 1648–1676 рр., мабуть, варто розпочати з характеристики джерел. Принагідно буде нагадати студентам, що основний масив документів опублікований в таких спеціалізованих виданнях, як: **"*Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*"** (В 3-х т. – М.: АН СССР, 1954. Т. 1); ***"Документы Богдана Хмельницкого*** (1648–1657)**"** (К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.); ***"Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 рр***." (К.: Наукова думка, 1965. – 825 с.); ***"Історія України. Хрестоматія"*** (У 2-х ч. К.: Віпол, 1999. – Ч. 1. – С. 139–223); **"*Літопис Самовидця"***(К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.) та ін.

Згадані вище видання доступні для дослідників. В них простежуються форми і методи соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного гніту в Україні напередодні визвольної війни, державотворчі документи Б.Хмельницького, його внутрішня і зовнішня політика, характер військових подій та помислів народних мас.

Вивченню цієї проблеми присвятили свої праці такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: ***О.М.Апанович, В.Й.Борисенко, М.Ю.Брайчевський, М.С.Грушевський, В.О.Голобуцький, І.П.Крип'якевич, О.К.Касименко, В.Липинський, Ю.А.Мицик, В.А.Смолій, В.С.Степанков, Ф.П.Шевченко, В.П.Шевчук, Д.І.Яворницький та ін.***[2]

У їх працях досліджуються матеріали про керівників народної революції (*О.М.Апанович, М.С.Грушевський, І.П.Крип'якевич, В.А.Смолій, В.С.Степанков*), революційні події від їх початків до поразки (*В.Й.Борисенко, В.О.Голобуцький, О.К.Касименко*), дипломатичні, політичні та економічні стосунки революційної України із

зарубіжним світом (*В.О.Голобуцький, О.К.Касименко, Ф.П.Шевченко*), нову періодизацію визвольної війни (*В.А.Смолій, В.С.Степанков*) тощо.

Викладачу потрібно звернути увагу студентів на заангажованість багатьох робіт дожовтневого та радянського періодів, виконання окремими істориками московських великодержавних замовлень. Саме цим можна пояснити те, що майже у всіх довоєнних та багатьох повоєнних навчальних посібниках на перший план виступає месіанська роль Росії щодо історичної долі не тільки українського, а й "білоруського, молдавського, грузинського та інших народів", що, за висловом В.Г.Бєлінського, тільки "злившись навіки з єдинокровною Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації,освіті, мистецтву, науці"[3].

Дослідники В.А.Смолій, В.С.Степанков, В.Й.Борисенко, О.Д.Бойко, В.Лепинський, М.Ю.Брайчевський та ін., всупереч стереотипам, що склалися за роки радянської влади, зробили справді, нову наукову спробу обґрунтувати етапи української національної революції 1648–1676 рр., більш добросовісно простежити суперечності, які виникли напередодні повстання у політичній, національно-релігійній, соціально-економічній та психологічній сферах, з позицій нового бачення дослідити розроблені Б. Хмельницьким наріжні принципи української національної ідеї, неоднозначну внутрішню та зовнішню політику гетьманатів 1648–1676 рр. та інші важливі питання національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.[4].

Українська народна революція знайшла відображення у багатьох історичних романах, повістях, драмах, поетичній літературі та образотворчому мистецтві. Та воно інакше і не могло бути. Яскраві постаті Б.Хмельницького, М.Кривоноса, І.Богуна, Д.Нечая, П.Дорошенка, І.Виговського, Я.Вишневецького, М.Кричевського та інших діячів часів революції варті художнього осмислення і ознайомлення з ними широкого кола читачів. Зокрема, художньо-історичні твори письменників ***І.Горишівського (І.П.Крип'якевича), М.Голубця, П.Загребельного, В.Куликовського, А.Кащенка., Івана Ле, Т.Микитенка, І.Нечуй-Левицького, П.Панча, О.Соколовського, М.Старицького, Г.Хоткевича, А.Чайковського*** та багатьох інших[5] знають читачі не тільки у нашій країні, а й за її межами.

II. Причини революції

Відомо, що українську національну революцію середини XVII ст. обумовили соціально-економічні, національні, релігійно-конфесійні та психологічні фактори. Історики зауважують, що після 30-літньої війни Річ Посполита, як один із головних експортерів хліба до Західної Європи, стає на шлях зміцнення феодальної власності та посилення кріпацтва.

Литовські статути 1529, 1566 та 1588 рр. допомогли польським магнатам та полонізованій українській шляхті зміцнити феодально-кріпосницькі порядки, юридично оформити їх, обезцінити життя селянства, перетворити його в кріпосницьке рабство.

Напередодні визвольної війни помітно зростає панщина, яка у Східній Галичині, наприклад, та на Волині становила 5–6 днів на тиждень. Навіть привілейована здавна частина українського суспільства – козацтво у 1648 р. скаржилося польському сейму:

> ***1. "1. їх милості пани, державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.***
>
> ***2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.***
>
> ***3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.***
>
> ***4. Старих козаків, жінок і батьків їх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.***
>
> ***5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.***
>
> ***6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.***
>
> ***7. Жовнірська челядь забирає у козаків волів, худобу і всяке добро.***
>
> ***8. На Запорожжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловив лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...***
>
> ***11. З усякої нагоди відразу садовлять козака в в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити, що схочуть"*** *(Історія України: Хрестоматія у двох частинах. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 140).*

Французький інженер Г. Боплан, побувавши в українських землях у 1630–1648 рр., писав:

> ***"Селяни там (в Україні – П.Г.) надзвичайно бідні. Вони мусять працювати... із своїми кіньми на користь панові і давати йому... багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на великдень, трійцю і різдво; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей... Вимагають від них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів і за кожні три роки третього бика, – коротко, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче...***
>
> ***Але це ще не так важливо, як те, що поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе, як у раю, а селяни – як у чистилищі), і тому, коли селянам трапиться ще попасти в неволю до лихого пана, становище їх гірше ніж галерних невільників"*** [5а].

Тогочасне польське фільварочне господарство гальмувало розвиток простої капіталістичної кооперації, українське селянство було затиснуте єврейськими, грецькими та вірменськими орендаторами; міщанство, як і селяни, виконувало повинності та сплачувало податки (20–30 грошів з "диму" та церковну десятину), не витримувало економічної конкуренції у торгово-промисловій сфері [6].

Українська спільнота зазнала з боку польської шляхти нестерпного національного гноблення. Сеймова "Ординація Війська Запорозького реєстрового" (1638) обмежила самоврядування реєстрового козацтва, скасувала виборність старшин, ліквідувала козацький суд, заборонила українцям обіймати командирські посади. Ось як про це записано у згаданому вище документі:

> ***"... На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6000 і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію...***
>
> ***На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-посеред козаків, ми будемо ставити... людину, яка була б народжена в шляхетському стані... Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася на островах і звідти не***

> ***чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспортів комісара: спійманий комендантом козацьким він підлягає смертній карі...”*** [7]

Українські міщани були усунуті від політичного та економічного життя. Нависла небезпека випадіння українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх у відсталу селянську масу. Автор одного з підручників з історії України І.К.Рибалка зауважує: польські шляхтичі “перешкоджали розвитку шкіл, освіти, української культури... Все це затримувало зростання продуктивних сил України, її економіки і культури, гальмувало розгортання творчих сил українського народу і стало основною причиною визвольної війни”[8].

До сказаного вище варто додати, що напередодні визвольної війни загострилася міжконфесійна боротьба. Річчю Посполитою “проводилася політика на ліквідацію православної віри й впровадження католицтва та уніатства (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження костьолів і кляшторів, знущання над релігійними почуттями православних, насильницьке обернення в католицтво та уніатство тощо)”. Каральні органи польської шляхти “вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців тому, що вони були українцями)”. Канадський вчений Ф.Сисина робить висновок, що якби “не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві”[9].

Завершуючи аналіз питань, які привели до революційного вибуху українського народу у 1648 р., варто звернути увагу й на психологічний фактор. Зокрема, голодування переважної більшості людей, постійна втрата всіма прошарками української спільноти власності, репресії з боку державних структур, повзучий процес закріпачення створили в Україні складний вузол суперечностей, розв’язання якого міг вирішити лише революційний вибух.

III. Підготовка та початок повстання

Факти свідчать, що підготовка до повстання розпочалася ще у 1646 р. Українські старшини ***Б.Хмельницький, Ф.Вешняк, К.Бурляй, Д.Гиря, М.Кривоніс, брати Нечай*** та інші, щоб реалізу-

вати свій задум, вирішили скористатися намірами польського короля Владислава IV залучити козаків до війни із Портою.

Трапилося так, що в центрі майбутнього виступу проти шляхетської Польщі став Б. Хмельницький, якому судилося взяти на свої плечі відповідальність за історичну долю українського народу. Саме йому довірили своє майбутнє українська старшина, широкі кола козацтва, селяни і міщани, служителі релігійних установ.

> ***Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький (1595–1657) народився на Черкащині, в Чигирині (можливо на хуторі Суботів) 27 грудня 1595 р. Батько – Михайло Хмельницький на правому березі річки Тясмин заснував хутір Суботів, служив чигиринським сотником реєстрового козацтва, був людиною хороброю, авторитетною і заможною.***
>
> ***Дослідник В.О.Замлинський підкреслює, що матеріальні достатки родини Хмельницьких дозволяли дати юному Богданові пристойну домашню освіту, "продовживши її в одній із парафіяльних шкіл Києва. Коли 1608 р. польський канцлер, ревносний єзуїт Станіслав Жолкевський заснував у Львові латинську школу, чи як її ще називали – єзуїтську колегію, він запропонував Михайлу Хмельницькому, який служив колись у нього, віддати до колегії сина.***
>
> ***Майже 5 років провчився Богдан у Львові, пройшовши "всі тодішні класи добірних наук під керівництвом найкращих вчителів... "Саме тут він отримав знання багатьох мов, знайшов друзів, серед яких, очевидно, був і майбутній Київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила, який тоді навчався у Львівській братській школі [10].***

Б.Хмельницький під час повстання проявив якості патріота України, мудрого командира, комунікабельного керівника держави, тонкого дипломата, далекосяжного стратега. У душі Богдана знаходили відгук селянсько-козацькі виступи кінця XVI – першої половини XVII ст. Він умів аналізувати причини їх поразки і брати для свого формування відповідні уроки.

На Богдана справляли вплив слава та мудрість П. Конашевича-Сагайдачного, який особисто знав Богданового батька та помітив освіченість юного Хмельниченка. Можливо саме тому у 1618 р. він взяв Богдана у похід на Москву. В одному із боїв під Москвою Бог-

дан врятував королевича Владислава, і, можливо, саме через це – той все своє життя приязно ставився до Хмельницького.

> ***Батько привчав Богдана до військової справи. Він постійно брав його з собою у походи, стежив за його лицарським зростанням. У 1620 р. під час одного із таких спільних походів Михайло Хмельницький у битві під Цецорою загинув від турецької кулі, а Богдан – попадає у полон, з якого домашні друзі викуплять Хмельниченка у 1622 р.***
>
> ***У боях та походах Богдан здобув військовий досвід, розкрився як козацький старшина, збагатився знаннями про суспільно-політичне середовище Туреччини, Криму, бере участь, (а потім і сам очолив) у морських козацьких походах, відбитті навал кримчаків. У 1644 р. Владислав доручив йому та Івану Сірку допомогти Франції у боротьбі з Іспанією. Це підносить його авторитет серед козацтва, допомагає зайняти високі пости.***

Варто підкреслити, що Б. Хмельницький, щиро вболівав з приводу трагічного становища свого народу, був учасником селянсько-козацьких виступів 1630, 1637 та 1638 рр. Як генеральний писар підтримував виступи Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Остряніна, Дмитра Гуні. Польський історик В.Коховський у своєму "Щорічнику" писав, що Хмельницький "був підсобником Тараса, після йшов слідами бунтівників Остряніна і Гуні, був учасником жахливого діла, за яке самі призвідці спокутували смертю, – а він уникнув заслуженої кари"[11].

> ***Польська шляхта не забула зв'язків Богдана з попереднім народним рухом. З генерального писаря його понижують у посаді: він став чигиринським сотником. Чигиринський староста О.Конецпольський заявляє свої права на хутір Суботів. У відсутність Богдана була тероризована його родина, розгромлено хутір, убито найменшого сина Андрія, залякані погрозами діти Тимофій, Юрій, Катерина та Степанида, посуті, доведено до смерті дружину Богдана – Ганну Сомко.***

У скарзі королю Богдан підкреслював, що польські магнати брутально віднеслися "не тільки до мене, так ляхи відносяться до всього народу українського, якій вважають бидлом і схизматами... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів..." Вустами Хмельницького був виголошений народний зойк. І коли Хмельни-

цький кинув клич: “З’єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині!” – його підтримали [12].

Як уже було сказано, Хмельницький був причетний до попередніх козацько-селянських виступів. Він усвідомлював причини їх поразки. Піднімаючи в Україні нову хвилю боротьби, варто було не допускати помилок його попередників. І він впорався з цим завданням. Б.Хмельницький зробив своїм союзником митрополита Сільвестра Косова.

Ризикуючи життям свого сина Тимофія та проявляючи непересічний талант дипломата, добивається союзу з татарами. Цей союз для України мав не стільки військову користь, скільки дипломатичну та психологічну. На думку гетьмана, поляки повинні були усвідомити: якщо з Україною Кримське ханство, значить з нею її патрон – Туреччина. Отже, на польську державу потрібно було навіяти жах, показати магнатам, що Україна виступила проти Речі Посполитої в коаліції держав, серед яких їх грізний і давній суперник – Оттоманська Порта.

Вже у перші дні української революції Богдан розумів, що війна з ляхами носитиме затяжний і важкий характер, що в цій боротьбі союз з Кримом носитиме меркантильно-кон’юнктурний характер. Він розумів, що Кримське ханство капризне, союз з ними непередбачливий і тимчасовий.

Стояло питання про обрання союзника більш стабільного, ближчого за духом та інтересами. Богдан розумів, що таким союзником може бути Росія, з якою у нас спільна історія, спільна економіка та культура.

Саме це змусило його на початку революції, у період найкращих успіхів та перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем, написати російському царю Олексію Михайловичу Романову листа й просити приєднатися до спільної боротьби проти Польщі, надати українцям допомогу як народу єдиновірному. Зокрема в листі гетьмана до російського царя 8 червня 1648 р. Зіновій-Богдан писав:

> ***“Бажали б ми собі самодержця господаря такого в своїй землі, як ваша царська вельможність православний християнський цар... У чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля Божа і поспішність твоя царська зараз, не гаючи часу, на панство [на поляків] те наступати, а ми з усім Військом Запорозьким прислужитися вашій царській вельможності готові, до чого з найнижчими услугами своїми якнайпи-***

> ***льніше себе віддаємо. А саме, якщо стане вашій царській величності чутно, що ляхи знову на нас схочуть наступати, у той же час чим швидше поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо"*** [13].

Та цього "швидкого поспіху", на який сподівалася українська старшина, не відбулося. Одні кажуть, що царизм хотів обезкровити Україну і Польщу їхніми ж руками і на цьому нагріти руки, навіть стати володарем Речі Посполитої. Інші – заперечують ці звинувачення. У зв'язку з цим:

По-перше, студенти повинні знати, що у 1648 р. по всій Росії прокотилася хвиля повстань російської черні. Події в Україні цар ототожнював з бунтами російських холопів, не зрозумів специфіки української революції, а тому й не поспішав 1648 р. з введенням до України російських військ.

По-друге, війна між Росією та Річчю Посполитою у 1632–1634 рр. закінчилася, посуті, поразкою Росії. Поляновський мир підтвердив умови Деулінського перемир'я 1618 р., за яким Росія втрачала на користь Польщі Чернігово-Сіверщину та Смоленщину, а також повинна була виконувати автоматичні союзницькі обов'язки. Заслуга Росії полягає в тому, що по відношенню до України вона проігнорувала їх.

По-третє, Польща, Туреччина та Крим застерігали Росію від втручання в україно-польські справи. Росія розуміла, що відкрита допомога Україні коштуватиме їй війни з Туреччиною, Польщею, Швецією та Кримом, що, як відомо, після 1954 р. підтвердилося. Одночасно слід зауважити, що з боку Росії на Україну у воєнні роки постачався хліб, козацька армія забезпечувалася гарматами, кіннотою, донськими загонами, живою худобою тощо. Україна постійно одержувала від Росії дипломатичну допомогу [14].

IV. Основні етапи революції

Думаю, можна погодитися з авторським колективом "Історії України" на чолі з В.А.Смолієм, який пропонує події 1648–1676 рр. згрупувати у 5 періодів:

> ***I. Лютий 1648 – червень 1652 рр.*** *Характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби. Витворено основи Української держави.*

> ***II. Червень 1652 – серпень 1657 рр.*** *Відзначається погіршенням геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені.*
>
> ***III. Вересень 1657 – червень 1663 рр.*** *Охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби. Започатковано розкол української держави на два гетьманства.*
>
> ***IV. Липень 1663 – червень 1668 рр.*** *Поділ Росією та Польщею України на дві частини. Відчайдушна боротьба українського народу за збереження єдності українських земель.*
>
> ***V. Липень 1668 – вересень 1676 рр.*** *Посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України. Поразка революції* [15].

Події 1648–1654 рр. припадають на згадані вище перші два періоди, які, в свою чергу, підлягають внутрішній класифікації:

І етап – 1648 рік. Протягом цього року відбулися переможні для українського народу повстання реєстрових козаків на Дніпрі поблизу Кам'яного Затона (24 квітня 1648 р.); перемога повстанського війська в битві під Жовтими Водами (5–6 травня 1648 р.); розгром козацькими військами і татарами головних сил польсько-шляхетського війська під Корсунем (15–16 травня 1648 р.); перемога селянсько-козацької армії під Пилявцями (13 вересня 1648 р.); облога повстанцями Львова та Замостя (26 вересня – 14 листопада 1648 р.), урочистий в'їзд Б. Хмельницького в Київ (23 грудня 1648 р.).

У кожній з битв спрацював військовий досвід гетьмана, його уміння досягати мети, використовувати розвідку, знання про ворога та його пересування, нав'язати бої на переправах, фактори раптовості та дезінформації. Саме цими особливостями характеризується битви **у 1648 р. під Жовтими Водами**, **Корсунем, Пилявцями та іншими населеними пунктами.** У 1648 р. Богдану пощастило повною мірою використати присутність татарського війська.

Можна з певністю сказати, що 1648 р. був тріумфом гетьманського військового генія, революційного злету українських народних мас, єднання українських соціально-класових сил, пробудження національної самосвідомості українського народу. Можливо, саме в цьому році українська сірома вперше повною мірою повірила у свої сили та щасливе майбутнє.

ІІ етап – 1649–1650 рр. На нашу думку, у цей час Б. Хмельницький приступив до розробки наріжних принципів української дер-

жавної ідеї, в основу якої було покладено об'єднання українців в одну державну родину в етнічних межах їх проживання з відокремленням від Польщі, оскільки, за висловом Б. Хмельницького, український народ короля не обирав; забезпечення спадкоємностей між Київською Руссю та новоствореною Українською державою [16].

В цей же рік у народі пришвидшується визрівання ідеї великої Батьківщини, в масах формується відчуття єдності та спільної мети. У 1649–1650 рр. були здійснені заходи адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. На початок 1650 р. було сформовано 16 полків (областей), завершилося творення державних ланок Козацької України. Старшинська рада перетворилася в головний орган державної влади, її рішення були обов'язковими навіть для гетьмана. Б.Хмельницький неухильно проводить курс на зосередження у своїх руках всієї повноти влади, встановлення дипломатичних зв'язків з молдавським господарем, формування власної зовнішньої політики, яка була б спрямована на підтримку зовнішнім світом України у її складних взаємовідносинах з Кримом, Польщею та Росією.

На цьому етапі відбулася Збаразько-зборівська кампанія (1649), яка, в результаті зради татар, завершилася укладанням Зборівської угоди, обмеженням до трьох воєводств козацької території (Київське, Чернігівське, Брацлавське) та 40 тисяч реєстрового війська. Отже, треба підкреслити: спроба створити соборну незалежність української держави зазнала невдачі. Гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацької української автономії у межах Речі Посполитої.

III етап – 1651–1653 рр. Це – один із найскладніших етапів боротьби народних мас під керівництвом Б.Хмельницького, оскільки злети і падіння у військових діях гетьмана завершилися прискореним прокладанням шляхів до Російського протекторату, до кардинального вирішення подальшої історичної долі українського народу.

Битва під містечком Берестечко (18–20 червня 1651 р.), в результаті повторної зради татар, закінчилася поразкою українського війська та вимушеним Білоцерківським договором (18 вересня 1651 р.), за яким козацькій державі було відведене одне (Київське) воєводство, а гетьману дозволялася тримати лише 20-тисячне реєстрове військо. Білоцерківський договір зводив нанівець автономію держави; польські пани одержали право повернутися до маєт-

ків, Хмельницький повинен був підкоритися польському коронному гетьману.

Одночасно слід підкреслити, що гетьман, йдучи на умови Білоцерківського договору, проявив далекосяжну мудрість: зберіг державно-територіальний плацдарм для подальшого накопичення військових сил, для перегрупування внутрішніх ресурсів, психологічної підготовки українського народу щодо необхідності подальшої боротьби.

Вже в наступному році український народ знайшов у собі сили взяти реванш за попередню поразку. У битві під Батогом 22–23 травня 1652 р. було вщент розгромлено польсько-шляхетську армію. Українська держава виборола фактичну незалежність, що створювала сприятливі умови для реалізації національної ідеї. Б.Хмельницький зумів здійснити ряд політичних та соціально-економічних заходів, які ліквідували польське фільварочно-панське землеволодіння, кріпацтво, створили умови для масового покозачення селянства.

Проте, у наступному 1653 р. Жванецька кампанія виявилася катастрофічною для України. Договір татар з поляками не передбачав для неї навіть обмеженої самостійності. Воєнно-політичний союз з ханством став фатальним для реалізації державної ідеї.

IV етап – 1654 р. У цей період відбулася знаменита Переяславська рада (8 січня 1654 р.), укладання українсько-російського договору, об'єднання України з Росією та розробка "Статтей Богдана Хмельницького", стверджених царем і Боярською думою, які визначили становище України у складі Росії.

V. Переяславська рада. Укладання українсько-російського договору

Підрахунки показують, що у пошуках дороги до возз'єднання з Росією Богдан Хмельницький зробив близько 30 спроб. З цією метою використовувалися впливові можливості українських старшин **С.Мужиловського, П.Тетері, С.Богдановича, Л.Капусти, Г.Яцкевича, К. Бурляя, російських бояр Б. Морозова, І. Милославського, Г.Пушкіна, А.Матвєєва, І.Фоміна, Б.Репніна-Оболенського, В.Бутурліна, Р.Стрешньова, патріархів Паїсія, Нікона** та ін.[17]

Розкриваючи цю проблему, варто вияснити питання: чому український уряд, спираючись на волевияв широких народних мас, у

виборі протектора надавав перевагу Росії? В.А.Смолій та В.С.Степанков переконливо зауважують, що ця обставина пояснюється "приналежністю до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної історичної долі за часів княжої Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови і культури, військово-політичною слабкістю Росії у порівнянні з Османською імперією, що давало надію на збереження української повнішої державної самостійності"[18].

В результаті тривалих переговорів російський цар Олексій Михайлович Романов 22 червня 1653 р. пише, нарешті, листа Хмельницькому, в якому зазначає, що він:

> ***"... Изволил вас (Україну – П.Г.) принять под нашу царского величества високую руку, яко да не будете врагом креста Хрестова...***
>
> ***А ратные наши люди по нашему царскому величества указу збираются и ко ополчению строятца. И для того послали мы, великий государь, к вам стольника нашего Фёдора Обракимовича Лодыженского, чтоб вам, гетьману, и всему Запорожскому войску, наша государская милость была ведома"[19].***

А через 3 місяці Земський собор Росії приймає також рішення про об'єднання України з Росією. Характерно, що в рішенні, уривки якого будуть процитовані нижче, наголошується, що ініціатива про приєднання до Росії витікає з України, що Б. Хмельницький від імені української спільноти тривалий час просить Олексія Михайловича, щоб він "над ними змелосердився і велів їх прийняти під свою государеву високу руку"[20].

Для втілення в життя позитивного рішення Земського Собору до України прибув боярин В.Бутурлін. Переговори на місці ледь не зірвалися через відмову російського посольства присягнути від імені царя в тому, що Росія не віддасть українців польському королю й не порушить їхніх прав та вольностей. Як зазначають дослідники, "лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможність власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на однобічну присягу цареві як протектору"[21].

> *Самовидець свідчить:*
>
> ***"Року 1654... скликав гетьман Хмельницький в Переяславі всіх полковників, сотників і отаманів і сам приїхав у Переяслав... і***

там рада була, на якій стояли усі полковники і сотники з товариством, що при них було, згодилися бути під високодержавною його величності рукою, не бажаючи вже більше жодним способом бути підданими королеві польському і давнім панам, ані теж приймати до себе татар; про що на цій раді в тому місяці січні і присягу приніс гетьман Хмельницький зо всіма полковниками, сотниками і отаманською і старшиною військовою...

І зараз по всіх полках розіслали стольників в супроводі козаків, щоб як козаки, так і війти з усім суспільством присягу принесли... Що по всій Україні весь народ з охотою це зробив. А боярин і дворецький Василь Васильович Бутурлін повернувся до Москви до його царської величності. і чимала радість між народом сталася" [22].

Можна з певністю сказати, що на цей крок Богдан пішов тому, що, мабуть, більше інших розумів, що в разі відмови Україні загрожувала війна на два фронти проти Речі Посполитої та Криму, яка привела б до подальшої катастрофи та розчленування українських земель, або й до цілковитого знищення українського етносу.

Настав час познайомити студентів зі змістом "Березневих статей" Б.Хмельницького. Цей документ датується 21 березня 1654 р. Він є свідченням збереження Росією за Україною основ її державності, витворених нею форм правління й устрою інституцій політичної влади, території, суду і судочинства, армії (60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу тощо. Вимоги Б. Хмельницького викладені в 11 статтях, в кінці кожної з яких канцеляристами записане ставлення до цих вимог Олексія Михайловича[23].

Залишається відкритим питання оригіналу статей гетьмана. Те, що збереглося для нащадків, нагадує відомчу компіляцію. Та не дивлячись на його форму, документ свідчив про конфедеративний союз Росії й України. В ньому, як у дзеркалі, відображена юридична форма відокремлення України від Польщі.

В статтях Росія визнавала внутрішньополітичний суверенітет України, її соціально-політичний та економічний статус, що склався в процесі визвольної війни. Статті давали можливість Україні довести визвольну війну до переможного кінця, завершити формування великої національної держави. Цей документ був правовою основою майбутніх поколінь України в їх боротьбі за суверенітет своєї держави [24].

?📖 *VII. Запитання та завдання*

1. Назвіть причини української революції у релігійній, національно-політичній, соціально-економічній та психологічній сферах.

2. Проаналізуйте події 1648 р. Що в них було спільного?

3. Назвіть періодизацію визвольної війни 1648–1654 рр.

4. Коли простежується зародження ідей автономізму? Що ви знаєте про розробку Б.Хмельницьким принципів української державної ідеї.

5. Дайте характеристику державних інституцій гетьманської держави Б. Хмельницького.

6. Дайте характеристику рішень Переяславської ради 1654 р. Ваше до них ставлення ?

7. В яких документах закріплено українсько-російський союз? Як ви оцінюєте "Березневі статті" Б.Хмельницького?

8. Підготуйте реферат на тему: "Міжнародні зв'язки Б.Хмельницького в ході визвольної війни 1648–1654 рр."

VII. Джерела та література

1. ***Бойко О. Д.*** Історія України // Посібник для студентів вищих учбових закладів. – К., 1999. – С. 126.

2. ***Апанович О.М.*** Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993; ***Борисенко В.Й., Заремба С.З.*** Україна козацька. – К., 1993; ***Брайчевський М.Ю.*** Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції // Україна. – 1991. – № 16–17; ***Грушевський М.С.*** Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991–1996; ***Голобуцький В. О.*** Запорозьке козацтво. – К., 1994; ***його ж:*** Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962; ***Крип'якевич І.П.*** Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; ***Касименко О.К.*** Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. – К., 1954***; його ж:*** Російсько-українські взаємовідносини (1648-поч. 1654). – К., 1955; ***Липинський В.*** Україна на переломі (1657–1659) // Твори: В 3 т. Репринтне відтворення. – Філадельфія, 1990. – Т. 3; ***Мицик Ю.А.*** Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; ***Смолій В. А., Степанков В.С.*** Богдан Хмельницький. – К., 1995; ***їх же:*** Українська державна ідея. – К., 1997; ***Шевченко Ф.П.*** Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959; ***Ше-***

вчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999; ***Яворницький Д.І.*** Історія Запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2.

3. Історія Української РСР: У 8 т., 9 кн. – К., 1979. – Т. 2. – С. 71–72.

4. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. ***В.А.Смолія***. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 77–113; ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 179–254; ***Бойко О.Д.*** Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 126–153.

5. ***Горишівський І.П.*** *(Крип'якевич І.П.*). Під проводом Хмельницького. – Львів, 1933. – 127 с.; ***Голубець М.*** Жовті Води: Іст. роман. – Львів, 1937. – 256 с.; ***Загребельний П. Я.*** Богдан (сповідь у слові): Роман. – К., 1983. – 511 с.; ***Качура Я.*** Іван Богун: Іст. повість. – К., 1940. – 99 с.; ***Кащенко А.*** Під Корсунем: Іст. повість. – Січеслав, 1919. – 120 с.; ***Куликовський В.М.*** Максим Кривоніс: Іст. роман. – К., 1983. – 240 с.; ***Ле Іван.*** Хмельницький: Іст. повість. – К., 1965. – Кн. 1. – 491 с.; ***Нечуй-Левицький І.С.*** Князь Єремія Вишневецький: Іст. повість. – Х., 1932. – 372 с.; ***Нечуй-Левицький І.С.*** Гетьман Виговський: Іст. повість. – Львів, 1900. – 340 с.; ***Соколовський Д.*** Богун. Іст. роман з часів Хмельницького. – К., 1964. – 397 с.; ***Старицкий М.*** Перед бурей; Буря; У пристани. Исторические романы из времени Хмельницкого // Михайло Старицький. Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т. 5. – Кн. 1. – 722 с.; Кн. 2. – 529 с.; Кн. 3. – 639 с.; ***Хоткевич. Г.*** Богдан Хмельницький: Тетралогія // Гнат Хоткевич. Твори: У 8 т. – Х., 1929. – Т. 6; ***Чайковський А.*** Полковник Михайло Кричевський. Іст. повість із XVII віку. – Львів, 1935. – 187 с.

5а. ***Боплан Г.*** Опис України // Історія України. Хрестоматія: У 2-х частинах. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 112.

6. ***Рибалка І. К.*** Історія України. – Харків, 1995. – Ч. 1. – С. 128–129.

7. Ординація 1638 р. Війська Запорозького, заведено польським урядом // Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 119.

8. ***Рибалка І. К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 129–130.

9. Історія України: Навчальний посібник / Під загальною редакцією ***В. А. Смолія***. – К., 1997. – С. 77.

10. Історія України в особах IX-XVIII ст. / ***В.Замлинський*** та ін. – К., 1993. – С. 296.

11. Там само. – С. 297.

12. Там само. – С. 298.

13. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 47-48; Історія України. Хрестоматія: У 2 ч.. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 141.

14. ***Шевченко Ф.П.*** Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.

15. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. ***В.А.Смолія***. – К., 1997. – С. 81.

16. ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Названа праця. – С. 92–98.

17. ***Голобуцький В.А.*** Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.; ***Касименко О.К.*** Російсько-українські взаємовідносини (1648 – поч. 1654). – К., 1955. – 428 с.

18. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. ***В.А.Смолія***. – К., 1997. – С. 91.

19. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 323.

20. Там само. – С. 406–407, 413–414; Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 292–293.

21. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. ***В.А.Смолія***. – К., 1997. – С. 91.

22. Літопис Самовидця. – К., 1878. – С. 35–36 // Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 295–296.

23. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 561–563.

24. ***Чернявський М.*** Переяславська умова і "Статті Б.Хмельницького" // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 5–55; ***Яковлів А.*** Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем // Там само. – С. 91–156; ***Оглоблін О.*** Українсько-московська угода 1654 // Там само. – С. 156–221; Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. VI.

Лекція № 12. Загострення соціально-політичних протиріч в Україні після смерті Б. Хмельницького. Громадянська війна (1654–1663 рр.)

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Події 1654–1657 рр. Встановлення спадкоємного. Смерть Б.Хмельницького.
3. Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики І.Виговського.
4. Прихід до влади Ю.Хмельницького та укладення Переяславського договору.
5. Розвиток громадянської війни в 1661–1663 рр. та її політичні наслідки.
6. Запитання та завдання.
7. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Важливість порушеної теми полягає в тому, що соціально-економічні та політичні зміни у перші роки національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) позначилися, передусім, на становищі та поведінці усіх прошарків українського народу. Українське козацтво, наприклад, перетворилося на привілейований стан суспільства, його старшина розширила джерела її формування та соціально-політичний статус. Посилилась роль православного духовенства, а православна церква в очах українського населення стала надійним оплотом усього національного, українського. У запеклій боротьбі селянство завоювало особисту свободу й право земельної власності. У ході війни стались значні зміни у структурі, соціально-економічній та політичній вагомості найбагатшої частини міщанства – купецтва.

Словом, українська спільнота набрала оновленого вигляду, прагнула за всяку ціну довести боротьбу з Річчю Посполитою до переможного кінця, використовуючи для цього нові союзно-політичні блоки, поява яких проходила у складний міжнародний обстановці та важких родових муках.

Цей період багатий на складні різновекторні історичні повороти. Дослідження причин тогочасних чвар в українському суспільстві, аналіз процесів, які обумовили в його середовищі громадянську війну, виникнення протиріч між Україною і Росією хвилює дослідників і сьогодні. Тим більше, що саме цей період привів до руїни створеного Хмельницьким нового українського суспільства.

Для висвітлення теми ми спиралися на такі джерела, як: ***"Жалувану грамоту царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей"*** *(27 березня 1654 р.)*[1]*;* ***Листи Б. Хмельницького до князя Трансильванії Юрія Ракоці*** *(від 22 березня, 31 грудня 1656, та 26 січня 1657 р.)*[2]*,* ***шведському королю Карлу Густаву*** *(16 листопада 1656 р.)*[3]*;* ***"Гадяцький трактат" Івана Виговського"***[4]*;* ***"Переяславські статті", схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького*** *(17 жовтня 1659 р.)*[5]*;* ***"Московські статті", схвалені царським урядом під час перебування в Москві І.Брюховецького*** *(22 жовтня 1665 р.)*[6]*;* ***Літопис С. Величка*** та інші.

У згаданих вище джерелах дослідники помітять, що найголовнішим для російського царя було утримання України в рамках "царської волі і в слухняності навіки". Та історична дійсність розвивалася за іншим сценарієм. Помисли російського уряду не завжди залежали від волі царів.

Якщо хтось із тогочасних українських провідників свою зовнішню і внутрішню політику відмежовував від Москви, то це робилося насамперед, тому, що багато російських політиків забували обіцянку одного із авторів возз'єднання – Олексія Михайловича: **"Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому перебувати... у своїх попередніх правах і привілеях і в усіх статтях"**[7]. Грубе порушення цієї обіцянки збурювало українське суспільство, примушувало його змінювати вектор своєї зовнішньої політики, шукати альтернативних союзних комбінацій.

Заслуговують на увагу наукові праці з цих проблем таких дослідників, як: ***О.Апанович, В.Герасимчука, В.Голобуцького, М.Грушевського, К.Гуслистого, С.Наріжного, О.Оглобліна, М.Петровського, М.Стадника, Ф.Шевченка*** та ін.[8] У працях згаданих дослідників порушуються питання про соціально-політичні процеси в Україні після Переяславської угоди, воєнні успіхи й перші непорозуміння України з Росією, пошуки нового союзника і загострення відносин з Росією, смерть Б.Хмельницького й боротьбу І.Виговського за зміцнення своєї влади та відрив України від Росії, обрання гетьманом Юрія Хмельницького, розкол України в 60-х рр. тощо.

Одночасно слід зазначити, що події другої половини 50- у 60-х рр. знайшли відображення у художньо-історичній літературі. Зокрема, цікавими історичними подіями тих буремних років просякнуті романи та повісті ***Г.Бабенка, В.Будзиновського, Б.Загорулько, В.Куликовського, П.Куліша, І.Нечуй-Левицького, З.Тулуб*** та багатьох інших[9]. На основі багатьох історичних джерел письменники досить правдиво і яскраво показали боротьбу козацької України проти оскаженілої магнатської Польщі, схильних до грабунків, взяття ясиру кримських татар, порушника своїх обіцянок Росії. Історичні постаті **І.Виговського, Ю.Хмельницького**, **І.Брюховецького, П.Дорошенка** виписані авторами в основному правдиво, з їх сильними і слабкими рисами характеру. Використання художньо-історичної літератури допоможе викладачам і студентам усвідомити тогочасну епоху, відчути життя і діяльність гетьманів, козацької старшини свободолюбного українського народу.

ІІ. Події 1654–1657 рр. Смерть Б. Хмельницького

Возз'єднання України з Росією, як зауважує відомий в Україні вчений-історик В.Й.Борисенко, змінило "розстановку політичних сил в Європі. На політичному горизонті з'явилася коаліція двох держав, здатних на рівних протистояти будь-якому супротивнику". Додамо, що колишній союзник України Кримське ханство пішло на зближення з Річчю Посполитою, що значно ускладнило геополітичне становище козацької держави [10].

Дослідники правильно зауважують, що після так званого "возз'єднання" над союзниками нависла небезпека війни з Польщею. Швецією, Туреччиною та Кримським ханством. Не дивлячись

на це, Росія взяла на себе основний тягар війни, ввійшла у смугу затяжних воєн із згаданими вище державами, потягнувши за собою і Україну [11].

Уявляється, що саме зараз необхідно дати аналіз військових подій, які провів Б.Хмельницький в останні роки свого гетьманування. Очевидно, варто пригадати спільну боротьбу російських та 20-тисячного українського козацького військ під керівництвом наказного гетьмана, брата останньої дружини Б.Хмельницького Івана Золотаренка у Білорусії. Треба підкреслити, що білоруси тепло ставилися до українського козацтва, перейняли його звичаї, недолюблювали росіян за імперське поводження в цьому краї. Шкода, що під час цього білоруського походу у 1655 р. загинув згаданий вище легендарний наказний гетьман. Його похід продовжував інший родич Богдана – полковник Іван Нечай.

Одночасно необхідно нагадати про драму, яка сталася на українському Поділлі осінню 1654 р. 30-тисячна польська армія Саніслава Потоцького повсюдно зустрічала запеклий опір населення. Коли в містечку Буш на Брацлавщині більшість козаків загинула, оборону рідного міста очолила вдова сотника Зависного Олена. У безвихідних обставинах, щоб не здати ворогам рідне місто, ця мужня жінка висадила у повітря себе і пороховий погріб.

В цей час під Уманню під керівництвом Б.Хмельницького та І.Богуна козаки “не стільки стрільбою, як голоблями поляків били”. Не менш жорстокі бої у 1655 р. були під Львовом, де російсько-українські союзницькі війська нанесли нищівний удар відбірним частинам Польщі. Хмельницький радів з того, що, нарешті, пощастило визволити всі етнічні землі України і йому самому стати “господарем всієї Руської Землі. ”

Наляканий могутністю козацьких військ в листопаді 1655 р. Кримський хан вимушений був з Україною підписати взаємовигідний мирний договір, за яким татари обіцяли не допомагати більше Польщі у війні з Україною й не виступати проти Росії.

Тут варто підкреслити, що Б.Хмельницький, як далекосяжний політик, перемогу над Польщею вирішив закріпити й по дипломатичних каналах. У нього склалися гарні партнерські стосунки зі Швецією, Молдавією, Валахією і Трансільванією. З деякими із них (наприклад Трансільванією) було укладено союзницький договір. Посуті, у 1656 р. Україна вживалася у коаліцію держав, одна з яких

(Швеція) перебувала у стані війни з Росією. Саме ця обставина обумовила те, що в жовтні 1656 р. ледве не відбулося розриву українсько-російських зв'язків.

Цей розрив був обумовлений обурливим для України Віленським перемир'ям (жовтень 1656 р.) між Росією і Польщею, за яким згадані держави вступали в союз, оголошували війну Швеції, не врахували при цьому інтересів України, яка знаходилася із нею в дружніх стосунках. Віленське перемир'я було яскравим проявом імперських амбіцій Росії щодо України. Гетьману Б.Хмельницькому російський цар дав зрозуміти, що з тих привілеїв, які він йому обіцяв, Україна має право лише на один – захищати інтереси Росії, обслуговувати її зовнішню політику, яка вже тоді носила характер повзучої агресивності.

Проявляючи характер, Б.Хмельницький, опираючись на його союз з Трансільванським князем Юрієм Ракоцією, посилає йому на допомогу 20-тисячне козацьке військо київського полковника Антона Ждановича.

Разом зі Швецією, Трансільванією козацькі частина завдають Польщі розгромного удару. Саме в цей момент (грудень 1654 р.) ніколи позиції української держави не були такими сильними й визнаними місцевою владою. Б. Хмельницький ставив перед собою завдання "отримати всю Україну між Віслою та Путивлем ".

Сусідні з Польщею держави не хотіли політичної рівноваги в Європі. Рятувати Польщу кинулися Австрія та Данія. Треба віддати належне польській спільноті: вона знайшла у цю важку для неї годину у собі додаткові внутрішні сили, вручила долю свого спасіння талановитому полководцю Стефану Чарнецькому. Трансільвансько-українські війська, зазнаючи поразки, змушені були відступати з Польщі. Польща повстала з попелу, а Україна зазнала чергової невдачі.

У внутрішньополітичному житті Б. Хмельницький добився утвердження спадкоємності гетьманату, як форми управління, своєї особистої влади. Про це яскраво свідчить навіть титул, який він собі присвоїв: "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких", а також рішення Корсунської ради (квітень 1657 р.), на якій його син Юрій був обраний наступником гетьманської посади.

Однак варто зауважити, що ця нова форма правління "не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в суспільстві; вона трималася в основному на титанічній постаті Великого гетьмана та вузькому колі його однодумців"[12]. Більше того, започаткований

Хмельницьким принцип престолонаслідування порушив старий козачий звичай виборності гетьмана.

Але на більше в хворого гетьмана не вистачило сил. 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер у Чигирині.

> ***25 серпня його тіло було перевезено до Суботова й поховано в Іллінській церкві поруч з могилою сина Тимоша. Відійшов у небуття геніальний син українського народу, який втілював у життя споконвічні сподівання людей на волю, добро й державну самостійність. Богдан Хмельницький заклав фундамент величної споруди – Української держави, а завершити її мали нащадки та однодумці [13]. Ці мудрі висновки належать професору В.Й.Борисенку, до яких важко щось додати. Хіба, можливо, те що великий смуток був у серцях людей. Ця всенародна скорбота передана у щирих словах народної думи:***
>
> **То не чорні хмари ясне сонце заступали,**
> **То не буйні вітри в темнім лузі бушували.**
> **Козаки Хмельницького ховали,**
> **Батька свого оплакали.**

Україна, народні маси, сумуючи за Богданом, знали, що його життя і справи були віддані боротьбі за єдність і самостійність держави. Це забезпечило йому видатне місце не тільки у вітчизняній, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків. Вони ніколи не забудуть, що:

> ***Б.Хмельницький зумів об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення. Він зумів спрямувати енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності. Хмельницький вперше зробив спробу розробити наріжні принципи національної державної ідеї. Гнучкість його соціально-економічної політики обумовила класову стабільність, не допустила вибуху громадянської війни на перших етапах творення української держави. Богданові пощастило приборкати охлократичну стихію, здатність українського середовища до отаманства. Та найбільше виявився талант Хмельницького як воєначальника, військового стратега, творця національних збройних сил, новатора військової справи. Його тонкий дипломатичний талант дозволив забезпечити прорив на шляху до міжнародного визнання козацької України [14].***

ІІІ. Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики І. Виговського

Розв'язуючи цю проблему, варто трохи повернутися назад і прояснити обставини "престолонаступництва" українського гетьмана. Як уже було сказано, на раді у Чигирині незадовго до смерті Б. Хмельницького наступником гетьмана було призначено його 16-річного сина Юрія. Об'єктивно Ю.Хмельницький, як спадкоємець величезних заслуг засновника династії, в очах різних прошарків населення міг відіграти роль символу соборності України.

Дослідник тогочасних історичних подій професор О.І.Путро, на нашу думку, правильно зауважує "що подібне рішення не враховувало реалій життя. Занадто вже молодим, та й досить посередніх здібностей був Юрій Хмельницький, аби стати на чолі держави й козацького війська". До того ж у старшинських колах виникло незадоволення подібним рішенням [15].

У цій складній історичній ситуації Україні на посаду гетьмана потрібна була вольова, мудра людина, з високим авторитетом серед широких верств населення та військовим талантом. Цим вимогам, можливо, найбільше відповідав генеральний писар Іван Виговський.

> ***Іван Остапович Виговський походив із дрібного, але старовинного українського шляхетського православного роду. Закінчив Києво-Могилянську академію. Напередодні визвольної війни служив у Києві секретарем канцелярії польської адміністрації. Саме тоді він познайомився з чигиринським сотником Б. Хмельницьким. На початку визвольної війни, за однією із версій, під Жовтими Водами у травні 1648 р. потрапив у полон до татар і був викуплений звідти Б.Хмельницьким шляхом обміну на коня. Незабаром І.Виговський стає одним з найближчих соратників гетьмана, обійнявши посаду генерального військового писаря, на якій незмінно перебував 9 років. Зважаючи на складні політичні обставини, І.Виговський зумів переконати Ю.Хмельницького зректися гетьманства, а старшину – обрати його на цю посаду [16].***

І.Виговський спочатку дотримувався політичного курсу Хмельницького. Він, як і його попередник, уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з польським і шведським послами, дає згоду на укладення з Швецією Корсунської угоди (16 жовтня 1657 р.).

У цій обстановці Росія посилює свою військову присутність в Україні, накачує свої військові м'язи. Всупереч домовленостям 1654 р. в Україну направляються армії князя Ромодановського та боярина Трубецького. При їх допомозі Росія щодо України обирає тактику погроз та неприкритого тиску, розпалювання чвар між українською старшиною та гетьманом, запорозькими козаками та українською адміністрацією. Зокрема, Росія стала покровителем виступів проти Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря, отамана Коша Запорозького Якова Барабаша. Цим самим Росія сприяла роздмухуванню вогнища міжусобиць та розпалу громадянської війни, що й стало однією з причин руїни Української держави.

Варто підкреслити також, що цьому сприяла суперечлива і недосконала внутрішня політика Виговського. Стаючи гетьманом, він думав вирішити всі внутрішні негаразди силою влади, грізним окриком, придушенням непокірних. Беручи булаву, він заявив: ***"Ся булава доброму на ласку, а злому на користь. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може"***[17]**.** З перших кроків свого гетьманування Виговський почав відверто нехтувати традиційними "свободами і вольностями" городового й запорозького козацтва. Змістив з посади отамана Коша Запорозького, заборонив ловити рибу в річках, продавати вино, розширив практику оренд і збільшення поборів. Здійснюється необачна спроба відновити шляхетське землеволодіння на терені Полтавського і Миргородського полків.

Став охоче залучати російські війська до придушення повстань і цим самим створив сприятливі умови для реалізації Москвою планів обмеження суверенітету козацької України та її перетворення в автономну частину імперії. Щоб покарати непокірних полтавчан, Виговський влітку 1658 р. організував похід на Лівобережну Україну. В союзі з найнятими сербами та запрошеними татарами вірні Виговському полки в червні 1658 р. нанесли нищівний удар військам полтавського полковника Мартина Пушкаря та отамана Коша Запорозького Якова Барабаша.

Війська Виговського і він сам, як гетьман, проявили жорстокість до переможених. Під Полтавою був убитий союзник Росії М.Пушкар, дивом врятувався Я.Барабаш, загинуло понад 50 тис. чоловік, ще більше попало в полон до татар. Союзники Виговського татари затіяли безчинства, масові вбивства та пограбування. Обу-

рення Виговським проникло навіть в середовище його прибічників. Незрозумілим для них був штурм Києва, де були російські війська.

Стало ясно, що Виговський спалює після себе мости, які відкривали дорогу на Москву. Його найближчі радники (Юрій Немирич та ін.) стали схиляти Виговського до українсько-польського зближення. У зв'язку із цим наприкінці літа 1658 р. він робить цілковиту ставку на Річ Посполиту. 5 липня його прибічниками розробляється проект угоди з Польщею, який ліг в основу **Гадяцького договору** і був затверджений на козацькій раді **16 вересня 1658 р.**

Розробляючи основи договору, українська сторона добивалася визнання польським урядом створення на всіх етнічних українських землях Великого князівства руського й надання йому таких же прав, як і Великому князівству литовському. Висувалися й інші пропозиції загальнодержавного значення. Однак більшість із них польська сторона відхилила або прийняла значно урізаними. В остаточному варіанті підписана 6 вересня у Гадячі угода проголошувала, що Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Наведені нижче уривки Гадяцької угоди розповідають про становище України у так званій майбутній україно-польсько-литовській федерації:

> ***"... А що в спільний вітчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського Мстиславичем, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті...***
>
> ***... У київському воєводстві сенаторські достойності не мають даватися тільки шляхті грецької віри... у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри, має заступати сенатор римської віри... Академію Київську дозволяє його королівська милість... аби в тій академії не було жодних сект... Його королівська милість... дозволяють також другу академію там, де побачать її пристойне місце...***
>
> ***... Війська Запорозького має бути шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі...***
>
> ***... Кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобіліто-***

вано з наданням усіляких шляхетських вольностей... з кожного полку могло бути сто нобілітованих.

А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посилці коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ. Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне обрання гетьмана... А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і побутових, повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначать...” [19]

Аналіз цього документа свідчить, що він своєю основою схожий на Зборівську угоду 1649 р. Співставлення Гадяцького польсько-українського пакту зі “Статтями Богдана Хмельницького” дають підставу дійти висновку, що угода 1658 р. охоплює більш широкий спектр державних проблем. ***“Посуті, – зауважує О.І.Путро в статті “Іван Виговський”, – передбачалося створення федеративної держави під верховною владою короля, у виборі якого мали брати участь на однакових умовах усі три народи. Велике князівство Руське одержувало право внутрішнього самоуправління, згідно якого в державі діяли три види влади: законодавча (рада депутатів, тобто парламент), виконавча (гетьман) і судова. Усе діловодство в державних установах мало вестися українською мовою. Україна продовжувала карбувати власну монету й утримувати військо, що підлягало гетьманові. Особливе місце у Гадяцькій угоді займали конфесійні питання. Після палких дебатів з польськими послами було прийняте рішення, що унія навіки скасовується не тільки на території України, а й у всій федерації. Усі церкви, що їх свого часу позахоплювали католики й уніати, мали бути повернені православним. Вищому православному духовенству (митрополиту й п’яти єпископам) надавалися в сенаті рівні права з католицькими єпископами. Гадяцькі статті підтверджували високий авторитет України у царині освіти... Очевидним є те, що в разі вступу в силу Гадяцьких “пактів” (в даній редакції) Україна досягла б якісно нового рівня державності, остаточно прилучившись до європейської цивілізації ”*** [20].

Важко не погодитися з автором. Гадяцький договір, дійсно, істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій й судову систему козацької України. Одночасно "пакт" Виговського є яскравим свідченням його відмови від ідеї соборності України та її незалежності. Втілення згаданого договору в життя ліквідувало б витворену в ході революції модель соціально-економічних відносин й відтворило б стару, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби. Так воно й сталося.

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень.

"Козацька старшина, у свою чергу, – зазначає В.Й.Борисенко у своєму "Курсі української історії", – звернулася до європейської громадськості зі спеціальним маніфестом, де виклала основні причині зміни зовнішньополітичного курсу України. Росія звинувачувалася (і цілком справедливо – П.Г.) у невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, уведенні в Київ гарнізону, підтримці "бунтів" проти гетьмана, намаганні знищити Військо Запорізьке тощо"[21].

Умови Гадяцької угоди польський сейм піддав кардинальному редагуванню. Була урізана козацька територія, скорочено число реєстрових козаків до 30 тис., захищені інтереси уніатської церкви, розширені права польської феодальної шляхти тощо. Все це остаточно підірвало авторитет Виговського.

Тим часом Росія перейшла в наступ. Пограбувавши Україну, татари відступили до Криму. Невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією. А Виговський, сіючи помилку за помилкою, затіяв чергову хвилю терору, який породив антигетьманський рух. Повстанці разом з російськими військами розгромили урядові залоги, вбили натхненника Гадяцької угоди Ю. Немирича та інших однодумців Виговського.

Опозиційні сили групувалися навколо Ю.Хмельницького. Тут провідну роль відігравали полковники І.Богун, П.Дорошенко, І.Сірко та інші. На Чорній раді біля Фастова 24 вересня 1659 р. гетьманом України було обрано 18-літнього Хмельниченка. Рятуючи життя, Виговський, склавши гетьманські клейноди, втік до польського табору А.Потоцького.

Дворічне гетьманування І.Виговського позначилося загостренням соціально-політичної боротьби. Дослідники В.Смолій та В.Степанков зауважують, що ця боротьба "переросла в громадянську війну". Трагедія цього досвідченого, не позбавленого таланту державного діяча, полягала в тому, що він не бачив перспективи розвитку України як суверенної держави і, як справедливо відзначив І.Крип'якевич, знехтував здобутками національної революції й намагався "створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі"[22].

IV. Прихід до влади Ю. Хмельницького та укладення Переяславського договору

Вище було сказано, що 24 вересня під Фастовом Чорна рада обрала Ю.Хмельницького гетьманом. Більш детально про життєвий шлях Ю.Хмельницького висвітлено в посібнику для студентів вищих учбових закладів О.Д.Бойка "Історія України" (К., 1999. – 143 с.).

З перших днів перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання. Українська старшина хотіла бачити в ньому гідного продовжувача справи свого батька. Вона сподівалася, що Ю. Хмельницький припинить громадянську війну, пом'якшить соціальне напруження, покладе край охлократичним вибухам "черні", олігархічній сваволі окремих старшинських угрупувань. Старшина надіялася, що гетьман, не дивлячись на молодість, зуміє запобігти загрозі розпаду України на Лівобережну, Правобережну та Запорожжя, досягне суверенітету та об'єднання етнічно українських земель у межах держави.

Українська спільнота чекала від гетьмана зрушення в зовнішньополітичній ситуації. Йому потрібно було знайти порозуміння з Москвою, оскільки остання вела за собою значну частину козацтва Лівобережної України. Водночас розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та її союзником – Кримським ханством. У цій складній ситуації Ю.Хмельницький вирішив діяти обережно, граючи на суперечностях Москви і Польщі.

Передусім йому потрібно було укласти новий договір з Росією. Старшина запропонувала проект взаємовідносин, який передбачав суверенітет України в її конфедеративному зв'язку з Росією. Було

окреслено територіальні кордони України, умови перебування російського війська в Україні, надання Україні права зовнішньополітичної діяльності тощо.

Одначе російський воєвода А.Трубецький, зважаючи на втрату українською стороною оригіналу договору 1654 р., відхилив проект української сторони і домігся ухвалення 27 жовтня 1659 р. нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. та додаткових статей.

> ***"... 4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, і полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомагати... а коли б без гетьманського відома хто пішов самовільно, і тих карати на смерть...***
>
> ***5. Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути в своїх царської величності... містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Браславлі, в Умані своїм царської величності воєводам з ратними людьми...***
>
> ***7.... Самим самостійно гетьмана без угоди царської величності не змінювати, також і гетьману без ради і без ухвали усього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати...***
>
> ***12.... Гетьману, і начальним людям, без указу великого государя, його царської величності... не повинен гетьман на горло карати, без посланого на суд від царської величності. А ця стаття учинена для того, що зрадник Івашка Виговський багатьох полковників і начальних людей і козаків, які вірно служили царській величності, несправедливо смертю карав...***
>
> ***17. Щоб у всіх містах з войтів, з бурмистрів, з міщан корми і підводи одержувати тим людям, які надсилатимуться від Великого Государя до гетьмана Війська Запорозького... для государевих яких справ..."*** [23]

Наведені вище уривки свідчать про те, що Переяславський договір 1659 р. переносив характер українсько-московських відносин із сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Росії. Козацька Україна позбавлялися права без дозволу царя переобирати гетьмана.

Гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Україні заборонили зносини з іншими державами. Росія, узаконюю-

чи широку військову присутність в Україні, посуті розв'язала собі руки для втручання у внутрішні справи гетьманату тощо. Безперечно, що подібний документ викликав обурення навіть у тієї старшини, яка дотримувалася проросійської орієнтації.

Очевидно, саме цей фактор вплинув на характер перебігу військових дій 1660 р. Російське військо воєводи Василя Шереметьєва (20 тис. воїнів) та козацькі полки на Правобережжі після зустрічі з польською та татарською арміями відступили до Чуднова на р. Тетерів, де одержали катастрофічну поразку. Вона прискорила переговори Ю.Хмельницького з польським урядом про політичну переорієнтацію.

Порадившись з Київським митрополитом ***Діонісієм Балабаном, полковниками Григорієм Лісницьким, Григорієм Гуляницьким та іншими, Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав Слободищенський трактат,*** за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Україна фактично позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньополітичних зносин і мала подавати Польщі військову допомогу в її боротьбі з різними противниками.

В.Й.Борисенко робить висновок, що з "підписанням Слободищенського трактату завершилася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі"[24]. Слід, однак, зауважити, що після Слободищенського трактату соціально-політична боротьба набрала ще більшої гостроти. Більшість Лівобережного козацтва та іншої старшини одразу ж виступили проти укладеного договору й почала відмовлятися визнавати владу Ю.Хмельницького.

Розташовані на Правобережжі України польські війська безжально грабували місцеве населення, вимагали повернення шляхті відібраних раніше маєтків та землі, що викликало тут масове незадоволення політикою гетьманського уряду. Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю.Хмельницький робить першу спробу позбутися гетьманської булави на Корсуньській раді (21 листопада 1660 р.).

V. Розвиток громадянської війни в 1661–1663 рр. та її політичні наслідки

Аналіз ситуації, що склалася в Україні після Слободищенського трактату (17 жовтня 1660 р.), дає підстави дійти висновку: Україна опинилася на грані розколу за територіальною ознакою. Переяс-

лавський полковник Я.Сомко, отаман Коша Запорозького І.Брюховецький та Ніжинський полковник В.Золотаренко включилися у боротьбу за гетьманську булаву.

Водночас загострюється й соціальна боротьба. Старшина стала на шлях величезного зловживання, що привело до появи так званого кримінального процесу феодалізації. Цю обставину уміло використовував І. Брюховецький, створюючи навколо себе славу найрішучішого борця за козацькі права і вольності.

На Правобережній Україні польська шляхта розпочала активне повернення втраченої дореволюційної власності. Польський уряд присікав всякі спроби Ю.Хмельницького вчиняти цьому спротив, заставляв його відміняти рішення, які були спрямовані проти шляхетських володінь. Вчинена Ю.Хмельницьким спроба у 1661 р. відновити на Лівобережжі владу зазнала невдачі й прискорила наміри представників з його оточення поборотися за владу. В числі найреальніших претендентів на булаву гетьмана Правобережжя був І.Виговський, який виношував задум створити незалежну Україну під протекторатом Порти. Розраховували на успіх М.Ханенко, П.Дорошенко, П.Тетеря, який переміг завдяки підтримці татар.

На Лівобережній Україні у 1662 р. Я.Сомко у Козельці на старшинській раді домагається проголошення себе "повним гетьманом", та Москва не визнала цього рішення. Їй необхідний був більш надійний васал. У зв'язку з цим Москва дає згоду на проведення під наглядом постійного воєводи князя Д.Вєликогагіна Чорної ради у Ніжині (27–28 червня 1663 р.). Більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом "демократа" І.Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а потім і страчені.

Отже, як бачимо, громадянська війна в Україні у 1658–1663 рр. мала сумні наслідки: створені умови для поділу України між Московією та Річчю Посполитою, погіршено соціально-економічне становище народних мас, породжено перманентну політичну боротьбу, яка призвела до втрати державної соборності.

?📖 *VII. Запитання та завдання*

1. Як ви відноситеся до спроби Б.Хмельницького встановити спадкоємний гетьманат?

2. Як ви оцінюєте історичне значення діяльності Б.Хмельницького?

3. Дайте характеристику внутрішньої політики І.Виговського.

4. Чим ви поясните зміну зовнішньополітичного курсу І.Виговським?

5. Порівняйте Зборівську угоду і Гадяцький "пакт". Що в них спільного та різного?

6. Як ви оцінюєте Переяславський договір Ю.Хмельницького з Польщею?

7. Підготуйте реферат на тему: "Зовнішня і внутрішня політика І. Виговського та її крах."

VII. Джерела та література

1. Воссоединение Украины с Россиею // Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3: 1651–1654 гг. – С. 568–569; Історія України. Хрестоматія: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 146–147.

2. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 481–482, 559–560.

3. Там само. – С. 545–546.

4. Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 147–152.

5. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 1. – С. 496–499; Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1: З найдавніших часів до кінця 50-х рр XIX ст. – К., 1959. – С. 311–313.

6. Полное собрание законов Росийской империи. – Т. 1. – С. 616–621.

7. Воссоединение Украины с Россией – Т. 3. – С. 569.

8. ***Апанович О.*** Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70 рр. XVII ст. – К. – 1961; ***Герасимчук В.*** Виговський і Гадяцький трактат // Зап. НТШ. – Львів, 1904 – Т. 59–60; ***Герасимчук В.*** Виговський і Юрій Хмельницький // Зап. НТШ. – Львів, 1904 – Т. 59-60; ***Грушевський М.*** Історія українського козачества: В 2-х т. – К., 1913–1914; ***Гуслистий К.*** Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954; ***Наріжний С.*** Гетьманство Виговського // Пр. Укр. Висок. пед. ін-ту ім. Драгоманова. – Прага, 1929. – Т. 1; ***Оглоблін О.*** До історії руїни // Зап. іст. -філол. відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 16; ***Петровський М.*** З життя П. Дорошенка на Московщині // Зап. НТШ. – Львів, 1930. – Т. 100; ***Стадник М.*** Гадяцька унія // Зап. укр. наук. тов-ва. – К., 1910–1911. – Т. 7–8; ***Шевченко Ф.*** Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

9. ***Бабенко Г.*** Шляхом бурхливим: Повість кінця 17 ст. – К.: Молод. більш., 1931. – 293 с.; ***Будзиновський В.*** Під одну булаву. Оповідання з часів першої руїни. – Львів, 1920. – 122 с.; ***Загорулько Б.*** Чорногора. Іст. Роман: У 2 кн. – Львів: Каменяр, 1980. – Кн. 1, 390 с.; 1984. – кн. 2. – 366 с.; ***Куликовський В.М.*** Мартин Пушкар: Іст. роман. – К.: Рад. письм., 1987. – 311 с.; ***Куліш П.*** Чорна Рада // Пантелеймон Куліш. Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1; ***Нечуй-Левицький І.*** Гетьман Виговський. Іст. повість. – Львів, 1900. – 340 с.; ***Тулуб З.П.*** Людолови: Іст. роман. – К.: Держлітвидав, 1988. – Т. 1–2.

10. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 224.

11. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 158.

12. Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією ***В. А. Смолія.*** – К., 1997. – С. 94.

13. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 229.

14. Більш детально про це див. у книзі: Історія України. Навчальний посібник / Під заг. ред. ***В. А. Смолія.*** – К., 1997. – С. 94.

15.***Путро О.*** Іван Виговський // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 301.

16. Там само. – С. 302–303.

17. Там само. – С. 302.

18.Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 310.

19. Гадяцький трактат // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 147–152.

20. Історія України в особах IX–XVIII ст. / ***В.Замлинський*** та ін. – К., 1993. – С. 306–307.

21. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 233–234.

22. ***Смолій В. А., Степанков В.С.*** Українська національна революція. Створення козацької держави // Історія України. Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 99.

23. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. – С. 311–313.

24. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 234.

Лекція № 13. Національно-визвольна боротьба в Україні в 1663–1676 рр. Криза та поразка революції

ПЛАН ВИКЛАДУ

1. Загальні зауваження.
2. Прихід до влади у Правобережжі П.Дорошенка.
3. Внутрішня та зовнішня політика П.Дорошенка.
4. Криза і поразка революції.
5. Особливості революції та її значення.
6. Запитання і завдання.
7. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Порушена тема є, мабуть, чи не найскладнішою у дослідженні революції 1648–1676 рр. Розколота навпіл, Україна спокутувала внутрішні та зовнішньополітичні помилки гетьманів Лівобережжя – *І.Брюховецького* та *Д.Многогрішного,* Правобережжя – *П.Тетері* та *П.Дорошенка.* Давалася взнаки відсутність досвіду державного будівництва в еліти, яка стояла на чолі революції. У згаданий період загострилася політична боротьба між окремими угрупованнями, стало помітне переважання в ментальності значної частини старшин особистих та групових інтересів над національними, державними тощо.

Специфіка перебігу тогочасних подій обумовила те, що цей період в історії України досліджений недостатньо. Ще й досі вчені не прийшли до спільного висновку про роки завершення революції, узгодженої трактовки діяльності І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка та інших керівників тогочасної України.

Продовження національно-визвольної революції в 1663–1676 рр. знайшло відображення в багатьох історичних документах. Зокрема, свідченням тогочасної епохи є ***“Переяславські статті”, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького*** *(17 жовтня 1659 р.)*[1]***, “Батуринські статті”, схвалені царським урядом за поданням гетьмана І.Брюховецького*** *(1664)*[2]***,***

"Московські статті", схвалені царським урядом під час перебування в Москві І.Брюховецького *(22 жовтня 1665 р.)*[3], ***"Глухівські статті", схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д.Многогрішного*** *(6 березня 1669 р.)*[4] та ін. Порушеній нами проблемі присвятили свої праці ***В.А.Смолій, В.С.Степанков, В.Й.Борисенко, К.І.Стецюк, В.О.Голобуцький, О.І.Оглоблін, Д.І.Донцов*** та багато інших вчених [5].

Наукові роботи названих авторів відзначаються спеціальним аналізом тодішніх соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних подій, процесів і явищ. На нашу думку, у працях згаданих авторів ґрунтовно досліджено внутрішню і зовнішню політику адміністрацій гетьманів І.Брюховецького, П.Тетері, П.Дорошенка, простежено політику щодо України з боку Росії, Речі Посполитої, Туреччини, Швеції та Криму, всебічно показано волелюбство українського народу, його боротьбу за незалежність. Останніми роками вченими, особливо співробітниками інституту історії НАН України, значна увага зверталася на вивчення причин кризових явищ в революції, її поразки та уроків, генези державотворчих ідей тощо.

Події 60–70 рр. XVII ст. знайшли чільне місце також і в тематиці художньо-історичних творів. Певну пізнавальну цінність несуть в собі такі романи і повісті, як: **"Шляхом бурхливим"** ***Г.Бабенка*** *(повість кінця XVII ст. – Х.; К.: Молод. Більш., 1931. – 293 с.);* **"Під одну булаву"** ***В.Будзиновського*** *(Оповідання часів першої руїни. – Львів, 1920. – 122 с.);* **"Людолови"** ***З.Тулуб*** *(історичний роман. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1–2.);* **"Важкий шлях"** ***І.Савчина*** *(істор. роман. – Львів: Каменяр, 1985. – 222 с.);* **"Богун: історичний роман з часів Хмильниччини"** ***В.Соколовського*** *(К., 1964. – 397 с.);* **"Полковник Семен Височан"** ***Микитина Т.*** *(Історична повість. – Львів: Каменяр, 1968. – 179 с.)* та ін.

Знайомство з цими творами допоможе викладачам і студентам оживити епоху, відчути її подих в діях вождів, героїв, конкретних людей. Цінність згаданих творів – їх глибокий історизм. Вони просякнуті тогочасними буремними роками, подіями, роздумами. Від них віє живим життям і, здається, правдою.

II. Прихід до влади у Правобережжі П. Дорошенка

У1663 р., після складання своїх повноважень Ю.Хмельницьким, найреальнішими претендентами на гетьманську посаду були

І.Виговський (вдруге), М.Ханенко, П.Дорошенко та П.Тетеря, який вийшов у цей час переможцем завдяки підтримці його татарами.

> ***Павло Тетеря був високоосвіченим шляхтичем. У 1653 р. став переяславським полковником. Одружений на одній із дочок Б. Хмельницького. Симпатизував польській шляхті. У 1668 р. був обраний генеральним писарем Правобережного гетьманату, а в 1663 р. – його гетьманом. П.Тетеря дотримувався жорстких методів боротьби з українською черню, безжалісно розправлявся зі своїми суперниками. Разом з польським воєводою Чарнецьким проводив жорстокі каральні експедиції, стратив прославленого полковника І.Богуна та бувшого гетьмана І.Виговського, арештував митрополита Й.Тукальського та бувшого гетьмана Ю.Хмельницького. Своїми діями він викликав обурення у широких народних мас та повстання проти себе. Втративши владу, втік до Польщі, пізніше його сліди загубилися на Волощині (Будзиновський В.** *Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 62–63).*

Дослідники правильно зауважують, що з приходом його до влади була створена ілюзія продуманого плану дій. Буквально під час своїх перших гетьманських кроків дає зрозуміти Кримському ханові, що від російського царя та польського короля не чекає нічого доброго, й просить у нього допомоги у боротьбі проти Московії. Одночасно шукає шляхів до перемовин з Росією та Річчю Посполитою. Від останньої він вимагає зрівняння в правах української та польської конфесій, розв’язання рук у дипломатичній діяльності, недоторканості прав і вольностей Війська Запорозького тощо. Йому пощастило чимало зробити для згуртування навколо себе значних авторитетних людей.

Та ба. Поза його увагою залишилися селяни, біднота, комплекс соціально-економічних проблем, які породили суперечності і повстання.

При допомозі польського війська Павло Тетеря у 1664 р. робить спробу об’єднати Правобережну Україну з Лівобережною, але присутність поляків в його армії викликала невдоволення народних мас східної України й вибух проти Правобережного гетьмана збройної боротьби. Та воно інакше і не могло бути. Справа в тім, що польські жовніри свій спільний з Тетерею похід супроводжували безчинствами і грабежами. Стало ясно, що більшість мешканців Лівобережжя не мали бажання відновлювати у себе польське панування.

Правобережна козацька еліта *(екс-гетьмани **І.Виговський, Ю.Хмельницький, наказний гетьман І.Богун, київський митрополит Й.Тукальський*** та ін.) виношували плани усунення П.Тетері від влади та розриву з Польщею. Під час проведення Тетерею однієї із рад при спробі арешту був убитий І.Богун (27 лютого 1964 р.). Через місяць (27 березня) було винесено смертний вирок І.Виговському. В червні польський воєвода С.Чарнецький арештовує Ю.Хмельницького та Й.Тукальського, трохи пізніше – полковника С.Гуляницького. Правобережна Україна була охоплена полум'ям боротьби проти Польщі, за возз'єднання з Лівобережжям. Річ Посполита разом з Кримом та частиною вірного їм козацтва роблять спробу придушити цей рух.

Можливо, боротьба України з Польщею була б більш успішною, якби лівобережне козацтво на чолі з гетьманом І. Брюховецьким певною мірою проявило рішучість та національну сміливість. Відчувався брак військового уміння у лівобережного гетьмана. У зв'язку з цим І. Брюховецький дозволив укріпитися полякам у Паволочі, Білій Церкві, Корсуні. Чигирині, Ставищах (червень 1664 р.), не зумів вчасно підтримати виступ городян Стеблева, утік від наближення татар з-під Білої церкви (24 червня 1664 р.) Перелік "подвигів" Брюховецького можна було б продовжити.

Іван Брюховецький був джурою Богдана Хмельницького. У 1659 р. на Січі вів агітацію за Ю.Хмельницького, став її отаманом, користувався авторитетом в середовищі черні, критикував новоспечену українську шляхту, відзначався демократичною демагогією. На цій хвилі у 1663 р. в Ніжині на Чорній раді був обраний гетьманом, стратив претендентів на булаву Я.Сомка та В.Золотаренка.

Палкий прихильник Росії на початковому етапі гетьманування, опонент П.Тетері в боротьбі за соборну Україну. За його гетьманування Лівобережна Україну було перетворено в провінцію. Посуті управління українським краєм було передано російським воєводам.

Здирства чиновників Брюховецького, посилення влади російських воєвод викликали у народу незадоволення та стимулювали боротьбу проти нього. На пропозицію правобережного гетьмана П.Дорошенка об'єднатися й спільними силами виступити проти Росії і Польщі, особливо після Андрусівської угоди 1667 р., І.Брюховецький затіяв складну гру, надіючись, очевидно, стати гетьманом всієї України.

> ***Розлючені козаки арештували його й, очевидно, за згодою Правобережного гетьмана П.Дорошенка забили Брюховецького до смерті у 1668 р. (В.Будзиновський.*** *Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 64–67****).***

Водночас гетьман проявляв сміливість і оперативність в налагодженні податкової системи, організації власного збагачення, проведенні холуйських законів щодо матеріального забезпечення російського чиновництва в Україні та української козацької старшини.

> ***В "Батуринських статтях" 1664 р. та "Московських статтях" 1665 р. Брюховецький запобігливо наділяв старшин "по млину з двома колесами; голів і полковників – по п'ятдесят осьмачок (восьма частина бочки); підполковників і майорів – по двадцять п'ять осьмачок; ротмістрів і капітанів – по двадцять осьмачок; поручиків і прапорщиків, і сотників – по десять осьмачок; рейтаїв і драгунів, солдатів і стрільців – по чотири осьмачки на рік муки житньої..."*** [6]

Просив царя:

> ***"щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як покійного Богдана Хмельницького, гетьмана Запорізького, було; а в волості Гадяцькій Зіньківського полку такі міста знаходяться: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприн, Рашівка, Камишна, Ковалівка, Бурок, щоб при Галичі і ті всі згадані містечка з млинами, з селами, з полями і з іншими угіддями, що до тих містечок належать, на булаву гетьманську йшли, та в тих же містах млини дані будуть осавулам військовим..."*** [7]

За ці щедрі подачки Брюховецький повинен був дозволити по указу Великого государя розміщення російських військ:

> ***"у Києві – 5 тисяч, Переяславі – дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік перемінно ходити мають, в Чернігові – тисяча двісті, Ніжині – тисяча двісті ж, в Новгородку триста, Полтаві – тисяча п'ятсот, із них на Запорожжя тисяча піде, Кременчугу – триста, на Кодаку – триста, в Острі – триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ходити мають, при гетьманові – сто чоловік. До того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воєводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали..."*** [8]

Отже, як зауважують В.А.Смолій та В.С.Степанков, національно-визвольна боротьба у 1664–1665 рр. характеризувалася "масовим характером, самовідданістю і героїзмом повстанців, прагненням домогтися єдності козацької України. Водночас було чимало й негативного: згасання державної ідеї, неспроможність створити керівний центр та єдину армію, самоусунення від боротьби значної частини козацтва й старшини, міжусобиці та свавілля ватажків"[9].

Додамо лише, що обидва регіони України, незважаючи на глибокі соціально-політичні суперечності в середовищі державної еліти, ще були зв'язані між собою в один державний організм політичними, етнокультурними, конфесійними та економічними факторами.

Так! Ще не була втрачена перспектива об'єднання. Яскравим представником ідеї сильної, самостійної, соборної України виступив обраний в серпні 1665 р. гетьман П.Дорошенко, якого, як він сам заявив, обрали згодними голосами полковники, сотники, осавули, чернь.

Петро Дорофійович Дорошенко належить до числа визначних діячів української історії. Вирізнявся глибоким, аналітичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави та самостійний її розвиток, послідовністю, впертістю та наполегливістю у діях, спрямованих на досягнення своєї мети. Водночас у документах, на сторінках літописів та у спогадах сучасників є й інші характеристики гетьмана.

> ***Народився П.Дорошенко у Чигирині у 1627 р. Дідом Петра був гетьман Михайло Дорошенко, який тепло згадується у відомій українській пісні. П.Дорошенко навчався у Києво-Могилянській колегії, знав польську, латинську, українську мови, любив історію та риторику.***
>
> ***У 1647 р. разом із Хмельницьким втік за Запоріжжя, весною наступного року взяв участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. У Б.Хмельницького він пройшов майже усі щаблі службових посад, виконував дипломатичні доручення, знав політичне життя Польщі, Туреччини, Росії, Криму, Швеції та інших держав.***
>
> ***Підтримав обрання на гетьмана І.Виговського, взяв участь у розгромі заколоту полковника М. Пушкаря, отамана Коша Запорозького Я.Барабаша та підписанні Гадяцького договору. Після неприйняття Річчю Посполитою усіх вимог цього договору підтримав на гетьмана кандидатуру Ю.Хмельниць-***

кого. Не сприйняв обмеженого характеру його Переяславських статей, а також політику П.Тетері у 1663–1665 рр.

У 1665 р. при підтримці Кримського хана під Богуславом був обраний Правобережним гетьманом. Не сприйняв Андрусівського перемир'я (20 січня 1667 р.). Залучаючи в союзники Кримське ханство та гетьмана Лівобережжя І.Брюховецького, намагається розгромити Польщу, та з вини останніх зазнав невдачі.

У 1669 р. у боротьбі проти Росії та Польщі робить спробу об'єднатися з Туреччиною. 16 серпня 1672 р. зустрічається з султаном Мухамедом IV.

Бучацький мирний договір Туреччини і Польщі розвіяв ілюзії П.Дорошенка. Турецькі походи середини 70-х років вкрили Україну згарищами та трупами. На середину 1675 р. від П.Дорошенка стали відвертатися навіть його соратники.

Гетьман зрозумів, що він як політик, полководець вичерпав себе. 19 вересня 1676 р. поблизу Чигирина він передав державні клейдони І.Самойловичу в таборі російського воєводи Г.Ромодановського.

Після зустрічі з царем Федором Алексійовичем 28 березня 1677 р. Дорошенко одержав призначення воєводи Вятки. У 1682 р. одержав у володіння село Яропольче Великоламського повіту, в якому він і помер 9 листопада 1698 р. *(Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 318–327).*

III. Внутрішня та зовнішня політика П. Дорошенка

Внутрішні проблеми, які прагнув розв'язати Дорошенко, обумовлювали його зовнішню політику. В їх основу був покладений патріотизм, щире вболівання за долю України, за поважне становище її народу.

Він щиро вважав, що досягти громадського миру, об'єднання всіх українських земель під керівництвом гетьманської булави, завоювати міжнародний авторитет можна, передусім, шляхом зміцнення влади гетьмана. Як і Б.Хмельницький, вважав, що рішення гетьмана будуть легітимнішими, вагомішими, якщо вони будуть схвалені козацькою радою. Так само, як і Б.Хмельницький, вважав, що влада гетьмана повинна носити довічний характер. Тогочасні відвідувачі України засвідчують, що на початку семидесятих років П.Дорошенко користується у старшин і народу беззастережним авторитетом, прагне до монархічної форми управління Гетьманщиною.

В галузі соціально-економічної політики П.Дорошенко сповідав гнучкість у її здійсненні, орієнтувався на козацький тип господарства. Надіслане ним до польського короля М.Вишневецького посольство (1670) поставило вимогу не дозволяти повернення в Україну вигнаних раніше магнатів, оскільки українське селянство не бажало більше жити у підданстві.

Звертає на себе увагу його турбота про створення окремого українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий фактор українського державотворення.

Одночасно варто зауважити, що найбільшою його турботою була проблема соборності України, з'єднання її земель воєдино, зібрання українців в одну родину, від р. Вісли й міст Перемишля та Самбора – на заході, до Севська і Путивля – на сході. Для розв'язання цієї проблеми П.Дорошенко затівав різноманітні зовнішньополітичні комбінації. Для подолання внутрішньої опозиції користувався послугами Криму, Оттоманської Порти, Речі Посполитої, царської Росії, які постійно зраджували його, вирішуючи в Україні свої власні інтереси.

Особливою турботою П.Дорошенка була боротьба за досягнення внутрішньої єдності України, класового згуртування української спільноти навколо гетьманської булави. Він гаряче переконував Лівобережного гетьмана І. Брюховецького об'єднатися з ним. Готовий був на певних умовах навіть пожертвувати своєю посадою. Та Брюховецький не зрозумів його. Можливо, саме це стало причиною його загибелі (розлючені козаки у червні 1668 р. розправилися з ним).

Значних зусиль докладає Правобережний гетьман до пошуків шляхів порозуміння із Запорожжям. У 1665–1668 рр. П.Дорошенко був близький до здійснення своєї мрії: Лівобережна Україна повстала проти Московії, Правобережна – проти Речі Посполитої, Порта дає зрозуміти, що у цій боротьбі готова протягнути руку дружби Україні і взяти її під свою протекцію. Однак подальший розвиток подій пішов іншим шляхом. Як виявилось, ***отаманщина,*** бажання покерувати, поправити свої економічні діла засліпила очі деякій частині української старшини.

У липні 1668 р. заявляє претензії на булаву Запорозький писар П.Суховій, використовуючи для досягнення цієї мети Запорозьке козацтво, Кримську Орду, підтримку уманського полковника М.Ханенка, Ю.Хмельницького та ін.

Під тиском російського уряду Дорошенка, по-суті, зраджує наказний гетьман Лівобережної України Д.Многогрішний.

> ***Учасник визвольних перемог 1648 р. Д.Многогрішний попадає у список реєстрових козаків 1649 р. як військовий осавул. У 1668 р. Многогрішний був чернігівським полковником. Після смерті І.Брюховецького П.Дорошенко призначив його наказним гетьманом Лівобережжя. Рятуючись від російського розгрому, зраджує Дорошенка і приймає підданство Московії. 6 березня 1669 р. в м. Глухові козацька рада обирає Многогрішного гетьманом Лівобережної України й затверджує так звані "Глухівські статті", в яких викладена програма Дем'яна та ставлення до неї царського уряду. Прихильник об'єднання України. Симпатизував політиці П.Дорошенка, морально підтримував його. Це не залишилося не поміченим Москвою. Навколо нього російські чиновники створювали різні інтриги та провокації. У 1672 р. Дем'ян разом із братом Василем були арештовані та відправлені до Москви. Після тортур його було засуджено до вищої міри покарання – смерті, а потім помилувано і вислано до Сибіру (Будзиновський В.** *Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 78–80).*

Разом з великою частиною старшин він приймає підданство Росії, а в березні 1669 р., оголосивши себе гетьманом Лівобережжя, ділить Україну навпіл. Підписання Многогрішним "Глухівських статей" (березень 1669 р.) знову надало Україні в рамках Росії мізерні права, звело нанівець завоювання Б.Хмельницького. Для ілюстрації процитуємо уривки з цього документа:

> ***3.... Великий государ, його царська пресвітла величність, указав, щоб були в малоросійських містах воєводи і ратні люди для оборони від ворогів і щоб надалі в малоросійських містах нестійкості і зради ні від кого ніякої не було...***
>
> ***4.... Великий государ, його царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказав... щоб були побори, які належить збирати в скарбницю царської пресвітлої величності, із того збору давати на військо за реєстром, кому що в статтях визначено... гетьманові тисяча золотих червоних на рік, писареві військовому і обозному по тисячі золотих польських, на суддів військових по триста золотих... реєстрових козаків має бути тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять золотих польських... А на військо Запорозьке на тридцять тисяч установити побори з усіх маєтків без винятку, чий би він не був, крім монастирів...***

12. Щоб дозволено їм було від навколишніх государів всякі прислані листи приймати і прочитувати, а прочитавши до великого государя відсилати і від себе б їм до цих писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав у цій статті гетьманові і всьому Війську відмовити... тому що від цього чиняться в малоросійських містах часті сварки...

22. Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всяка міжусобиця, пролиття невинної крові і відведення в полон до бусурманів відбувається з вини свавільних людей... якщо де виникнуть які від чогось нестійкість і зрада, то йому, полковникові, тих свавільних людей утихомирювати за своїми правами...

25. А якщо війська ворожі, татарські і задніпровські козацькі, мали б на цю сторону Дніпра наступати війною, тоді смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі підкріплення на допомогу проти того ворога... (ми просимо) князя Григорія Григоровича Ромодановського-Стародубського, щоб він нас по государевому указу від наступаючих ворогів боронив і разом з нами їм відсіч давав...

27.... Постановили писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Великого князівства литовського до гетьмана війська запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків, сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторони Дніпра, що він, гетьман Дем'ян і вся старшина, залишивши всякі сварливі і непотрібні слова... щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і згоді... *(Хрестоматія з історії Української РСР. Том 1.: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 319–323).*

Як бачимо, у "Глухівських статтях" чітко проведена ідея про перебування в Україні російських військ, одержання права на їх втручання у внутрішні справи Лівобережжя; про оподаткування українського населення і утримання за рахунок цих податків російського та українського військ; про присвоєння українською старшиною левової пайки від всіляких податкових поборів населення, судових функцій тощо. Документ свідчить, що старшина відірвалася від інтересів бідного селянства, у своїх діях турбувалася про утворення обмеженого кола козацтва, яке мало б "певні свободи і привілеї."

На Правобережжі місце П.Суховія в опозиційній боротьбі проти П.Дорошенка посів м'якотілий в політичному відношенні Михайло Ханенко. Домовляючись з Польщею про своє гетьманство, він, посуті, дав згоду на згортання завойованих Правобережним населенням прав, відкинув їх становище на передреволюційний рівень.

Складні інтриги щодо П. Дорошенка плів також тогочасний Харківський полковник І. Сірко. Замість того, щоб спільно з гетьманом та Кримським ханством завершити у 1668 р. розгром Польщі, І. Сірко зробив непередбачений похід у Крим, спустошив та пограбував його, ускладнивши цим самим стосунки кримського хана з гетьманами України. У жовтні 1668 р. І.Сірко підтримує на посаді гетьмана М.Ханенка, посилюючи цим самим його позиції у боротьбі з Дорошенком. Подібні приклади можна було б продовжити. Вони є свідченням складної тогочасної внутрішньої обстановки в Україні політичної незрілості її правлячої еліти.

П.Дорошенко робив всі залежне від нього, щоб зламати опір старшини, згуртувати її навколо ідей єдиної батьківщини, території України від Вісли до Путивля, власного патріархату, державної незалежності. Але нива, яку він засівав, проростала слабо. Отаманщина, як бур'ян, пустила глибоке коріння, яке треба було виривати силою, а її Дорошенку якраз і не вистачало [10].

Це примушувало його шукати підтримки не тільки в середовищі його внутрішніх однодумців, а й за рубежем. Зокрема, йому уявлялося, що він зможе порозумітися з Річчю Посполитою. У 1666 р. за дорученням старшинської ради відправляє до Яна Казимира посольство й доручає йому вирішити питання про виведення з Правобережної України польських військ, примирення Польщі з Лівобережною Україною, ліквідацію унії, повернення православній церкві захоплених ляхами храмів і майна, відновлення усіх прав і свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій тощо.

Однак, Ян Казимир ці вимоги, на жаль, відхилив. Тоді П.Дорошенко самочинно став витискати з України польські війська. Зокрема, 19 грудня 1666 р. він розгромив 6-тисячне військо воєводи С. Маховського і цим засвідчив, що порвав з Польщею.

Одночасно Дорошенко йде на дружні стосунки з новим Кримським ханом Аділь-Гіреєм та Отоманською Портою. Опираючись на їх підтримку у боротьбі з Польщею після сумнозвісного Андрусівського перемир'я (1667), як виявилось потім, гетьман зробив фа-

тальну помилку. Запрошена в Україну орда калги-султана Карим-Гірея під час походу у західні землі піддала їх спустошенню та пограбуванню. Некерована поведінка татар відштовхнула від Дорошенка широкі народні маси.

Чимало зусиль потратив Дорошенко на порозуміння з Росією. При допомозі однодумця Й. Тукальського він зробив спробу схилити її на свій бік, втягнути її у війну із Польщею. В процесі цієї спільної війни він надіявся об'єднати українські землі; український народ визнає протекцію Росії, але при умові, що в українських містах і селах не буде російських військ, що податки збиратимуть не російські урядовці, а українські, що українські люди користуватимуться власним судочинством тощо. Російська сторона з цими умовами не погодилася.

Не дивлячись на це, Дорошенко у першій половині 1671 р. розгортає поглиблену роботу по зміцненню міжнародного становища козацької України. Зокрема, він встановив політичні контакти з бранденбургським курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, зробив спробу повторити поліпшення зв'язків з Московією, особливо стосунків з Лівобережним гетьманом Д.Многогрішним. Дорошенко запропонував йому братерську приязнь для захисту "спільного добра і цілісності" і, як зауважують історики, мав у цьому напрямі значні зрушення.

IV. Криза та поразка революції

Зміцнення становища Дорошенка стурбувало польський уряд. Король вирішив нанести йому поразку, ізолювати від сил, які надають йому підтримку. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана Я.Собеського, М.Ханенка, І.Сірка, М.Зеленського та інших старшин.

У цій складній ситуації Дорошенко просить допомоги у Криму та Порти. До України прибула 120-тисячна армія Мегмеда IV. Фактично, на теренах Україна розпочалася польсько-турецька війна. У союзі з Кримом Дорошенко наносить полякам ряд поразок у 1672 р. У цій новій історичній обстановці Польща укладає мир з Туреччиною (18 жовтня 1672 р.), за яким, по-суті, між ними відбувся черговий переділ Правобережної України. За цим договором козацька територія Польщею та Туреччиною визнавалася у межах Зборівської угоди, з неприйнятними для інтересів України умовами.

Бучацький договір розв'язав руки Росії. Вона вважала, що настав час приєднати окреслену договором Україну до Росії, й доручила Лівобережному гетьману І.Самойловичу у 1673 р. розпочати з До-

рошенком переговори. Ці переговори укладалися у концепцію Самойловича, що Правобережжя та Західноукраїнські землі разом з Лівобережною Україною мають бути єдиним державним організмом.

Запрошена Дорошенком Порта зрадила його: порушила умови договору 1669 р., стала домагатися зруйнування Дорошенком власних фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Це породило у душі гетьмана незадоволення та розчарування. У цьому безвиході П. Дорошенко вдруге просить Росію допомогти об'єднати Україну на чолі з єдиним гетьманом, зберегти для Війська Запорозького права і вільності, вивести з Києва російські війська, направити їх для боротьби з турками тощо. Оскільки Москва ці пропозиції відхилила, Дорошенко припиняє цей діалог.

Росія ж робить спробу приєднати Правобережну Україну без Дорошенка. На Переяславській раді 25 березня 1674 р., під тиском Росії, гетьманом "обох Україн" обирається І.Самойлович, перед яким склав клейноди перебіжчик від Польщі М.Ханенко. У відповідь на цю акцію Туреччина разом зі своїм васалом вирішила завдати Росії поразку.

Свій похід проти російських військ вони супроводжували терором, грабунками та взяттям великого полону. У відповідь місцеве населення Ладижина, Умані, Вінниці, та інших міст вчинило відчайдушний опір.

Мешканці України кляли Дорошенка за дії його союзників, але він їм нічим зарадити уже не міг. Рятуючись від татар і турків, люди переселялися на лівий берег Дніпра, шукали захисту в Росії. Гетьмана почали залишати рідні і близькі люди, соратники. Важкою втратою була для нього смерть вірного друга і порадника Й.Тукальського.

Не врятувало Дорошенка і його пізнє порозуміння з отаманом Коша Запорозького І.Сірком. На весняній раді 1676 р. запорожці визнали Дорошенка гетьманом, схвалили його рішення порвати з турками і татарами, а також інші програмні принципи. Але цієї акції не визнала Москва. Гетьман зрозумів, що перепробувані ним форми і методи творення соборної України, започатковані ним зовнішньополітичні комбінації вичерпали себе. В кінці вересня 1676 р. перед військами Дорошенко засвідчив готовність капітулювати і присягнути Росії. Ця акція, на нашу думку, стала останньою політичною акцією Української Національної революції, що завершилася поразкою.

V. Особливості революції та її значення

Питання особливостей революції та її значення зачіпали в тій чи іншій мірі автори, які займалися науковою розробкою цієї проблеми.

В узагальненому вигляді ці питання знайшли чільне місце в підручниках О.Субтельного, В.Борисенка, В.Смолія, О.Бойка, І.Рибалки, В.Литвина, В.Мордвінцева, А.Слюсаренка, курсі лекцій викладачів Київського національного університету ім. Т.Шевченка та ін.[11]

Вчені дійшли висновку, що поразку української національної революції 1648–1676 рр. обумовив ряд істотних соціально-економічних та суспільно-політичних причин внутрішнього та зовнішнього характеру:

1. Передусім, тогочасному українському суспільству для вільного державотворення не вистачило необхідного досвіду, носієм якого повинна була стати його еліта. На цей час процес її становлення був ще не завершений, відчувалося її слабка політична культура, потяг до низькопробної містечкової отаманщини, яка у свою чергу породжувала гостру насичену боротьбу між окремими угрупованнями. У переважної більшості випадків у ментальності української старшини переважали групові, або навіть власні, інтереси над державними.

2. Революцію ослабила недостатня національна (можливо, навіть, націоналістична) зорієнтованість панівного стану української спільноти. Факти свідчать, що значна частина його представників у перші ж дні разом з Річчю Посполитою боролася проти власного народу.

3. Надто повільно відбувся розвиток власної державної ідеї. Українські державотворці часів революції боялися відірватися від митрополій як малі діти від материнських грудей. Саме це породжувало ідеї українського автономізму із самого початку виникнення революції до її завершення, привело до втрати західноукраїнських земель, породження проблеми їх соборності та інших питань.

4. У ході революції не був відпрацьований механізм передачі влади молодшому поколінню, або розв'язання так званого питання українського гетьманського "престолонаслідування". На практиці стихійно утвердилася республікансько-олігархічна форма правління, слабкість центральної влади та анархізм місцевих отаманів.

5. У процесі державотворення випадало з поля зору розв'язання соціально-економічних проблем, захист прав і свобод черні. Ігнорування цих питань породжувало громадянську війну, маніпуляцію настроями широких мас населення, ворожнечу та війну між класовими структурами.

6. Революція зустріла вороже ставлення до себе з боку сусідніх держав. Росія, Річ Посполита, Туреччина та Крим зробили все, щоб результати революції використати для власної вигоди та збагачення, посіяти ворожнечу в українському суспільстві й не допустити його зміцнення.

Революція 1648–1676 рр. має свої особливості:

а) вчені зауважують, що революційні події були не лише виступом українців проти панської Польщі, а й боротьбою проти імперських амбіцій Московії, Криму та Туреччини.

б) однією із найхарактерніших особливостей української революції було те, що із самого початку тісно, в один пучок були зав'язані проблеми соціально-економічного, національного та релігійного характеру. Їх вирішення вимагало проведення тонкої стратегії і тактики, перспективної політики, чого, як уже було сказано, часом бракувало українським гетьмана та їх оточенню.

в) українська революція здійснювалася в затяжні, тривалі строки. ЇЇ події носили, часом, суперечливий характер, супроводжувалися їх спалахами та спадами, переростанням в громадянську війну.

г) в ході української революції із загального контексту всенародної боротьби випав західноукраїнський регіон. Його мешканці часто ставали заручниками і жертвами воєнних перипетій.

д) провідну роль у революції відіграло козацтво. На жаль, значна частина українського панівного класу, разом з польсько-литовською шляхтою, ставала на шлях зради та придушення визвольної боротьби України за соборність і незалежність.

е) на результати революції вплинули вкрай несприятливі геополітичні обставини. Уряди Росії, Польщі, Туреччини та Криму всіляко протидіяли утворенню української незалежної держави. Вони побоювалися її. Україна не вписувалась у їх національні інтереси.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що наслідки революції не виправдали сподівань широких народних мас. Революція не породила України в етнічних межах, не відстояла незалежності козацької держави, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну.

Значення революції. В ході революційних подій народилася українська держава на Лівобережній Україні, яка проіснувала майже до кінця XVIII ст. Згадана національна державна ідея стала для наступних поколінь українців ідеалом у боротьбі за її відтворення.

Революція відіграла велику роль щодо подальшого розвитку української самосвідомості, формування національної еліти, удосконалення форм і методів її боротьби за незалежність.

Революція 1648–1676 рр. в Україні мала чимало спільних рис з революційними рухами XVII ст. Західної Європи. Зокрема події, процеси і явища української революції стають зрозумілими, коли їх співставити з тогочасними проявами у Англії, Португалії, Данії, Південній Італії, Франції, Австрії, Росії та інших країнах.

Дослідники помічали, що для всіх них були характерні довготривалість боротьби, її злети і спади, у багатьох випадках імпульсивна стихійність тощо. Для всіх революційних подій того часу були актуальними питання соціального, національного та релігійного характеру. Вирішення цих проблем було переплетено в одному вузлі, що ускладнювало розстановку сил, визначення революційних пріоритетів тощо. Й, нарешті, всім революційним подіям того часу бракувало єдності в середовищах політичних національних еліт, що приводило до розколу рушійних сил революцій, ослаблення їх політичного потенціалу. У всіх згаданих країнах геополітичне становище не завжди позитивно впливало на розвиток революційних подій.

Отже, українська революція 1648–1676 рр. типологічно належала до одного ряду з революціями XVII ст. Західної Європи. Не дивлячись на те, що вона одержала поразку, у зовнішньополітичному аспекті українська революція внесла відповідні корективи. Зокрема, вона послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до значного посилення Росії, Швеції та німецьких князівств. Українська революція позитивно вплинула на розвиток національно-визвольної боротьби народів слов'янських регіонів: Білорусії, Сербії, Болгарії, викликала широкий резонанс у населення Валахії, Молдавії та інших країн.

?📖 *VII. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про Чорну раду в Ніжині (1663)?
2. Чому Ю.Хмельницький у 1663 р. склав повноваження гетьмана?
3. При яких обставинах П.Дорошенко був обраний гетьманом?
4. Назвіть основні заходи П.Дорошенка щодо внутрішньої політики.
5. Як ви оцінюєте зовнішньополітичні кроки П. Дорошенка?
6. Чому П.Дорошенко одержав поразку?

7. Підготуйте короткий письмовий аналіз причин поразки революції, її особливостей та історичного значення.

VII. Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 1. – С. 496-499

2. Там само. – С. 604–627

3. Там само. – С. 616–621

4. Там само. – С. 808–818

5. ***Смолій В.А., Степанков В.С.*** У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; ***їх же:*** Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. Проблема державотворення. – К., 1993; ***їх же:*** Українська державна ідея. – К., 1997; ***Смолій В.А.*** Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985; ***Борисенко В.Й.*** Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; ***Стецюк К.І.*** Народні рухи на Лівобережжі і Слобідській Україні в 59-70 роках XVII ст. – К., 1960; ***Голобуцький В.О.*** Запорозьке козацтво. – К., 1994; ***Оглоблін О.*** До історії руїни // Зап. іст. -філол. відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 16; ***Донцов Д.*** Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.

6. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 1. – С. 604–607; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 313–315.

7. Там само. – С. 316–621, С. 317–18.

8. Там само.

9. ***Смолій В.А., Степанков В.С.*** Українська національна революція. Створення козацької держави // Історія України. – К., 1997. – С. 104.

10. ***Будзиновський В.*** Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 68–74; ***Смолій В.*** Петро Дорошенко // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 318–327.

11. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993. – С. 178–201; ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. – К., 1998. – С. 235–253; Історія України. Навчальний посібник / Під загальною редакцією ***В.А.Смолія.*** – К., 1997. – С. 77–114; ***Бойко О. Д.*** Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2003; ***Рибалка І.К.*** Історія України. – Харків, 1995. – Ч. 1; Історія України. Курс лекцій: У 2-х кн. – К., 1991. – Кн. 1; ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України: Навчальний посібник. – К., 2002.

Розділ IV

Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси і явища в Україні кінця XVII–XVIII ст.

Лекція № 14. Боротьба українського народу проти російських утисків, польської, турецької та кримської агресій в кінці XVII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Боротьба українського народу проти російських утисків в кінці XVII ст.***
3. ***Формування державного устрою в Україні у кінці XVII ст.***
4. ***Боротьба з Річчю Посполитою.***
5. ***Відсіч Кримському ханству та Туреччині.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Запропонована лекція досліджує складну епоху в історії України – останнє 30-річчя XVII ст. Цей період характеризується поразкою визвольної революції українського народу та гетьмана П.Дорошенка у боротьбі за створення соборної України (1676). З обранням гетьмана Д.Многогрішного (1669) відбулися відносна політична стабілізація на Лівобережжі та переміщення сюди центру політичного, економічного і культурного життя.

Характеризуючи ці явища, М.Грушевський писав: ***"Тим часом, як правобічна Україна переживала такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турецьких, пустішала і наповнювалася, умирала і оживала, стогнала під вічними екзекуціями й карами..., життя лівобічної Гетьманщини тихо котилося під гору своєї політичної і суспільної вільності. Від року 1668, від повстання Брюховецького, протягом кілька десятиліть вона не переживала ніяких різких заворушень, сильних схвилювань..."***[1]

Як засвідчує професор Л.Г.Мельник, "ця політична стабілізація в Лівобережній Гетьманщині виразилася у послідовному зростанні тривалості правління гетьманів... Якщо Многогрішний правив 3 роки, то Самойлович – 15, а Мазепа – аж 22 роки... Сприяло стабілізації й те, що старшина Лівобережжя послідовно орієнтувалася лише на одну зовнішньополітичну силу – Москву"[2]

Саме на цю особливість стабілізації звернув увагу й академік І.П.Крип'якевич. "Щодо Москви, – писав він, – вони (старшини – П.Г.) не бачили іншого виходу, як визнати московську владу..., але при тому вони не думали зрікатися своїх прав, а, навпаки, були готові всіма засобами обороняти автономію Гетьманщини..."[3]

Гетьманам Д.Многогрішному, І.Самойловичу і, особливо, І.Мазепі вдавалося відстоювати суверенітет Гетьманщин і забезпечувати фактичну самостійність у своїй внутрішній політиці, авторитет української державності, примушувати царів рахуватися з нею.

Особливе місце в історії Лівобережної України кінця XVII ст. посідає гетьманування І. Мазепи. Завдяки своїм визначним здібностям І.Мазепа зумів створити впливову верству національної еліти – козацько-шляхетську старшину, високо підняти свій авторитет як керівника держави і на цьому підґрунті дещо пізніше зробив спробу звільнитися з-під влади московського царя й створити під егідою шведського монарха українську козацько-старшинську державу.

Отже, кінець XVII ст. в історії України позначений наявним розвитком державницьких традицій, зростанням національної самосвідомості, формуванням духовної культури. За висловом Д.Дорошенка, Гетьманщина Б.Хмельницького, Д.Многогрішного, І.Самойловича та І. Мазепи зв'язала "перервану ще в середніх віках нитку української державності... Знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям"[4].

Сказане вище визначає актуальність лекції, її певне виховне значення та глибоке науково-політичне спрямування.

Чимало фактів для лекцій автор черпав із так званого "Літопису Самовидця"[5]. Вчені гадають, що авторство цієї унікальної історичної праці належить генеральному підскарбію Гетьманщини Ракушці Романовському, який по свіжій пам'яті розповів про українську народну революцію 1648–1676 рр. та виклав хроніку подій кінця XVII – початку XVIII ст., очевидцем яких був сам[6]. Саме ця особливість літопису складає його найбільшу цінність.

Використані також матеріали з таких джерел, як: ***"Переяславські статті"*** *Ю.Хмельницького (17 жовтня 1659 р.),* ***"Московські статті"*** *І.Брюховецького (жовтень 1665 р.),* ***"Глухівські статті"*** *Д.Многогрішного (6 березня 1669 р.),* ***"Андрусівський договір"*** *(30 січня 1667 р.),* ***"Вічний мир"*** *(26 квітня 1686 р.),* ***"Коломацькі статті"*** *І.Мазепи (25 липня 1687 р.)* та ін.

У лекції використані також матеріали зі створених у першій половині XVIII ст. історичних праць. У ***"Літописі Граб'янки"***[7] історичні події простежуються з 1648 по 1709 рік, і, як зауважує професор Л.А.Коваленко, у цій праці "виразно виступає концепція так званого старшинського автономізму". Згадана концепція пронизує чотиритомний "Літопис Величка". В ньому автор показує відстань між українською старшиною та народними масами, користолюбство І.Мазепи, його оточення. Принагідно нагадати, що працю Величка цитували і використовували як історичне джерело Т.Шевченко, І.Франко та багато інших вчених та діячів культури [9].

Порушена у лекції проблема досліджувалася ***В.Антоновичем, О.Апанович, В.Волк-Карачевським, В.Борисенком, М.Грушевським, Д.Дорошенком, В.Дядиченком, М.Костомаровим, І.Крип'якевичем, М.Маркевичем, Л.Мельником, Л.Окиншевичем, С.Павленком, О.Гуржієм, В.Смолієм, В.Степанковим*** та ін.[10-11]

У працях названих авторів викладачі та студенти відшукають матеріал для більш глибокого знайомства з діяльністю гетьманів Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Мазепи, їх внутрішньою та зовнішньою політикою, основами державного устрою тогочасної України, формами і методами боротьби українського народу проти російських утисків, агресії Речі Посполитої, Криму, Туреччини.

Названими вченими досліджені взаємовідносини України з Росією після Переяслівської Ради, специфіка державних устроїв Ліво-

бережної та Правобережної України кінця XVII ст. У працях багатьох з них простежується відкрита упередженість у трактовці багатьох історичних постатей, особливо І.Мазепи.

Історичні події кінця XVII ст. знайшли відображення також у багатьох історико-художніх творах. Зокрема, цій добі присвятили свої книги письменники ***Г.Бабенко, В.Будзинський, Г.Колісник, Б.Лепкий, Ю.Мушкетик*** та ін.[12]

ІІ. Боротьба українського народу проти російських утисків в кінці XVII ст.

У попередніх лекціях підкреслювалося, що у 1658 р. І.Виговський повстав проти Росії тому що не витримав з її сторони тактики погроз та неприкритого тиску, розпалювання чвар між гетьманом, старшиною та Запорозькою Січчю; в основі протесту Ю.Хмельницького були образливі для України Переяславські статті, які відводили йому маріонеткову роль в імперському державному механізмі[13]. Андрусівське перемир'я переповнило чашу терпіння П.Дорошенка. Воно похоронило його ілюзії щодо створення соборної суверенної України.

Боротьба проти Росії, протести проти її егоїстичної по відношенню до України політики не припинялися в середовищі української старшини і в кінці XVII ст. Підтвердженням цього є, наприклад, гетьманування Д.Многогрішного (1669–1672). Він відверто висловлював свій гнів з приводу часом грубої, неприкритої антиукраїнської політики російського царизму.

> ***Дем'ян Многогрішний був сином посполитого (хлібороба) з міста Коропа на Чернігівщині, тому сучасники його називали "мужичим сином". Козачу службу почав за Б.Хмельницького. У 1649 р був генеральним єсаулом. З 1665 р – чернігівським полковником. У 1669 р був обраний гетьманом Лівобережної України. У 1672 р. за дружні стосунки з П.Дорошенком був арештований і засуджений на довічне заслання до Сибіру[14].***

Д.Многогрішний, наприклад, негативно поставився до Андрусівського перемир'я і з приводу цього взяв участь у антимосковському повстанні на Лівобережжі. Як чернігівський полковник, Многогрішний вважав, що владу по обидва боки Дніпра необхідно пере-

дати гетьману-соборнику з Правобережжя – П.Дорошенку. Він заявив, що за українські вольності козацькі полки "вмерти готові".

І коли деяка частина української еліти (П.Рославець, М.Гвинтівка, брат Дем'яна – Василь Многогрішний та ін.) схиляли наказного гетьмана лояльніше поставитися до Москви, він заявив, що зробить це лише тоді, коли *"государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вольностях покійного, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, в Переяслові затверджених, зберегти"*[15].

У жорстких суперечках царський уряд змушений був піти на деякі поступки козацтву, дозволивши їм обрати гетьмана та відредагувати у Глухові нові договірні статті. Згідно з Глухівськими статьями (1669) гетьман в Україні може обиралися лише з дозволу царя, а російська армія, всупереч попереднім домовленостям, повинна була розташовуватися у Києві, Переяслові, Ніжині, Чернігові та Острі.

Цар заборонив Д.Многогрішному ***"від навколишніх государів прислані листи приймати і прочитувати... Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав у цій статті гетьманові і всьому війську відмовити, тому що попередній гетьман Богдан Хмельницький і інші гетьмани, хоч і на обох боках були гетьманами, але їм ні з якими государями зсилки чинити не велено, тому що від цього чиняться в малоросійських містах часті сварки"***[16].

Глухівські статті регулювали та обмежували й інші питання українського державного життя [17]. Та не дивлячись на цей куций та жорсткий документ, Д.Многогрішний вжив рішучих кроків щодо зміцнення своєї влади та розширення своїх обов'язків [18].

Спираючись на власне військо, Д.Многогрішний зумів встановити свою владу на всій Лівобережній Україні, піднести гетьманський авторитет. Обрав своєю резиденцією Батурін, укріпив його. І.П.Крип'якевич писав: "Це була людина твердої вдачі, абсолютист непоступливий і задиристий, – сам собі завдячував кар'єрою, і не думав ні перед ким поступатися"[19].

Зміцнення власного авторитету, стосунки з П.Дорошенком, приборкання власного старшинського оточення, розширення кола платників податків, за висловом І.П.Крип'якевича, "скінчили часи руїни і допомогли ввійти в новий період миру і добробуту"[20]. *"Доходять до мене чутки, – казав Многогрішний, – що козаки мене не люблять; якщо це правда, нехай пишуть до царя про вибір нового гетьмана – я передам клейноди тому, кого вони гетьманом обе-*

руть; але поки я гетьманом, дотоли буду приборкувати свавільників, скільки маю сили"[21].

Старшинська верхівка не могла вибачити йому своє приниження, а Росія – незалежної поведінки, постійних проти неї змов та спротиву. 13 березня 1672 р. стрільці батуринського гарнізону оточили двір Многогрішного. Старшини Райча, Забіла, Мокрієвич схопили гетьмана, закували в кайдани, вивезли до Москви, а відтіля до Сибіру на довічне поселення.

Не менш драматичним стало складатися й гетьманування І.Самойловича. "Старшинська верхівка, – зазначає І.П.Крип'якевич, – пильно дбала про те, щоб на майбутнє забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити до закріплення сильної гетьманської влади"[22].

Російський уряд у Конотопських статтях (приймалися у Конотопі 17 червня 1672 р. – *П.Г.*) заборонив гетьману без дозволу царя судити українську старшину, звільняти її з посад, вести зовнішні зносини, особливо стосунки з П.Дорошенком, тощо.

Незважаючи не це, І.Самойлович зробив все залежне від нього, щоб стабілізувати владу в Україні. Зокрема, він проявив постійну неприхильність до Польщі, протестував проти поділу України на Лівобережну та Правобережну, мріяв про возз'єднання її земель, аж до її Західних територій [23].

У внутрішній політиці Самойлович захищав старшинські інтереси, не завжди дотримувався букви Конотопських статей, якщо, за висловом І.Крип'якевича, цього вимагала «конечна державна рація»[24].

Вважав, що влада гетьмана в Україні повинна носити монархічний характер і щось змінити у становищі гетьмана може тільки «найвищий неба і землі», тобто Бог [25]. За його п'ятнадцятирічне гетьманування ствердилися державні форми Гетьманщини, що залишилися незмінними майже 100 років [26]. Ослаблення становища П.Дорошенка на Правобережній Україні він використав для проголошення себе гетьманом «обох сторін Дніпра». І коли московський уряд радив йому не робити цього й відмовитися від взяття Чигирина, який був у цей час у турецькій неволі, І.Самойлович заявив: «Якщо ми маємо... віддати Чигирин ворогові, то радше заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві непотрібний».

І.Самойлович зайняв непримиренну позицію щодо так званого «Вічного миру» (1686) між Росією і Польщею. Він заявив, що військ-

ко запорозьке ніколи не зречеться «свого давнього достоянія» – Правобережної України. «Не так воно станеться, як Москва у своїх мирових умовах з поляками постановила – зробимо так, як нам треба!» – казав він.

Все це викликало підозру і невдоволення Москви. Як стверджує Н.Полонська-Василенко, «головною причиною невдоволення було намагання Самойловича перетворити Гетьманщину на спадкову монархію»[27].

> ***Було складено донос на гетьмана і подано воєводі В.Голіцину. Самойловича було звинувачено в неприхильності до Москви, бажанні стати необмеженим правителем, користолюбстві, таємних зносинах з Кримом, в організації невдалого походу російсько-українських військ проти Криму у 1687 р. 22 липня 1687 р. старшина І.Самойловича заарештувала.***

Д.Дорошенко правильно підмітив, що Самойлович "був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був дбалим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла і не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра"[28].

25 липня 1687 р. тут же, у таборі над Коломаком, відбулася військова рада, на якій обрано гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. В історії України важко знайти особу, навколо якої точилися б такі гострі суперечки, перехрещувалися різні, часто полярні, думки, як Іван Мазепа (1639–1709). Захоплення, різке неприйняття, замовчування, – такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про нього.

Багато хто з них ще й досі не може знайти для себе однозначної відповіді на те, що спонукало І. Мазепу перекидатися від одного правителя до іншого. Яке він посідає місце серед українських гетьманів? Чому український гетьман, будучи улюбленцем Петра І, осипаний царськими щедротами, став його заклятим ворогом? Це лише невелике коло питань, на які вчені ще й досі шукають відповідей: правдивих, об'єктивних, зважених, побудованих на фактах, а не на домислах і емоціях.

Нам уявляється, що для наукового розв'язання "мазепинських проблем" може прислужитися книга С.Павленка "Міф про Мазепу" (Чернігів, 1998). В ній автор, залучаючи значне коло джерел та наукової літератури, робить спробу розвіяти вигадки і плітки щодо дня

його народження, національного походження, "скандального" повернення в Україну з Польщі, хабара В.Голіцину, "вірнопідданського 20-річчя", Палія-конкурента, збезчещення Мотрі, зрадницького договору зі Швецією та інших питань.

> ***Встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1639 р. (є й інші дати: 1629, 1634, 1640) в с. Мазепинці поблизу Білої Церкви у сім'ї українського шляхтича. Дитячі роки припали на час визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Природній розум, потяг до знань привели його у стіни Київського колегіуму, Варшавської ієзуїтської школи, навчальні заклади Голландії, Італії, Німеччини, Франції.***
>
> ***І.Мазепа був пристрасною і схильною до захоплень натурою, мав ряд талантів і переваг, вмів грати на бандурі, цікавився мистецтвом, колекціонував зброю. Широко відомі його поетичні спроби. Ним написані "Дума", пісня про Чайку-небогу, псалом і ряд інших поезій.***
>
> ***І.Мазепа дбав про розвиток освіти та культури в Україні. При ньому Київська колегія одержала статус академії (1701). Добре відоме покровительство І. Мазепи православній церкві.***
>
> ***Він відомий як визначний політичний діяч, який протягом 22 років займав посаду українського гетьмана.*** *(**Смолій В.** Мазепа // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 327–328.)*

При обранні І.Мазепи гетьманом (25 липня 1687 р.) було укладено новий українсько-московський договор – ***"Коломацькі статті"***[29]. В них гетьману заборонялося здійснення дипломатичних зносин, давалася вказівка підтримувати мирний договір з Польщею, без дозволу царя не робити військових походів до Туреччини та Криму. Документ передбачав присутність російських військ в Україні, заохочував українсько-російські шлюби тощо. І.Мазепу, як амбітного гетьмана, вимоги цього документа не влаштовували. З перших днів він вжив заходів, щоб створити власну державну еліту і на її базі піднести авторитет влади. Він був „справжнім політиком", писав В. Антонович, був „щирим і гарячим патріотом", „завжди дбав про повну автономію свого краю"[30].

Як стверджує О.Оглоблін, І.Мазепа твердо стояв на ґрунті українсько-козацької державності[31]. "Своїм політичним хистом і культурою, – зазначає І.П.Крип'якевич, – Мазепа скоро підніс авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави нерозривно в'яжеться з силою володаря"[32].

Отже, продовжуючи політику своїх попередників – гетьманів Д.Многогрішного та І.Самойловича, спираючись на Москву і створюючи спадковий стан старшин-землевласників як опору гетьманської влади, І.Мазепа водночас підніс цю політику на якісно новий рівень, рівень державності, фактичного суверенітету гетьманщини.

Одночасно взаємовідносини України і Москви носили постійно напружений характер. Практика показала, що ця напруженість досягла своєї критичної маси у пік зростання гетьманського авторитету, прояву консолідаційних явищ у середовищі українського суспільства, зміцнення основ національної державності та самостійницьких тенденцій. У зв'язку з цим варто простежити взаємовідносини І.Мазепи і Росії у кінці XVII ст., його тодішні стосунки з Запоріжжям та канцеляристом Петром Іваненком (Петриком).

Деякі дослідники вважають, що у кінці XVII ст. І.Мазепа вірою і правдою служив Росії, Петру І. Професор В.Голобуцький зауважував, що він спільно з російськими чиновниками, зокрема О.Меншиковим, роздавав на Україні землі своїй старшині та російським поміщикам, у 1701 р. "видав універсал про дводенну барщину"[33], розшукував селян-втікачів, відбирав їхнє майно, наказував нещадно карати їх та вішати.

М.І.Костомаров вважає, що повстання Петра Іваненка (Петрика) у 1692 р. носило яскравий антикріпосницький та антиросійський характер. Розвиваючи цю ідею, він викладає у вуста Петрика такі слова: "Я стою за посполитий народ, за самых бедных и простых людей. Богдан Хмельницкий избавил народ из неволи людской, а я хочу избавить его от новой неволи москалей и своих панов"[34].

У подібному ключі тлумачить виступ Петрика і Л.Мельник [35]. Деякі вчені схильні розглядати повстання Петрика як спробу визволення України з-під чужоземної влади та об'єднати українські землі в одній державі, розірвати Переяславсько-Московський договір 1654 р.[36]

Проте є й такі автори, які схильні розглядати повстання Петра Іваненка як спеціальну "місію", яку задумав І.Мазепа у боротьбі проти Росії. Зокрема, С.Павленко у праці "Міф про Мазепу" вважає, що повстання Петрика у 1692–1693 рр. мало на меті підняття України, особливо Запорозької Січі проти Москви, залучення до цього Кримських військ, а може й військ Туреччини. Та "На заваді успіху справи, як Петрика, так і Мазепи значною мірою була велика залежність Кримського ханства від Османської держави", яка часто вела "важливіші для султана війни"[37].

Професор Л.Мельник зауважує, що “у справі Петрика багато нез'ясованого”[38]. “В усякому разі, – пише Д.Дорошенко, – справа Петрика свідчить про живучість української самостійницької традиції й політичної концепції союзу з татарами проти Москви серед козацької старшини”[39].

Скориставшись невдачами Петрика, гетьман Мазепа вживає заходів, щоб зміцнити вплив Гетьманщини на Запорожжі, а також використати ситуацію для врятування свого власного життя та престижу.

III. Формування державного устрою в Україні у кінці XVII ст.

Державний устрій в Україні у кінці XVII ст. на різних землях мав свої особливості. Державний устрій Лівобережної України в основному визначився у роки визвольної війни українського народу:

- Вища влада залишалася за гетьманом, який обирався на старшинській козацькій раді.
- Його помічниками (міністрами) були: ***генеральний обозний*** – командував артилерією козацького війська; ***генеральний суддя***; ***генеральний писар***; ***підскарбій*** – наглядав за фінансами та податковою системою; ***генеральний бунчужний*** – відповідав за інформаційну роботу та охорону гетьманських клейнодів; ***генеральний осавул*** та ***генеральний хорунжий*** – формували збройні сили козацтва і організовували їх навчання тощо.
- Територія Лівобережжя поділялася на 10 полків, які у свою чергу ділилися на сотні, кількість яких досягала 20. Сотні складалися з куренів. Полковники, сотники та курінні атамани обиралися або призначалися гетьманом.
- Аналогічний полково-сотенний адміністративний устрій був і на Слобідській Україні. Тут було 5 полків (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький), які підкорялися бєлгородському воєводі і не входили до складу Гетьманщини.
- Самобутнім устроєм відзначалася Запорозька Січ. Тут вищим органом влади була Козацька рада. Справи вершили кошовий атаман, військовий суддя, писар, осавул. Січове козацтво поділося на курені, підпорядковані їм землі – на паланки. Формально у 1654 р. Запорозька Січ разом з Гетьманщиною об'єднувалася з Росією. За

Андрусівською угодою 1667 р. Запорожжя підпорядковувалося ще й Речі Посполитій, але фактично Польща там ніякої влади не мала.

- На Лівобережній Україні склалася власна чітка судова система. Судові функції гетьмана, генерального військового, полкових та сотенних суддів відзначалися своєю демократичністю та державною доцільністю, а ратушні та магістративні суди – народною всезагальністю.

Російська адміністрація впливала на українські справи за допомогою Малоросійського приказу (створений у 1662 р), який став основним знаряддям наступу Росії на автономію України.

Зокрема, підписані гетьманами договори з російським урядом (***"Переяславські статті 1659 р."*** – Ю.Хмельницьким, ***"Московські статті 1665 р." –*** І. Брюховецьким, ***"Глуховські статті 1669 р."*** – Д.Многогрішним, ***"Конотопські статті 1672 р."*** – І. Самойловичем, ***"Коломацькі статті 1687 р."*** – І.Мазепою) передбачали чітку регламентацію їх діяльності, обмеження їх прав, заборону робити кадрові призначення та звільнення тощо...

Через Малоросійський приказ послідовно обмежувалася дипломатична діяльність гетьманських урядів, їх судова та розпорядча діяльність. За допомогою російських воєвод царський уряд зміцнив свою присутність в Гетьманщині та поступово паралізовував її діяльність.

На Правобережній Україні козацький устрій переплітався з державним. Так, наприклад, на Правобережжі після Слободищенського трактату (1660) були ***Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський та Придністровський*** полки, які мали таку ж структуру, як і подібні козацькі об'єднання на Лівобережжі. Водночас на Правобережжі були Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське воєводства, які поділялися на староства та повіти.

Дещо інший устрій був у Північній Буковині, яка перебувала під владою Туреччини, та Закарпатті, яке управлялося Австрійською монархією. Адміністративний поділ цих земель поєднувався з існуванням татарських орд та адміністративними осередками Австрії [40].

IV. Боротьба з Річчю Посполитою

Вище було сказано, що Слободищенський трактат 1660 р. викликав неоднозначну реакцію українського народу. Одна частина старшини, козацтва й духовенства визнала його, інша – ні. Профе-

сор В.Борисенко відзначає, що особливо "багато противників трактату виявилося на Лівобережній Україні, населення якої не втратило останньої віри в благодійність українсько-російського союзу" [41].

І коли наприкінці 1660 р. польські та підзвітні їм Правобережні українські війська вступили на Лівобережну Україну, серйозний опір їм вчинили не тільки російські війська, а й Ніжинський та Переяславський полки на чолі з В.Золотаренком та Я.Сомком. У 1662 р. поляки та правобережне козацтво вдруге спробували заволодіти Лівобережною Україною, але й цього разу потерпіли поразку. Ю. Хмельницький втратив 12-тисячне військо, відійшов від політичної діяльності й в січні 1663 р. постригся в ченці під іменем Гедеона [42].

> ***Замість Ю.Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом П.Тетерю (1663–1665). Щоб усунути потенційного суперника, П.Тетеря звинуватив Ю.Хмельницького у зраді і домігся його ув'язнення. Згодом Юрій потрапив у полон до татар, був виданий туркам і перебував у Стамбульській фортеці Єдикуле. Після капітуляції П.Дорошенка перед російськими військами султан у 1677 р. звільнив Юрія з-під арешту, оголосив його "князем Сарматії", тобто України. Ю.Хмельницький зробив своєю столицею Немирів, жорстоко розправлявся з непокірними. При допомозі турок та татар допустив розорення правобережного краю, особливо Умані, Канева, Чигирина, чинив жорстокості, обдираючи власний народ. З тих, хто не платив податки, здирав шкіру. У зв'язку з цим від нього відвернулися навіть турки. У 1681 р. він був вбитий при загадкових обставинах [43].***

У 1663 р. поляки разом з підлеглим їм правобережним гетьманом П.Тетерею роблять третю спробу оволодіти Лівобережжям.

> ***П.Тетеря (1663–1665), зять Б.Хмельницького, посуті, започаткував так звану українську "Руїну". Разом з поляками організував мордування Лівобережжя, особливо лютував воєвода Чернецький. П.Тетеря жорстоко розправлявся з незадоволеними його політикою, придушував повстання на Правобережжі. У квітні 1665 р., щоб не попасти до рук розлюченого народу, втік до Польщі, а потім – до Волощини, де сліди його загубилися [44].***

Під час цього походу проявилася жорстокість інтервентів до місцевого населення та до тих, хто протестував. Зокрема, воєвода Чернецький, як пише В.Будзиновський, "вирізував місто за містом,

село за селом... між іншим замордовував він славу нашої історії, полковника Богуна і бувшого гетьмана Виговського"[45]. Щирого прихильника Польщі, митрополита Тухальського заарештовано, а Юрія Хмельницького заслано у фортецю Марієнбург.

Однак жорстокість, страта відомих діячів українського визвольного руху не врятувала окупантів. Під натиском російських військ воєводи Г.Ромадановського та полків Лівобережного гетьмана І.Брюховецького польські війська були знекровлені й вимушені були відступити на Правобережну Україну. Після цього Лівобережжя лежало в руїнах. Тисячі людей загинули.

> ***І.Брюховецький (1663–1668) після відмови від влади Ю.Хмельницького був обраний на гетьманський престол Лівобережної України на "Ніжинській Чорній раді" (від слова "чернь", народ), яка відбулася 17–18 червня 1663 р. На Правобережжі, як уже було сказано, гетьманом був затверджений П.Тетеря.***
>
> ***Перші роки гетьманування І.Брюховецький присвятив боротьбі з П.Тетерею. У 1665 р. був прийнятий царем, підписав "Московські статті", які перетворюють Україну у провінцію Росії, передає їй, посуті, всі основні державні функції: розташування військ, збір податків, перенесення митрополії до російської столиці, зовнішні зносини тощо.***
>
> ***Був одружений з бояринею Долгорукою. Допустив казнокрадство, важкі податки на користь московської казни, воєвод, власних інтересів та своїх прибічників. За його згодою між Росією і Польщею був підписаний Андрусівський договір (1667), який поділив Україну на Лівобережну, російську, та Правобережну, польську.***
>
> ***Народні маси Лівобережної України зненавиділи Брюховецького, закликали до себе П.Дорошенка з Правобережжя. Дорошенко наказав Брюховецького арештувати й прикувати до гармати. Козаки, розлютившись, вбили І.Брюховецького як зрадника національних інтересів [46].***

У 1664–1665 рр. боротьба українського народу проти Польщі спалахувала з новою силою. Центром цієї боротьби стало Правобережжя. Весною 1665 р. повстанці завдали полякам нищівного удару, в результаті чого їх васал П. Тетеря відмовився від гетьманської булави.

Гетьманом Правобережної України став П.Дорошенко, який, за висловом В.Й.Борисенка, поставив своїм головним завданням

“визволення та об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі”[47].

Можна тільки здогадуватися, якого болю завдало йому Андрусівське перемир'я на 13,5 років між Росією та Польщею, яке 30 січня 1667 р. було укладено без його присутності.

> ***За Андрусівським перемир'ям (1667) Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину і визнала входження до Росії Лівобережної України. Київ на 2 роки залишався за Російською державою. Пізніше повинен стати вільним містом, але Росія його більше із рук не випустила. Білорусія та Правобережна Україна – визнавалися за Польщею. Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав [48]. Пізніше, за “Вічним миром” 1686 р. вона перейшла у російське підпорядкування.***

Розлючений поведінкою Польщі П.Дорошенко у вересні 1667 р. оголосив їй війну, оточивши Яна Собеського під Підгайцями. Та трапилося непередбачене. Запорозька січ на чолі з І.Сірком замість того, щоб підтримати П.Дорошенка, напала на Крим, війська якого були на полі бою разом з правобережним гетьманом. Зважаючи на це, Салга Керім-Гірей змушений був в односторонньому порядку підписати мирний договір з польським королем, покинути поле бою і поспішити до Криму рятувати свої орди. Втративши союзника, П.Дорошенко вимушений був визнати владу короля й відвести війська на Подніпров'я.

Одночасно слід підкреслити, що в 70–80-х роках XVII ст. у боротьбі за українські землі активізувала свою агресію Туреччина. З цією метою, як уже було сказано, вона використала постать Ю.Хмельницького. Росія вимушена була піти на так званий “Бахчисарайський мирний договір” (1681), який визнав за Туреччиною Південну Київщину, Брацлавщину та Поділля. Туреччина визнавала за Росією Лівобережну Україну та Запорожжя. Територія поміж Південним Бугом та Дністром мала залишатися незаселеною.

У боротьбі за Правобережжя загострилися взаємовідносини Туреччини з Польщею. Не наважуючись самостійно протистояти Османській імперії, Польща намагалася якомога швидше стабілізувати відносини з Росією.

Всупереч волі українського народу, Росія і Польща у 1686 р. підписали “Трактат про вічний мир”, який закріплював основні положення Андрусівського перемир'я й показав, що Росія щодо України остаточно відмовилася від своїх зобов’язань 1654 р.

> ***У "Трактаті про вічний мир" записано, що Росія є гарантом свободи православного віросповідання на території, що відійшла до Польщі. Частина правобережного населення продовжувала боротьбу проти "Вічного миру". На чолі патріотичних сил стали Семен Палій, Самійло Самусь, Остап Гоголь, Захар Іскра та ін. Козацькі підрозділи звільнили частину Правобережної Київщини, Поділля, Волині, Полісся й почали запроваджувати тут полково-сотенний адміністративний устрій*** [49]**.**

"Вічний мир" рекошетом ударив і по авторитету лівобережного гетьмана І.Самойловича. Старшина була незадоволена його самовладдям, користолюбством, родинною корумпованістю, ліквідацією автономії Київської митрополії та підпорядкуванням її Московському патріархату. Як уже було сказано, ці та інші обставини обумовили його падіння.

V. Відсіч Кримському ханству та Туреччині

Отже, що черговий наступ поляків разом з П.Тетерею на Лівобережну Україну в 1664–1665 рр. провалився. П.Тетеря позбувся булави і втік у Польщу.

Використавши суперечки у середовищі українського суспільства, обставинами вирішили скористуватися Кримський хан та Султанська Туреччина. Під виглядом допомоги П.Дорошенку у створенні соборної України кримсько-турецькі уряди прагнули використати будь-який привід, щоб ввести в Україну війська й поповнити свою казну за рахунок українського народу.

Незабаром таким приводом було Андрусівське перемир'я (1667). Незадоволений перемир'ям П.Дорошенко звернувся до Криму і Туреччини щодо встановлення на Україні їх протекторату. Це викликало обурення Запорозької Січі, яка повстала проти них. Як уже згадувалося в 1667 р. Запорозька Січ на чолі з І.Сірком напала на Крим і розірвала його стосунки з П.Дорошенком.

У 1668 р. на Лівобережній Україні народні маси не сприйняли кріпосницької політики І.Брюховецького, організовуючи проти нього акції непокори, особливо проти російських воєвод. Брюховецький шукав підтримки у Туреччини, дав згоду перейти під її протекцію, за що, як уже було сказано, був вбитий козаками.

Тим часом, на запрошення П.Дорошенка, влітку 1972 р. велике турецьке військо під керівництвом султана Магомета IV напало на Поділля. Разом з правобережним гетьманом вони розгромили польське військо й рушили до західних областей України.

Нашестя турок викликало паніку та розгубленість у польських колах. У цих обставинах Польща поспішила укласти Бучацький договір (1672), зобов'язалася платити Туреччині данину, уступила їй Поділля, а Дорошенку – Південну Київщину та Брацлавщину.

Проти турецьких пограбувань виступили козаки, селяни, жителі міст. 10 козацьких полків (Черкаський, Каневський, Білоцерківський, Корсуньский, Брацлавський та ін.) заявили, що вони приєднуються до Лівобережжя та Росії. У 1676 р. П.Дорошенко капітулював перед І.Самойловичем.

У цій ситуації Туреччина гетьманом України призначає опального Ю.Хмельницького (1677–1681), давши йому титул "сарматського князя малоросійської України", робить спробу розгорнути так звані "Чигиринські походи", мета яких – захоплення Правобережжя, а можливо й усієї України.

Влітку 1677 р. під Чигирин прибуває 100-тисячна турецька армія, а в 1678 – 200-тисячне військо. Мужня боротьба козаків, українського селянства, російських військ нанесли туркам поразку, примусили покинути середнє Подніпров'я.

У січні 1687 р. у Бахчисараї між Росією та Туреччиною був підписаний договір, за яким Туреччина відмовлялася від Києва та Лівобережної України, але залишала за собою Південну Київщину, Брацлавщину та Поділля, де гетьманом залишався Ю.Хмельницький.

Небезпека з боку Туреччини загрожувала і Польщі. Вступивши до "Священної ліги", Польща у 1683 р. разом з Австрією та Венецією під Віднем розгромили турецькі війська й відновила свою владу на Правобережжі.

Об'єднуючи сили у боротьбі проти Туреччини, Росія і Польща у 1686 р. підписують "Трактат про вічний мир", який, посуті, підтвердив Андрусівське перемир'я, визнавши за Туреччиною лише Поділля.

Адже, як зазначає професор В.О.Голобуцький, запорозьке козацтво було епіцентром боротьби з Кримською та Турецькою агресією. "Цим пояснюється прагнення турецьких та татарських феодалів знищити Січ, або підкорити її своїй владі"[50].

Додамо, що така спроба була у 1678 р., коли 15-тисячне турецько-татарське військо вдерлося на територію Січі, але зазнало поразки [51]. Вчені гадають, що у зв'язку з цим нападом отаман І.Сірко послав хану знаменитого листа, на сюжет якого І.Ю.Рєпін написав всесвітньо відому картину про запорожців.

Й, нарешті, варто зазначити, що у кінці XVII ст., у 1687 р., фаворит російської царівни Софії В.Голіцин разом з Самойловичем робить похід до Криму, але зазнають невдачі. Скориставшись цим, І.Самойлович був звинувачений у зв'язках з кримчанами та зраді. Самойлович був арештований та відправлений до Сибіру. При підтримці В.Голіцина гетьманом України обрано Мазепу. В.Голобуцький гадає, що за підтримку Мазепа дав Голіцину великого для того часу хабара – 10 тисяч крб.[52]

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про Андрусівське перемир'я? Як воно вплинуло на історичну долю українського народу?
2. Які історичні обставини обумовили прийняття "Трактату про вічний мир"? Порівняйте зміст "Вічного миру" з вимогами Андрусівського перемир'я.
3. Дайте характеристику діяльності гетьмана Д.Многогрішного.
4. В чому російський уряд звинуватив І.Самойловича?
5. Що ви знаєте про повстання Петра Іваненка? Де тут вигадки, а де правда?
6. Письмово відтворіть заходи І. Мазепи по стабілізації в Україні державної влади.

VII. Джерела та література

1. ***Грушевський М.С.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 397.

2. ***Мельник Л.Г.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995. – С. 3–4.

3. ***Крип'якевич І.*** Історія України. – К., 1990. – С. 204.

4. ***Дорошенко Д.*** Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 281.

5. ***Путро О.*** Історія України. Частина 1. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Хрестоматія. – К., 2002. – С. 130–139.

6. Повна назва “Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого по междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти”. Вперше надрукований у Москві у 1846 р. У 1971 р. цю працю опублікувало видавництво “Наукова думка”.

7. Повна назва праці “Действия презельной брани Богдана Хмельницкого”. Літопис був опублікований у 1854 р. в м. Києві Тимчасовою комісією по розгляду давніх рукописів.

8. ***Коваленко Л.А.*** Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – С. 36–38.

9. Повна назва цієї історичної роботи “Сказание о войне козацкой с поляками С.Величко” (1720 р). Видавці назвали цей історичний твір інакше – “Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке”. Перший том було видано у Києві у 1848 р., другий – у 1851 р., третій – у 1855 р. і четвертий – у 1864 р. За формою праця Величка – це ряд історичних біографій політичних діячів, легенд і навіть художніх новел. Вона насичена великою кількістю документального матеріалу: урядові офіційні акти, грамоти, приватні листи, дипломатичні документи. Дослідники встановили, що поряд з достовірними документами в праці є сумнівні або навіть вигадані.

10–11. ***Антонович В.*** Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; ***Апанович О.*** Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1992; ***її ж:*** Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.). – К., 1961; ***Борисенко В., Заремба С.*** Україна козацька. – К., 1993; ***Волк-Карачевский В.*** Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII – начале XVIII века. – К., 1899; ***Гуржій О.*** Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994; ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – Ч. IV. Доба козацька; ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Львів, 1991. – Т. 2. – Гл. IV–VI; ***Дядиченко В.*** Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959; ***Костомаров Н.*** Руина, история гетьманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1881. – Т. XV. ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995; ***Крип'якевич І.*** Історія України. – Львів, 1990. – Розділ III. Козацька держава; ***Маркевич Н.*** История Малороссии. – М., 1843. – Т. 4–5; ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998; ***Оглоблін О.*** Україна в часи Петра І. – К., 1939; ***Окиншевич Л.*** Центральні установи України-гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1929; ***Смолій В., Степанков В.*** Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблеми державотворення. – К., 1993; **їх же**: Українська державна ідея. – К., 1997.

12. ***Бабенко Г.*** Шляхом бурхливим: Повість кінця XVII ст. – Х. – К., 1931. – С. 239; ***Будзиновський В.*** Під одну булаву. Оповідання з часів першої руїни. – Львів, 1920. – С. 122; ***Колісник Г.*** Мазепа – гетьман: Ро-

ман // Дніпро. – К., 1990. – № 1–3; ***Лепкий Б.*** Мазепа: Трилогія. – К., 1929; ***Мушкетик Ю.*** Семен Палій. – К., 1954. – С. 392.

13. Спільна боротьба військ Ю.Хмельницького та Польщі зазнала поразки від російського воєводи Григорія Ромаданівського. Після цього Юрій відійшов від політичної діяльності й в січні 1663 р. постригся в ченці під іменем Гедеона. Замість Ю. Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663–1665 рр.). Після поразки під Брацлавом у квітні 1665 р. П. Тетеря відмовився від гетьманської булави й від'їхав до Польщі. Гетьманом Правобережної України було обрано генерального осавула П. Дорошенка (1665-1667 рр.).

14. ***Путро О.*** Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 2002. – Ч. І. – С. 135–137.

15. ***Будзиновський В.*** Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 78–80.

16. Цит. за: ***Соловйов С. М.*** История России с древнейших времен. – М., 1991. – Т. 11. – С. 362–363.

17. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 319; ***Путро О.*** Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 2002. –Ч. І. – С. 134.

18. ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995. – С. 9.

19. ***Крип'якевич І.*** Історя України. – Львів, 1990. – С. 205.

20. Там само. – С. 206.

21. ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995. – С. 11.

22. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 206.

23. ***Смолій В., Степанков В.*** Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – К., 1993. – № 6. – С. 15.

24. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 207.

25. ***Оглоблін О.*** Іван Самойлович // Енциклопедія українознавства. – Париж, Нью-Йорк, 1973. – Т. 7. – С. 270.

26. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 207.

27. ***Смолій В., Степанков В.*** Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – К., 1993. – № 6. – С. 15; ***Полонська-Василенко Н.*** Історія України. В 2-х Т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 52.

28. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 333.

29. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т1. – С. 323–325.

30. ***Антонович В.*** Про козацькі часи в Україні. – К., 1991. – С. 154–155.

31. ***Оглоблін О.*** Гетьман І. Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. – С. 31–35.

32. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 209–210.

33. ***Голобуцький В.*** Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 323.

34. ***Костомаров Н.*** Собрание сочинений. – СПб., 1905. – Кн. 6. – С. 445.

35. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 32–35.

36. ***Оглоблін О.*** Гетьман І. Мазепа і його доба. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. – С. 178–179.

37. ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 123.

38. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 34.

39. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 34.

40. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 254–258.

41. Там само. – С. 235.

42. ***Голобуцький В.*** Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 308–309.

43. ***Будзиновський В.*** Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 57–61.

44. Там само. – С. 62-63.

45. Там само. – С. 63.

46. Там само. – С. 66-67.

47. Борисенко В. Названа праця. – С. 238.

48. Статті Андрусівського договору 30 січня 1667 р. // ***Путро О***. Історія України. Хрестоматія. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 135–137.

49. ***Борисенко В.*** Названа праця. – С. 247–248.

50. ***Голобуцький В.*** Названа праця. – С. 320.

51. ***Костомаров Н.*** Собрание сочинений. – СПб., 1905. – С. 315–316.

52. ***Голобуцький В.*** Названа праця. – С. 320.

Лекція № 15. Наступ російського царизму на автономію України у першій чверті XVIII ст.

Частина перша

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Загальні зауваження.
2. Використання Росією потенціалу України у Північній війні.
3. Повстання під проводом С.Палія.
4. Перехід гетьмана України І.Мазепи на бік Швеції. Зруйнування Запорізької Січі.
5. Запитання та завдання.
6. Джерела та література.

І. Загальні зауваження

Лекція зачіпає одну з найскладніших проблем в історії України – її взаємовідносини з Росією у першій чверті XVIII ст. На цей час припадає гетьманування І. Мазепи, зміна його зовнішньополітичної орієнтації – розрив стосунків з Росією та укладання союзу зі Швецією.

У першій чверті XVIII ст. Україна пізнала гірку долю поразки під Полтавою (1709) та масованого колоніального тиску у складі Росії. Довелося скоштувати також емігрантського життя опозиції, яка не погодилася з втратою українським народом завойованих раніше самостійних форм політичного та економічного існування.

Про історичне життя українського народу першої чверті XVIII ст. написано велику кількість наукових робіт. До речі, інтерес до цього періоду не втрачений до сьогоднішнього дня. Та воно й зрозуміло. Боротьба українського народу за свою незалежність у сучасну епоху змушувала дослідників шукати її історичне коріння, джерела, з яких струмив потяг України до незалежності, до самостійних форм життя і діяльності, до світлої пам’яті про тих, хто віддав своє життя за створення власної державності.

Найбільший вклад у розробку цієї теми внесли такі вчені, як: ***М.Андрусяк, В.Антонович, О.Апанович, В.Борисенко, І.Борщак, М.Грушевський, В.Дядиченко, О.Кресін, М.Костомаров, А.Козаченко, Л.Мельник, Т.Мацьків, О.Оглоблін, В.Резніченко, Г.Сергієнко, В.Сергійчук, А.Слюсаренко, В.Смолій, В.Степанков, О.Субтельний, Ф.Уманець, А.Єнсин, В.Шевчук*** та багато інших [1].

У працях названих вище авторів читачі знайдуть необхідні матеріали для висвітлення історичних обставин, за яких І.Мазепа прийшов до влади, прийняв рішення про зміну зовнішньополітичної орієнтації, відбулася поразка союзних військ під Полтавою тощо. Особливо багато цікавих відомостей зібрано згаданими вченими про особу І.Мазепи, його зовнішню і внутрішню політику, історію його політичного злету та краху омріяних ним ідеалів.

Одночасно, чимало праць розповідають про діяльність П.Орлика в екзилі, його конституцію, боротьбу за визволення України з-під російської залежності, а також про посилення тиску Росії на суверенні права української державності.

Для підготовки лекції нами використані такі джерела, як ***"Коломацькі статті 1687 р.", "Лист І.Мазепи до Стародубського полковника Івана Скоропадського", "Щоденник словацького гуманіста Даніеля Крмана (1663–1740)", "Вивід прав України" П.Орлика (1712), Лист П.Орлика до Стефана Яворського (1721) "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" (Конституція П.Орлика)*** та ін. [2]

Епоха першої чверті XVIII ст. знайшла яскраве відображення в художній літературі. Зокрема, історичні події кінця XVII – поч. XVIII ст. знайшли чільне місце в творах ***Г.Бабенка*** *("Шляхом бурхливим": Повість кінця XVII ст. – К., 1931. – 293 с.);* ***В.Будзиновського*** *("Під одну булаву". – Л., 1920. – 122 с.);* ***А.Кащенка*** *("Зруйноване гніздо". – Катеринослав, 1918. – 128 с.);* ***Г.Колісника*** *("Мазепа – гетьман". Роман // Дніпро. – 1990. – № 1-2);* ***Б.Лепкого*** *("Мазепа". Трилогія. – Частина І. "Мотря". – Т. 1. – 386 с; Т. 2. – 307 с; Частина ІІ. "Не вбивай". – 385 с.; Частина ІІІ. "Батурин". – 416 с.;* ***його ж****: "Полтава". – Т. І., Т. ІІ. – Львів);* ***В.Попушанського*** *("Ой, біда-біда, чайці-небозі". – Львів, 1937);* ***Д.Мордовця*** *("Палій – воскреситель Правобережної України" // Д. Мордовець. Твори: у 2-х т. – К., 1958);* ***Ю.Мушкетика*** *("Семен Палій". – К., 1954);* ***С. Руданського*** *("Мазепа – гетьман український", "Павло Полуботок" //*

Ватра. – Львів, 1887); ***Сосюри В.*** *(“Мазепа”. Поема // Київ. – 1998. – № 12);* ***А.Чайковського*** *(“Сонце заходить”. Історична повість з часів зруйнування Запорозької Січі. – Львів, 1937. – 207 с.)* та багатьох інших.

Аналіз названих творів дав право дійти висновку, що переважна більшість з них присвячена гетьману Мазепі, драматичним і трагічним сторінкам його приватного життя та державної діяльності на посаді гетьмана. Знайомство з цими книгами допомагає читачам сформувати уявлення про першу чверть XVIII ст., про діяльність тогочасних історичних постатей, їх живу участь в історичному процесі.

II. Використання Росією потенціалу України у Північній війні

У попередній лекції підкреслено, що в другій половині XVII ст., починаючи з 1669 р. (від початку гетьманування Д.Многогрішного) і аж до 1709 р. (до закінчення гетьманування І.Мазепи), Лівобережна Україна пережила період політичної стабілізації. Тим часом, як “Правобічна Україна, – за висловом М.С.Грушевського, – переходила такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турецьких, пустіла і наповнювалася, умирала і оживала, стогнала під вічними екзекуціями й карами”[3].

Незважаючи на намагання царського уряду послідовно обмежувати прерогативи гетьманської влади, зауважує професор Л.Г.Мельник, все ж гетьманам Многогрішному, Самойловичу, і особливо Мазепі, вдавалося, зберігаючи зовнішню лояльність щодо Москви, відстоювати суверенітет Гетьманщини, забезпечувати фактично самостійність у своїй внутрішній політиці, започаткувати економічний і культурний розвиток у країні і тим забезпечити авторитет Гетьманщини, примушувати царів певною мірою рахуватися з інтересами української держави [4].

Особливе місце в історії Лівобережної України займає гетьманування І.Мазепи, який, як зазначають дослідники, завдяки своїм визначним здібностям політика і державного діяча, зумів створити впливову верству національної еліти, спробував звільнитися з-під влади московського царя й створити об’єднану суверенну українську козацько-старшинську державу [5]. З перших кроків своєї держав-

ної діяльності І.Мазепа здійснив ряд заходів по зміцненню авторитету Гетьманщини та своєї особистої влади:

• У 1689 р., у час двірцевого перевороту, коли влада переходила від Софії до Петра І, І.Мазепа у супроводі генеральної старшини прибув до Москви, відвідав юного Петра у Троїце-Сергіївській лаврі і вміло завоював довіру царя. Це врятувало йому життя, оскільки мазепинського покровителя В. Голіцина за співчуття Софії було заслано на Північ.

• З козацького стану І. Мазепа створив привілейований прошарок, робив все залежне від нього, щоб не допускати переходу селян у назване вище соціальне середовище, й козаки згуртувалися навколо гетьмана.

• Своєю розумною, тактовною і послідовно проведеною політикою він зміцнив свій власний авторитет й серед старшин. Приборкав непокірних П.Полуботка та М.Галицького, роздав землі своїм прихильникам. За висловом В. Антоновича, І. Мазепа "витворив аристократію на Україні" для того, щоб "зоорганізувати Україну на зразок сусідських держав"[6], щоб "оперти українську державність на верстви заможної і освіченої козацької старшини"[7].

• Створив спадковий механізм збереження довічного старшинування -впровадив інституцію "бунчукових товаришів". До цієї категорії належали діти значних старшин, номенклатура, якій наділялися землі, надавалися посади, доручалися важливіші державні справи.

• Гетьман зміцнив свою особисту владу, державний суверенітет України, надав широку підтримку старшинам – землевласникам, як основу української державності.

• Мазепа вживав заходів, щоб зменшити гостроту соціальних протиріч. У 1691 р. видав універсал, щоб старшини – землевласники і монастирі не обтягували селян повинностями й поборами. Автор праці "Міф про Мазепу" (1998) С.Павленко не згоден із тим, що деякі вчені називають Мазепу "жорстоким кріпосником" (В.Дядиченко), "користолюбливим феодалом" (О.Маркова), "найбагатшим феодалом Європи" (О.Субтельний) тощо.

Спираючись на джерела, С.Павленко доводив, що І.Мазепа присікав грубе ставлення до селян, надмірне стягнення з них податків, виконання на свою користь не властивих для козаків повинностей. "Навпаки, – пише він, – бачимо І.Мазепу як діяльного держав-

ного діяча, який в умовах безперервних воєн будував храми, турбувався про селян, дбав про освіту і культуру"[8].

• Гетьман Мазепа оберігав селян від будівництва ними московських фортець. Він розумів, що вони і без того обтяжені всілякими повинностями. Охороняв також інтереси українського купецтва.

• Іван Мазепа дбав про створення нормальних умов для діяльності українських релігійних установ, розвитку освіти і культури. Своїм коштом збудував чимало церковних велетнів у Києві, Чернігові, Переяславі. Відбудував Батурін – свою власну столицю. Підтримував шкільну справу при монастирях.

• Гетьман турбувався про розвиток вищої школи в Україні. Він сприяв перетворенню Київського Колегіуму на Академію (1701), обдарував її маєтностями, надав кошти на будівництво для неї нового приміщення.

Небезпідставно Д.Дорошенко зауважує, що внутрішня діяльність Мазепи була спрямована на забезпечення "інтересів всього українського народу в його цілості"[9], а професор Мельник Л. робить висновок про те, що І.Мазепа підніс внутрішню політику на "рівень державності", зміцнивши тим самим "фактичний суверенітет Гетьманщини"[10].

Проте, як свідчить історична дійсність, формування та зміцнення суверенного державного процесу в Україні не входили у плани російського абсолютизму.

Впливаючи на запропонований українськими гетьманами зміст ***"Переяславських статей"*** (1659), ***"Московських статей"*** (1665), ***"Глуховських статей"*** (1669) та ***"Коломацьких статей"*** (1687), російський уряд поступово позбавляв Україну автономних прав, перетворював її на залежну від митрополії окраїну. Особливу надію російський уряд покладав на козацькі збройні сили при вирішенні зовнішньополітичних проблем, насамперед у здобутті виходу до Балтійського моря. У зв'язку з цим Україна мала воювати за невигідні для неї інтереси, оскільки вікно в Європу через Балтійське море розривало традиційні зв'язки української економіки із Заходом[11].

"Цар Петро І, – пише академік І.П.Крип'якевич, – від України вимагав таких самих зусиль, як від московських провінцій, не рахуючись ані з договорами, ані з господарськими обставинами, ані з політичними настроями. Українські полки він висилав на далекі фронти до Лівонії, Литви. Польщі. Саксонії. Там вони стояли під

московським командуванням, їх використовували безоглядно, не давали їм потрібного устаткування, не раз просто грабували..."[12]

Північна війна пагубно відбилася й на становищі України.

По-перше, цар наказував брати селян і козаків до фортечних робіт. При побудові печерської фортеці у Києві над будівельниками знущалися, "палицями по головах били, вуха шпагами обтинали і всяку наругу чинили"[13].

По-друге, в Україні стояли і через неї проходили численні московські війська. Їх потрібно було забезпечити кіньми, худобою, хлібом, що вичерпувало економічний потенціал Гетьманщини.

По-третє, московські урядовці застосовували в Україні деспотичні методи управління, які відчув на собі навіть сам гетьман, який у військовому відношенні був підпорядкований Меншикову. Без дозволу гетьмана була затіяна реорганізація козацької армії.

Й цілком слушно зауважив І.П.Крип'якович, що "ці обставини викликали почуття непевності, страх і невдоволення... Через те протимосковські настрої, що здавна існували в громадянстві, почали виявлятися дедалі гостріше. Старшина почала натискати на гетьмана, щоб він подумав про майбутнє України. *"Всі ми за душу Хмельницького Богдана Бога молимо,* – говорили вони, *– за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу і кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!"*[14]

III. Повстання під проводом С. Палія

В той час, як Лівобережна Україна була втягнута Росією у так звану Північну війну, Правобережна було зайнята боротьбою із Польщею за збереження козацького устрою. За умовами польсько-турецького договору 1699 р. Туреччина повернула Польщі правобережні українські землі.

Річ Посполита вирішала, що настав час ліквідувати козацтво. Це означало відміну традиційного козацького устрою, ліквідацію всіх соціально – економічних та суспільно-політичних завоювань місцевого населення й реставрацію польсько – шляхетської влади на залежній від Польщі українській території.

Покозачені жителі Правобережної України не збиралися добровільно поступатися своїми надбаннями. Вони відмовлялися виконувати польські розпорядження, не допускали шляхту у міста і села.

Опір народних мас очолили Семен Палій на Фастівщині, Захар Іскра на Корсунщині, Андрій Абазин на Брацлавщині, Самійло Самусь на Богуславщині.

> ***Семен Гурко-Палій, козак, родом із Борзни, людина освічена і немолода. У 1686 р. заснував Фастівський полк. Навколишні села визнали його владу, покозакувалися. У 1691–1694 рр. разом з гетьманським військом робив походи під Очаків та Аккерман. Не допустив на території Фастівщини відновлення шляхетського землеволодіння, у зв'язку з цим у нього почалися конфлікти з Річчю Посполитою.***

Розповідаючи про С.Палія, варто підкреслити, що він мріяв про володіння всім Правобережжям, про звільнення його від шляхетського засилля, одночасно виношував думку про створення соборної України. "Палій, – пише Дорошенко, – мав намір організувати на правому березі козаччину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана й таким способом злучити докупи обидві частини розірваної надвоє України"[15].

"У 1688 р. Семен Палій, – зазначає професор Мельник, – через гетьмана Мазепу звернувся до воєводи Ромодановського з пропозицією прийняти його з Фастівським полком у підданство до Московської держави. Але царський уряд не дав згоди на приєднання "Паліївщини", відмовив і в допомозі Палію в його боротьбі з Польщею"[16]. Очевидно, давалися взнаки умови "Вічного миру" (1686), за яким Росія не бажала рвати дружні стосунки з Польщею [16a].

Після арешту (1689) Палій вдруге просив Мазепу порушити питання про об'єднання Правобережжя з Гетьманщиною. Проте ця проблема не вирішувалася, як гадає Н. Полонська-Василенко, з двох причин: ***по-перше,*** як і раніше, цього не бажала Москва, не готова була до війни з Польщею; ***по-друге,*** "справа об'єднання України натрапляла на великі труднощі не лише в політиці Москви, яка не хотіла загострювати відносини з Польщею, не міг щиро прагнути цього й Мазепа, поки на чолі Правобережної України стояв Палій"[17].

Додамо, що, очевидно, на перешкоді були різні ідеологічні погляди. Палій репрезентував народні маси, демократизм, селянство, що вороже відносилося до крупних козаків-землевласників; Мазепа – старшин, привілейований стан, землевласників, які були опорою держави, яку він вибудовував. Недаром запорожці, які були в опозиції до Мазепи, говорили: "Як буде Палій гетьманом, то зможе

управитися з усією начальною старшиною... і буде при ньому, як було за Хмельницького". Ця загроза суперництва була цілком реальна [18].

Після Карловицького миру 1699 р., відмови Туреччини від Правобережжя козацтво стало для Польщі непотрібним, а то й небезпечним. Названим вище козацьким полковникам польський уряд дав команду саморозпуститися й землі передати польським землевласникам.

Цього розпорядження козацькі поселенці не виконали. Семен Палій заявив, що підпорядковані йому козаки проживають на власній землі і "Речі Посполитій до них немає ніякого діла". "Тільки я, справжній козак, – заявляв він, – і вождь козацького народу, маю право порядкувати тут"[19].

І коли у 1700 р. польське військо вчинило напад на Фастівщину, С.Палій, С.Самусь, А.Абазин підняли Правобережжя. Наказний гетьман С.Самусь передав Мазепі свої клейноди, зробивши його фактично гетьманом всієї України.

С.Палій, як "козацький батько", не захотів зректися свого лідерства й вів себе у цій обстановці "немов незалежний гетьман"[20]. Мазепа, оберігаючи власний авторитет, не міг погодитись з безладдям, яке нав'язав йому С.Палій, і дав наказ позбавити його волі. 31 липня 1704 р. С.Палій разом з його найближчим оточенням був арештований. У народній пам'яті про це розповідається так:

Ой, крикнув проклятий Мазепа
На свої лайтани:
"Возьміть Палія Семена
Та забийте в кайдани,
А на руки скрипиці,
Та посадіть Палія Семена
У превеликії темниці."

І.Мазепа переконав Петра І, що на період війни зі шведами "варто зберегти гетьманське правління на Правобережжі". Отже, гетьман Мазепа, скориставшись ослабленням Польщі, російсько-шведською війною, усуненням свого політичного суперника С.Палія, фактично об'єднав під свою булаву у 1704–1709 рр. Лівобережжя з Правобережжям [21].

IV. Перехід гетьмана України І. Мазепи на бік Швеції. Зруйнування Запорозької Січі

Війна Росії зі Швецією затягувалася. Д.Дорошенко зазначав, що Гетьманщина несла на собі важкий "тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях – у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них славу, а цар вимагав щоразу з нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилися безкінечна кількість хліба й усяких інших харчів; торгівля припинилася; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи"[22].

Академік І.Крип'якевич застережує, що при цих обставинах дошкульнішого болю завдавала моральна зневага. Московські воєводи сповідали метод деспотичного управління, не вміли і не хотіли рахуватися з українськими традиціями, самовільно ламали їх, наносячи образу навіть самому гетьману. Цар не завжди запрошував його на свої таємні переговори, без погодження з Мазепою переставляв козацькі полки, перетворював їх у драгунські військові об'єднання [23].

Дослідник І.Борщак стверджував, що у французьких архівах є документи, які свідчать, що Петро І ще у 1703 р. виношував плани "знищення козаччини чи виселення її на східні кордони Великоросії та колонізування Гетьманщини"[24].

Наведені вище факти свідчать про те, що в тогочасному українському середовищі та в душі Мазепи росли почуття непевності та невдоволеності. Для гетьмана стало ясно, що "для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу"[25].

До гетьмана доходили чутки, що Петро І готовий був повернути Польщі Правобережну Україну, аби та стала його союзником у боротьбі проти Швеції. Він готовий був Польщі або Швеції віддати всю Україну, аби вони дали йому вихід до Балтійського моря та залишили у спокої Росію [26].

Н.Полонська-Василенко зазначає, що "Україна опинилася між двох вогнів, і хто б із противників не переміг – український народ втрачав свою державу. В разі перемоги Петра й Августа II (польський союзник Росії. – *П.Г.*), безперечно, Україну поділили б між Польщею і Москвою. В разі перемоги Карла XII і Станіслава Ле-

щинського (польський союзник Швеції), вся Україна, як союзник Москви, опинилася б під владою Польщі. В обох випадках годі було сподіватися, що вона збереже навіть автономію. Ситуація була трагічна і виходу з неї, здавалося, не було, якщо Україна залишатиметься в передніших відносинах з Москвою. Єдиним шляхом спасіння було визволення з-під Московської влади, і при тому заздалегідь, до закінчення війни і укладення мирного договору"[27].

Ці непевні політичні перспективи примушували Мазепу та його оточення замислитися над майбутньою долею України. Історична обстановка підказувала, що Гетьманщина могла обрати три шляхи виходу із ситуації:

Перший. У складі Польщі, спираючись на традицію Гадяцького трактату 1658 р, з українських земель утворити Руське князівство. Цю ідею підтримували генеральний обозний Іван Ломиковський, миргородський полковник Д.Апостол, прилуцький – Д.Горленно, Лубенський – М.Маклашевський та ін. Вони вважали, що у цьому князівстві Україна буде об'єднана в одну державу, збереже інтереси старшини і шляхетства.

Другий. Зберегти незалежність України під протекторатом Криму та Туреччини. Вважалося, що цей шлях прокладали Богдан та Юрій Хмельницькі, П.Дорошенко та нещодавно П.Іваненко. Цю ідею підтримували генеральний суддя В. Кочубей, полтавський полковник І.Іскра, кошовий отаман К. Гордієнко.

Третій. Зберегти Україну у складі Росії й розділити з нею її історичну долю. Здавалося, що цей шлях підтримує І.Мазепа та його оточення, оскільки беруть активну участь у всіх російських військових акціях, одержують урядові нагороди тощо.

Тим часом фронтові невдачі, невиправдані жертви, затяжні військові операції, економічне розорення породили в українському суспільстві невдоволення, антимосковські настрої та обвинувачення у всіх гріхах гетьмана та його старшину. Д.Апостол, Д.Горленко, П.Орлик та ін. стали нав'язувати гетьманові ***четвертий шлях*** виходу із глухого кута – піти на перемовини зі Швецією. Д. Дорошенко зауважує, що ідея союзу зі Швецією не була винаходом самого Мазепи, "вона була спільною всім відповідальним керманичам української політики, й ***перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав'язаний Мазепі самою старшиною***"[28].

Обираючи цей шлях, І.Мазепа враховував, що в середовищі російського суспільства щодо Петра є також опозиція, яка складається як з консерваторів, реакціонерів, так і з противників деспотизму і терору (В.Шереметьєв, Г.Головкін та ін.). На підтримку цих людей розраховував і Карл XII, і Мазепа.

Шукаючи стосунків з Карлом XII, Мазепа вирішив використати посередництво шведського ставленика, короля Польщі Станіслава Лещинського і, зокрема, його тітки Ганни Дальської [29]. Водночас входив в зносини з Туреччиною, Кримом, Молдавією, східними православними патріархами й просив підтримати його плани [30].

Л.Г.Мельник зауважує, що у 1704–1705 рр. Мазепа робить спробу стати на шлях угоди з польськими політичними колами і, зокрема, королем Станіславом Лещинським. Йому уявлялося, що Україна з Польщею можуть створити федерацію [31]. Але оригіналу такої угоди в розпорядженні історичної науки немає. Мазепа усвідомлював, що Польща не могла стати гарантом суверенності Гетьманщини, оскільки сама переживала розкол і глибоку політичну кризу. Мазепа розумів, що реальним і серйозним політичним актом могла бути лише угода про союз -протекторат з шведським королем.

У 1706–1707 рр. відбулися таємні українсько-шведські перемовини. Вони не були відкриттям історії. У свій час у боротьбі проти Польщі на поміч Швеції робив спробу опертися Б. Хмельницький. На початку XVIII ст. союз зі Швецією міг дати позитивні результати. М.С.Грушевський вважав, що українські маси від цього союзу “могли тільки виграти...” Протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла вносити в українське життя ніяких значних труднощів, могла бути явищем тільки скороминучим”[32].

Перед дослідниками постає питання – що спонукало його на союз зі Швецією: честолюбні плани? Кар’єрні проблеми? Жадоба до влади? Потяг до грошей? Вороже ставлення до Росії? Націоналізм? Лист генерального писаря П.Орлика до свого вчителя, Московського екзарха С.Яворського (1721) засвідчує, що 17 вересня 1707 р. І.Мазепа розповів йому, що на союз зі Швецією він відважився “не для своєї особистої користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення та інших якихось прихотів, а для вас всіх..., для загального добра матері моєї вітчизни бідної України...”[33].

Тобто, в основу україно-шведського союзу І.Мазепою були покладені передусім патріотичні мотиви. По-друге, до цього союзу його підштовхував російський цар.

Виснажені українські війська він залишив один на один зі шведською та польською арміями. Свідомо прирік Гетьманщину на подальші руйнування та жертви. Отже, помиляються ті, хто робить спробу трактувати вчинки гетьмана Мазепи як "зраду"[34].

По-третє, гетьман Мазепа восени 1707 р. запропонував Карлу XII свій план боротьби з Росією. Основою був напад на Росію через Україну, чіткий розрахунок українсько-шведського військового співвідношення та створення спільного фронту. Проте Карл XII обрав свій, північний шлях походу проти Росії, що призвело до втрати часу та стратегічної ініціативи. В результаті, як потім показали обставини, сутичка з Росією для Карла XII та І. Мазепи закінчилася поразкою влітку 1709 р. під Полтавою.

Влітку 1708 р. І. Мазепа переживав важкі часи. Його зносини зі Станіславом Лещинським та Карлом XII стали відомі Петру І. Про ці стосунки йому донесли генеральний суддя В. Кочубей та полтавський полковник Іскра[35], Мазепі пощастило довести царю, що згадані старшини мали намір використати Петра для зведення з ним особистих рахунків (пов'язаних з інтимними стосунками гетьмана з Мотроною Кочубей).

Кочубей та Іскра були заарештовані і в Борщагівці під Києвом страчені. Це змусило гетьмана перейти до глибокої конспірації та звузити коло утаємничених людей.

Дослідники вважають, що свої задуми (укладання союзу зі Швецією) Мазепа розповів генеральному писарю П.Орлику, генеральному обозному Ломиковському, полковникам Апостолу, Горленку, Зеленському, митрополиту Й.Кроковському та кільком іншим впливовим старшинам [36]. Але ця конспірація принесла Мазепі не стільки користі, скільки великої шкоди, бо широкі кола козацької старшини, народні маси не знали справжніх задумів гетьмана й не змогли його підтримати. Як пише М.С.Грушевський, – своєю конспірацією Мазепа перемудрив себе, "бо не підготувавши ґрунту для повстання, наперед знищив для нього всякі надії"[37]. І.П.Крип'якевич зауважував, що конспіративність Мазепи "не дозволила йому вести справи скоро й рішуче"[38].

Йому уявлялося, що шведсько-російська війна пройде поза межами України й приєднання до переможця відбудеться безболісно. Та коли дізнався, що Карл XII веде свої війська на Україну, пророче заявив, "що марш Карла на Україну приведе за собою появу... царської армії й погубить усю справу"[39].

Обставини примусили його прискорити вибір і зробити певну заяву. І цей вибір був зроблений 25 жовтня 1708 р., переправившись через Десну, Мазепа пішов на з'єднання з військами Карла XII. З ним були: генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний писар П.Орлик, племінник А.Войнаровський, генеральні осавули М. Гамалія, Д. Максимович, генеральний хорунжий І.Сулима та генеральний бунчужний Ф.Мирович; полковники: миргородський – Д.Апостол, прилуцький – Д.Горленко, лубенський – Д.Зеленський, корсунський – А.Кандиба, київський – К.Мокієвський, компанійські – Андріяш, Галаган, Комухівський та ін. За підрахунками М.Грушевського та М.Костомарова з Мазепою було військо з 4–5 тисяч воїнів.

Безперечно, виникає питання – на яких умовах конструювався союз зі Швецією? На жаль, оригінал українсько-шведського договору втрачений. Для відповіді на це питання ми використали копію цієї угоди, наведеної П.Орликом в одній із своїх праць "Вивід прав України" (1712), яку І.Борщак вперше опублікував у 1925 р. у м. Львові.

> *Зокрема, у цьому документі записано, що договір складався із 6 статей:*
>
> **Стаття 1.** ***Його королівська Величність зобов'язується боронити Україну і частину краю козаків, приєднаного до неї, і послати туди негайно на поміч війська... Його королівська величність буде оплачувати їх, а козаки постачати їм харчі.***
>
> **Стаття 2.** ***Все те, що буде завойоване на давніх Московських володіннях, належатиме згідно з правом воєнним до того, хто займе це як переможець...***
>
> **Стаття 3.** ***Український князь і Генеральна рада будуть панувати надалі згідно з правом, яким користувалися досі...***
>
> **Стаття 4.** ***Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством...***
>
> **Стаття 5.** ***Що торкається герба і титула українського князя, то не буде ніяких змін у досі прийнятих звичаях...***
>
> **Стаття 6.** ***... Князь і Генеральна рада відступлять його королівській величності на час війни... Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурин, Гадяч*** [40].

Дослідники вважають, що цей документ давав широку автономію Україні, зберігав її державність і традиції, відповідав інтересам українського народу. І.Крип'якевич пише, що цей договір "поставив справу української держави на широку платформу... Україна мала залишатися у союзі зі Швецією, але шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом українського князівства"[41].

Такої ж високої думки про шведсько-українську угоду був і її творець – І.Мазепа.

?🕮 V. Запитання та завдання

1. Що ви знаєте про Північну війну?
2. Як використовувала Росія військовий потенціал України у Північній війні?
3. Дайте характеристику С.Палію.
4. На яких умовах І.Мазепа входив у союз зі Швецією?

VI. Джерела та література

1. ***Андрусяк М***. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991; ***Антонович В.*** Про козацькі часи на Україні. – К.,1991; ***Апанович О.*** Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі. – К.,1992; ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998; ***Борщак І.*** Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991; ***Грушевський М.*** Шведсько-український союз 1708 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. ХС II; ***Дядиченко В.*** Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.,1959; ***Кресін О.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції пер. пол. XVIII ст. – К., 2001; ***Костомаров Н.*** Мазепа и мазепинцы // Собр. соч. – Спб., 1905. – Т. 16. – Кн. VI; ***його ж:*** Мазепа. – М., 1992; ***Мацьків Т.*** Гетьман І. Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. – Мюнхен, 1988; ***Козаченко А.*** Полтавська битва. – К., 1949; ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). – К., 1995; ***Оглоблін О.*** Гетьман І. Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960; ***Його ж:*** Гетьман І. Мазепа і Москва // Укр. історик. – 1989. – № 4; ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998; ***Резніченко В.*** Пилип Орлик, гетьман-емігрант. – К., 1918; ***Сергієнко Г.*** Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на поч. XVIII ст. – К., 1963; ***Сергійчук В.*** Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991; ***Смолій В., Степанков В.В.*** Українська державна ідея. – К., 1997; ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Історія української

конституції. – К., 1993; ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994; ***Уманець Ф.*** Гетьман Мазепа. – Спб., 1897; ***Єнсен А.*** Мазепа. Історичні картини. – К.,1992; ***Шевчук В. П., Тараненко М. Г.*** Історія української державності. – К., 1999.

2. Коломацькі статті 1687 // ***Бантиш-Каменский Д.Н.*** Источники малороссийской истории / Изд. О.Бодянским. – М., 1858. – Ч. 2; Лист І.Мазепи до Стародубського полковника Івана Скоропадського // ***Путро О.І.*** Історія України. Ч. 1. Хрестоматія. – К., 2002; Щоденник словацького гуманіста Даніеля Крмана (1663–1770) // ***Там само;*** Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького // ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Історія української Конституції. – К., 1993.

3. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 354.

4. ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду Стабілізації (1669–1709 рр.) – К., 1995. – С. 4.

5. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 281.

6. ***Антонович В.*** Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 155–156.

7. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 337.

8. ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів., 1998. – С. 138–139.

9. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 339.

10. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 32.

11. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 278–279.

12. ***Крип'якевич І.*** Історія України. – Львів, 1990. – С. 215.

13. ***Там само.*** – С. 216

14. ***Там само.*** – С. 216.

15. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 369.

16. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 39.

16а. ***Гончарук П. С.*** Гетьман України І. Мазепа: державотворець, політик, людина // Вісник Київського славістичного університету. – 2003. – № 15. – С. 141-142.

17. ***Полонська-Василенко Н. В.*** Історія України: В 2 т. – К.,1992. – Т. 2. – С. 59.

18. ***Полонська-Василенко Н. В.*** Історія України. – Т. 2. – С. 59.

19. ***Оглоблін О.*** Гетьман І. Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С. 223.

20. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 215.

21. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 42–43.

22. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 372.

23. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 216.

24. ***Борщак І.*** Мазепа-людина й історичний діяч // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 72.

25. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 366.

26. ***Там само.*** – С. 366.

27. ***Полонська-Василенко Н. В.*** Названа праця. – Т. 2. – С. 63.

28. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 374.

29. ***Крип'якевич І.*** Названа праця. – С. 217.

30. ***Оглоблін О.*** Названа праця. – Нью-Йорк, 1960. – С. 288.

31. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 50.

32. ***Грушевський М.*** Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник. – К., 1909. – Кн. VI. – С. 191–192.

33. Лист П.Орлика до С.Яворського 1721. // ***О.Кресін*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції пер. пол. XVIII ст. – К., 2001. – С. 414–415.

34. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 53–54.

35. ***Борщак І., Мартель Р.*** Іван Мазепа. – К., 1991. – С. 40–41.

36. ***Мельник Л.*** Названа праця. – С. 55

37. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 379.

38. ***Крип'якевич І.*** Історія України. – С. 217.

39. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – С. 379-380.

40. ***Орлик П.*** Вивід прав України // ***Кресін О.*** Названа праця. – С. 384–385.

41. ***Крип'якевич І.*** Історія України. – С. 217.

Лекція № 16. Наступ російського царизму на автономію України у першій чверті XVIII ст.

Частина друга

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Полтавська битва. Ліквідація Запорозької Січі.***
2. ***Український уряд в екзилі. Конституція П.Орлика.***
3. ***Обмеження прав України. Перша ліквідація гетьманства. Павло Полуботок.***
4. ***Запитання та завдання.***
5. ***Джерела та література.***

І. Полтавська битва. Ліквідація Запорозької Січі

Напередодні Полтавської битви (1709) становище в Україні було невизначене. За висловом Н.Полонської-Василенко, після закликів І.Мазепи "боротися зі шведами, не тільки селяни, а навіть старшини не знали, що шведи прийшли не як вороги, а як визволителі"[1]. Інформацію про перехід Мазепи у стан Карла XII Петро I сприйняв дещо в розгубленому стані, оскільки саме в цей час (жовтень 1708 р.) у нього було власне критичне становище.

Щоб не втратити ініціативи, цар вирішив діяти:

по-перше, за порадою О.Меншикова Петро I звернувся до українського народу й змалював Мазепу як зрадника; у зв'язку з цим дав команду негайно в Україні переобрати гетьмана. Уявлялося, що владу в Україні варто передати недругу Мазепи Д.Апостолу, потім дійшли висновку проголосити гетьманом стародубського полковника І.Скоропадського (6 листопада 1708 р.);

по-друге, І.Мазепу звинувачують у конфесійному відступництві, записують його у табір католиків та уніатів, зрадників православ'я;

по-третє, Росія оголошує себе захисником України, охоронцем її державних та релігійних традицій, старшинських пільг та козацьких вольностей. Заграючи з селянством, скасовує з українсько-

го народу визначені Мазепою податки. Терміново в Україну були введені російські війська, розгромлені переправи через Десну, спалені прифронтові села;

по-четверте, фельдмаршалу Меншикову дано наказ спалити столицю Мазепи Батурін. Спалення столиці та обстріл її жителів повинно було стати уроком для інших українських міст. Костомаров М.І., підкреслював, що розправа з батуринцями "викликала страшенний переполох в малоросійському краї. Жителі навколишніх містечок і сіл кидали свої домівки, втікали самі не знаючи куди"[2]. Очевидці згадували, що "Москва лютувала, увесь Батурін розорила, всіх тамтешніх людей перебила (близько 4000 осіб – *П.Г.*) і малих діток не пожаліла"[3]. Мазепу проголосили боговідступником, зачитували йому церковне прокляття – анафему, повісили на шибениці його зображення;

по-п'яте, російський воєвода Д.Голіцин вжив заходів, щоб не відбулися з'єднання з Мазепою правобережних військ. Зусиллями Петра I та Карла XII в Україні була розпалена, по суті, громадянська війна., розгорнута боротьба маніфестів та взаємних звинувачень, залякувань та залицянь, фальшивих листів та інформації. В них йшла мова навіть про ніби організацію Мазепою замаху на Карла XII, взяття короля в полон та видачу російському цареві тощо.

Оточенню Мазепи було дано місяць для переходу до російського війська. В листах-попередженнях говорилося, якщо цього не відбудеться, старшинські родини підлягатимуть арешту, розгрому та пограбуванню. Почалася небачена роздача української землі. Долгорукову, Головкіну, Шафірову, Шереметєву, Меншикову, вірнопідданій українській старшині І.Скоропадському, П.Полуботку, І.Носу та ін.

Д.Дорошенко зазначав, що напередодні полтавської битви ***"нагороджувалися такі, хто зробив донос на когось... Це довело до справжньої оргії доносів... Серед українського громадянства були посіяні зерна страшної деморалізації, яка довгі десятки років потім давала себе відчути"***[4].

За царськими маніфестами, кожний, хто вступав у будь-які стосунки зі шведами, хто ставився до них прихильно або лише нейтрально, хто вступав з ними у бодай найменші торговельні стосунки, заносився у списки царських ворогів, мазепинців. Слідчі матеріали розповідають, що таких людей, як правило, карали на смерть.

М.С.Грушевський, досліджуючи цей період, писав, що улюбленим ремеслом О.Меншикова були екзекуції. За його розпорядженням українських старшин "колесували, четвертували і на палі вбивали, а вже що найлегше, за іграшку уважали – це вішання та відрубання голови"[5].

Чому ж широкі народні маси у час вибору присягнули царю, а не Мазепі? М.Костомаров схильний пояснити це православною суттю першої і пропольською орієнтацією Мазепи. Народ "вважав його ляхом, готовим зрадити цареві з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Ніякі запевнення зрадника, ніякі брехливі звинувачення, які він розсилав на московські власті, не змінили до нього народної антипатії... Народ залишився вірним цареві навіть не через якусь прихильність, чи якесь побожне почуття до монарха, а просто від того, що із двох зол слід було вибирати менше... Під московською владою, зрештою, залишалося для нього завжди духовне задоволення"[6].

М.С.Грушевський, на нашу думку, був ближче до істини. Відповідаючи на це питання, М.Грушевський підкреслював, що у той грізний час Петру І і його можновладцям вдалося засобами терору, обману і демагогії, використанням церкви, деморалізацією української суспільності, розколом народу, ізолювання від нього гетьмана та його старшини. "Кривавий нестримний терор, – писав він, – зробив своє"[7].

Напередодні Полтавської битви І.Мазепу та Карла XII підтримало 8-тисячне запорозьке військо. У березні 1709 р. під Кобеляками та іншими містами запорожці розгромили ряд російських полків. У зв'язку з цим воєвода Шереметєв дає наказ полковнику Яковлєву влаштувати Запорожжю "другий Батурін". Спочатку штурмом були взяті підступи до Запорозьких фортець – Келеберду та Переволочну.

Потім (у травні 1709 р.) приступили до ліквідації Січових укріплень. Полковнику Яковлєву допоміг український полковник Гнат Галаган. Проникнувши обманом у розташування запорожців, російські війська жорстоко розправилися з ними. У доповідній І.Скоропадському писалося: На Запорожжі "голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдано"[8].

Дослідники повідомляють, що після розправи над запорожцями січові фортеці було зруйновано, курені й військові будівлі спалені, гармати, скарб і прапори вивезено. О.Меншиков писав Петру І, що він "знатнейших воров" наказав схопити, багатьох із них стратити, саме

ж “изменническое гнездо разорить и искоренить”. За що цар оголосив йому подяку, оскільки з розоренням Запорожжя був вирваний, за висловом Петра І, “последний корень Мазепин”[9].

Тим часом назрівала остаточна зустріч між арміями Карла XII та Петра І. Ця битва намітилася в районі Полтави. У розпорядженні Петра І було 42,5 тис. вояків та 72 гармати. Карл XII мав 25-тисячну армію і лише 4 гармати. 27 червня 1709 р. Карл почав наступ першим і зазнав цілковитого розгрому. Близько 10 000 солдат було вбито, 3 000 – потрапило у полон. Прихильників Мазепи у полон не брали: їх розстрілювали на місці.

М.С.Грушевський, оцінюючи Полтавську битву, зауважив, що “полтавська побіда закопала Мазепу і мазепинців з їх планами, підірвала глибоко й автономістичні змагання українські взагалі... Перемога під Полтавою дала царству Російському не тільки рішучу перевагу у Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі два століття”[10].

Відірвавшись від переслідування російської армії у районі Запорозької Січі, 3-тисячний загін шведів і козаків рушив до Туреччини. З гетьманом Мазепою відступили за кордон генеральний писар П.Орлик, генеральний обозний І.Ломиковський, племінник гетьмана А.Войнаровський, генеральний бунчужний Ф.Мирович, генеральний осавул Г.Герцик., отаман Коша Запорозького К.Гордієнко та ін.

16-тисячна армія шведів на переправі Дніпра росіянами була взята в полон. Козаків заковували в кайдани, відправляли в Сибір або карали смертю. Карл XII та Мазепа 1 серпня 1709 р. прибули до Бендер, де були інтерновані Туреччиною.

Надломлений духовно, тяжко хворий гетьман І.Мазепа 22 серпня помер у віці 70 років. Похоронено покійного у церкві Святоюрського монастиря під Галацом.

Отже, гетьман І.Мазепа ввійшов в історію України як послідовний державотворець, кінцеві помисли якого сягали її соборності, національної свободи, високого культурного злету свого народу. Прагнучи до цих ідеалів, у практичній діяльності І.Мазепа допустив ряд стратегічних та тактичних помилок. На жаль, від них не застережений жоден навіть найвизначніший політичний діяч світу. Проте це не зменшує їх заслуг перед своїми народами.

II. Український уряд в екзилі. Конституція П.Орлика

Цей розділ лекції присвячений українському гетьману в екзилі – Пилипу Орлику, якому судилося стати одним із найактивніших творців першої української конституції, віддати все своє життя за соборну і незалежну Україну, провести гігантську дипломатичну роботу по згуртуванню міжнародних зусиль на визволення з-під російського гніту українського народу.

Поділяючи думку відомого вітчизняного історика Б.Крупницького, зауважимо, що енергійна діяльність П.Орлика, його "вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч і припали порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматись над долею своєї батьківщини"[11].

> ***Походив П.Орлик з поважного роду, який сягав давньої баронської родини Орликів у Чеському Королівстві. Після гуситської революції одного із представників цього роду доля закинула у Віленщину (Литву), де в с. Косуті Ошмянського повіту 11 жовтня 1672 р. народився майбутній український гетьман [12].***
>
> ***Після закінчення Києво-Могилянської колегії (1694) П.Орлик у 1698-1700 роках працював писарем у канцелярії Київського митрополита, 1700–1706 рр. – старшим військовим канцеляристом, а з 1706 року – генеральним писарем Генеральної Київської Канцелярії і найближчим радником І. Мазепи [13]. Після поразки під Полтавою (1709 р.) П.Орлик разом з І.Мазепою та їх союзником королем Карлом XII відійшов на турецьку територію, поселившись у Бендерах.***

Автор розвідки про П.Орлика В.Замлинський стверджує, що підтримка І.Мазепи з боку П.Орлика у ті важкі дні поразки і краху була не просто відданість і вдячність своєму добродієві, це була цілковита віра в його справу. Безперечно, це допомогло самому Орлику полюбити Україну як найріднішу землю, задля якої він не шкодував самого життя. То ж зрозуміло, з яким болем він сприйняв 2 жовтня 1709 р. смерть гетьмана.

5 квітня 1710 р. – Козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом [14]. А 10 травня шведський король Карл XII визнав це обрання спеціальним дипломом, підтримавши козацького обранця на

початку його діяльності [15]. У перші дні свого правління П.Орлик склав договір між гетьманом та Військом Запорозьким (народом України), який став, по суті, першою європейською конституцією в сучасному її розумінні [16].

Серед найвизначніших праць про П.Орлика у новітні часи варто було б відзначити дослідження ***М.Василенка, І.Борщака, О.Кресіна, Б.Крупницького, Л.Мельника, О.Оглобліна, О.Пріцака, О.Путро, В.Резніченка, О.Субтельного, В.Ульяновського, В.Шевчука*** та інші[17]. Отже, історіографія новітнього часу ввела в науковий обіг достатньо матеріалів для дослідження життя та діяльності П.Орлика, а також його конституційного документа. Проте правова, політична та історична науки ще й досі не створили цілісної роботи з цієї проблеми.

Чимало досліджень з цієї теми застарілі або відзначаються упередженістю. Особливо хибують у цьому напрямі праці багатьох радянських істориків. Зокрема, майже всі шкільні та вузівські підручники. створені за роки Радянської влади, трактують П.Орлика як зрадника російського та українського народу, як гетьмана, за яким не пішли народні маси [18].

У зв'язку з цим в лекції нами буде зроблена спроба зібрати в один вузол історичні відомості про діяльність П.Орлика як гетьмана України в екзилі, створену ним конституцію та його дипломатичну діяльність по створенню антиросійського блоку.

> ***Вище було сказано, що П.Орлик, як виходець із заможної родини, зміг одержати престижну на той час освіту. Навчання в єзуїтський колегії у м. Вільнюсі П.Орлик продовжив у Києво-Могилянській [19]. Професором красномовства й філософії був тоді Стефан Яворський, якого в 1700 р. висвятили на митрополита Рязанського і Муромського, а через два роки його призначено екзархом і охоронцем всеросійського престолу, президентом Словяно-греко-латинської Академії у Москві. За часів викладання в Києво-Могилянській колегії Яворський зарекомендував себе надзвичайною знаючою і відданою своїй справі людиною. Це й сприяло тому, що П.Орлик, як молодий студент, прикипів до нього всією душею і потім все життя ставився до свого вчителя з великою повагою [20].***

Свідченням цього може бути лист П.Орлика до С.Яворського 12 червня 1721 р., в якому він, "нижайший слуга", звертається до свого вчителя як до "вищої святості". Мені уявляється, що лист до свого вчителя є своєрідною сповіддю П.Орлика і теоретичним

осмисленням своїх вчинків і політики в реаліях першої четверті XVIII ст.[21] Завдяки протекції С.Яворського Пилип Орлик, як один із найздібніших випускників колегії, попадає те тільки на службу у Канцелярію Київської Митрополії, а й у Генеральну військову канцелярію та на посаду Генерального писаря Гетьманщини [22].

Мазепа, як гетьман, довіряв Пилипу Орлику державні таємниці, своє ставлення до тих чи інших внутрішніх чи зовнішніх подій, процесів і явищ. Це не могло не вплинути на формування його службової порядності, відданості своєму політичному наставнику. Саме порядність Пилипа Орлика визначила те, що він був разом з Мазепою і тоді, коли у сумнозвісному жовтні 1708 р. шведський король Карл XII, воюючи проти Петра I, прибув з військом на Лівобережну Україну, і Мазепа перейшов на його бік; і тоді, коли після Полтавської битви шведська армія зазнала поразки і Мазепа разом з Карлом XII відійшов на Турецьку територію, до міста Бендер. Але, крім відданості своєму гетьману, були й інші, більш глибокі причини, які обумовили подальші політичні кроки П.Орлика.

Демократичні традиції воєнно-козацької системи, які сповідали І.Мазепа та П.Орлик, були, як висловився професор Шевчук В.П., "кісткою в горлі російського самодержавства. Було очевидно, що рано чи пізно її суспільно-політичні інституції мають поступитися загальноімперським нормам і порядкам"[23].

П.Орлик не міг не помітити, що царизм веде послідовний наступ на права української гетьманщини. Зокрема, кидалося у вічі, що царизм болісно реагував на всілякі відхилення під час виборів українських гетьманів, особливо на ігнорування згоди на їх проведення. З часом цю процедуру царі звели у ранг формальності. Російські самодержавці суттєво обмежували повноваження наступників Хмельницького, зменшили права України, її самостійність.

Починаючи з 1669 р., російський уряд заборонив українським гетьманам зноситися з іноземними державами, "а угоди, статті, універсали, які видавав гетьман, набували значення офіційних документів лише після того, як їх затвердив цар чи інші вищі органи влади Росії"[24]. Глибоко обурювала І.Мазепу та П.Орлика практика заборони самостійно призначати гетьманщиною полковників та генеральних старшин, підпорядковувати собі полкові уряди Слобідської України тощо.

На формування П.Орлика як державного діяча, на становлення його політичних уподобань впливала важка українська дійсність після "Вічного миру" (1686), укладеного між Росією та Польщею. Без згоди української влади та народу його землі були брутально розчленовані на шматки. Посуті, була похоронена на невизначені часи ідея соборності Української держави, природне прагнення українців жити єдиною родиною.

З приходом І.Мазепи до влади (1687) нав'язані гетьманщині Коломацькі статті застерігали його не допустити їх порушення, створили атмосферу ліквідації законів української державності, асиміляції українців з росіянами.

Працюючи генеральним писарем, П.Орлик разом з гетьманом, який мав природній розум, освіту, талант політика, дипломата, робив усе можливе, щоб зміцнити авторитет гетьманської влади [25].

Політика І.Мазепи як українського державотворця за 22 роки гетьманування не могла не прорости позитивними зрушеннями і викликати вдячність у співвітчизників-патріотів. Зокрема, П.Орлику, як людині високоосвіченій, не могла не імпонувати діяльність гетьмана у розвитку освіти, науки і культури. Своєю діяльністю П.Орлик сприяв гетьману активно будувати школи, бурси, шпиталі, друкарні. Справжнім дітищем була Києво-Могилянська академія, яка завдяки його зусиллям отримала академічний статус у 1701 р.[26].

Не міг не помітити П.Орлик й те, що у керівництві державою І. Мазепа допускав промахи, сумнівні методи керівництва, які зрештою заважали йому втілити в життя свої далекосяжні плани, спрямовані на відродження суверенної Української державності. Зокрема, І.Мазепі український народ не міг вибачити того, що він ніколи не співчував "заколотникам". За його наказом наймані ним полки жорстоко розправлялись з найменшими проявами невдоволення, придушували народні виступи і повстання.

Ось чому, на думку В.Антоновича, український народ протягом двадцяти років не жалував свого гетьмана, який тримався при владі лише завдяки найманим полкам і московським стрільцям [27]. За словами М.С.Грушевського, в народних масах Мазепа ніколи не був популярним. його вважали в Україні гетьманом панським, старшинським вірним прислужником московського уряду [28].

Думаю, що у відомого українського історика М.Брайчевського були всі підстави твердити, що І.Мазепа був переконаним репрезен-

тантом феодальних тенденцій і, як ніхто інший, реально служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків в українському краї. На думку Брайчевського, саме це, а не так звана "зрада" – союз з шведським королем Карлом XII проти Петра I – послужило причиною непопулярності гетьмана в широких масах народу [29].

Очевидно, що дослідники історії української державності В.П.Шевчук та М.Г.Тараненко мають всі підстави, коли заявляють, що "не сприяв народним симпатіям до І.Мазепи і тривалий конфлікт із Семеном Палієм – одним із організаторів визвольного руху на Правобережній Україні [30], якого з подачі гетьмана Петром I було заслано до Сибіру.

Отже, як видно, заходи гетьмана Мазепи не знайшли свого авторитету серед селян і простих козаків, оскільки саме за його підтримки українська старшина піддавала їх експлуатації, ущемлювала їх політичні права. Дослідники вважають, що стримано ставилися до Мазепи міщани, не завжди вважали його ревним православним українські віруючі.

Саме цих народних антипатій хотів позбутися пізніше П.Орлик, осмислюючи сказане вище у змісті Конституції. У цьому документі йому щиро хотілося зменшити відстань між гетьманом і народом, пом'якшити напруження взаємовідносин між ними, вчинити те, чого не зміг зробити його попередник.

На світогляд П.Орлика не могла не вплинути відсутність симпатій Петра I до України, його очевидна русифікаторська політика, реформація традиційних для Гетьманщини збройних сил, проведення відвертої політики їх знищення, ущемлення їх прав, примусу працювати на канальних і будівельних роботах тощо.

Петро I підірвав економіку України, практично скасувавши тут вільну торгівлю. Зокрема, указами царського уряду заборонялося вивозити з України будь-куди, крім Росії, селітру, донецьке вугілля. В інтересах російських купців і заводчиків заборонялося ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Широко відоме "вікно в Європу" Петра I обернулося для України бідою. Вони позбавлялися права користуватися давніми, традиційними для себе торговими шляхами, мусила везти свої товари через усю країну, в Архангельськ.

Петро I проводив неприховану послідовну політику і щодо культури України. Він заборонив українську мову, українське друкування. В організаціях та установах російська мова почала витісняти

українську. Навіть “Святе письмо” в Україні мусили перекладати не із старих українських книжок, а з російських. Особливо активний натиск на українську державність Петро І розпочав після невдалої спроби гетьмана І.Мазепи встановити союз із Швецією і на цьому шляхові здобути незалежність.

Петро І усіма засобами намагався знищити будь-які, навіть незначні атрибути української державності, жорстоко розправляючись зі своїми опонентами. Фактично єдиним відомим українським діячем, послідовним поборником ідеї відновлення української державності, до кого не дістали руки кривавого російського тирана, був Пилип Орлик, обраний після смерті І.Мазепи гетьманом України.

Зрозуміло, що Петро І хотів розправитися з цим колишнім соратником і найбільш довіреною особою І.Мазепи. Як відомо, російський цар навіть пообіцяв за голову П.Орлика як винагороду стільки золота, скільки вона важить. Але царська розвідка так і не змогла вислідити і заманити новообраного гетьмана, змушеного постійно перебувати за кордоном [31]. Очевидно, тут знадобилася П.Орлику конспіративна школа свого патрона, який знав, що з викриттям змови він втратить царську прихильність, кар'єру, а може й життя [32].

П.Орлик займає особливе місце серед борців за українську державу ще й тому, що він був творцем однієї з перших у Європі державна конституції, яка відома в історії під назвою “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”. Як зазначає професор В.П.Шевчук, “вона стала своєрідним документом державної волі українського народу перед усім цивілізованим світом”[33].

Цей документ має форму договору між гетьманом П.Орликом та Військом Запорозьким від 5 квітня 1710 р. З часу його опублікування понад 150 років тому[34] він став предметом пильної уваги вчених, а у останні 10 років – жвавих дискусій та популяризації. Незважаючи на це, рівень дослідження “Пактів…” (для зручності будемо називати цей документ так) залишається ще недостатнім. Особливо у великому боргу перед Конституцією юридична наука. Наш аналіз дозволяє зробити такі висновки:

1. Конституція складається з преамбули, 16 статей, післямови та присяги Пилипа Орлика. Єдиний комплекс з “Пактами…” складає привілей Карла XII, що її затверджує.

Авторство у документі не визначене. Пізніше П.Орлик твердив, що він сам склав більшу частину документа та здійс-

http://vk.com/zno_in_ua

нив його остаточну редакцію. Дослідниками встановлено, що у вироблені окремих положень "Пактів..." також брали участь Андрій Войнаровський (племінник І.Мазепи), Кость Гордієнко (отаман Коша Запорізького), провідні старшини Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Федір Мирович, Іван Максимович та інші[35]. Нам уявляється, що помилку роблять ті автори, які твердять, що "Пакти…" 1710 р. були лише конституційною пам'яткою і не мали реального застосування [36].

2. Аналіз наукової літератури дає підстави дійти висновку, що у вчених щодо згаданого документа немає чітко усталених поглядів. Проте переважна більшість дослідників вважають, що "Пакти" розроблялися їх авторами як документ, що має регулювати конституційні питання у Війську Запорозькому після його виходу із складу Російської держави [37]. Оскільки "Пакти" не посилаються на джерела, крім згадки про Зборівський (1649) та Переяславський (1654) договори, наукова література вважає, що в основі цього документа є подібність договорів між Військом Запорозьким та Російським царизмом (М.І.Костомаров), правова думка України XVII – початку XVIII ст. (О.Оглоблін, М.Василенко), правові основи Західної Європи (О.Пріцак), конституційні акти Речі Посполитої (О.Субтельний) [38].

3. Аналіз "Пактів" свідчить, що Конституція чітко визначала основні принципи побудови Української держави: національний суверенітет, демократичні права людей, непорушність трьох чинників правового суспільства – законодавчого, виконавчого, судового. Та найголовніша турбота документа – відокремлення України від Росії [39].

4. Враховуючи українську ментальність, "Пакти…" засвідчують, що вони захищають православну віру. У першому розділі документа зазначено, що саме її захист був в основі війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. Борючись за свободу, сказано у документі, українці "захищали православну віру, яку всіляко принижувала польська влада"[40]. У Конституції записано, що гетьманський уряд повинен і надалі дбати про те, щоб у Києві була відновлена митрополія, яка була б підпорядкована не російському, а константинопольському екзарху.

5. Конституція П.Орлика визначила принципи утворення державних кордонів України.

У документі межі окреслюються державними кордонами часів Б.Хмельницького. Вказано також, що майбутнє державне життя українського народу повинно бути під протекторатом

Швеції. Зазначається також, що Росія повинна відшкодувати Україні заподіяні під час Полтавської битви збитки, повернути полонених і ніколи більше не втручатися в українські державні справи.

6. Документ визначає основи зовнішньої політики українського гетьманату. Пріоритетом у цій справі є специфічні взаємовідносини з Швецією як протектором, а також дружні, союзницькі стосунки з Кримським ханством. Конституція передбачає укладення "стійкого братського союзу з Кримським ханством" як основи зміцнення могутності та мирного співіснування двох сусідніх країн.

7. Конституція передбачає здійснення заходів по відтворенню величі і могутності Запорозького Козацтва як серцевини українського суспільства. Пріоритетом у цій справі повинна була стати відновлена Запорозька Січ, низове козацтво та його Військо Запорозьке. Документ повинен був захистити власність козацтва, забезпечити повернення Запорозькій Січі її земель та їх юридичну охорону.

8. "Пакти…" передбачали організацію гетьманською владою охорони здоров'я людей, особливо козацького воїнства. У документі зазначалося, що держава повинна безплатно лікувати престарілих ветеранів, які "пригнічені крайньою бідністю, а також виснажені панами". Ці положення Конституції просякнуті демократизмом, гуманізмом, турботою про простих людей. Саме цей п'ятий розділ свідчив про прагнення автора документа завоювати повагу до себе з боку простих людей, зніве-лювати ту прірву, яка виникла між гетьманом та біднотою у попередні часи.

9. Конституція гарантувала забезпечення демократизму в державному управлінні. Зокрема, в документі пріоритет у вирішені важливих питань суспільства надавався Генеральній Раді, яка тричі на рік (на Різдво, Великдень та Покрову) повинна обговорювати їх. Документ передбачає забезпечення також широкого представництва у діяльності Ради та сумління у роботі її депутатів. Вважалося, що основою політичної системи будуть різні представницькі органи, в яких головну роль відіграватиме старшина, права і обов'язки якої оберігатимуться "Пактами…"[41].

10. "Пакти…" пропонували створення системи збереження старшинських прав та впливу української еліти на політику гетьмана та забезпечення контролю за його діяльністю. Консти-

туція повинна була зміцнити становище української старшини, захистити її інтереси передбаченим нею судочинством.

У документі вважалося за доцільне відокремлення казни від статків гетьмана. Генеральний підскарбій за Конституцією був не підвладний гетьману. Його діяльність для народних мас повинна була бути прозорою і підконтрольною Генеральній Раді.

Отже, "Пакти…" є однією з найцікавіших пам'яток української політичної та правової думки XVIII ст. Незважаючи на те, що пам'ятка не містить послідовного викладу конституційної системи Війська Запорозького, вона при реальних обставинах могла б бути Конституцією парламентсько-президентської республіки [42]. Вперше в українській історії було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. Конституція П.Орлика не була реалізована через внутрішню непідготовленість українського суспільства та низку зовнішньополітичних чинників, але становить значний інтерес для історії держави та права України як найкраще досягнення української політичної та правової думки XVII–XVIII ст.

Правда, ряд авторів схильні вважати, що Конституція П.Орлика до 1714 р. була діючим нормативним документом. Так, дослідник В. Замлинський пише, що "Пакти…" діяли на Правобережній Україні і як нормативний документ "були розіслані для курівництва у полкові та курінні Канцелярії"[43], але як на місцях рахувалися з цим документом, залишається поза увагою науковців.

Конституція як документ, в якому поряд з іншими положеннями проголошувалися принципи і основи зовнішньої політики України, допомогла П.Орлику укласти договори зі Швецією, Оттоманською Портою, Кримом, Польщею, Францією та іншими країнами Західної Європи, одержати моральну підтримку з їх боку у боротьбі гетьмана в екзилі з Росією [44].

Після поразки під Полтавою (1709) Карл XII та І.Мазепа відступили до провінційного міста на Дністрі турецького підпорядкування – Бендер. Тут, тікаючи від російської армії, зібралося 500 шведів, понад 2 тисячі поляків і близько 4–5 тисяч українських козаків [45].

Українські емігранти поділялися на кілька груп: 45 старшин із сім'ями (племінник І.Мазепи Андрій Войнаровський, генеральний писар Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Клим Довгополий, діти значних старшин Іван Максимович, Ілля Ломиновський, Федір Мирович та ін.); прос-

ті козаки – службовці різних канцелярій; запорожці, які врятувалися від розгрому росіянами січових фортець.

Дослідники встановили, що матеріальний стан емігрантів був жалюгідний[46]. Майже всі вояки прибули до Бендер, маючи той одяг, що на собі, та особисту зброю. На фоні цієї бідності виділялися мішки з золотом та коштовностями І.Мазепи, які внесли в середовище емігрантів чвари, сварку та ворожнечу[47] і на які претендував племінник гетьмана Войнаровський.

П.Орлик, як найрозумніша і найдосвідченіша людина серед емігрантів, без ентузіазму сприйняв пропозицію обратися гетьманом. Він розумів, що гетьманство вимагатиме коштів, а їх у нього не було. Оскільки в його персоні був зацікавлений Карл XII, П.Орлик заручився його обіцянкою, що король і надалі буде союзником України у боротьбі проти Росії, доки "московське ярмо не буде знято з України й країна не повернеться до своїх давніх вольностей"[48]. Прихильність оточення П.Орлик здобув завдяки своєму розумові, ерудиції та приємним манерам. Справді, у свідоцтві про його обрання на гетьмана говориться, що він "заслужив цю високу честь… великою мудрістю та знаннями"[49].

Новий гетьман був не тільки розумною та досвідченою, а й принциповою та рішучою людиною і, мабуть, найпереконливіше це доводить той факт, що, переклавши на свої плечі тягар "визволення України від жахливого московського ярма", він нестиме цей тягар (навіть після того, як "справжні сини" України залишили його) впродовж тридцяти двох років, аж до 1742 р., до самої смерті.

Перебуваючи в Бендерах, ПОрлик вирішив скористатися антиросійськими настроями кримського хана Девлет-Гірея. Він розумів, що Україна була сильною тоді, коли, поборовши протимусульманські упередження, козаки співпрацювали з татарами та турками. У зв'язку з цим у жовтні 1710 р. П.Орлик зустрівся з Девлет-Гіреєм, а в 1711 р. уклав з ним договір, за яким повинен відбутися обопільний похід проти Росії. На жаль, на Лівобережжі Орди Девлет-Гірея з перших днів вдалися до пограбування краю, особливо на Полтавщині.

> ***Одночасно на Правобережній Україні разом з Буджацькою ордою виступив П.Орлик [50]. Поява екзильного гетьмана в Україні була схвально зустрінута значною частиною населення. Як писав очевидець, " все Правобережжя йде за Ор-***

ликом та його союзниками"[51]. Як писали дослідники, це була "найвища точка його кар'єри гетьмана в екзилі"[52].

На жаль, союзники П.Орлика на цілі війни дивилися з точки зору власного збагачення. Татари, ігноруючи свої обіцянки та умови договору, вдалися до масових грабунків та взяття ясиру. У листі до Карла XII він писав, що "татари спустошують церкви, перетворюючи деякі з них на стайні, ґвалтують молодих дівчат, вбивають та грабують їх батьків. Від Дністра до Росі вони беруть у полон священиків, козаків, жінок і дітей, виводячи їх у буджацькі, білгородські та ногайські степи…"[53]. В результаті основна частина Орликового війська розбіглася по домівках. Він знову залишився зі своїми 4 тисячами козаків, з важкою сердечною думкою та падінням власного авторитету.

Подібна ситуація влаштовувала Петра І. Цар вимагав від турецького султана видання Карла XII та П. Орлика, але той Петру відмовив. Тоді Петро І вирішив повернути до Росії своїх опонентів силою, оголосивши Туреччині війну. Але фортуна зрадила полтавському переможцю. 9 липня 1711 р. його армія була оточена військами великого візира Балтаджі. Петро І послав до турецького головнокомандуючого дипломата Шафірова і той домовився за хабара випустити московського царя з мишоловки.

Царю довелося віддати турецькому візиру військову касу та коштовності всіх придворних дам, починаючи з фаворитки Петра Катерини – майбутньої імператриці [54]. Внаслідок цього невдалого для Петра І походу був укладений Прутський мир, за яким Карл XII та гетьман Пилип Орлик повинні були покинути територію Молдови. Їм надавалася "вільна дорога" через всю Європу до Швеції.

Під час арешту П.Орлика хотів захистити 11-річний син Григорій, який під час конфлікту тільки дивом був врятований від смерті. На цьому завершилось його дитинство і розпочався важкий шлях боротьби за суверенну Україну, який завершився 14 листопада 1759 р. У Франції Орликів пам'ятають до сьогоднішнього дня, але це окрема тема й вона чекає свого дослідника [55].

Після невдалої спроби при допомозі татар установити в Україні свою владу, П.Орлик плекав надію досягти цієї мети за допомогою більш широкого кола союзників.

Виряджаючи до Порти українську делегацію у складі К.Довгополого, Д.Горленка, І.Максимовича та інших, П.Орлик просив, щоб дипломати вимагали від Порти визнання за гетьманом найвищої влади

по всій Україні, свободи для козаків та всього українського населення. Натомість Україна гарантує визнання протекторату султана [56] і розраховує на спільну боротьбу з Росією за звільнення її від царського гніту.

Одначе переговори з Портою заходили в тупик. Турки погодилися на створення під керівництвом П.Орлика лише буферної зони на Правобережній Україні вздовж Чорного моря. Ця куца, обмежена політика Туреччини не влаштовувала гетьмана. Він вимушений був шукати інших союзників, не зупиняючись навіть перед відновленням стосунків з Польщею, створенням зовнішньополітичних комбінацій з країнами Західної Європи та іншими дипломатичними акціями. Так, наприклад, у 1715–1720 рр. П.Орлик робив спробу використати для звільнення України все ту ж Швецію, у Відні пов'язати в одному союзі Ганноверського Курфюрста Георга I, австрійського імператора Карла VI, правителя Саксонії Августа II. Проте в Європі для реалізації задумів П.Орлика був не кращий час [57].

Царські агенти повели відчайдушні полювання на мазепинців. Вони заманили у пастку Войнаровського і засудили на довічне заслання до Якутська. У 1720 р. за кордоном були арештовані Герцик-молодший, Нахимовський та Мирич. Та найбільш завзято царські сатрапи полювали на Орлика. Спеціальний посланець до Європи Д.Ягужинський у 1721 р. зробив спробу навіть викрасти його з Габсбурзького двору. Від трагічної долі Орлика врятувала лише випадковість.

У такій ситуації П.Орлик вирішив до України більше не повертатися. Тим більше, що цар після своєї невдачі в Молдавії лютував, знищуючи все і всіх, хто хоч якимсь чином був пов'язаний з Орликом, чи виявляв якесь незадоволення. Плач і стогін розлягався по Україні ще страшніше, ніж після татарської навали. І зарадити цьому горю було нікому.

Тим часом активізували антиукраїнську політику уряди Англії, Голландії та інших країн, особливо у зв'язку з перебуванням козацьких військ у межах Туреччини. Щоб ознайомити держави Європи зі своєю позицією щодо цього, Орлик складає "Маніфест до європейських королів".

"Вважали ми потрібним проінформувати королів, – зазначається у цьому документі, – князів, республіки та інші християнські держави про мотиви, котрі схилили мене прийти в турецьку державу і змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя"[58]. У "Маніфесті" викладається історія українсько-російських взаємин з часів Б.Хмельницького і аж до умови з Карлом XII.

Що ж до стосунків з Туреччиною, то говориться так: "Його величність (султан) запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Отаманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною"[59].

> ***Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він пише у "Маніфесті" знамениті слова, які і сьогодні вражають проникливістю і болем за український народ, за його історичну долю: "Ми не можемо дивитися холоднокровно на нещастя, яким піддана наша нація на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що не винні в людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли допомогою Господа Бога козацька нація буде обновлена у своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися."*** [60]

Розіславши "Маніфест", Орлик знову посилає делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Прибувши до Константинополя, делегація знову звертається по допомогу до французького посла. У своєму донесені у Париж посол повідомляв, що козаки були надзвичайно витриманими, але не одною мірою не хотіли відступати від інструкції Орлика "наполягати, щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій за Україну".

Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх. Султан дає грамоту Орлику, у якій визнає його гетьманом українців, що "живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків…" Це була велика дипломатична перемога.

Але Росія не дрімала. Її дипломатія домоглася підписання 16 червня 1712 р. договору Порти з Москвою, за яким Росія отримала у своє розпорядження Лівобережну Україну, а Туреччина – Правобережну. Це був новий важкий удар для Орлика і його соратників [61].

Одначе він і після цього не опускає руки, прагне засвідчити права України на волю і незалежність перед усім світом, показати значення її для Європи. З цією метою складає новий і важливий історичний документ-політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейськими урядами – "Вивід прав України". Уявляється, що цей документ ще й досі належним чином не опрацьований історичною наукою як такий, що не зіпсований концепцією "єдиної і неділимої Росії".

> ***Близько 30 років прожив Орлик за кордоном. І де б він не був-чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, – жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином Григорієм Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнув домогтися їхньої допомоги у боротьбі козацтва за визволення українського народу [62]. Як зазначив відомий історик Д.Дорошенко, "він старався використати кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на Сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого Українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі"[63]. Одночасно П.Орлик не поривав зв'язків і з Україною, особливо з Січчю, що тоді була на татарській території, в Олешках [64].***

Помер він 24 травня 1742 р. самотнім, ізольованим від сім'ї та рідної Вітчизни, але залишив по собі пам'ять невтомного борця за її долю. Сьогодні мрія П.Орлика, нарешті, знайшла втілення. Українська незалежна держава стала реальністю [65].

Шляхами свого батька пішов його старший син – Григорій, для якого Франція стала другою батьківщиною і за інтереси якої він загинув 1759 р. у званні генерал-лейтенанта при графському титулі. Король Франції Людовик XV з приводу його смерті писав, що "він втратив найгіднішого дворянина, сміливого і видатного генерала… Граф Орлик помер так, як варто помирати людині його походження, і гідності"[66].

III. Обмеження прав України. Перша ліквідація гетьманства. Павло Полуботок

Вище було сказано, що після одержання інформації про переговори Мазепи зі С. Ліщинським та Карлом XII російський уряд

розпочав дискредитацію українського гетьмана та приборкання його оточення.

Практика показує, що Петро І наступ на права України чинив протягом всієї Північної війни і особливо в останні роки свого правління. Так, наприклад, на початку XVIII ст. в Україні почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій. На чолі губерній цар призначав російських чиновників.

У 1709 р., з метою обмеження влади гетьмана, цар доручає резиденту Ізмайлову контролювати діяльність новопризначеного гетьмана Скоропадського, чинити суд над мазепинцями, контролювати фінанси, вивчати настрої людей і спрямовувати їх до згуртування з російською адміністрацією. Ізмайлов повинен був постійно напучувати суспільство, що в Україні всі негаразди йдуть від козацької старшини, а цар є його захисником і стабілізатором.

Свіжоспечений український гетьман, Іван Скоропадський, по-суті, був позбавлений влади. В народі говорили, що його дружина Настя носить булаву (тобто, від неї більше користі, ніж від гетьмана), а Іван – плахту. Професор В.Й.Борисенко зауважує, що в цей час "державний організм роз'їдали корупція й зловживання"[67].

Справжнім лихом для України стала практика призначення на полковницькі уряди російських офіцерів, роздача землі російським вельможам, перенесення в Гетьманщину російських соціально-політичних відносин.

> ***Великого горя для козацтва завдавав обов'язок брати участь у виконанні тяжких робіт далеко за межами України. У 1716 р. 10000 козаків копали канал між Доном і Волгою; у 1718 р. Близько 9000 укріплювали береги Тереку; У 1721 р. – 12 тисяч українців рили Ладозький канал, 10000 козаків було відправлено під Дербент, через рік туди послали ще стільки ж.***
>
> ***У 1722 р. таке ж військо направлене у Сулак. Подібні висилки не припинялися і в наступні роки. Вони були справжньою трагедією для українського народу й свідчили про дальшу втрату Україною автономних прав [68].***

Після перемоги Росії у Північній війні та підписання Ніштадського миру (1721) Росія все більше стала схилятися до думки про ліквідацію гетьманської адміністрації. Це прискорило смерть І.Скоропадського. Козацька старшина, випереджаючи кроки російського царя, обрала наказним гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка (1722–1724).

Павло Полуботок, чернігівський полковник, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини. Користувався великим авторитетом серед українських старшин. Жорстокий до рядового козацтва. Володів колосальними багатствами. Його сміліва боротьба за українську автономію зробила його улюбленим героєм української історіографії. Цар не любив Полуботка й не довіряв йому. В кінці 1723 р. він був заарештований і закатований.

Одночасно, зі свого боку, цар дав санкцію на створення в Україні Малоросійської колегії на чолі з президентом Степаном Вельяміновим, яка повинна була паралізувати діяльність гетьманського уряду. Малоросійська колегія складалася із 6 росіян та 6 представників від України. Але вирішальне слово залишалося за президентом.

Між П.Полуботком та С.Вельяміновим відбулося рішуче протистояння. П.Полуботок забороняв Вельямінову втручатися у діяльність гетьманської канцелярії, українського війська, фінансових органів. Нагадував царю, що пора дозволити Україні обрати повноцінного гетьмана, на що той відповів, що всі гетьмани зрадники [69].

Тим часом П.Полуботок вирішив здійснити в Україні ряд реформ й дещо ізолювати діяльність Малоросійської колегії.

По-перше. Полуботок вирішив провести реформу українського суду. Суд зробив колегіальним органом, сурово присікши здирство й хабарництво та зволікання з розглядом справ. Розробив систему апеляцій та підпорядкування судів гетьманському впливові.

Цар влітку 1723 р. запросив його до себе для пояснення своєї поведінки.

По-друге. Перебуваючи на допиті у Петербурзі, звернувся до царя з петицією про повернення Гетьманщині та судам старих прав, ліквідацію колегії тощо. Цар вирішив зібрати компромат на Полуботка й розправитися із ним. У свою чергу, П.Полуботок організував листи з України на свій захист.

Уперта поведінка Полуботка роздратувала царя. Петро І дав наказ арештувати його, а також генерального писаря С.Савича та генерального суддю І.Чарниша, доставити до Петербурга полковника Д.Апостола. генерального бунчужного Лизогуба, генерального осавула Жураковського та ін. Воєводі Голіцину було дано наказ на всякий випадок розпорошити українські війська по всій Гетьманщині. Щоб була не повстали.

Історики гадають, що крім петиції, яку вручив Петру І Полуботок, наказний гетьман перед ним виголосив ще й промову [70]. 20 грудня 1724 р. П.Полуботок був закатований.

Це був черговий погром української старшини з її автономістичними тенденціями. Д.Дорошенко зауважує, що зі смертю Полуботка "усе замовкло й принишкло. На вищі становища генеральної старшини й полковників попризначувано людей смирних, слухняних, далеких від яких-небудь політичних аспірацій... Всі зайнялися тепер своїми приватними справами й дбали тільки про збереження свого матеріального добробуту. Краєм правила Малоросійська Колегія разом із слухняними старшинами"[71].

Одночасно, виконуючи розпорядження Петра, Вільямінов прибрав до рук українські фінанси. Почалася безсоромна викачка податків та присилання коштів до Петербургу. Так, у 1722 р. в Україні було зібрано й передано в казну 45527 крб.; у 1723 р. – 85854 крб.; у 1724 р. – 141342 крб.; 1725 – 244255 крб.[72] Поряд з цим вивозилося зерно та інші продукти харчування. Суворий режим підірвав економіку України, завів її у стадію економічної катастрофи, людського розпачу та втрати національних сил.

І хоч екзильний гетьман П.Орлик робив все, щоб організувати колективний похід проти Росії і визволити з-під її ярма свій народ, але після полтавської битви заради України жодна із європейських держав не бажала з Росією мірятися силами.

?🕮 *IV. Запитання та завдання*

1. Чому І. Мазепа та Карл XII під Полтавою потерпіли поразку?
2. Які основні положення Конституції П.Орлика? Сформулюйте їх письмово.
3. Хто такий П.Полуботок? Що ви знаєте про обставини його загибелі?
4. Для чого була утворена Перша малоросійська колегія?

V. Джерела та література

1. ***Полонська-Василенко Н.*** Історія України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 68.
2. ***Костомаров Н.*** Мазепа. – М., 1992. – С. 253.

3. ***Там само.*** – С. 381.

4. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України: У 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 152.

5. ***Грушевський М.*** Шведсько-український союз 1708 р. // Записи НТШ. – Львів, 1909. – ХСІІ. – Кн. 6. – С. 10.

6. ***Костомаров А.*** Мазепа. – М., 1992. – С. 322.

7. ***Грушевський М.*** Шведсько-український союз 1708 р. – С. 7–10.

8. ***Полонська-Василенко.*** Історія України. – Т. 2. – С. 73.

9. ***Яворницький Д.*** Історія Запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 332.

10. ***Грушевський М.*** Виговський і Мазепа // Літ. наук. вісн. – 1909. – Кн. IV. – С. 191,192-193.

11. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 345–346.

12. ***Замлинський В.*** Пилип Орлик // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 346.

13. Довідник з історії України. – Т. 2. – К.,1993. – С. 315.

14. Історія України в особах X-XVIII ст. – К., 1993. – С. 347.

15. ***Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.*** Історія української конституції. – К.,1993. – С. 36–37; Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки (Упорядник Л.Г.Мельник). – К.,1991. – № 2. – С. 3–7.

16. Повний текст Конституції: “Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.”

17. ***Василенко Н.*** Конституция Филиппа Орлика // Академіча юридична думка. – К., 1998. – С. 135–153; ***Борщак І.*** Вивід прав України П.Орлика // Стара Україна – 1925. – № I–II. – С. 1–10; ***його ж***: Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ. -Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 79–136; ***його ж***: Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографія // Стара Україна. – 1924. – № 7-8. – С. 108–109; ***Кресін О***. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С. 465; ***Крупницький Б.*** Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Його життя і доля. – К.,1991. – 80 с.; ***Мельник Л.*** Конституція 1710 р. П. Орлика // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2 – С. 3–7; ***його ж:*** Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Український історичний журнал. – К., 1997. – № 6. – С. 24–34; ***Оглоблін О.*** Маніфест гетьмана П.Орлика // Вісник. – 1956. – № 12. – С. 8–11; ***Пріцак О.*** Конституція П.Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 5–7; ***Путро О.*** З історії першої політичної еміг-

ції (за архівними джерелами XVIII ст.) // Вісник Київського славістичного університету. – 1998. – Вип. 1. – С. 183-192; ***Різниченко В.*** Пилип Орлик (Гетьман Емігрант). Його життя та діяльність. – К., 1918. – 48 с.; ***Субтельний О.*** Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – 240 с.; ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія української державності. – К., 1999. – С. 127–139; ***Шевчук В.*** Гетьман-вигнанець // Хроніка. – 2000. – 1993. – № 3-4. – С. 61–72; ***Ульяновський В.*** Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 419–494.

18. ***Рибалко І.Н.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1976. – С. 194, 199.

19. Довідник з історії України. – К.,1995. – Т. ІІ. – С. 315.

20. ***Замлинський В.*** Названа праця. – С. 346.

21. Лист П. Орлика до С. Яворського (1721 р.) // ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 158–184.

22. Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 346.

23. ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія Української державності. Курс лекцій. – К., 1999. – С. 127.

24. Там само. – С. 128.

25. Там само. – С. 128.

26. Там само. – С. 129; ***Дорошенко Д.*** Нариси історії України. – К., 1991. – С. 130–134.

27. ***Антонович В.*** Моя сповідь // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 366.

28. ***Грушевський М.*** Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 249; ***його ж:*** Шведсько-Український союз 1708 року // Великий Українець. – К., 1992. – С. 50–51.

29. ***Брайчевський М., Марочкін В.*** Іван Мазепа: правда і вигадки (Полемічні нотатки) // Україна. – К., 1999. – № 6. – С. 10–12.

30. ***Шевчук В. П., Тараненко М. Г.*** Названа праця. – С. 130.

31. Більш детально про це див.: ***Кравцевич-Рожнецький В.*** Орлик, син Орлика // Зеркало недели. – 2002. – № 43. – С. 34–38.

32. ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 34–38.

33. ***Шевчук В. П., Тараненко М. Г***. Названа праця. – С. 133.

34. Латинський варіант “Пактів…” опублікований 1847 р. в “Чтениях Императорского исторического общества при Московском университете”; 1991 р. він надрукований у перекладі українською мовою у “Віснику Київського університету” (№ 2); 1992 р. – у журналі “Розбудова держави” (№ 5)

35. ***Пріцак О.*** Конституція П. Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 6.

36. ***Кресін О.В.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С. 206.

37. ***Василенко Н.П.*** Конституция Филиппа Орлика // Ученые Записки Института Истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3. – С. 137,141; ***Смолій В., Степанков В.*** Українська державна ідея XVII-XVIII ст. – К., 1997. – С. 218; ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Історія української конституції. – К., 1993. – С. 9.

38. Більш детально про це див.: ***Кресін О.В.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С. 208.

39. ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Названа праця. – С. 25–38.

40. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Названа праця. – С. 29–31.

41. Там само. – С. 29–31.

42. ***Кресін О.В.*** Названа праця. – С. 241.

43. ***Замлинський В.О.*** Названа праця. – С. 348.

44. Там само. – С. 348.

45. ***Субтельний О.*** Названа праця. – К., 1994. – С. 50.

46. Там само. – С. 52.

47. Чвари у середовищі українських емігрантів детально досліджено в праці: ***Возняк М.*** Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. 1. – Варшава. – 1938. – С. 107–133. Ішла мова про успадкування близько 1 мільйона шведських рейхсталерів.

48. Лист П.Орлика до Карла XII від 12 квітня 1710 р. // ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 57.

49. Там само. – С. 60.

50. Там само. – С. 77; див. також праці: ***Мельник Л.*** Остання битва за Гетьманщину // Київська старовина. – К., 1994. – № 4. – С. 65–70; ***його ж:*** Дії Гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710–1714 рр. та російська політика щодо України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., Черкаси, 1993.

51. Анонімне повідомлення із Бендер // ***Субтельний О***. Мазепинці. – К., 1994. – С. 208.

52. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 78.

53. Лист П.Орлика Карлу XII, квітень 1711 р. // ***Субтельний О***. Названа праця. – С. 81.

54. ***Кравцевич-Рожнецький В.*** Названа праця.

55. Там само.

56. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 100–108.

57. Там само. – С. 109–111.

58. Цит. за кн.: Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 351; Маніфест Пилипа Орлика // ***Кресін О.В.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст., – К., 2001. – С. 379.

59. ***Замлинський В.*** Названа праця. – С. 352.

60. Там само. – С. 352–353.

61. Там само.

62. Там само.

63. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – С. 157.

64. ***Замлинський В.*** Названа праця. – С. 353–354.

65. ***Гончарук П.*** С. Творець першої української конституції (До 330-річчя від дня народження та 260-річчя світлої пам'яті Пилипа Орлика) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – Кн. 2. – С. 95–106.

66. ***Кравцевич-Рожнецький В.*** Названа праця. – С. 23.

67. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 198.

68. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т. 2. – С. 165.

69. Там само. – С. 177.

70. Там само. – С. 178–179.

71. Там само. – С. 179.

72. Там само.

Лекція № 17. Намагання української старшини зберегти державний автономний устрій в Україні у середині XVIII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Реформи Данила Апостола.***
3. ***Заснування Нової Січі Запорозької.***
4. ***Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський.***
5. ***Ліквідація Запорозької Січі Катериною II.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Лекція присвячена складній у вітчизняній історії проблемі – дослідженню спроб української старшини разом з власним народом у середині XVIII ст. зберегти в Україні державність та національне автономне життя.

Лекція порушує інформацію про реформи гетьмана Д.Апостола, обставини відтворення нової Запорозької Січі, виникнення гетьманщини Кирила Розумовського, ліквідацію Запорозької Січі та прояв інших тогочасних історичних подій, процесів і явищ.

Для підготовки матеріалу використані такі джерела, як: ***"Універсал Гетьмана Д.Апостола про пожалування маєтностей генерал-майору О.Шаховському"*** (1729); ***"Розмір повинностей в маєтках гетьмана Д.Апостола за описом 1734 р."***; ***"Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії"*** (1722 р.)[1]; ***"Лист П.Орлика до Запорозької Січі 1734 р."***[2]; ***"Просвітянська діяльність гетьмана Кирила Розумовського (1758–1764)"***[3]; ***"Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства й утворення Малоросійської Колегії"*** (1764); ***"Таємна настанова Катерини II П.О.Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором"*** (1764); ***"Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі"*** (1745)[4] та ін.

У згаданих джерелах засвідчено про наступ царизму на автономні права українського народу, вічне прагнення козацтва жити вільно, без деспотичного режиму, розкрадання земельних фондів російськими та українськими державцями тощо.

Порушеній проблемі присвятили свої праці такі вчені, як: ***В.Борисенко, В.Голобуцький, М.Герасименко, Д.Дорошенко, Б.Крупницький, В.Панашенко, А.Скальковський, В.Щербина*** та ін.[5] Вивчення робіт цих авторів дає цілісну уяву про історичні події, процеси і явища, які відбувалися в Україні у середині XVIII ст. У них висвітлюється діяльність гетьманів Д.Апостола, К.Розумовського, боротьба царизму з українським автономізмом, запорозькими традиціями та поступова втрата Україною власного самоврядування.

Доба, що відображається у лекції, знайшла висвітлення у публіцистичній та художній літературі. Особливе місце серед них належить двотомній праці ***О.Васильчикова*** *"Родина Розумовських". – Спб., 1880;* романам та повістям ***С.Черкасенка*** *"Пригоди молодого лицаря." – Львів, 1937;* ***А.Чайковського*** *"Сонце заходить" (історична повість з часів зруйнування Запорозької Січі). – Львів, 1930;* романам ***Стороженка О.*** *"Брати-близнята". – К., 1929;* ***М.Спротюка*** *"Острогожський полковник". – К., 1985;* ***О.Островського*** *"Атакування Нової Січі" (1775). – К., 1918;* повістям ***А.Кащенка*** *"Зруйноване гніздо"(1918), "З Дніпра за Дунай"* (1919), *"Запорізька слава" (1917),* ***В.Будзиновського*** *"Пригоди Запорозьких скитальців". – Львів, 1927., та "Кров за кров". – Львів, 1922;* та багато ін.

У лекції звернуто увагу на обставини, які обумовили обрання 73-річного Д.Апостола українським гетьманом, простежена його внутрішня і зовнішня політика, яка є свідченням його державної мудрості і керівної принциповості.

Крім цього, досліджено обставини, які дозволили заснувати у 1734 р. Нову Запорозьку Січ, а в 1750 р. – гетьманське управління. Дається оцінка діяльності К. Розумовського. Одночасно, крок за кроком простежуватимуться наступ царизму на державні права України та перетворення її в колоніальну окраїну Російської імперії.

II. Реформи Данила Апостола

У попередній лекції було сказано, що Петро І жорстоко розправився з П.Полуботком. Його було закатовано. Наказному гетьманові

інкриміновані "наглість" у зв'язку з так званою "Коломацькою чолобитною" про вибори, ігнорування розпоряджень царя та Малоросійської колегії, а також зв'язки з П. Орликом. З посад були звільнені всі його прихильники й до суду передано 15 найзначніших старшин.

Верховним органом влади в Україні стала Малоросійська колегія. *"Генеральна канцелярія була перетворена в дорадчий орган, – пише В. Борисенко, – її розпорядження набували сили тільки після візування в Малоросійській колегії... Збирання податків колегія зосередила у своїх руках... Зібрані податки відправлялися у царську казну, внаслідок чого відбулося неприховане пограбування України"*[6].

Розтоптавши місцеве судочинство, російські чиновники запровадили, по-суті, інквізицію. Всюди стала нормою заміна українських полковників російським офіцерством, нехтування українськими кадрами, їх культурою. Стала процвітати політична реакція.

На щастя, становище дещо полегшало після смерті Петра I (січень 1725 р.). У суспільному житті стала помітна певна лібералізація, поширювалися чутки про відновлення гетьманства, проведення амністій тощо. Ця зміна визначалася трьома обставинами:

По-перше, назрівала війна з Туреччиною, яку не можна було починати з розгромленою Україною. Росія це розуміла й вжила заходів, щоб становище дещо поправити.

По-друге, нав'язана Малоросійською колегією податкова реформа зачіпала інтереси не тільки української старшини, а й російської, особливо Меншикова, який мав в Україні значні земельні обшири. Російським провідникам не хотілося платити високі податки, які зросли до 300–600%. Вони вимагали скасування цих податків.

По-третє, надмірний тиск і розправа з усіма прошарками українського суспільства досягли свого апогею й викликали незадоволення не тільки у середовищі українських народних мас, а й у правлячих колах багатьох зарубіжних країн.

З приходом до влади Петра II (1727) було вжито декілька пом'якшуючих заходів:

1. Було звільнено з ув'язнення козацьку старшину. Звільненим заборонили повертатися в Україну. Їх стали називати рабами та холопами російських імператорів.

2. Верховна таємна рада переглянула реформи Вельямінова й деякі статті відмінила. Зокрема, скасовувалися податки, які допікали російським землевласникам та українській старшині.

3. 20 червня 1727 р. було прийнято рішення про реставрацію українського гетьманства. Гетьманом України Цар призначив миргородського полковника Данила Апостола, а українська старшина з наївністю підіграла йому.

> ***Данило Апостол (1661–1734), миргородський полковник, народився 4 грудня 1654 р. у козацькій сім'ї в родині гадяцького та миргородського полковника, молдаванина Павла Єфремовича. З молодих років Д.Апостол проявляв хоробрість та впертий характер, гарну фізичну підготовку та природну мудрість. Спочатку підтримав І.Мазепу, проте в листопаді 1708 р. залишив його, підтримав І. Скоропадського. Запропонував Петру І разом з Мазепою викрасти Карла XII. Попросив для гетьмана гарантій. Проте у спеціальному маніфесті цар звинуватив Мазепу у зраді і дворушництві. У складі російської армії хоробро воював зі шведами, був нагороджений орденами Росії. Вимагав відновлення гетьманства, писав листи-вимоги до царя, за що у 1724 р. був заарештований. Після амністії 1 жовтня 1727 р. у м. Глухові 73-річний Д.Апостол був обраний гетьманом Лівобережної України[7].***

У серпні-вересні 1727 р. Перша Малоросійська колегія припинила своє існування. Це не означало, однак, що російський уряд випустив із своїх рук основні важелі управління Україною. Так, наприклад, за собою Росія залишила контроль за фінансами, армією, діяльністю гетьманських установ та іншими важливими функціями українського суспільства [8].

Д.Дорошенко підкреслює, що Д.Апостол "був дуже яскравою політичною фігурою"[9]. За висловом М.С.Грушевського, Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зломлена й люди ще не зневірилися в можливість вибороти для українського народу свободу й кращу долю [10].

Автор монографії про гетьмана Мазепу, Федір Уманець, називає Апостола "останнім козаком"[11], а Іван Джуджора – "одним із кращих українських історичних діячів, а при тім рішучим оборонцем автономії України"[12]. "Додамо ще до цього, – пише Д.Дорошенко, – що Апостол належав до інтимного гуртка прихильників Мазепи, які разом із ним виробили план шведсько-українського союзу для виборення української самостійності... Коли він відпав від Мазепи... й вирішив вернутися назад до протекції Москви, старався, як і Скоропадський, врятувати серед загальної катас-

трофи те, що ще можна було врятувати. І дійсно, незважаючи на свій семидесятилітній вік, гетьман Апостол відразу дуже енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятки літ зовсім підупали"[13].

А спадщина йому дісталась надзвичайно важка: відсутність вищого державного апарату; розладнана управлінська система на місцях; занедбані фінанси й розгромлена торгівля; невизначене судочинство, українське не визнавалося, а російське ще небуло введено; хаос у землеволодінні, хабарництво і зловживання чиновництва тощо.

Д.Апостол форсованими методами зробив спробу побороти цей розлад. Зокрема, ним були вжиті такі заходи:

1. Апостол по-новому сформував гетьманський уряд. До його складу ввійшли наближені до нього люди. Генеральним обозним було призначено Я.Лизогуба, генеральним суддями – А.Кандибу та М.Забілу, генеральним осавулом – І.Мануйловича та Ф.Лисенка, генеральним хорунжим – Я.Горленка, генеральним бунчужним – Я.Борозну, генеральним підскарбієм – А.Марковича, гадяцьким полковником – Г.Грабянку, лубенським – свого сина Петра.

2. Було наведено деякий порядок у фінансовій справі. Зокрема, удосконалена податкова система, сформовано державний бюджет, підтримана у фінансових розрахунках буржуазія.

3. Реформував торговельну політику України. Дозволив купцям торгувати тими товарами, якими їм раніше заборонялося (лій, віск, прядиво, шкіра, селітра). Поміняв паспортну систему, дозволив пряму торгівлю із-за кордоном. Захистив українських купців від конкуренції.

4. Було проведено генеральне слідство про маєтності. Всі маєтності були взяті на облік і поділені на 6 категорій. Незаконно захоплені хутори і села повертались до свого попереднього статусу. Була зроблена спроба обмежити російських землевласників. Українська старшина повинна була підштовхувати їх до продажу своєї маєтності за прийнятними цінами.

5. Д.Апостол провів судову реформу. Генеральному суду були повернуті функції вищої інстанції, спеціальна інструкція розмежувала компетенції судів. Виношував плани створити єдиний український кодекс законів.

6. ***Апостол добився того, щоб місто Київ підпорядкувати гетьманській владі, проти чого кияни вперто боролися.***

Д.Дорошенко зауважує, що всі уступки Росії на користь української автономії "носили тимчасовий або формальний характер"[14].

Апостол не вберіг козаків, селян і городян від примусових робіт та військового обов'язку за межами України. А тому: на різних укріпленнях кордонів у 1731 р. працювало 30 тис. чол., 1732 – 20 тис., 1733 – 10 тис. українців. За їх відсутності домашній тягар тиснув на жіночі плечі; у 1733 р. 11-тисячний козацький корпус воював у Польщі за інтереси проросійського Августа II.[15]

В цілому ж за гетьманування Д.Апостола стабілізувалося суспільне життя. Прості люди відчули себе захищеними від зловживань властей.

Н.Полонська-Василенко підкреслює, що "йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих властей"[16].

За Д.Апостола, пише Д.Дорошенко, "гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років"[17].

Ще за часів Д.Апостола російський уряд вирішив нового гетьмана не обирати й повернутися до практики функціонування Малоросійської колегії. Новий колегіальний орган цариця Анна Іванівна назвала "Правління гетьманського уряду" (1734–1750), яке складалося із 6 чоловік (3-х росіян і 3-х українців). З російського боку – *князь Шаховський, князь Барятинський і полковник Гур'єв*. З українського – *генеральний суддя М.Забіла, генеральний осавул Ф.Лисенко та генеральний підскарбій А.Маркевич*.

По-суті, правителем України став князь Шаховський, який у своїй діяльності повинен був керуватися інструкцією "Решительными пунктами", а також вказівками Анни – робити все можливе, щоб йшло змішування українсько-російських шлюбів, дискредитування українського самоуправління.

Правління гетьманського уряду вжило таких заходів:

1. Підготувало зведення законів під назвою "Права, по которым судится малороссийский народ"[18]. Про цей кодекс у свій час мріяли гетьмани І. Скоропадський та Д.Апостол.

2. Організувало переслідування старшин. Створена царицею "Таємна канцелярія" по сигналу "слово і діло" арештовувала часом безневинних людей і піддавала їх тортурам. Таких переслідувань зазнав, наприклад, генеральний обозний Я.Лизогуб та багато ін.[19]

3. Мобілізувало українське суспільство на забезпечення ведення Росією війни з Туреччиною (1734–1739), яка принесла в Україну нові побори, жертви, голод та розорення. Так, наприклад, Д. Дорошенко наводить такі данні: під час війни на фронт було мобілізовано 157300 козаків та 205000 селян. Із них загинуло 34000 чол. (В Україні в той час проживало близько 1 млн. осіб). Під час війни загинуло 47000 коней. Нанесено Україні збитків на 1,5 млн. крб.[20]

4. Переведено на російський взірець управління полками Слобідської України. З цією метою було створено "Канцелярію комісії по запровадженню слобідських полків". Полкові канцелярії прирівнювались до російських воєводств, козаки обкладались податками.

Все це не могло не викликати незадоволення "Правлінням", боротьби проти нього. З приходом до влади Єлизавети Петрівни "Правління" було скасоване.

III. Заснування Нової Січі Запорозької

У попередній лекції було сказано, що російські війська під керівництвом полковника П. Яковлєва в кінці квітня на початку травня 1709 р. оточили Січ й при допомозі полковника Галагана розгромили її. Деяким воїнам пощастило втекти й заснувати в урочищі Олешки, підвладному Кримському ханству, тимчасове січове укріплення (1711–1734).

Н.Полонська-Василенко відзначає, що "їхнє перебування там було дуже важким. Відірвані від своєї економічної бази, позбавлені можливості вести торгівлю з Україною, козаки бідували"[21]. Як висловився В.Борисенко, життя їх було "не з молоком". Ханська адміністрація примушувала їх воювати за свої інтереси, будувати ханські укріплення. Часто відловлювали їх і продавали в неволю.

В одній із старовинних народних дум про це розповідається так:

"Заступила чорна хмара та білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...
Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, –
І той лихий день і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину споминати."[22]

Та найбільшою була туга за Батьківщиною, рідними і близькими, за втраченою волею, рідними звичаями.

Ця ностальгія звучить в українській народній пісні *“Пропала Січ Запорозька”:*

“Ой, царице, наша мати! Змилуйся над нами,
Ой, дай же нам прежні степи з темними лісами”
– Не дозволю запорожцям степом обладати,
Да прикажу москалеві всю Січ розоряти![23]

Визначаючи своє подальше життя, запорожці поділялися на дві групи. Одні вважали, що потрібно звернутися до цариці, попросити прощення і дозволу на повернення додому (*І.Маклашевич та І.Гулак*), інші – вести з Росією боротьбу до переможного кінця (*К.Гордієнко – отаман в екзилі*).

На всі звернення російський уряд або відмовчувався, або відмовляв. Відновлення гетьманства дало Олешківському козацтву надію. Позитивному вирішенню запорозької проблеми сприяли події у Польщі у 1733 р. Поляки не бажали садити на престол російського протеже Августа ІІІ й мали намір запросити олешківських козаків допомогти їм у боротьбі проти Москви.

Щоб не допустити цього союзу, у 1734 р. Російський уряд дав дозвіл на повернення олешківських січовиків на середнє Подніпров’я. Близько 30 тис. козаків повернулися на р. Підпільну й заснували Нову Січ. Проте ця Січ була мало чим схожа на Січ І. Сірка чи К.Гордієнка. Її діяльність контролювалася урядом, над головами постійно висіла небезпека.

Земельні обшири навколо Січі належали запорожцям. Територія поділялася на вісім паланок – урочищ, в центрі яких була укріплена слобода з козацьким військовим гарнізоном.

Січ ділилась на 38 куренів. Вищим органом був Кіш, яким керував отаман, писар, судді, осавули і довбиші та інша старшина, яка часто вузьким колом підміняла козацьку раду, значення якої останнім часом стало підупадати.

Дослідники стверджують, що Росія, зміцнивши свої позиції в Україні, стала думати про завоювання виходу до Чорного моря. Російський уряд розраховував, що успіхів у цій війні можна домогтися за рахунок інтенсивного використання українських економічних і людських ресурсів.

Розв’язуючи російсько-турецьку війну 1734–1739 рр., Росія на війну з Туреччиною та Кримом у 1735 р. послали 20 тис. козаків, у 1736 р. – 25 тис., у 1737 р. – 65 тис.

В.Борисенко зауважує, що “війна завдала Україні страшенного лиха. Протягом 1737–1739 рр. турецько-татарські війська неодноразово нападали на правобережні, лівобережні та слобідські полки, руйнували міста і села, винищували і полонили людей, забирали худобу, майно, спалювали, що не могли вивезти. Центральні і північні землі Гетьманщини і Слобожанщини страждали від постоїв російських військ”[24].

Додамо, що російські війська потрібно було годувати, одягати та забезпечувати житлом. Ці побори відображені у народній приказці:

“Москалики-Соколики, поїли ви наші волики,
А вернетесь здорові – поїсте й останні корови”.

Нема потреби поширюватись, що населення ще й страждало від брутальної поведінки російського війська, зловживань його начальства та непідсудності.

Війна показала, що колективне керівництво українським краєм не дало бажаних наслідків. Матеріальні та людські ресурси розпорошувались, відчувалась відсутність мобільності.

Недосконалість керівництва козацьким суспільством, війна розорили Україну. Міністр Волинський, проїхавши по українській землі, фавориту цариці Бірону писав:

> ***“Я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу (в армію – П.Г.), що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають. У самому лише Ніжинському полку взято 14 тис. волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладніших відомостей”[25].***

Але оточення Анни – *Бірон, Мініх, Ляссі* та ін., як німці, інтересів України не розуміли, творили свою політику, не зупиняючись ні перед якими жертвами.

IV. Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський

Війна показала, що в українському суспільстві треба терміново вирішувати дві проблеми:

По-перше, зміцнювати економіку України, як запоруку успішної війни з Кримом та Туреччиною;

по-друге, домагатися відновлення гетьманства як опори української старшини у боротьбі проти засилля імперських структур.

Певні зміни у ставленні щодо України наступили з проголошенням на престолі цариці Єлизавети Петрівни (1741–1761). На формування її проукраїнських настроїв вплинув О. Розумовський.

> ***О.Розумовський народився у родині козака в с. Лемеші Козелецького повіту, що на Чернігівщині. Взяв шлюб з Єлизаветою, допоміг їй "стати на престол". Був нагороджений орденами та титулами. Зумів викликати у Єлизавети симпатії до своєї вітчизни – України.***

Під час подорожі до Києва у 1744 р. Єлизавета пообіцяла українській старшині відновити гетьманство. Лише у 1750 р., зважаючи на певні обставини, новим гетьманом України було призначено молодшого брата фаворита цариці К.Розумовського (1750–1764).

> ***К.Розумовський (1728–1803) останній гетьман Лівобережної України, граф, з родини козака Григорія Розума (с. Лемеші, Козелецького р-ну Чернігівської обл.). З 1746 р. – президент Петербурзької Академії Наук. З 1750 р. – гетьман, генерал-фельдмаршал, сенатор, дійсний камергер, кавалер орденів А. Первозваного, Святого О.Невського, Білого Орла, Святої Анни та ін. Похований у Батурині у церкві Воскресіння Христового [26].***
>
> ***Йому надано величезні маєтності. Так, наприклад, за ревізією 1782 р. лише на Чернігівщині йому належало 74147 посполитих, а в Російських губерніях – понад 45 тис. кріпаків. Одруживши з К. Наришкіною, яка сама володіла десятками тисяч кріпаків та десятками крупних маєтків, К. Розумовський став однією із найбагатших постатей Росії.***
>
> ***Формально, на вимогу української старшини, К.Розумовський став гетьманом України 22 лютого 1750 р. Проте фактичне його "коронування" відбулося 13 березня 1751 р. в Петербурзі у придворній церкві. В цей день він склав присягу на вірність імператриці, яка тут же вручила йому оздоблену коштовним каміння золоту булаву, великий білий прапор із російським гербом, бунчук, військову печатку та інші. гетьманські клейноди.***

М.Грушевський зауважує, що "українські літописці з великою докладністю поописували всі ці церемонії – останній відблиск укра-

їнської державності, і заховали їх в своїх літописах як останню радісну надію українського життя перед доконечним скасуванням української автономії" (*Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 414.*).

Прибув Розумовський в Україну у липні цього ж року. В Глухові (столиці гетьмана) його зустрічала вся вітчизняна старшина, вище духовенство, 6-ти тисячне козацьке військо. Одночасно варто підкреслити, що з ним прибув його вихователь і порадник Г.Теплов, якому судилося зіграти в долі К. Розумовського неоднозначну роль.

В.Панашенко підкреслює, що незабаром він прибрав до рук "всю адміністративну діяльність..., став необмеженим правителем Лівобережної України"[27]. Грушевський М.С. називає його „чоловіком хитрим і недобрим", автором записки "Про непорядки в Малоросії", яка була покладена в основу компрометуючих доказів при поваленні К. Розумовського та третього скасування в Україні гетьманства [28].

Всупереч цьому твердженню, Д.Дорошенко вважає, що Теплов при Розумовському не відігравав "якоїсь рішаючої політичної ролі, а був просто управителем маєтків гетьмана і керував його господарськими справами"[29].

Посилаючись на дослідження М.Василенка та І.Черкаського, подібної думки дотримується і Н.Полонська-Василенко [30]. Перебільшення ролі і місця в Україні Г.Теплова Н.Полонська-Василенко вважає непідтвердженою легендою.

Гетьманування К.Розумовського мало свою специфіку. Царськими указами, йому, як родичу Єлизавети, графу, сенатору, генералу-фельдмаршалу належало бути поруч цариці, забезпечувати супровід під час частих церемоній, виконувати обов'язки члена її найближчого оточення.

А тому, як пише М.С.Грушевський, Розумовський "був зовсім чужий Україні", в ній він "нудився, проживав частіше в Петербурзі, держав себе не як товариш української старшини, а немов якийсь володар з божої ласки... В справи українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі"[31].

Незважаючи на цю категоричність патріарха української історичної науки, хочеться висловити думку, яка проливає світло на гетьмана Розумовського дещо з іншого боку.

- ***При К.Розумовському українська старшина (еліта) дещо поправила в імперії свій імідж, збагатилася, працевлаштувалася, стала панівною і провідною силою суспільства.***
- ***При ньому була проведена митна реформа, відкрита вільна та рівна торгівля між Росією та Україною, скасована між ними діяльність митниць.***
- ***К. Розумовський домігся зміни підпорядкування Лівобережної України. Вона була вилучена із сфери впливу Сенату і передана у розпорядження Колегії іноземних справ. Не дивлячись на це, все ж йому були заборонені зовнішні зносини. Посваривишись на цій основі з керівництвом Колегії, гетьман попросив, щоб у 1756 р. цариця повернула Україну у попереднє підпорядкування.***
- ***Гетьман провів значну роботу по здійсненню судової реформи. Генеральну військову канцелярію як вищу судову інстанцію було усунуто від виконання цих обов'язків і перекладено їх на Генеральний суд, попередньо змінивши його склад. Тепер у Генеральному суді, як вищій інстанції, справу розглядали 2 судді у присутності 10 представників від полків[32].***

Цей демократичний склад Генерального суду дозволяв контролювати діяльність полкових та сотенних судів, розглядати справи генеральної старшини та чиновників всіх рангів. Полковим та сотенним судам були передані функції гродських судів, які займалися кримінальними справами. Полковим судам були підзвітні підкоморські та земські суди, які розглядали майнові справи.

Можна сказати, що така судова система мала внутрішню чіткість та відповідала інтересам української старшини.

- ***Гетьман проявив турботу про вищу освіту в Україні. У 1760 р. було розроблено план відкриття університету у Батурині з 9-ма кафедрами, а також написав листа Катерині II про перетворення Києво-Могилянської Академії в університет.***
- ***Зважаючи на практикування Розумовським з'їздів українських старшин, перетворення їх в старовинний сейм, на промову на цьому з'їзді під назвою "О направлєнії состоянія Малоросії" К.Розумовський вважав за потрібне підготувати пропозиції про надання Україні більшої самостійності й привести її у відповідність із її давніми правами [33]. Цим самим він хотів зміцнити привілеї українського шляхетного стану, приструнити самоволю мужиків, припинити їх перехід із держави в державу тощо.***

Як зазначає Д.Дорошенко, заслуговує на увагу й діяльність К.Розумовського щодо реформування української армії. Її одежу він хотів наблизити до європейської, поліпшити навчання воїнів та командирів, дещо змінити характер їхньої зброї [34].

Зміна царів у Петербурзі не кращим чином позначилася в Україні. Нова імператриця Катерина II, за походження німкеня – Ангальт-Цербська, особисто не любила українців.

Як свідчить Д.Дорошенко, в одному із приватних листів з Києва вона писала, "що ніде в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гидкі, як на Україні". На її думку, насамперед мало бути на Україні скасовано гетьманство, як найбільша ознака її окремішнього устрою. Розумовського не могло врятувати від позбавлення гетьманської гідності навіть те, що він брав участь у перевороті й поміг Катерині здобути престол"[35].

Інструктуючи прокурора В'яземського, Катерина II зауважувала: "Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушити ці привілеї було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі"[36].

Очевидно, саме ці урядові наміри змусили українську старшину випередити події й порушити питання про спадковість гетьманування Розумовських. Почали збирати підписи. Та Катерина II, не чекаючи „народної петиції", викликала Розумовського до Петербургу й запропонувала йому добровільно зректися гетьманського уряду.

Той послухався без усякого спротиву. "Здійснилося бажання Катерини II, – пише Д.Дорошенко, – висловлене нею в одному листі – ***"щоб навіть сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд"***[37].

В кінці 1764 р. був виданий царський маніфест, в якому сповіщалось, що гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду. В маніфесті сповіщалося, що влада в Україні тимчасово передається Малоросійській колегії (*для довідки: для управління Україною у 1722 р. Петром I було засновано першу Малоросійську колегію; у 1734 р. – царицею Анною під назвою "Правління гетьманського уряду" – другу; у 1764 р. Катериною II – третю*). Генерал-губернатором (Президентом) Колегії було призначено генерала Петра Рум'янцева. У Колегії повинні були засідати 4 росіянина, 4 – українці.

Доля щедро обійшлася з К.Розумовським. Одержавши у спадок обширні землі, величезну пенсію, близько 200 тис. кріпаків, ма-

єтності свого порфіроносного брата та покійної дружини, К.Розумовський піднявся на рівень найбагатших людей Російської імперії.

Вчорашній пастух доріс до гетьмана Лівобережної України, графа Російської імперії, генерал-фельдмаршала, сенатора, дійного камергера, кавалера орденів А.Первозванного, О.Невського, Польського Білого Орла, Святої Анни.

Купаючись у розкоші, був під домашнім арештом обох російських столиць, з правом вояжу за кордоном, але без проживання... в Україні.

Та доля із дивною постійністю обдаровувала К.Розумовського і в останні роки його життя. У 1794 р., наприклад, колишній гетьман одержав дозвіл на переїзд до Батурина, де він і помер у 1803 р. на 74 році ситого і безтурботного життя.

З падінням К.Розумовського Україна втратила державність і стала перетворюватися в одну із окраїн Російської імперії. Але, як зазначає В.Борисенко, "ідея автономії України не вмерла, вона продовжувала зберігатися у свідомості як простого народу, так і частини її знаті" [38].

V. Ліквідація Запорозької Січі Катериною II

Здійснюючи наступ російського царизму на права України, Катерина II після ліквідації гетьманства повинна була вирішити долю Запорозької Січі. Оскільки Річ Посполита не зуміла на неї знайти управу, за "Вічним миром" 1686 р. запорозьке козацтво перейшло у підданість Росії, яке завдало їй чимало головного болю.

По-перше, воно постійно блокувалося з народними повстаннями і рухами, підсилювало їх й потрясало основи як Росії, так і Польщі, Криму, Туреччини та інших країн.

Так, наприклад, у 1667–1671 рр. запорожці підтримали повстання в Росії, на Дону під проводом С.Разіна [39]; у 1707–1708 рр. – виступи під проводом К.Булавіна; у 1773–1775 рр. – під проводом Є.Пугачова. У 30–60-х роках XVIII ст. запорожці були ініціаторами так званого гайдамацького руху, особливо знаменитої "Коліївщини" 1768 р.

Царський уряд, придушуючи російські повстання, за висловом В.Голобуцького, "одночасно жорстоко розправлявся і з Запорозькою Січчю" [40].

По-друге, запорозькі козаки не раз підтримували Росію у її боротьбі з Кримом та Туреччиною. Можна сказати, що протягом

200 років дніпровське козацтво тримало уряди цих країн в напрузі, наносячи їм матеріальних та моральних збитків. Відомі, наприклад, успішні походи у Крим та розгром турків під Хотином у 1621 р. під проводом П. Сагайдачного, під керівництвом І. Сірка у 1675 р. та ін.

Відома історична легенда, що розлючений султан Мухаммед IV направив запорожцям грізного листа, в якому запорожцям писав, що він "є братом сонця і місяця, внук і намісник Божий, володар царств – Македонського, Вавілонського, Ієрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, незвичайний рицар, ніким не переможений, невідступний охоронець гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульман, острах і великий захисник християн". Мухаммед IV наказав запорожцям "здатися добровільно і без всякого спротиву і не турбувати його їх нападами" [41].

У любителів старовини і досі зберігаються копії відповідей запорожців на цей лист:

> **"Запорозькі козаки турецькому султану.** ***Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, арм'янська свиня, татарський сагайдак, каменецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...ка, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! ...Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год в книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!***
>
> ***Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем Запорозьким."*** [42]

Ця зухвалість запорожців не могла не дратувати Катерину II. Пізніше це волелюбство вилізе їм боком.

А покищо запорожці потрібні були Росії у війні з Туреччиною (1768–1774). Військовою вправністю і сміливістю запорожці завоювали собі пошану та наслідування. Почесними козаками до різних куренів записалися командуючі арміями *М.Кутузов, П.Панін, О.Прозоровський, Г.Потьомкін (під прізвищем Григорія Нечеси).*

Під тиском російської армії та запорожців турецький уряд вимушений був капітулювати.

Після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., зважаючи на те, що військо запорозьке ще не повернулось з турецького походу й січові фортечні споруди охоронялися ослабленими гарнізонами, російський уряд вирішив скористатися обставинами і ліквідувати Січ.

Генерал-аншефу Петру Текелі було дано наказ непомітно підійти до Січі й ліквідувати її. 4–5 червня 1775 р. Січ було розформовано.

У маніфесті Катерина II писала:

> ***"Ми захотіли через це оголосити вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків, за неслухняність до наших повелінь"***[43].

У згаданому вище документі запорожців звинувачували у неодноразовій зраді Росії, у самозахваті надмірних земельних володінь, постійному блокуванні урядових розпоряджень, залученні до січових проблем російських підданих, проявленні зухвалої волелюбності тощо [44].

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Найбільшого покарання зазнали *кошовий отаман* ***П.Калнишевський,*** *суддя* ***П.Головатий,*** *писар* ***І.Глоба*** та ін. Отаман Коша Запорозького Петро Калнишевський у 85-річному віці був висланий до Соловецького монастиря, де, посуті, був замурований у келії й прожив до 113 років [45].

Архіви розповідають, що у 1801 р. Олександр І звільнив Калнишевського, але колишній 110-річний отаман попросив дозволити йому у згаданому монастирі зустріти свою смерть, яка наступила у 1803 р.

Землі колишньої Запорозької Січі ввійшли до складу Новоросійської і Азовської губерній, об'єднаних в Катеринославське намісництво. Його землі, густо политі потом і кров'ю запорозького трудового козацтва, дворянський уряд щедрою рукою роздав російським і українським поміщикам. Основна маса запорожців була приречена на закріпачення.

В одній із народних дум про це згадується так:

"Та встань батьку, ой встань Петре,
Кличуть тебе люде –

Ой як підеш на Вкраїну,
По прежнєму буде.
Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землі по перші границі?
Чи не верне степи й поля, всі клейноди наші?
"Ой царице, наша мати, змилуйся над нами,
Отдай же нам наші землі з темними лугами"...
"Не на те ж я, Запорожці, Січ розруйнувала,
Щоб назад вам степи й луги й клейноди вертала!"

(Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1923. – С. 464).

Частина запорожців залишила межі Російської імперії та поселилась на Дунаї, створивши там так звану Задунайську Січ [46].

Цей факт яскраво відображений в одній із народних дум, згаданій М.С.Грушевським у названій вище книзі:

"Прийшли до турка та й вклонилися низько:
Ой, дай же нам землю, Тай коло границі близько."
"Ой, рад же ж я, запорожці, вашу волю вчинити,
Коли ж бо будете, славні Запорозьці, мені зміну робити!"
"Ми не будемо, Турецький царю, тобі зміни робити,
Бо нас присягає усіх сорок тисяч тобі вірно служити..."

Т.Г.Шевченко, осмислюючи цю сторінку історії України, у поемі *"І мертви, і живим..."* у 1845 р. з болем писав, що після розгрому запорозькі землі розділили між собою російська та українська старшина, закувала свій народ в кайдани, пішла служити царській владі й перетворилася в "рабів, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття[47]."

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Які основні заходи були здійснені Д.Апостолом для відродження гетьманства?
2. Які обставини обумовили відновлення Нової Запорозької Січі?
3. Що ви знаєте про Правління гетьманського уряду?
4. Які обставини сприяли приходу до влади К.Розумовського?
5. Чому царський уряд ліквідував гетьманство та Запорозьку Січ?

VII. Джерела та література

1. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С.406–407; 428-429; 458.

2. В кн.: ***Кресін О.*** Політично-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С.432–441.

3. ***Путро О.*** Історія України. Частина 1. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Хрестоматія. – К., 2002. – С. 183.

4. Хрестоматія з історії Української РСР. – С.532–535; 536–538.

5. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 304–314; ***Голобуцький В.*** Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – К., 1961; ***Герасименко Н.*** Данило Апостол // Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С.338–345; ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – К., 1991. – С. 182–187; 189–221; ***Крупницький Б.*** Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948; ***Панашенко В.*** Кирило Розумовський // Історія України в особах IX–XVIII ст. – С. 366–371; ***Скальковський П.*** Історія Нової Січі. – К., 1995; ***Щербина В.*** Україна і російський уряд з середини XVIII ст. // Записки філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Ч. VI.

6. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 301.

7. ***Панашенко В.*** Данило Апостол // Історія України в особах IX–XVIII. – К., 1993. – С.338–345.

8. ***Борисенко В.*** Названа праця. – С. 302–303.

9. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – К., 1991. – Т.2. – С. 192.

10. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 400.

11. ***Уманець Ф.*** Гетьман Мазепа. – Спб., 1897. – С. 123.

12. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Т.2. – С. 182.

13. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т.2. – С. 182.

14. Там само. – С. 186.

15. ***Борисенко В.*** Названа праця. – С. 306; ***Полонська-Василенко Н.*** Історія України. – К., 1990. – Т. 2. – С. 90.

16. ***Полонська-Василенко Н.*** Названа праця. – Т. 2. – С. 91.

17. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Т. 2. – С. 187.

18. ***Яковлів А.*** Український кодекс 1743 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1949. – С. 22–34.

19. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 404–407, 409.

20. Більш детально про збитки України у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. у кн.: ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – С. 193–195.

21. ***Полонська-Василенко Н.*** Історія України. – Т. 2. – С. 90.

22. ***Рибалка І.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 209.

23. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 541.

24. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – С. 310.

25. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – С. 410–411; Див також: ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – Т. 2. – С. 193.

26. ***Панашенко В.*** Кирило Розумовський // Історія в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 366–371.

27. Там само. – С. 368.

28. ***Грушевський М.*** Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 414.

29. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т.2. – С.196.

30. ***Полонська-Василенко Н.*** Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С.96–97.

31. ***Грушевський М. С.*** Названа праця. – С. 415.

32. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 370.

33. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т. 2. – С. 199.

34. Там само. – С. 200.

35. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т.2. – С.200.

36. ***Дорошенко Д.*** Названа праця. – Т.2. – С.200.

37. Історія України в особах IX–XVIII ст. – С.371.

38. ***Борисенко В.*** Курс української історії. – С. 313.

39. ***Стецюк К.*** Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947. – С. 3–34.

40. ***Голобуцкий В.*** Запорожское козачество. – К., 1957. – С. 317, 328–334, 417–419.

41. ***Яворницький Д.*** Історія Запорозьких козаків. У трьох томах. – К., 1990. – Т. 2. – С. 392.

42. Там само. – Т.2. – С. 392.

43. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. – С. 536.

44. Там само.

45. ***Фруменков Г.*** Узники Соловецкого монастыря. Северозап. кн. изво, 1965. – С.35–49.

46. ***Голобуцкий В.*** Названа праця. – С. 422–423.

47. ***Шевченко Т.*** Кобзар. – Львів, 1961. – С. 296.

Лекція № 18. Соціальна та національно-визвольна боротьба українського народу у XVIII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Боротьба козацтва проти Польщі на початку XVIII ст.***
3. ***Спроба П.Орлика організувати національно-визвольний рух українського народу проти російського протекторату.***
4. ***Гайдамацькі рухи. Коліївщина. Опришківство.***
5. ***Селянська війна в Росії під проводом Є.Пугачова та участь у ній українського козацтва (1773–1775).***
6. ***Антикріпосницьке повстання у с. Турбаї (1789–1793).***
7. ***Запитання та завдання.***
8. ***Джерела та література.***

І. Загальні зауваження

Соціальні та національно-визвольні рухи в Україні у XVIII ст. мають свою специфіку і вимагають постійного врахування історико-географічного середовища, в якому вони проходили. Так, наприклад, в цей час Лівобережна Україна була власністю Росії, Правобережна – Речі Посполитої, Південна, Причорноморська – Кримського ханства та Туреччини, Карпатська – Австро-Угорщини.

На кожній із цих територій був специфічний політико-адміністративний устрій, історичні традиції, соціально-економічні та культурні умови.

Через те всі соціальні та національно-визвольні рухи у кожному із названих регіонів були окутані ідеями чуття єдиної родини, соборності українських земель, ідентифікації українсько-руського народу, християнсько-православним світобаченням, культурної спорідненості тощо.

І якщо, наприклад, у лекції вивчаються повстання під проводом С.Палія, виступ під керівництвом П.Орлика, гайдамацькі наїзди

на Правобережжя, турбаївська трагедія, то, передусім, спочатку детально досліджується історична специфіка того краю, в якому вони відбувалися, його соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний фон і на ньому компонується виклад подій.

Для підготовки лекції використані такі документи, як ***"Лист С.Палія козацькому старшині Палладію"*** (1702)[1]; ***"Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року)"***; ***"Лист Пилипа Орлика до Запорозької Січі"*** (1734)[2]; ***"Донесення президента Малоросійської колегії П.О.Рум'янцева Катерині II про розгортання гайдамацького руху"*** (1768); ***"Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі"*** (1775); ***"Рапорт радника Корбе Київському губернатору про повстання селян в Турбаях"*** (1789); ***"Розповідь селянина С.Волощика про розправу О. Довбуша над довгопільським атаманом Дідушком"*** (1743); ***"Універсал корінного гетьмана Й.Потоцького, в якому він загрожує карами О.Довбушу"*** (1742)[3] та ін.

Порушена проблема висвітлена у працях ***В.Антоновича, В.Борисенка, В.Голобуцького, В.Грабовецького, І.Гуржія, О.Кресіна, Л.Мельника, С.Павленка, О.Лоли, Г.Храбана***; збірниках матеріалів – "Коліївщина. 1768" (К., 1970.), "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст." (К., 1970.) та ін.[4]

У згаданих працях викладачі та студенти знайдуть науково обґрунтовані відомості про паліївський протест проти польської політики на Правобережній Україні (***Л.Мельник, С.Павленко***); спробу П.Орлика підняти у першій половині XVIII ст. український народ на визволення з-під влади Росії (***О.Кресін***); природу гайдамацьких рухів на Правобережній Україні (***О.Лола, Г.Храбан***); боротьбу опришків на Карпатській Україні (***В.Грабовецький***); антикріпосницький виступ турбаївців (***І.Гуржій, Г.Храбан***); селянську війну під проводом Є. Пугачова та її зв'язок з боротьбою українського січового козацтва (***В.Голобуцький, В.Борисенко***) тощо.

Соціальні та національно-визвольні рухи в Україні XVIII ст. знайшли яскраве відображення в художньо-історичних творах. Зокрема, цим проблемам присвячені книги письменників ***В.Гжицького*** ("Опришки"; "Кармалюк" – Львів, 1971. – 454с.); ***А.Кащенка*** ("Зруйноване гніздо" – Катеринослав, 1923); ***Ю.Мушкетика*** ("Семен Палій". – К., 1954. – 392 с.; "Гайдамаки". – К., 1957. – 371 с.);

Д.Мордовця (“Палій” – 1989); ***В.Радича*** (“Максим Залізняк”. – Львів, 1923. – 234 с.); ***М.Сиротюка*** (“Турбаївці”. – К., 1985. – 383 с.); ***Я.Стецюка*** (“Гонта”. – Львів, 1969. – 199 с.); ***Ю.Федьковича*** (“Довбуш або громовий топір і знахарський хрест”) // ***Ю.Федькович*** Твори: у 2-х томах. – К., 1984. – Т. 2. – С.198–296); ***А.Хлистова*** (“Олекса Довбуш”. – Ужгород, 1970. – 248 с.); ***Г.Хоткевича*** (“Довбуш” – Львів, 1965. – 427 с.); ***Т.Шевченка*** (“Гайдамаки” // Кобзар. – Львів, 1961. – С. 64–177.) та багатьох інших.

Згадані твори насичені історизмом, є відображенням живих картин народного гніву і його боротьби за своє існування. Безперечно, що переважна більшість з них є результатом фантазії письменників і часто відступають від реальної достовірності, але вони відіграють велику роль в історичному вихованні молоді, емоційному осмисленні нею тогочасних подій, процесів і явищ, які мали місце в Україні у XVIII ст.

Нам уявляється, що обраний план допоможе упорядкувати інформацію з порушеної проблеми, розповісти про найбільш значні факти боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення у XVIII ст.

II. Боротьба козацтва проти Польщі на початку XVIII ст.

В одній із попередніх лекцій ми вже говорили, що сторінки історії про С.Палія ще й досі мало досліджені. Дослідник С.Павленко правильно зауважив, що історіографічні стереотипи довкола арешту Палія у 1704 р. і нині побутують у багатьох дослідженнях, інерційно повторюють викривальні звинувачення XVIII–XIX ст. щодо особи Мазепи. Героїзація, з одного боку, С. Палія і нищівна критика І.Мазепи, з іншого, контрастне протистояння цих діячів заважають об’єктивно пізнати реалії їх співробітництва і конфлікту [5]. У зв’язку з цим зробимо спробу пролити світло на природу руху С.Палія та його справжніх взаємовідносин з І.Мазепою.

Загарбницька політика щодо Правобережної України Туреччини примушувала польських королів, зокрема Яна III Собеського, погодитися на відновлення у цьому краї козацтва і опертися на нього у боротьбі проти своїх конкурентів. Згаданий вище король у 1684 р. Дозволив Семену Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію

Абазину та Захару Іскрі сформувати полкові поселення на території Київського, Брацлавського і Подільського воєводств [6]. Вони не тільки з цим успішно впоралися, а й породили проблему спірності щодо приналежності території Правобережжя.

С.Палій, за висловом польської шляхти, із Фастівського полку утворив "урядову провінцію" з претензією на "якусь монархію аж по Случ"[7].

Дослідники зазначають, що, починаючи з 1688 р., І.Мазепа та С.Палій проводять дружню політику щодо возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям. Зокрема, І.Мазепа в листах писав, що він є гетьманом обох сторін Дніпра [8], ініціює та фінансує Правобережні повстання проти Польщі, обдаровує С.Палія царськими презентами та виплачує йому особисто 1000 єфимків, купив йому у Києві будинок [9]. Мемуаристи пишуть, що 1700 р. І.Мазепа С.Палію послав 10 тис. військовиків.

Крім цього, від себе особисто І.Мазепа переконував царів не випускати із рук Правобережжя, особливо Чигирин, Крилів [10], Білоцерківщину, Фастівщину, дати військову підтримку С.Палію, С.Самусю та іншим лідерам правобережного українського руху.

Одночасно, як зазначають дослідники, у літературі ще й досі в тіні залишаються С. Самусь, якого, по-суті, несправедливо затьмарював С.Палій, який був його підлеглим стражником. Тим часом, саме С.Самусю належать основні визвольні акції на Правобережжі, які почалися під його керівництвом, спочатку в Богуславі а потім у Корсуні.

С.Павленко зауважив, що "ідеалізація образу С.Палія на тлі викриття Мазепи спричинила формування помилкового уявлення про нього як яскравого представника рядового козацтва, захисника інтересів знедолених тощо. Насправді це було далеко не так"[11]. ***Від себе додамо, що хист "доброго лицаря", як назвав С.Палія І.Мазепа, поєднувався в ньому із зловживанням, жадобою та здирництвом. Поблизу Фастова він "приватизував" Романівське староство з десятками сіл, з легким серцем збирав мито та податки, не забував про оподаткування проїжджих купців, одночасно одержував гроші від Мазепи та 600 щорічних злотих від польського короля***[12]**.** Після його арешту у царську казну було вилучено 2144 червоних золотих, 5709 єфимків, 40 левів, на які було куплено 700 пар волів та видано платню впливовим московським чиновникам. Цей капітал частково творився шляхом грабунку польської шляхти, частково за рахунок гноблення своїх підданих [13].

Полковник, контролюючи велику порубіжну територію з центром у Фастові, спекулював інтересами короля, царя та гетьмана, фактично діяв як незалежний, анархічний атаман-володар. Варто підкреслити, що С.Палій проявив певну безпринципність в оволодінні Б. Церквою. Захопивши її 1702 р. у поляків разом із С.Самусем, він переніс туди свою резиденцію і заявив Мазепі, що не віддасть її нікому : ні Росії, ні Польщі, ні гетьману – "хіба лише із неї за ноги виволочать"[14].

Й коли Петро І на основі "Вічного миру" 1686 р. 20 лютого 1704 р. дав йому розпорядження "вищеназвану фортецю (Б. Церкву) повернути назад її володарю", тобто Польщі, Семен Палій цього розпорядження не виконав. У зв'язку з цим царський уряд дає І.Мазепі санкцію на його арешт.

Отже виникає питання – чому царський уряд арештував С. Палія?

По-перше, за його отаманський анархізм, політичну безпринципність, як людину, яка, за висловом російського дипломата Івана Паткуля, "вдень і вночі п'яна". "Коли п'є, то іноді поминає царське ім'я, а іншим разом п'є за здоров'я польського короля" (*цитата за кн.: Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – 144–148*).

По-друге, за внесення розколу в український правобережний рух, спробу самозахвату козацької влади, усунення С. Самуся від наказного гетьманства, схиляння правобережного козацтва до подвійного служіння – Росії та Польщі.

> *Спроба самозахвату на Правобережжі Палієм влади, очевидно, й народила листа-донесення на нього колишнього соратника С.Самуся:* ***"Уже 4 неділі в обозі знаходиться (Палій), постійно п'яний і день, і ніч; жодного разу не бачив його тверезим... він нікого не слухає, розумних розмов не сприймає, потому що його розум затуманений щоденним п'янством. Живе без Божого страху та розуму, обсівся гультяйством, яке, крім грабежів і пролиття невинної крові, нічого більше знати не бажає. Не визнає над собою ніякої влади і начальства"***[15]

Єврей-орендар підтвердив, що через його посередництво С. Палій за гроші у 1702 р. перейшов під протекцію польського воєводи Любомирського, який служив С.Лещинському та шведам, і цим самим зрадив інтересам Росії. Це й прискорило його арешт [16].

По-третє, арешт Палія обумовив стиль керівництва І. Мазепи. Гетьман любив жорстку дисципліну, безвідмовне виконання на-

казів. С.Палій, як уже було сказано, не відповідав цим вимогам. Він жив за принципом: “Коли не нап’юсь – нездужаю”. Мазепі не підходив отаман-анархіст, керівник-гультяй, політик, на першому плані у якого власні капризи, користь, амбіції [17].

> *Очевидно, у донесеннях Петру І, на основі тієї інформації, яка широким руслом йшла до нього, Мазепа писав:* ***“Вот уже шестой день сидит Палей у меня в обозе, он беспросветно пьян, кажется уже пропил последний ум, какой у него остался! Это человек без совести, и гультяйство у себя держит такое же, какое сам: не знают они над собой ни царской, ни королевской власти и всегда только к грабежам и разбоям рвутся. Сам Палей даже не помнит, что говорит: я предложил ему ехать в Москву, – а он отказался; я через несколько дней стал упрекать его за это, а он мне сказал, что ничего не помнит, потому что был тогда пьян.”***[48]

Безперечно, організовуючи арешт С.Палія, втрачаючи його підтримку, І.Мазепа наносить шкоду торжеству свого задуму – відриву від Росії. С.Палій міг би бути його союзником у цій акції, реальною силою у боротьбі з Росією.

Одначе І.Мазепа пішов на усунення з Правобережжя дестабілізуючого фактора – зняття з посади полковника С. Палія. Під виглядом надання допомоги польським королям у стабілізації ситуації, І.Мазепа 4 роки почував себе володарем усієї України [19]. Його турботами тут створюється 7 полків (1708): Білоцерківський (полк М.Омельченко), Богуславський (С.Самусь), Корсунський і Уманський (А.Кандиба), Чигиринський (К.Мокієвський), Брацлавський (Г.Іваненко), Могилівський (С.Волошин)[20].

Київський воєвода доносив царю, що на Правобережжя І.Мазепа прислав 50 тис. жителів. Створив подібну до Лівобережної України адміністрацію, стабілізував соціально-політичне життя [21].

Отже, повстання С.Палія, С.Самуся, А.Абазина та З.Іскри на Правобережжі було спрямоване проти Польщі, проти переділу українських земель на регіони різних державних підпорядкувань, за відродження українських самобутніх козацьких традицій.

Ізольовуючи від цього руху С.Палія (а для цього, як нами доводилося вище, були серйозні підстави), І.Мазепа рубав сучок, на якому сидів. При умові об’єднання зусиль Мазепи і Палія можна було б досягнути кращих успіхів у боротьбі України за незалежність від Росії.

Завершуючи цей сюжет, хочеться згадати безсмертні слова Т.Г.Шевченка із його вірша “Іржавець”, який він написав на засланні у 1847–1848 рр.:

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати?
Ой пожали б, якби були
Одностайно стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата.[22]

У ньому зроблений пророчий висновок, що у ті далекі часи гетьманам і полковникам треба було думати не про власні амбіції, а про суспільну одностайність, то й результати були б інші.

III. Спроба П. Орлика організувати національно-визвольний рух українського народу проти російського протекторату

Цей розділ лекції присвячений діяльності українського гетьмана – Пилипа Орлика, творця першої української Конституції (1710), життя якого було присвячено боротьбі за соборну і незалежну Україну, згуртуванню міжнародних сил на визволення вітчизни з-під російського протекторату.

В одній із попередніх лекцій підкреслювалося, що Петро I усіма засобами намагався знищити будь-які, навіть незначні атрибути української державності, жорстоко розправляючись зі своїми опонентами. Фактично єдиним відомим українським діячем, послідовним поборником ідеї відновлення української державності, до кого не дістали руки кривавого російського тирана, був Пилип Орлик, обраний після смерті І.Мазепи гетьманом України.

Зрозуміло, що Петро І хотів розправитися з цим колишнім соратником і найбільш довіреною особою І.Мазепи. Як відомо, російський цар навіть пообіцяв за голову П.Орлика як винагороду стільки золота, скільки вона важить. Але царська розвідка так і не змогла вислідити і заманити новообраного гетьмана, змушеного постійно перебувати за кордоном [23].

Очевидно, тут знадобилася П.Орлику конспіративна школа свого патрона, який знав, що з викриттям змови він втратить царську прихильність, кар'єру, а може, й життя [24].

> ***П.Орлик займає особливе місце серед борців за українську державу, тому що він був творцем однієї з перших у Європі державних конституцій, яка відома в історії під назвою "Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького".***
>
> ***Як зазначає професор В.П.Шевчук, "вона стала своєрідним документом державної волі українського народу перед усім цивілізованим світом" [25]. Цей документ має форму договору між гетьманом П.Орликом та Військом Запорозьким від 5 квітня 1710 р. З часу його опублікування понад 150 років тому [26] він став предметом пильної уваги вчених, а у останні 10 років – жвавих дискусій та популяризацій. Незважаючи на це, рівень дослідження "Пактів..." (для зручності будемо називати цей документ так) залишається ще недостатнім. Особливо у великому боргу перед цією конституцією юридична наука.***

У попередній лекції ми вже підкреслювали, що Конституція складається з преамбули, 16 статей, післямови та присяги Пилипа Орлика. Єдиний комплекс з "Пактами..." складає привілей Карла XII, що її затверджує.

Авторство у документі не визначене. Пізніше П.Орлик твердив, що він сам створив більшу частину документа та здійснив його остаточну редакцію. Дослідниками встановлено, що у виробленні окремих положень "Пактів..." брали участь ***Андрій Войнаровський*** (племінник І.Мазепи), ***Кость Гордієнко*** (отаман Коша Запорізького), провідні старшини ***Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Федір Мирович, Іван Максимович*** та інші [27].

Нам уявляється, що помилку роблять ті автори, які твердять, що "Пакти..." 1710 р. були лише конституційною пам'яткою і не мали реального застосування [28].

Аналіз наукової літератури дає підстави дійти висновку, що у вчених щодо згаданого документа немає чітко усталених поглядів.

Проте переважна більшість дослідників вважають, що “Пакти...” розроблялися їх авторами як документ, що має регулювати Конституційні питання у Війську Запорозькому після його виходу із складу Російської держави [29].

Оскільки “Пакти...” не посилаються на джерела, крім згадки про Зборівський (1649) та Переяславський (1654) договори, наукова література вважає, що в основі цього документа є подібність договорів між Військом Запорозьким та Російським царизмом (М.І.Костомаров), правова думка України XVII – початку XVIII ст. (О.Оглоблін, М.Василенко), правові основи Західної Європи (О.Пріцак), Конституційні акти Речі Посполитої (О.Субтельний) [30].

Аналіз “Пактів...” свідчить, що Конституція чітко визначала основні принципи побудови української держави : національний суверенітет, демократичні права людей, непорушність трьох чинників правового суспільства – законодавчого, виконавчого, судового. Та найголовніша турбота документу – відокремлення України від Росії [31].

Конституція як документ, в якому з іншими положеннями проголошувалися принципи і основи зовнішньої політики України, допомогла П.Орлику укласти договори зі Швецією, Оттоманською Портою, Кримом, Польщею, Францією та іншими країнами Західної Європи, одержати моральну підтримку з їх боку у боротьбі гетьмана з Росією [32].

Після поразки під Полтавою (1709) Карл XII та І. Мазепа відступили до провінційного міста на Дністрі турецького підпорядкування – Бендер. Тут, тікаючи від російської армії, зібралося 500 шведів, понад 2 тисячі поляків і близько 4-5 тисяч українських козаків [33].

Дослідники встановили, що матеріальний стан емігрантів був жалюгідний [34]. Майже всі вояки прибули до Бендер, маючи той одяг, що на собі, та особисту зброю. На фоні цієї бідності виділялися мішки з золотом та коштовності Мазепи, які внесли в середовище емігрантів чвари, сварку та ворожнечу [35] і на які претендував племінник гетьмана Войнаровський.

П.Орлик, як найрозумніша і найдосвідченіша людина серед емігрантів, без ентузіазму сприйняв пропозицію обратися гетьманом. Він розумів, що гетьманство вимагатиме коштів, а їх у нього не було. Оскільки в його персоні був зацікавлений Карл XII, П.Орлик заручився його обіцянкою, що король і надалі буде союзником України у боротьбі проти Росії, доки “московське ярмо не буде зняте з України й країна не повернеться до своїх давніх вольностей”[36].

Прихильність оточення П.Орлик здобув завдяки своєму розумові, ерудиції та приємним манерам. Справді, у свідоцтві про обрання гетьмана говориться, що він "заслужив цю високу честь... великою мудрістю та знаннями"[37].

Новий гетьман був не тільки розумною та досвідченою, а й принциповою та рішучою людиною і, мабуть, найпереконливіше це доводить той факт, що, переклавши на свої плечі тягар "визволення України від жахливого московського ярма", він нестиме цей тягар (навіть після того, як "справжні сини" України залишили його) впродовж тридцяти двох років, аж до 1742 р., до самої смерті.

Перебуваючи в Бендерах, П.Орлик зустрівся з Девлет-Гіреєм, а в 1711 р. уклав з ним договір, за яким повинен статися обопільний похід проти Росії. На жаль, на Лівобережжі Орди Девлет-Гірея з перших днів вдалися до пограбування краю, особливо на Полтавщині [38]. Одночасно на Правобережній Україні разом з Буджацькою Ордою виступив П.Орлик [39].

Поява екзильного гетьмана на Україні була схвально зустрінута значною частиною населення. Як писав очевидець, "все Правобережжя йде за Орликом та його союзниками". Як зазначають дослідники, це була "найвища точка його кар'єри гетьмана в екзилі".

Татари, ігноруючи свої обіцянки та умови договору, вдавалися до масових грабунків та взяття ясиру. У листі до Карла XII він писав, що татари спустошують церкви, перетворюючи деякі з них на стайні, ґвалтують молодих дівчат, вбивають та грабують їх батьків. Від Дністра до Росі вони беруть у полон священиків, козаків, жінок і дітей, виводячи їх у буджацькі, білгородські та ногайські степи...[40] В результаті основна частина орликового війська розбіглася по домівках. Він знову залишився зі своїми 4 тисячами козаків, з важкою сердечною думкою та падінням власного авторитету.

Подібна ситуація влаштовувала Петра I. Після невдалої спроби при допомозі татар установити в Україні силовим методом свою владу П.Орлик плекав надію досягти цієї мети дипломатичним шляхом.[41-42] Цар вимагав від турецького султана видання Карла XII та П.Орлика, але той Петру I відмовив.

Тоді Петро I вирішив повернути до Росії своїх опонентів силою, оголосивши Туреччині війну. Але фортуна зрадила полтавському переможцю. 9 липня 1711 р. його армія була оточена військами великого візира Балтаджі. Петро I послав до турецького головнокомандую-

чого дипломата Шафірова і той домовився за хабара випустити московського царя з мишоловки. Царю довелося віддати турецькому візиру військову касу та коштовності всіх придворних дам, починаючи з фаворитки Петра – Катерини – майбутньої імператриці.

Внаслідок цього невдалого для Петра I походу був укладений Прутський мир, за яким Карл XII та гетьман Пилип Орлик повинні були покинути територію Молдови. Їм надавалася "вільна дорога" через всю Європу до Швеції.

Та Карл XII їхати до Швеції відмовився. Тоді султан наказав татарському ханові виштовхнути його з Молдавії силою. Короля арештували. Прийшов час вигнати за межі Порти й П.Орлика. 12 лютого 1713 р. у Варниці татарська кіннота оточила дім українського гетьмана, йому запропонували скласти зброю й під арештом прибути до Бендер.

> ***Під час арешту батька хотів захистити 11-річний син Григорій. Тільки дивом він був врятований від смерті. На цьому завершилось його дитинство і розпочався важкий шлях боротьби за суверенну Україну, який завершився 14 листопада 1759 р. Син прославленого гетьмана був убитий у бою за оборону Франції, яка присвоїла йому військове звання генерал-лейтенанта та графський титул.***
>
> ***У Франції Орликів пам'ятають до сьогоднішнього дня, але це окрема тема й чекає на свого дослідника.***

Виряджаючи до Порти українську делегацію у складі К.Довгополого, Д.Горленко, І.Максимовича та інших, П.Орлик просив, щоб дипломати вимагали від Порти визнання за гетьманом найвищої влади по всій Україні, свободи для козаків та всього українського населення. Натомість Україна гарантує визнання протекторату султана [43] і розраховує на спільну боротьбу з Росією за звільнення її від царського гніту. Одначе переговори з Портою зайшли в глухий кут.

Він вимушений був шукати інших союзників, не зупиняючись навіть перед відновленням стосунків з Польщею, створенням зовнішньополітичних комбінацій з країнами Західної Європи та іншими дипломатичними акціями.

Так, наприклад, у 1715–1720 рр. П.Орлик робив спробу використати для звільнення України все ту ж Швецію, у Відні пов'язати в одному союзі австрійського імператора Карла VI, Ганноверського

Курфюрста Георга I, правителя Саксонії Августа II. Проте в Європі для реалізації задумів П.Орлика був не кращий час [44].

Тим часом активізували антиукраїнську політику уряди Англії, Голландії та інших країн, особливо у зв'язку з перебуванням козацьких військ у межах Туреччини. Щоб ознайомити держави Європи зі своєю позицією щодо української проблеми, Орлик складає *"Маніфест до європейських королів"*.

> ***"Вважали ми потрібним проінформувати королів, – зазначається у цьому документі, – князів, республіки та інші християнські держави про мотиви, котрі схилили мене прийти в турецьку державу і змусили підняти сьогодні зброю проти московського царя"[45].***

У "Маніфесті" викладається історія українсько-російських взаємин з часів Б. Хмельницького і аж до умови з Карлом XII. Що ж до стосунків з Туреччиною, то говориться так :

> ***"Його величність (султан) запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською Портою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною"[46].***

Орлик добре розумів, що за тієї ситуації, що склалася у боротьбі за самостійну Україну, не обійтися без посередництва інших країн. Він наповнює "Маніфест" знаменитими словами, які і сьогодні вражають проникливістю і болем за український народ, за його історичну долю:

> ***"Ми не можемо дивитися холоднокровно на нещастя, яким піддана наша нація, на порушення її прав у багатьох випадках; ми, одначе, не керуватимемося почуттям помсти, але виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою сласну мету.***
>
> ***Ми заявляємо, що не винні в людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли допомогою Господа Бога козацька нація буде обновлена у своїх правах, ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися"[47].***

Розіславши "Маніфест", Орлик знову посилає делегацію до Туреччини з проханням захистити Україну. Прибувши до Константинополя, делегація знову звертається по допомогу французького посла. У своєму донесені у Париж посол повідомляв, що козаки були надзвичайно витриманими, але жодною мірою не хотіли відступати від інструкції Орлика "наполягали, щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну".

Розсудливість козацьких послів, наполегливість французького дипломата принесли успіх. Султан дає грамоту Орлику, у якій визнає його гетьманом українців, що "живуть на обох берегах Дніпра, також і запорозьких козаків..." Це була велика дипломатична перемога.

Але Росія не дрімала. Її дипломатія домоглася підписання 16 червня 1712 р. договору Порти з Москвою, за яким Росія отримала у своє розпорядження Лівобережну Україну, а Туреччина – правобережну. Це був новий важкий удар для Орлика і його соратників [48].

Одначе, він і після цього не опускає руки, прагне засвідчити права України на волю і незалежність перед усім світом, показати значення її для Європи. З цією метою складає новий і важливий історичний документ – політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейськими урядами – ***"Вивід прав України"***.

Нам уявляється, що цей документ ще й досі належним чином не опрацьований історичною наукою, як такий, що не зіпсований концепцією "єдиної неділимої Росії".

Близько 30 років прожив Орлик за кордоном. І де б він не був – чи у Швеції, чи в Німеччині, чи в Туреччині, – жодного дня, жодної години не полишала його турбота про Україну. Разом зі своїм старшим сином Григорієм Орлик налагоджував зв'язки з урядами країн Європи, надсилав до них меморіали, прагнув домогтися їхньої допомоги у боротьбі козацтва за визволення українського народу [49].

Як зазначав відомий історик Д.Дорошенко, "він старався використати кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на Сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка посіла провідне місце в північній і східній Європі"[50].

Одночасно, не поривав П.Орлик зв'язків з Україною, особливо з Січчю, що тоді була на татарській території, в Олешка [51].

Помер він 24 травня 1742 р. самотнім, ізольованим від сім'ї та рідної Вітчизни, але залишив по собі пам'ять невтомного борця за її долю. Сьогодні мрія П.Орлика, нарешті, знайшла втілення. Українська незалежна держава стала реальністю.

P.S. Шляхами свого батька пішов його старший син – Григорій, для якого Франція стала другою батьківщиною і за інтереси якої він загинув у 1759 р. у званні генерал-лейтенанта при графському титулі. Король Франції Людовик XV з приводу його смерті писав, що він "втратив найгіднішого дворянина, сміливого і видатного генерала... Граф Орлик помер так, як варто помирати людині його походження, і гідності"[52]. Саме про таких людей потрібно, щоб побільше знала Україна.

IV. Гайдамацькі рухи. Коліївщина. Опришківство

XVIII ст. в історії України позначено також гайдамацькими рухами, "Коліївщиною", опришківством. Це – форми боротьби українського народу проти соціального та національного гніту, протесту проти феодально-кріпосницьких несправедливостей.

Дослідник гайдамаччини професор Д. І. Мишко пише, що "експлуатація і гноблення поневолених мас... були основними ознаками тієї гострої антифеодальної і національно-визвольної боротьби селян, козаків і міської бідноти Правобережної України, яка тривала протягом багатьох десятиліть XVIII ст."[53] Особливо у тяжких умовах жили експлуатовані маси на Київщині, Брацлавщині, Волині і Галичині. 80% сільського населення було кріпаками, відбувало 5–6-денну панщину. Були позбавлені будь-яких політичних і громадських прав [54]. В тогочасній сумній пісні співалося:

Від неділі до неділі
Гонять на роботу
Увесь тиждень на панщині,
Шарворок в суботу,
А ввечері по вечері
Ще й гонять на варту.

(Коліївщина. 1768. – К., 1970. – С. 46).

Крім соціального поневолення селянство зазнавало нечуваного національно-релігійного гніту. Польські і ополячені українські магнати намагалися ополячити та окатоличити місцеве корінне населення, знищити його культуру та національні традиції, насильно закривали православні церкви.

Безперечно, що безправне селянство, рятуючись від гніту, тікало від панів на південь у степи, "блукало в лісах, ярах, ховалося в болотах, на островах... об'єднувалось у загони, озброювалось"[55].

Озброєні і розлючені селяни тягнулися до козаків, особливо до Запорозької Січі, яка мала величезний досвід боротьби проти магнатів, й просили в них захисту і допомоги.

Отже, гайдамаки – це люди, які у 30–60-х роках XVIII ст. виступали з протестом проти кріпацтва, польського національного гніту та покатоличення. Слово це тюркського походження. Татари цим словом називали тих, хто швидко рухався, був на коні; польська шляхта – повсталих селян, бандитів, грабіжників.

Рух гайдамаків умовно можна поділити на три періоди:

Перший період – у 1730–1733 рр. під керівництвом Верлана, Москаля, Писаренка, Гриви, Медведя, Маторного, Темного та ін. отаманів. Тоді повстання охопило Київщину, Черкащину, Брацлавщину, Поділля, Руське князівство. Приборкували ці повстання спільні дії російських та польських військ.

Другий період – у 1737–1750 рр. під проводом отаманів Ведмедя, Чорного, Темного, Харка, Гриви, Жили, Рудя, Іваниці. Повсталі розганяли католицьке духовенство, єзуїтів, закривали костьоли і уніатські церкви на Черкащині, Житомирщині, Брацлавщині та на Поділлі, громили панські маєтки, робили повстанську реквізицію.

Й, нарешті, ***третій період*** – 1750–1768 рр., коли повстання під проводом Залізняка, Гонти, Неживого, Швачки, Бондаренка та багатьох інших лідерів переросло у вищу точку боротьби й увійшло в історію під назвою ***"Коліївщина"*** (від слова "колоти", або "кілок").

Дослідниця К.Стецюк пише, що ідеологічним центром гайдамаччини став ***Мотронинський*** монастир на Черкащині, який під керівництвом настоятеля ***Значко-Яворського*** висвячував їх зброю, ножі, розробляв маршрут виступів тощо [56].

Особливу славу здобув собі ***М.Залізняк***, який у 1768 р. прибув у ***Холодний Яр***, де знаходився згаданий монастир, закликав селян і

козаків й вирушив з ними на Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Медведівку, Лисянку, Білу Церкву, Фастів, Умань.

> ***Народився Максим Залізняк у 1740 р. в родині селянина-кріпака в с. Іванівна на Чигиринщині. На Запорожжя пішов в 14 років. У 1767 р. став послушником Жаботинського, а в 1768 р. – Мотронинського монастиря. У цьому ж році, як уже було сказано, підняв повстання – "Коліївщину", яке поширилося майже на всю Правобережну Україну[57].***

Ось як про це писав Т.Г. Шевченко :

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні,
Закричали гайдамаки:
"Гине шляхта! гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!"
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває
Горить Сміла, Смілянщина,
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси.
Чорним шляхом запалало.
І кров полилася
Аж у Волинь.[58]

Велике значення у повстанні М. Залізняка відіграло його з'єднання з уманським сотником І.Гонтою.

> ***Рік народження Гонти невідомий. Історія знає, що І.Гонта був освіченою людиною, знав польську мову, був щедро обдарований графом Потоцьким, мав у своєму розпорядження два села – Розсішки та Орадівку. Були підготовлені документа для висвячення І.Гонти у шляхетство. Але Гонта був патріот. Власним коштом побудував у рідному селі церкву, разом з 400-ми воїнами у 1768 р. перейшов до Залізняка [58а].***

Разом з гайдамаками Залізняка козаки Гонти 18 червня 1768 р. взяли Умань. На уманській раді Залізняка було проголошено гетьманом, а Гонту – полковником. Повстання перекинулось на Поділля, Волинь, Полісся.

Про ці грізні дії народна пісня згадує так:

Ой наварили ляхи пива, - та й нікому пити :
Гей взяли собі Україну ,
Та нігде попити.
Ой наварили ляхи меду,
Та й не шумували :
Гей взяли собі Україну,
Та й не шанували.
Ой ви, ляшки та недовірки,
Годі ж панувати:
Гей недалеко іде Гонта,
Дасться він вам знати [59].

Придушувати Коліївщину Польщі допомагала Росія. Генерал Кречетников підступним шляхом, обманом, за "чаркою дружби" арештував керівників повстання, роззброїв 900 воїнів Залізняка та Гонти. Дружина і чотири дочки Гонти були публічно висічені різаками і відправленні на заслання. Все їхнє майно привласнив Кречетников.

Залізняк та Гонта пройшли катування (300 ударів). Максима закували у кайдани і вислали на довічну каторгу на рудники. Гонту польський суд прирік на страту, яка повинна була тривати два тижні: протягом десяти днів з нього повинні були здирати шкіру, на 11-й день – відрубати ноги, на 12-й – руки, на 13-й – вирвати серце, на 14-й – відтяти голову.

> ***Очевидці (шляхтич Дуклан-Охотський) згадував про виняткову мужність І. Гонти. У спогадах названого шляхтича зазначено, що "Гонта вийшов на страту з лицем спокійним і веселим, наче направлявся до кума на іменини. Кат здер з нього смугу шкіри, кров чвиркнула, проте обличчя гайдамаки не здригнулося; здер нову пасмугу шкіри, і тоді Гонта сказав: "От, казали, що буде боляче, насправді ні крихти не болить!"*** [60] ***На третій день катувань (липень 1768) І.Гонта помер. За своє прагнення звільнити український народ від гноблення І. Гонта і М. Залізняк заплатили власними муками.***

Дослідник руху опришків професор В.В.Грабовецький вважає, що попередниками гайдамацького руху були подільські "левенці", "дейнеки", "опришки", які починаючи з XVII ст. застосували практику партизанської боротьби [61].

Для опришків – карпатських партизан XVIII ст. надійнішими опорними природними бастіонами стали Карпати з малодоступними лісами і скелями.

Невеликі групи людей (вівчарів, батраків, кріпаків та безземельних селян) піднімалися в гори, особливо на Чорногору, а звідти робили напади на Галицьке Прикарпаття, Поділля, Закарпаття, Буковину.

В очах поневолених опришки були легендарними і непереможними героями, народними месниками.

Олекса Довбуш, як один із прославлених керівників опришківського руху 30–40-х років XVIII ст.., походив із родини убогого селянина і підбирав для свого загону таких же знедолених, як і сам. То ж не випадково у народній пісні співається:

Ой не буду кози пасти, але самі стрижки,
Сили собі закохаю та й піду в опришки.
Ой коби сі розвив, дві берези білі
Пішли бисмо в гайдамаки святої неділі [62].

Найбільшого розмаху набрали виступи опришків під керівництвом Олекси Довбуша (1738–1745), Василя Баярука (1744–754), Івана Байчука (1755–1759). Це було найвище піднесення опришківського руху. Рятуючись від переслідувань, І.Байчук з товаришами покинув Прикарпаття і пішов у Запорозьку Січ.

Після жорстокого придушення Коліївщини царськими і шляхетськими військами гайдамацький рух фактично був придушений, тільки невеликі загони ще продовжували свої дії в 1769–1771 рр.

Таким чином, антифеодальне вогнище на Правобережжі було придушене. Прот, рух опришків продовжувався, і тільки в 40-х роках XIX ст. він був остаточно ліквідований [63].

V. Селянська війна в Росії під проводом Є. Пугачова та участь у ній українського козацтва (1773–1775)

Селянська війна під проводом Є. Пугачова тривала у 1773–1775 рр. Керівник цієї війни певний час жив в Україні, був добре знайомий з історичними особливостями українських земель і надіявся на допомогу запорожців у боротьбі проти Катерини II. Дослідник історії Запорізького козацтва В.Голобуцький пише, що Є.Пугачов у своїх зверненнях до народів (російського і українського) обіцяв всім “незалежність і свободу і вічного покозачення”[64]. Це не могло не сподобатись українському

селянству та запорозькому козацтву. А тому загони запорожців перебиралися на Дон, а відтіля – у військові дружини Є.Пугачова.

Запорозький козак Дмитро Попович, як свідчить В.Голобуцький, "розповідав, що у військах Пугачова знаходився Максим Залізняк (вождь Коліївщини)"[65]. Правда, автор праці "Запорожское козачество" нижче підкреслює, що у розпорядженні історичної науки таких даних немає, проте народні маси і думки не допускали, що запорозькі гайдамаки могли стояти осторонь цієї боротьби.

У Запорозькій Січі Пугачов бачив один із важливіших центрів антифеодальної боротьби, а тому після тих чи інших поразок, в тому числі і біля Чорного Яру, багато пугачовців шукали порятунку саме на Січі.

Під впливом пугачовців у 1773 р. на Запорожжі поновився гайдамацький рух. Запорожці нападали на війська, які поверталися з Туреччини для приборкання пугачовців, допомагали селянським заворушенням. У маніфесті від 3 серпня 1775 р. Катерина II скаржилася, що останнім часом запорожці стали зухвалими, пред'явили свої претензії на землі, які їм ніколи не належали, особливо ті, які Росія "придбала в останню війну від Оттоманської Порти" та ті, "що були заселені в Новоросійській губернії"[66].

Про вплив Пугачова на Запорожжя вказує єпископ Феодосій. Пугачовці, писав він, "хвилювали і турбували народ". Після придушення пугачовщини царський уряд розпочав розправу над ними по всій країні, в тому числі і на Запорозькій Січі. В одному із попередніх розділів нами було сказано, що генералу П.Текелі було дано наказ "знищити кошових козаків, як гніздо їх неслухняності"[67].

Хоч Запорозька Січ і перестала існувати, вона залишила великий слід у пам'яті народній. Це пояснюється тим, що Запорожжя не знало кріпосництва, феодального гніту, що воно було символом народної волі. Все це визначило те почесне місце, яке по справедливості посіло запорозьке козацтво в історії українського народу.

З ліквідацією запорозького війська російський уряд утратив цінну і майже дармову військову силу. Між іншим, уже у 80-х роках XVIII ст. відносини Туреччини і Росії знову загострилися. Назрівала війна. З метою збільшення збройних сил імперії у 1787 р., тобто через 12 років після зруйнування Січі, по розпорядженню уряду із колишніх запорожців було створене нове козацьке військо, яке ввійшло і історію під назвою Чорноморського козацтва.

VI. Антикріпосницьке повстання у с. Турбаях (1789–1793)

У XVIII ст. українська старшина веде боротьбу з переходами селян. Так, наприклад, гетьман І. Мазепа ще у 1706 р. наказав старшині затримувати селян, які покидали своїх панів, відбирати їхнє майно, арештовувати, завертати силоміць на старі місця [68]. Незадоволені селяни тікали на південь України, на Дон, в Слобідську Україну, переселялися на Правобережжя, на Паліївщину тощо.

Але селяни не обмежувалися тільки цією формою протесту. Обурені захватом землі селяни Кліщинець, Лубенського полку боролися проти старшин Лисенків 13 років (1761–1774). Для придушення селян уряд примінив артилерію та регулярні війська [69].

Після указу Катерини II "про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні" (3 травня 1783 р.) почалися повстання як протести проти панської сваволі.

Найбільшого значення набуло повстання в с. Турбаях (1789–1793). Обурені приватизацією братів Базилевських та їх сестри Мар'яни козаки почали легально добиватися прав, але захисту у суді так і не знайшли.

Розправившись з Базилевськими і спаливши їх будинок, козаки організували самоврядування. Протягом чотирьох років уряд не міг приборкати турбаївців. Розправляючись з вільнолюбними селянами, царський уряд знищив їх житла, ватажків покарав, а простий люд переселив на Південь України.

У народній пісні співається :

Ой хотіли Базилевці весь світ перебути,
Турбаївців-козаченьків собі підвернути.
Ой послала Мар'януша своїх осаульців:
"Ой підіте, осаульці, череди займіте".
Ой як пішли осаульці череду займати,
Турбаївців-козаченків з кіллям забігати.
Відчинила Мар'януша вікно в Оболоню –
Обступили козаченьки з кіллям коло двору.
Ой на горі вогонь горить, а в долині димно, –
Як побачиш базалевців – усім панам дивно.
Ой чий же то коник у табуні грає?
А тож отих Базилевців, що в світі немає [70].

?🕮 VII. Запитання та завдання

1. У чому полягає суть виступу правобережного селянства та козацтва під проводом С.Самуся та С.Палія?

2. Чому П.Орлик не зміг підняти широкі українські маси на боротьбу з Росією?

3. Які обставини породжували гайдамацькі рухи? Що було спільного в рухах гайдамаків та опришків ?

4. Чому Катерина II розправилася із Запорозькою Січчю? Яка історична доля козацтва?

5. В чому криється закономірність повстань в селах Кліщинці та Турбаях?

VIII. Джерела та література

1. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** – К., 1959. – Т. 1. – С. 432–433.

2. В кн.: ***Кресін О.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої пол. XVIII ст. – К., 2001. – С. 337–353.

3. ***Хрестоматія з історії Української РСР.*** – Т. 1. – С. 442–444; 513–514; 521–522; 532–533; 536–538.

4. ***Антонович В.*** Исследования о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. К., 1876; ***Борисенко В.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 346–354; ***Голобуцкий В***. Запорожское козачество. – К. 1954. – С. 401-422.; ***Грабовецький В.*** Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. – Львів, 1966; ***Гуржій І.О.*** Повстання селян у Турбаях (1789-1793). – К., 1950; ***Кресін О.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С. 196–232; ***Мельник Л.*** Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709). – К., 1995. – С. 37–43; ***Лола О.*** Гайдамацький рух на Україні в 20–60-ті рр. XVIII ст. – К., 1965; ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 141–151; ***Храбан Г.*** Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989.

5. ***Павленко С.*** Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 141.

6. ***Сергієнко Г.*** Правобережна Україна : відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – поч. XVIII ст.) // Український Історичний Журнал. – К., 1966. – № 3. – С. 107–108.

7. ***Смолій В., Степанков В.*** Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми державотворення. – К. 1993. – С. 52; ***Чухліб Т.*** Володар Правобережної України Семен Палій // Борисфен. – К. 1996. – №11. – С. 18

8. ***Сергієнко Г.*** Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на поч. XVIII ст. – К., 1963. – С. 79.

9. ***Млиновецький Р.*** Гетьман Мазепа у світі фактів і в дзеркалі "історії". – 1957. – С. 134.

10. ***Андрусяк М.*** Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 41.

11. ***Павленко С.*** Названа праця. – С. 143.

12. ***Чухліб Т.*** Козацький устрій на Правобережній Україні. – С. 16.

13. ***Сегрієнко Г.*** Названа праця. – С. 77.

14. ***Павленко С.*** Названа праця. – С. 145.

15. ***Антонович В.*** Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716). // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для обзора древних актов. – К., 1868. – ч. III. – Т. 2. – С. 160.

16. ***Чухліб Т.*** Названа праця. – С. 66.

17. ***Костомаров Н.*** Мазепа. – М., 1922. – С. 137.

18. Там само. – С. 152.

19. ***Оглоблін О.*** Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Париж, Торонто. – 1960. – С. 241.

20. Там само. – С. 242.

21. Там само. – С. 243.

22. ***Шевченко Т.*** – Кобзар. –К., 1957. – С. 363–364.

23. ***Кравцевич-Рожнецький В.*** Орлик, син Орлика // Зеркало недели. – № 43. – 9 листопада 2002. – С. 34-38.

24. ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 34-38.

25. ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія української державності. – К., 1999. – С. 133.

26. Латинський варіант "Пактів..." опублікований 1847 р. в "Чтениях Императорского исторического общества при Московском университете"; 1991 р. він надрукований у перекладі українською мовою у "Віснику Київського університету" (№ 2); 1992 р. – у журналі "Розбудова держави" (№ 5).

27. ***Пріцак О***. Конституція П. Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 6.

28. ***Кресін О.В.*** Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст., – К., 2001. – С. 206.

29. ***Василенко Н.П.*** Конституція Пилипа Орлика // Ученые записки Института Истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т.3. – С.137–141; ***Смолій В., Степанков В.*** Українська державна ідея XVII–XVIII ст. – К., 1997. – С. 218; ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Історія Української Конституції. – К., 1993. – С. 9.

30. ***Кресін О. В.*** Названа праця. – С. 208.

31. ***Слюсаренко А., Томенко М.*** Названа праця. – С. 25–38.

32. ***Замлинський В.О.*** Пилип Орлик // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 348.

33. ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. С. 50.

34. Там само. – С. 52.

35. ***Возняк М.*** Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. 1. – Варшава. – 1938. – С. 107-133.

36. ***Субтельний О.*** Названа праця. – К., 1994. – С. 57.

37. Там само. – С. 60.

38. Там само. – С. 77.

39. Анонімне повідомлення із Бендер // В кн.: ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 208.

40. ***Субтельний О.*** Названа праця. – К., 1994. С. 78; ***Мельник Л.*** Остання битва за гетьманщину // Київська старовина. – К. 1994. – С. 65; ***його ж:*** Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710–1714 рр. та російська політика щодо України. // Українська Козацька Держава : витоки та шляхи розвитку. – К., Черкаси. – 1993. ***Путро О.*** Пилип Орлик. У боротьбі за Правобережжя // ***Путро О.*** Історія України. Хрестоматія. – Частина І. – К., 2002., – С. 165–174.; Лист Пилипа Орлика Карлу XII, квітень 1711 р. // ***Субтельний О.*** Мазепинці. – К., 1994. – С. 81; ***Путро О.І.*** Історія України. Частина І. – К., 2002. – С. 166.

41-42. ***Кравцевич-Рожнецький В.*** Названа праця.

43. ***Субтельний О.*** Названа праця. – К., 1994. С. 100–108.

44. Там само. – С. 109-111.

45. Історія України в особах IX–XVIII ст. – К. 1993. – С.351; Маніфест Пилипа Орлика // ***Кресін В. О.*** Названа праця. – С. 379.

46. ***Замлинський В.*** Названа праця. – С. 352**.**

47. Там само. – С.353.

48. Там само. – С. 352–353.

49. Там само.

50. ***Дорошенко Д.*** Нарис історії України. – К. 1991. – Т. 2. – С. 157.

51. ***Замлинський В.*** Названа праця. – С. 353–354.

52. ***Крацкевич-Рожнецький В.*** Названа праця.

53. Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970. – С. 45–46.

54. Там само. – С. 46.

55. Там само.

56. ***Стецюк К.*** Коліївщина – велике народно-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст. // Коліївщина. 1768. – К. 1970. – С. 74.

57. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 371–374.

58. ***Шевченко Т.*** Кобзар. – К., 1957. – С. 99.

58а. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 371–374.

59. Хрестоматія з історії Української РСР. – К. 1959. – Т. 1. – С. 541.

60. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 374.

61. ***Грабовецький В.*** Гайдамацькі рухи і опришківство // Коліївщина. 1768. – К., 1970. – С. 81.

62. Там само. – С. 90.

63. Там само. – С. 90–91.

64. ***Голобуцький В.*** Названа праця. – С. 415.

65. Там само. – С. 415–416.

66. Хрестоматія з історії Української РСР. – К. 1959. – Т. 1. – С. 536.

67. Там само. – С. 536-537.

68. ***Оглоблін О.*** Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 115.

69. Хрестоматія з історії Української РСР. – К. 1959. – Т. 1. – С. 512.

70. Там само. – С. 541–542.

Лекція № 19. Соціально-економічні зміни в Україні у XVIII ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Сільське господарство України у XVIII ст.***
3. ***Зрушення у промисловому виробництві.***
4. ***Наближення соціальної структури України до загальноросійської. Зміни в національному складі.***
5. ***Формування української буржуазії.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

І. Загальні зауваження

Специфіка цієї теми вимагає дослідження еволюційних процесів, що відбулися в історії України XVIII ст. у розвитку сільського господарства, промисловості, соціальній структурі та змін у національному складі українського суспільства.

У лекції простежується процес закріпачення селянства, класового розшарування української спільноти, виділення із її середовища дворянського прошарку, формування української буржуазії, а також причини, які породжували класові протистояння.

При підготовці цієї теми використовувалися такі джерела, як: ***"Універсал гетьмана І.Мазепи про дворянську панщину"*** (1701); ***"Універсал гетьмана К.Розумовського про обмеження права переходу селян на Лівобережній Україні"*** (1760); ***"Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні"*** (1783); ***"Указ Катерини II про заснування Луганського ливарного заводу"*** (1793); ***"Рішення Правительствуючого Сенату про розправу над кліщинськими повстанцями"*** (1770); ***"Рапорт градизького суду катеринославському губернатору Каховському про закінчення суду над турбаївцями"*** (1794); ***"З донесення П.О.Румянцева Катерині II про каральні дії царських військ проти гайдамаків"*** (1768); ***"Склад населення м. Ніжина"***(за описом 1786 року) та ін.[1]

Ці та інші документи дають можливість використати факти про закріпачення селянства України у XVIII ст., його боротьбу проти цього насильства, розвиток промислових підприємств та зростання робітничого класу, класові зміни в українському суспільстві того періоду тощо.

Соціально-економічні процеси, що відбувались в Україні у XVIII ст., досліджувалися багатьма вченими як у дожовтневі, так і в новітні часи. Так, наприклад, ***Т.А.Балабушевич*** зробив спробу дослідити аграрні взаємовідносини у Галичині; ***В.А.Барвінський*** – становище селян в Україні у кінці XVII–XVIII ст.; ***О.І.Гуржій*** – еволюційні процеси у феодальних взаємовідносинах на Лівобережжі першої половини XVIII ст.; ***В.В.Панашенко*** – проблеми формування соціальної еліти в Гетьманщині; ***О.М.Пономарьов*** – процеси розвитку капіталізму у тогочасній Україні; ***О.Г Слюсарський.*** – соціально-економічні явища на Слобожанщині та багато ін.[2]

II. Сільське господарство України у XVIII ст.

Розвиток сільського господарства України у XVIII ст. йшов у двох площинах.

З одного боку, входження України до складу Росії сприяло прискоренню, як висловився дослідник цієї проблеми О.І.Гуржій, "поступу продуктивних сил"[3]. З другого, царизм відігравав негативну роль в долі українців. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що царизм провів послідовну політику підпорядкування української економіки та гетьмансько-старшинської влади російській монархії, посилення податкового пресу та законодавчого запровадження кріпосного права.

Особливо помітний цей тиск був на Лівобережжі, Слобожанщині, Запорожжі та Північному Причорномор'ї. В результаті сільське господарство стало набирати тут все більше рис загальноросійського розвитку.

По-перше, тимчасова рангова система земельної власності поступово стала мінятися на довічну. Українська старшина прагнула поскоріше свою заробітну плату у вигляді тимчасового володіння земельними ділянками перевести у довічну форму й закріпити їх за своїми нащадками.

В результаті Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Павло Галаган, Федір Шидловський та інші зосередили у своїх руках величезні маєтності, що налічували тисячі десятин орних, лісових, водних та інших угідь і десятки сіл. Ось, наприклад, маєтність козацького старшини Г.Галагана на Прилуччині. В його маєтках проживало: в місті Ічні – 110 осіб чол. статі; в селі Сокиринцях – 704; в селі Озерянах – 542; в селі Липовому – 408; в селі Селичівці – 316; в хуторі Шилидькому – 269.

Подібний список можна було б продовжити. Тільки по Прилуцькому полку у розпорядженні Г . Галагана було 4414 осіб чоловічої статі [4]. Якщо врахувати те, що це були одружені чоловіки й мали свої родини, то неважко підрахувати справжню кількість підлеглих.

По-друге, у XVIII ст. в Україні розрослися розміри церковних та монастирських маєтностей. Більше того, монастирська власність в кінці XVIII ст. стала конкурувати зі старшинською й викликала на себе вогонь з боку світської влади. Царський уряд вимушений був провести секуляризацію церковних володінь (1786–1788).

Це яскраво підтверджує маєтність Києво-Печерської лаври у 1783 р. Ось відомість цієї ревізії: всього селян у розпорядженні лаври по Київському намісництву: чоловіків – 8205, жінок – 7809; по Чернігівському намісництву: чоловіків – 5122, жінок – 5019; всього по Новгород-Сіверському намісництву: чоловіків – 15183, жінок – 14563; всього по трьох намісництвах: чоловіків – 28510, жінок – 27390; осіб обох статей – 55901 [5].

По-третє, у XVIII ст. в Україні збільшилася земельна власність російських поміщиків. Практика показала, що до їх рук попадали кращі землі. Так, наприклад, гетьман Лівобережної України Д. Апостол за розпорядженням царського двору виділив російському наглядачу О.І.Шаховському величезні маєтності у Глуховській та Новгород-Сіверській сотнях, Петро І – полковнику О.Кондратьєву на Сумщині. Ці факти можна було б продовжувати як ілюстрацію до висловленого вище [6].

По-четверте, приєднавши Причорномор'я, уряд затвердив план роздачі тамтешніх земель. Вся Причорноморська земля ділилася на шматки по 26-30 десятин й роздавалася чиновникам. В результаті найбільшими володарями землі стали Олександр Меншиков, Петро Рум'янцев-Задунайський, Григорій Потьомкін (42,2 тис. дес.) та ін. російські вельможі. У Катеринославському намісництві

ництві російські поміщики зосередили у своїх руках майже 50% степових земель, витіснивши на задній план українську старшину.

По-п'яте, на Правобережній Україні земля у XVIII ст. все більше стала зосереджуватися у руках польської шляхти та польської казни. Найбільшими земельними магнатами були родини Потоцьких, Замойських, Яблоновських, Понятовських, Дзедушинських, Браницьких, Ганських та ін.

Одночасно спостерігався процес обезземелення та подріблення маєтностей дрібних власників. У 1787 р., наприклад, "малосильні" та "злиденні" селяни становили 99% всього селянства. Дослідник В.Й.Борисенко зазначає, що за 100 років після народної революції 1648–1676 рр. селянство не тільки втратило землю, а й стало перетворюватися у пауперизовану масу [7].

Аналізуючи тогочасне сільськогосподарське виробництво в Україні, можна зробити кілька висновків:

Висновок перший. У сільськогосподарському виробництві пріоритетною була зернова індустрія.

Так, наприклад, виробництвом зерна займалися волості К. Розумовського, земельні обшири Запорозької Січі. Запорозькі хутори – паланки вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо та інші культури й вивозили це зерно на продаж.

Висновок другий. У вирощуванні сільськогосподарських культур намітилася спеціалізація. Так, наприклад, Лівобережна Україна та Слобожанщина вирощували переважно жито, Північне Причорномор'я – пшеницю, Полісся – льон, коноплі. З другої половини XVIII ст. в Україні стала активно культивуватися картопля, тютюн, виноград, кукурудза, кавуни, цукровий буряк, соняшник.

Висновок третій. Сільське господарство зазнало дальшого удосконалення знарядь праці. Зокрема, зазнала змін конструкція плуга, яка стала витісняти соху, рало та інші прості знаряддя. Стало практикуватися внесення під посіви органічних добрив та багатопільна система землеробства, що значно підвищило урожайність.

Висновок четвертий. Селяни починають широко культивувати садові культури – вирощувати яблуні, сливи, груші, вишні, малину; овочі – капусту, моркву, огірки, цибулю, часник тощо.

Висновок п'ятий. Поряд із зерновим виробництвом знайшло свій дальший розвиток тваринництво. Особливо модним було племінне конярство, вирощення високопродуктивних порід свиней, ко-

рів, волів, овець та інших видів тваринництва. Важливе місце в цьому належало розведенню високопродуктивних та тонкорунних овець. Так, наприклад, тільки Петру Калнишевському належало понад 12 тис. овець, 1000 волів та корів, 600 коней та інших худоби.

Така спеціалізована форма сільського господарства прямувала до вільнонайманої праці, буржуазних методів господарювання.

III. Зрушення у промисловому виробництві

XVIII ст. позначилося дальшим розвитком промислового виробництва в Україні, його концентрацією в міських осередках. Дослідження дають право дійти висновку, що поряд із традиційними містами у другій половині XVIII ст., як гриби після дощу, виростали такі нові виробничі центри, як Катеринослав, Новомосковськ, Павлоград, Таганрог, Єлизаветград, Херсон, Миколаїв, Одеса, які істотно вплинули на формування промислової зони. Розташовані у вигідному географічному середовищі, на багатих чорноземах, вони швидко надавали запорозьким і причорноморським землям промислового вигляду. Обличчя багатьох міст України змінила царська "Грамота на права і вигоди містам Російської імперії" 1785 р., яка закріпила за містами герби, землі, угіддя, самоврядні права, думські інституції тощо. Аналізуючи українську промисловість, доходимо висновку, що:

По-перше, у XVIII ст. стало помітне переростання нижчих промислових форм виробництва, цехових об'єднань у вищу – мануфактурно-централізовані товарні підприємства. Так, наприклад, на базі дрібного виробництва казна у 1719 р. заснувала у Глушкові суконну мануфактуру. Мануфактури активно виникали і в другій половині XVIII ст. У 1782 р. на Лівобережжі та Слобожанщині діяло приблизно 240 мануфактурних підприємств.

Серед них київський "Арсенал" (1764), суконна і панчішна мануфактура у Катеринославі (1788), завод з ремонту зброї в Кременчуці (1789), фаянсова фабрика під Києвом та ін. Вольовим методом засновувалися збройові, ливарні та механічні заводи. Так, наприклад, указом Катерини II 14 листопада 1798 р. засновано Луганський ливарний завод. "Призначити для цієї справи, – писалося у згаданому документі, – 650 тис. крб., що залишилися від озброєння чорноморського веслового флоту. Призначити на завод 2 тис. душ

майстрових селян, а також доручити його головне керівництво статському раднику Гаскойну”[8].

У такому ж напрямі розвивалася промисловість і на Правобережжі. Можливо, тільки, цей процес був тут повільнішим, ніж на Лівобережжі.

По-друге, у промисловості прискореними темпами стали розвиватися технічні нововведення. Помітною була заміна гідравлічних двигунів машинами. Виникла потреба в майстрах з відповідною професійною підготовкою.

По-третє, розвиток промисловості був в основі зростання чисельності робітників. На Лівобережжі, наприклад, вона зросла у 25 разів і досягла 80 тис. чоловік. Головною умовою індустріалізації була наявність ринку робочої сили. Цей ринок формувався з людей, які втратили землю, й, щоб вижити, подавалися у тривале наймитування.

По-четверте, з розвитком промисловості, товарного виробництва у місті і на селі активізувалися економічні зв’язки між містами і селами, регіонами й країнами.

Дослідник соціально-економічних проблем в Україні В.Й.Борисенко пише, що у XVIII ст. величезну роль в економічному згуртуванні українських міст і сіл, регіональних виробничих масивів відіграли ярмарки. “Якщо у 50-х роках на Лівобережжі їх діяло 350, то в 1802 р. – 393. Ярмарки проводилися так, – відзначає вчений, – що торгівля велася майже безперервно”[9].

Особливо знаменитими були Контрактова у м. Києві, Слобожанська, Мукачівська, Ужгородська, Кременчуцька, Прилуцька та інші ярмарки.

Значну роль у формуванні ярмарків, розвитку товарно-грошових відносин, економічної консолідації регіонів зіграло чумацтво. Чумакування, як торгово-візницький промисел, спеціалізувалося на перевезенні солі і риби. Сіль завозилася у центральні райони України з Північного Причорномор’я, Коломиї, а риба – з Криму, Дону, Приазов’я.

Відправляючись по сіль та рибу, чумаки завозили у кінцеві пункти кустарні вироби місцевих майстрів, а також товари, які там користувалися попитом.

IV. Наближення соціальної структури України до загальноросійської. Зміни в національному складі

Перебуваючи під владою російського царизму, Україна не мала перспектив на самоврядування або на якийсь особливий, окремішній

розвиток. Аналізуючи еволюцію українського суспільства у XVIII ст., стає очевидним, що:

По-перше, відбулися зміни у становищі панівної верстви населення. Українська старшина здобула владу над селянами, зазнаючи одночасного тиску та дискримінації з боку російського уряду.

Щоб вижити, зберегти маєтності, українська верхівка, її елітарний прошарок стали масово відмовлятися від національної культури і русифікуватися.

Це допомогло багатьом представникам України посісти значні посади в Росії. Так, наприклад, колишній київський полковник Олександр Безбородько став канцлером Російської імперії, секретар Малоросійської колегії П.Завадовський – міністром освіти, український старшина Віктор Кочубей – віце-канцлером. Високого посадового рівня досягли вихідці зі старшинських родів Гудовичів, Милорадовичів, Маклашевських та ін.

По-друге, Катерина II своїм Указом 1785 р. "Жалувану грамоту російському дворянству" поширила й на українську старшину. Розпочалися пошуки нею документів, щоб довести про свою приналежність до українського шляхетства. Цим указом Катерина II зуміла вбити клин між українськими низами та їх старшинським середовищем.

По-третє, козацтво з кожним роком втрачало свої привілеї та особисту волю. На Слобожанщині козацтво було поділене на виборних, повноцінних та їх підпомічників, які повинні їм матеріально допомагати нести військову службу. Поступово козацтво перетворювалося у державних селян. На кінець XVIII ст. стан козацтва фактично зник. Лише незначна їх кількість залишалася за Дунаєм, у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, а також на Кубані.

По-четверте, протягом XVIII ст. була помітна тенденція погіршення становища селян, поширення панщини та посилення особистої залежності хліборобів від поміщиків. Так, наприклад, у Кролевецькому повіті на Лівобережжі у 1767 р. одна третина дворів володіла 1 десятиною землі; у Дубровницькому повіті на Волині переважна більшість дворів мала до 2 десятини.

Якщо на початку XVIII ст. у Гетьманщині панщина становила 1–2 дні на тиждень, то в кінці століття вона стала досягати 3-5 днів, крім цього з 1783 р. додавався подушний податок.

Особливо боляче сприйняли селяни указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні від 3 травня 1783 р.

Ось як про це записано в указі:

> ***"1.8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу, діяти за загальними державними постановами"[10].***

Цей законодавчий акт засвідчив наявність кризових явищ у суспільстві, загострив соціальні суперечності, які вилилися у повстання селян, про які йшла розповідь в одній із попередніх лекцій.

По-п'яте, у XVIII ст. були помітні зміни у національному складі населення. Найхарактернішою демографічною рисою України стало збільшення росіян за рахунок кріпаків-утікачів та офіційно переселених царизмом з Росії людей, особливо під час освоєння Причорномор'я.

Так, наприклад, якщо у Новоросії у 1763–1764 рр. українців проживало 50672 осіб., а росіян – 8164, то у 1782 р. – українців стало 144794, росіян – 18426. У цьому краї прижилися молдавани (8,9%), греки (4,3 %), вірмени (3,5 %), поляки, серби, болгари, німці, угорці, калмики та інші етнічні групи.

Тривалий час Північне Причорномор'я було заселене татарськими ордами (Білгородською, Єлисанською, Єдичкульською, Джамбуйлуцькою). Після визнання в 70-х роках російського протекторату орди були ліквідовані. Населення переселилося спочатку на Кубань, а потім до Туреччини.

Серйозні зміни відбувалися і серед населення Криму. З приєднанням Криму до Росії поряд з татарами, греками, вірменами, караїмами там стали активно поселятися росіяни та українці [11].

V. Формування української буржуазії

У XVIII ст. активізувався процес формування національної буржуазії. Чимало українських власників землі та підприємств стали організовувати виробництво на базі використання вільнонайманої робочої сили і таким чином поривали з кріпосницькою системою господарювання.

Прагнучи одержати побільше прибутків, підприємці починали пристосовувати свої виробництва до потреб ринку. Особливо успішною в цьому відношенні була козацька старшина. Так, наприклад, на вільнонайману працю орієнтувалися Ханенки, Марковичі, Полетики та інші старшини.

Характерною ознакою було влиття купецтва у виробничий процес. Купецтво поступово відвойовувало у дворянства економічні позиції, стало відігравати значну роль й в політичному житті.

Дослідження соціально-економічного середовища другої половини XVIII ст. дає підстави дійти висновку, що:

По-перше, українська буржуазія активно виростала на винокурінні (ґуральництві). Дехто будував справжні винокурні заводи, які давали щороку до 20 тисяч відер спиртних напоїв.

По-друге, великі прибутки молода буржуазія одержувала від селітрових промислів. Родини Тимченків, Корецьких, Кир'янів та інші від селітри мали по 6-8 тис. крб. щорічних прибутків.

По-третє, українська буржуазія активно збагачувалася і множилася за рахунок розвитку чумацької торгівлі, особливо після виходу Росії та України до берегів Чорного моря.

По-четверте, українська буржуазія примножувалася також і за рахунок селянства. Дрібні промисли (винокуріння, металургія) давали швидкі прибутки, збагачення окремих селян, які ламали старі, середньовічні відносини, займалися підприємництвом. Часом навіть кріпаки володіли руднями, селітроварнями, гутами.

Ця нова буржуазна верства населення прагнула відмінити кріпосницькі відносини, розвивати індустріалізацію, торгівлю.

Отже, народження вільнонайманої праці, капіталістичних форм господарювання, розширення товарно-грошових відносин загострили суперечності між національною буржуазією та дворянством.

Одночасно українська буржуазія прагнула довести своє шляхетне походження і причетність до дворянського стану, попадаючи іноді у неприємні, часом гротескні ситуації.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. У XVIII ст. земельна власність української старшини зазнала еволюції. Поясніть цей процес.
2. Що таке сільськогосподарська спеціалізація різних регіонів України?

3. Які фактори сприяли розвитку економічних зв'язків між господарськими регіонами України?

4. Що ви розумієте під терміном "запровадження в Лівобережній Україні кріпосницького права"?

5. Які фактори визначали формування української буржуазії і що означала її поява для подальшого економічного розвитку України?

VII. Джерела та література

1. Хрестоматія з історії Української РСР. – К. 1959. – Т. 1. – 22; 503–504; 507–508; 512; 522–523.

2. ***Балабушевич Т.А.*** Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993; ***Барвинский В.*** Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII ст. – Харьков, 1909; ***Голобуцький В.О.*** Економічна історія Української РСР дожовтневого періоду – К. 1970; ***Гуржий А.И.*** Эволюция феодальных отношений в Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986; ***його ж:*** Право в українській козацькій державі: друга половина XVII–XVIII ст. – 1994; ***Грабовецький В.В.*** Гуцульщина XIII–XIX ст. – Львів, 1982; ***Панашенко В.В.*** Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) – К., 1995; ***Пономарев А.М.*** Промышленность Украины в XVIII в. – Черновцы, 1968; ***його ж:*** Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст., – Львів, 1971; ***Маркина В.А.*** Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971.); ***Слюсарский А.Г.*** Соціально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964; ***Путро А.И.*** Левобережная Украина в составе российскогого государства во второй половине XVIII в. – К. 1988; ***Шульга І.Г.*** Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962; Підручники: ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К. 1998. – С.327–346; ***Мельник Л.Г.*** та ін. Історія України. Курс лекцій. Від стародавніх часів до кінця 19 століття: У 2 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С. 374 – 392; ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 1991. – С. 170–175.

3. ***Гуржій О.І.*** Соціально-економічний розвиток України у другій половині 17–18 ст. // Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 261.

4. Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. – С. 474.

5. Там само. – С.479.

6. Там само. – С.401, 406.

7. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998 – С. 329.

8. Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. – С. 489.

9. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 336.

10. Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. – С.507.

11. ***Рибалка І.Н.*** Історії Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978 – С. 239–240.

Розділ V

Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні процеси в Україні у XIX ст.

Лекція № 20. Адміністративно-політичне та соціально-економічне становище України у першій половині XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Адміністративно-політичний лад України першої половини XIX ст.***
3. ***Криза кріпосницької системи.***
4. ***Військові поселення. Боротьба кріпаків за своє визволення.***
5. ***Запитання та завдання.***
6. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

В основу підготовки теми покладені документи, які дають уявлення про становище сільського господарства першої половини XIX ст. ***(таблиці про "Кількість поміщицьких селян на Україні напередодні реформи 1861 р.", "Кількість заставлених і перезаставлених у банках поміщицьких маєтків і кріпаків на Україні в 1856 р.")***; розвиток промисловості ***(таблиці про "Зростання загальної кількості промислових підприємств в Україні", "Зростання кількості робітників на Україні у першій половині XIX ст.");*** міст та торгівлі ***(Записка М.Арандаренка "Про чумаків Полтавської губернії – 1849 р."*** тощо).

У лекції використані документи про становище кріпаків ***("Становище приписаних до добрих селян у Слобідськоукраїнській губер-***

нії"; "Урядовець – поміщик Ю.Ф.Самарін про форми кріпосницьких відносин"; "Із донесення графа Аракчєєва від 24 серпня 1819 р. царю про придушення повстання в Чугуївському військовому поселенні"), важке життя робітників та їх виступ проти власників заводів і фабрик ***("З донесення... про виступ селян які працювали на мануфактурі Хорвата від 19 травня 1817 р.")*** та ряд ін.[1]

Дослідженню даної проблеми присвятили свої праці такі відомі вчені як: ***В.Й.Борисенко, І.О.Гуржій, Н.М.Дружинін, І.Д.Ковальченко, Т.І.Лозанська, Л.Г.Мельник, Г.І.Марахов, О.ОНестеренко*** та інші [2].

Зокрема, названі вище автори дослідили становище українських земель у першій половині XIX ст. та їх адміністративне влаштування (Г.І.Марахов), кризові процеси в сільському господарстві та розклад феодально-кріпосницької системи (І.О.Гуржій), експлуатацію пригнобленого селянства (Т.І.Лозанська, І.Д Ковальченко., Н.М.Дружинін), розвиток промисловості та технічний переворот в Україні (Мельник Л. Г., О.О.Нестеренко), військові поселення як найганебнішу форму кріпосницьких відносин (Г.І.Марахов) та інші проблеми.

Соціально-економічні події, процеси та явища, важке життя селян-кріпаків першої половини XIX ст. знайшли відображення і в художньо-історичній літературі. Зокрема, ці питання яскраво змальовані в творах ***О.Гончара, В.Гжицького, Р.Іванчука, В.Канівця, М.Коцюбинського, П.Кочури, В Кучера, М.Олійника, М.Сиротюка, Г.Смольського, М.Соколовського, М.Смотрицького, М.Стельмаха, В.Шевчука*** та інших письменників [3].

Названі вище автори на основі використаних історичних джерел та матеріалів у своїх творах показали картини тогочасної важкої кріпосницької дійсності, прагнення людей до волі, щасливого життя, їх боротьбу проти проявів соціальної несправедливості. Саме в цьому є найбільша виховна спрямованість згаданого вище письменницького доробку.

II. Адміністративно-політичний лад України першої половини XIX ст.

В одній із попередніх лекцій було сказано, що в кінці XVIII ст. відбувся третій поділ Польщі (1795), який звільнив основну частину Правобережної України від польського гніту. Ця подія сприяла змі-

цненню економічних та культурних зв'язків українського народу з російським, активізації їх спільної боротьби за свої життєві права.

Дослідник Г.І.Марахов справедливо зауважував, що "звільнення Правобережної України від панування Речі Посполитої, а південних земель від султанської Туреччини і кримських татар поклало кінець іноземному загарбанню цих частин України, грабежам та насильству, постійним набігам татарських військ... Все це разом взяте дещо полегшувало становище українського народу. Проте непосильний трудовий та національний гніт залишився"[4]. З цим важко не погодитись.

Україна стала у всьому підзвітна загальному адміністративному управлінню самодержавної Росії. Після ліквідації Гетьманщини (1764) її історично сформовані частини – Правобережна, Лівобережна, Слобідська, Південна, або Степова, Україна спочатку були поділені на намісництва, а потім – на губернії. Як зазначають дослідники, Катериною II були ліквідовані всі залишки автономного самоуправління (діяльність гетьманської канцелярії, полкової та сотенної адміністрації, самобутність козацького війська) і замінено їх загальноросійською адміністративною системою.

Так, наприклад, майже одночасно на українській землі було сформовано 5 намісництв: Харківське (1780), Чернігівське (1781), Київське (1781), Новгород-Сіверське (1782) та Катеринославське (1783).

Син Катерини II – Павло I, продовжуючи адміністративне реформування Росії, у 1796 р. скасував намісництва й замінив їх на губернії та генерал-губернаторства.

Таким чином, на Лівобережній Україні була створена Малоросійська губернія, яка в 1835 р. переросла у Чернігівське, Полтавське та Харківське генерал-губернаторство, яке проіснувало до 1856 р.

Катеринославське намісництво було реорганізоване в Новоросійську губернію, яка 1822 р. переросла в генерал-губернаторство, до якого входили Миколаївська, Таврійська та Катеринославська губернії[5].

Зазнала політико-адміністративної перебудови і Правобережна Україна. Так, наприклад, у 1796 р. були створені Київська, Подільська та Волинські губернії, які в 1832 р. склали однойменне генерал-губернаторство.

Ці політико-адміністративні зміни були обумовлені збереженням недоторканості імперської структури та створенням зручних умов для придушення можливого революційного виступу.

На всій території України губернії (їх було 9) були підзвітні генерал-губернаторам. В так званій "Общей инструкции", затвер-

дженій Миколою І, говорилося, що генерал-губернатори підбиралися і схвалювалися імператором “по особо личному к ним доверию”[6]. Генерал-губернатор був найбільш високопоставленим чиновником на підзвітній йому території. Наділений “повним довір’ям” імператора, він відав всіма питаннями внутрішнього управління, правосуддя, кадрової політики тощо.

Одночасно генерал-губернатор поєднував у собі військову та цивільні владу, був повноправним керівником дорученого йому регіону, владу цивільну підсилював військовою, зміцнюючи, таким чином, військово-феодальний деспотизм [7].

У всіх сферах суспільно-економічного життя не тільки українського, а й інших народів тогочасної Росії політика царизму мала яскраво виражену великодержавницьку спрямованість. В Україні її ревними провідниками у першій половині XIX ст. були генерал-губернатори: М.Р.Воронцов (Новоросія), М.А.Долгоруков (Лівобережна Україна), Л.Г.Бібіков (Правобережжя). Про діяльність цих чиновників Т.Г.Шевченко у поемі “Юродивий” (1857) писав:

Во дні фельдфебеля – царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п’яний Довгорукий
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи – ундіра.

Вчені підкреслюють, що тогочасна бюрократична система адміністративного управління доповнювалась широкою слідчою діяльністю III відділу жандармів, який був створений Миколою I 7 липня 1826 р.[8]. Україна входила в 3-й та 4-й округи цього відділу, який здійснював на її території необмежені і свавільні дії з найрізноманітніших питань: від соціально-економічних до культурних, сіючи серед людей підозру, провокації, арешти.

У першій половині XIX ст. в Україні стали помітні зміни в соціально-економічній сфері. Слобідська Україна, яка інтенсивно формувалася за рахунок втікачів з польського Подніпров’я, поступово стала втрачати своє пільгове становище, дотації з боку російського уряду, переходити в стан кріпосницької залежності від російського дворянства. Відстала тяжка кріпацька праця, низька її продуктивність обумовлювали зубожіння поміщицьких маєтків, їх розорення та заставлення в банках. Про наявність заставлених і перезаставле-

них у першій половині XIX ст. у банках поміщицьких маєтків та кріпаків свідчить така таблиця:

Губернії	***Всього маєтків***	***З них заставлено і перезаставлено***	***% заставлених маєтків***
Волинська	2370	599	25,27
Катеринославська	2621	647	24,68
Київська	1584	894	56,44
Подільська	1667	814	48,83
Полтавська	7547	1192	15,79
Харківська	4286	786	18,36
Херсонська	2813	749	26,63
Чернігівська	4869	966	19,83

(Відомості взяті з кн.: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 564).

Феодально-кріпосницький прес негативно позначився на формуванні українського населення. Так, наприклад, в більшості губерній, за винятком Таврійської та Херсонської, за 1811–1863 рр. населення зросло в середньому лише у півтора рази.

Привілейовану частину українського населення складало дворянство. Російський уряд робив все, щоб цей прошарок процвітав, особливо на Лівобережжі. Основна маса населення були селяни і городяни, серед яких 5,5 млн., або 40% від загального числа жителів України, були кріпаками[9].

Встановлено, що дворянство за своєю суттю не було однорідним: 61,5 тис. з них відносилося до спадкового, 58,5 – до особових. Вважалося, що спадкові дворяни є вищим елітарним прошарком населення. Вони були володарями найвищих посад в губернії, тобто політичною елітою. Особові дворяни рекрутувалися з цивільних та військових чиновників і були підрядними щодо спадкових. Відомості про землю дають підставу дійти висновку, що основні її масиви належали спадковим дворянам. Цікаво, що в Правобережній Україні основні земельні фонди належали польським магнатам, їхні латифундії складали тут по кілька десятків, а той сотень тисяч десятин.

На Лівобережжі та в Новоросії земля в основному належала крупним російським і українським поміщикам.

Немає потреби доводити, що ці крупні земельні масиви оброблялися кріпацькою працею, мільйонами експлуатованих селян. Так, наприклад, на Правобережній Україні 5,5 тис. поміщиків володіли півтора мільйонами кріпацьких душ і 9/10 частинами поземельної власності. Аналогічне становище було на Лівобережжі та в Новоросії[10]. Про кількість поміщицьких селян в Україні напередодні реформи 1861 р. та розподіл їх на панщинних і оброчних свідчить така таблиця:

Губернії	***Всього поміщицьких селян***	***З них***		***Відсотків (%)***	
		панщинних	***оброчних***	***панщинних***	***оброчних***
Волинська	417 895	Не має відомостей			
Київська	547 605	539 127	8 478	98,4	1,6
Подільська	511 135	429 344	18 809	96,3	3,7
Полтавська	326 404	324 665	1 739	99,4	0,6
Чернігівська	267 823	267 643	450	99,8	0,2
Харківська	230 816	228 039	2 777	98,8	1,2
Катеринославська	160 781	160 526	255	99,8	0,2
Херсонська	151 533	151 485	48	99,97	0,03

(Відомості взяті з кн.: Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 564).

Строкатим був національний склад населення. Поряд з українцями тут проживали росіяни, поляки, євреї, молдовани, вірмени, греки, чехи, татари, німці та інші народи. Оскільки даних по національностях не збереглося, використаємо для демонстрації деякі зведені числа.

Так, наприклад, у першій половині XIX ст. в Україні проживало всього 13 302 273 осіб. З них: росіян та українців – 11,7 млн., поляків – 481 тис., німців – 111 тис., євреїв – 838 тис., молдован – 173 тис.[11]

Цікаво простежити динаміку росту міського населення, оскільки вона пов’язана з ростом продуктивних сил України. Якщо у 1795 р. в Україні проживало 8,2 млн. осіб, з них близько 0,4 млн. міського населення, то в 1857 р. населення України складало близько 13, 9 млн. осіб, а міське – 1,3 млн., тобто міста збільшилися на 0,9 млн. жителів.

Особливо швидко зростало міське населення Правобережжя та Новоросії, оскільки тут у першій половині XIX ст. відкрилися нові порти та пожвавилась торгівля. В Одесі, наприклад, протягом цього часу їх збільшилося у 10,8 разів, Миколаєві – у 15,4 разів.

Як правило, елітна частина міського населення складалася з серцевини міського панства, чиновництва, почесних громадян, купців тощо. Проте, у першій половині XIX ст. суперником дворянства тут стала виступати буржуазія, яка енергійно зосередила у своїх руках промислове виробництво, торгівлю, транспорт та інші матеріальні засоби.

Аналіз міського населення свідчить, що у пригніченому становищі знаходилась міська біднота, трудове населення. Формування робітничого класу міст країни співпало з промисловим переворотом і його кількість досягла у 1861 р. 147 тис. осіб[12].

Як уже було сказано, важке соціально-економічне становище селян і робітників України негативно позначилося на природному зростанні її народонаселення. Тисячі людей вмирали від важкої та непосильної праці, кріпосницького гніту, безправності, сваволі влади та панських утисків.

III. Криза кріпосницької системи

У першій половині XIX ст. загострилась криза кріпосницької системи господарювання, яка вступила у конфлікт з новими виробничими відносинами на вільнонайманій основі, технічним прогресом та інтенсивним розвитком продуктивності праці і виступила гальмом більш прогресивних капіталістичних форм розвитку.

Як відомо, капіталізм зародився в надрах феодалізму. На Україні мануфактурне виробництво з'явилося у XVII ст. й досягло широкого розвитку у XVIII ст. На кінець XVIII ст. тут чітко визначилось дві форми мануфактур: кріпосницька та капіталістична. У свою чергу, кріпосницька мануфактура поділялась на ***вотчинну*** та ***посесійну***.

Зокрема, ***вотчинна*** мануфактура (сукняна, полотняна, паперова, горілчана) базувалась на примусовій праці кріпаків і носила натуральний характер. Результати роботи кріпаків на даних підприємствах привласнювались поміщиками, праця була непродуктивною, застосовувались важкі форми гноблення та низька оплата "на прокорм".

Посесійні мануфактури базувались на праці придбаних для себе робітників та поміщицьких кріпаків. Виробництво на ринок цими

підприємствами було незначним, носило натуральний характер і обслуговувало потреби держави та поміщиків.

Крім цього, в Україні мали місце капіталістичні мануфактури, які належали промисловцям – купцям, городянам та розбагатілим селянам. Створений на вільнонайманій робітничій праці цей вид мануфактур характеризувався швидкими темпами розвитку, високою продуктивністю праці та багатогалузевістю (суконні, винокурні, цукроварні, миловарні, селітрові, машинобудівні та інші напрями).

> ***Так, наприклад, у 1793 р. в Україні було 200 промислових підприємств, у 1825 р. їх стало – 649, у 1832 р. – 725, 1854 р. – 1649, 1860 р. – 2147, 1861 р. – 2873. Тобто, протягом 60-ти років кількість підприємств в Україні збільшилася в 14,3 раза. Причому 72 % з них находилося в селах[13].***

У першій половині XIX ст. центром кріпацьких мануфактур були Київська, Полтавська, Волинська та Чернігівська губернії, центральне місце серед яких посідали суконні виробництва. Так, наприклад, напередодні реформи 1861 р. в Україні їх було 160[14].

Значну питому вагу у мануфактурному виробництві посідала цукрова промисловість. Після появи першого цукрового заводу польського магната Станіслава Понятовського (Київська губернія, 1824 р.), протягом 30-ти років їх кількість в Україні виросла до 218; виробнича потужність складала 3 млн. 125 тис. пудів цукру, що становило 80 % загальноросійського цукрового виробництва [15].

Старовинними в Україні були мануфактури по виробництву селітри та скла. У 1825 р. на Україні було, наприклад, 179 селітроварень, 41 скляна гута[16]. У першій половині XIX ст. великі прибутки приносили промисловцям мануфактури по виробництву спирту та горілки. У 1801 р. їх було 7 839. Щороку вони давали близько 10 млн. крб. прибутків[17].

Подібні приклади можна було б продовжити. Аналіз промислового розвитку України першої половини XIX ст. дає підстави дійти висновку, що між підприємствами на кріпацькій та вільнонайманій праці розпочалася конкурентна боротьба.

Практика показувала, що підприємства з кріпацькою робочою силою відзначалися низькою продуктивністю праці, слабкою конкурентоздатністю. Так, наприклад, у 1828 р. в Україні було 53,8 % промислових підприємств з кріпацькою працею, 46,2 % – з вільнонайманою. У 1861 р. кількість поміщицьких мануфактур скоротила-

ся до 5,8%, капіталістичних – виросла до 94,2%. Відповідно зросла кількість вільнонайманих робітників.

У 30-ті роки в Україні, як і в Росії, почався промисловий переворот, який супроводжувався ломкою старовинних економічних взаємовідносин. Цей переворот був викликаний розвитком мануфактурного виробництва, накопиченням капіталу, науковими відкриттями, впровадженням у виробництво досягнень науки і техніки.

Капіталізм, проникаючи у всі сфери виробництва, привніс чимало прогресивних змін у його розвиток. Проте цьому процесові заважали кріпосницькі відносини. Обмежуючи ринок збуту, не допускаючи до промислових підприємств робочої сили, поміщики всіма силами і засобами прагнули затримати його розвиток.

Кріпосницька система стала гальмом капіталізму, розвитку його продуктивних сил, перешкоджала впровадженню у виробництво нової техніки, стримувала діяльність капіталістичних мануфактур, капіталістичного сільського господарства на вільнонайманій основі тощо.

Проте зупинити капіталістичний процес було вже неможливо. Він проник навіть у землеробство – найвідсталішу галузь економіки. На Україні, наприклад, у першій половині XIX ст. панщина та різні відробітки досягали: на Правобережжі – 97,4%, Лівобережжі – 99,3%, а на Півдні України (Новоросії) – 99,9%.

Поміщики постійно прагнули обезземелити кріпаків, зменшити їхні наділи. Зокрема, у першій половині XIX ст. в Україні поміщики зменшили селянську землю на 20%[18]. На Правобережній Україні близько 17% кріпаків не мали землі зовсім [19].

Отже, збільшення поміщицьких латифундій та зменшення селянських наділів свідчили про кризу сільського господарства, кріпосницької системи господарювання. За свідченнями вчених, на Правобережній Україні 48% кріпосних селян зі своїх мізерних наділів не могли себе прогодувати[20].

Не кращі обставини були і на Лівобережжі. За підрахунками дослідника С.В.Вознесенського, у Полтавській губернії з 83 тис. надільних кріпаків, більше як 47 тис. зберегли тільки огороди. У Чернігівській губернії на 100 тис. кріпаків – 33 тис. залишилися безземельними [21]. Подібні приклади можна було б продовжувати. Вони додатково будуть свідчити, що в першій половині XIX ст. в Україні було інтенсивне розорення селянських господарств, озлиднiння їх власників.

У дещо кращому становищі були державні селяни. Їхні наділи були дещо більшими від наділів поміщицьких селян. Проте, як свідчать факти, протягом першої половини XIX ст. розміри оброку державних селян постійно збільшувались (від 3 крб. до 8–10 крб.). Крім оброку державні селяни виконували ще й ряд інших повинностей (ремонт доріг, гужове обслуговування, грошові побори на утримання армійських формувань тощо). Особливо важким було становище селян, які потрапляли під гніт орендаторів, прирікаючи себе на подвійний податковий прес.

Поміщики, прагнучи зберегти феодальну систему, бачили її спасіння у посиленні гноблення селян. Їх не задовольняла установлена урядом кількість днів панщини. Вони самі визначали нові селянські повинності, примушували кріпаків працювати на своїх полях від сходу до заходу сонця. Один з подільських кріпаків згадував, що, виконуючи урок (панщину. – *П.Г.*), селяни працювали на панських маєтках від понеділка до суботи і не встигали закінчити роботу, а з наступного понеділка призначався новий урок. На себе люди працювали здебільшого вночі. Про цю експлуатацію селяни склали пісню:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок...
Лишилося снопів сорок,
А в середу закінчив –
<u>День</u> панщини одробив.

Тобто запроваджена поміщиками нова урочна система селянського гноблення фактично збільшувала панщину до 4-5 і навіть 6 днів на тиждень. *(Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1987. – Т. 3. – С. 58).*

Поміщики шукали найменший привід щоб позбавити їх наділів, відпускали на фабричні заробітки, руйнували патріархальні сільські звичаї. Щорічно, потребуючи все більше грошей, поміщики збільшували розміри панщини та грошового оброку. Проте це не рятувало їх від збіднення та розорення. За даними Міністерства внутрішніх справ, у 1856 р. в Україні 6 647 поміщицьких садиб (з 27 756 або 23,9%) були закладені під борги. В окремих губерніях становище з помістями було ще гірше. Так, наприклад, у Київській губернії у 1861 р. було закладено під кредити 54 % панських маєтків [22].

Уряд прагнув затримати розпад поміщицьких садиб, брав їх під опіку, щедро надавав панству субсидії, установлював пільги та госпо-

дарську підтримку, створював для цього спеціальні кредитні фінансові установи тощо. Проте всіх цих заходів було мало. Борги сільськогосподарських латифундій росли, збільшувалися боргові відсотки, кількість поміщицьких банкрутів. У 1856 р., наприклад, 61% всіх кріпаків опинилися перезакладеними банковим установам [23]. Це закладення і перезакладення робило становище селян-кріпаків важким і безпросвітним. Т.Г.Шевченко у поемі "Сон" писав:

Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! В військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

*(**Шевченко Т. Г.** Повне зібр. тв. – К., 1963. – Т. 1. – С. 239).*

Отже, розвиток капіталізму в Росії та в Україні поглиблював протиріччя між новим продуктивними силами і старими виробничими відносинами. Посилення експлуатації селян породжувало поглиблення кризи кріпосницької системи, незадоволення кріпаків своїм становищем, їх виступи проти свого панства.

IV. Військові поселення. Боротьба кріпаків за своє визволення

Як відомо, царський уряд Росії у першій половині XIX ст. основну свою увагу звернув на здійснення заходів щодо затримки розпаду феодально-кріпосницької системи та зміцнення армії – знаряддя власної охорони та приборкання незадоволених урядом народних мас.

На початку XIX ст. російська армія нараховувала 597 тис. воїнів, у 1812 р. – 709 603 чол., у 1863 р. – 1 076 124 чол.[24]. Для утримання такої армії необхідні були великі кошти, яких після війни 1812 р. у країні, по-суті, не було. Вихід із становища цар Олександр I вирішив шукати у запроваджені так званих військових поселень. У розв'язанні цієї проблеми він не був новатором. Цю ідею російський цар вирішив запозичити у австрійських Габсбургів та прусських реформаторів. Переносячи її на російський грунт, Олександр I мав намір

розв'язати одночасно два питання: з одного боку, скоротити витрати на утримання армії, з іншого – створити міцну опору самодержавства у боротьбі проти зростаючого революційного руху в країні.

Перші військові поселення виникли в Білорусії (1810), у післявоєнний період – біля Петербурга та Новгорода (1816), незабаром – на Слобідській Україні (1817), в Херсонській та Катеринославській губерніях (1825) та інших містах [25]. За підрахунками вчених, в Україні було розселено 16 кавалерійських полків, які здійснювали, по-суті, дві функції: сільськогосподарську та військову.

За кожним полком закріплювалось 30 тис. десятин землі, близько 5 тис. з яких використовувалися для розведення худоби, близько 11 тис. – вирощення орних культур, решта – закультивовувалася сінокосами, забудовувалася приміщеннями. Військові поселення підпорядковувалися Аракчеєву – військовому міністру, який управляв армією при допомозі нагайки, різки та шомпола.

Військові поселенці отримували амуніцію та зарплату – як і вся діюча армія; виконували сільськогосподарські роботи та несли військову службу. Весною, з початком польових робіт і до 16 вересня 2 дні на тиждень вони навчалися військовій справі, 4 – працювали в полі.

В інші пори року цими видами роботи вони займалися по 3 дні на тиждень. Неділя передбачалася для відвідання церкви. Кожна година поселенців була розписана основними та додатковими роботами (ремонт приміщень, мостів, доріг, прибирання території тощо).

За діями військових поселенців стежили офіцери, жорстоко карали за порушення режиму. Люди жили в постійній тривозі та напрузі. У 1842 р. Микола I затвердив "Урочное положение для общественных казенных работ военных поселян", в якому говорилося, що казенні поселенці виходять на роботу зі сходом сонця й завершують її після виконання певного "уроку" – виробничого завдання.

Тобто тривалість робочого дня досягала 15–16 і більше годин на добу. У документі говорилось також про застосування жорстоких кар до тих, хто не виконував "уроків". Особливо непокірних віддавали в арештантську роту [26].

"Урочне положення" зобов'язувало військове керівництво залучати до сільськогосподарських робіт дружин військових поселенців та їх дітей. У "Положенні" були чітко розписані денні норми косовиць, збирання зернових культур, їх обмолоту тощо.

Цікаво, що, проживаючи на землі поселенців, державні селяни, козаки, селяни-одноосібники переходили під юрисдикцію керівництва полком, чоловіча частина рекрутувалася до армії. Їх діти з 13-річного віку одягалися у військову форму і залучалися до ескадронного життя. Підлітки-кантоністи під керівництвом унтер-офіцерів збирали лікарські трави, розкорчовували дикі кущові дерева, заготовляли паливо, перевозили будівельні матеріали тощо.

Як пише дослідник Г.І.Марахов, "обсяг робіт військових поселенців був великим, влада не шкодувала ні солдат, ні жінок, ні старих людей, ні дітей. Це була справжня каторга з продуманою системою примусів та різною системою покарання... Одна згадка про поселення, про необхідність одіти військову форму і стати зі своїми дітьми вічними солдатами приводило їх в небачений жах"[27]. Навіть сам організатор військових поселень Аракчеєв доносив Олександру I, "що в м. Змієві (Слобідська Україна. – *П.Г.*) я бачив 16 тис. корінного населення у страсі і горі... В стані, в який впадають люди, коли вони не задоволені своєю долею"[28].

Варто відзначити, що всякі пропозиції ліквідувати поселення не сприймалися і присікалися урядом в корені. Аракчеєв, наприклад, на подібні репліки відповідав, що на нього можна скаржитись тільки Богу. А Олександр I протестуючим заявив, що "військові поселення будуть, якщо доведеться вистелити навіть трупами дорогу від Петербургу до Чудова"[29].

Вся трудова і побутова діяльність поселенців була суворо регламентована й контролювалася офіцерством. Навіть шлюб регулювався полковими командирами і, як правило, ними обмежувався. Це породжувало всілякі побутові насильства, гомосексуалізм, знущання над товаришами тощо.

Найтяжчим було становище жінок. Завалені власними домашніми обов'язками, вони несли також важкі полкові повинності. За всякий непослух наглядачі їх жорстоко били батогами, палицями, кулаками, ногами. Драконівські закони у середовищі поселенців дістали назву "аракчеєвських". Вони передбачали тілесні покарання, екзекуції перед полком, побиття шомполами, виривання ніздрів тощо.

Однак деспотизм не в силі був заглушити потяг людей до свободи, до кращого майбутнього. На всякі жорстокості поселенці відповідали опором. Зокрема, гноблення породжувало втечі. Поселенець Пахомов тікав з Чугуївського полку 4 рази, одержуючи за ко-

жну втечу по 1 000 – 1 500 ударів шпіцрутенами. 4 рази тікав кантоніст Дмитро Єгоров, 2 – Гаврило Михайлов та інші.

Особливо нестерпною була рекрутчина, яка заставляла служити солдат по двадцять і більше років. Щоб не забрали у рекрути, багато поселенської молоді переховувалось в лісах, оскільки знало, що вона покалічить їм майбутнє життя, підірве здоров'я, поламає сім'ю.

Чимало поселенців створювало для себе релігійні секти, прикриваючись ними, відмовлялися приймати військову присягу. Становище військових поселень ускладнювалось вибухом морових хвороб – холери, тифу, віспи тощо. Особливо важкими були 1847, 1853 та 1855 рр. Усе це обумовлювало незадоволення військових поселенців, їх потяг до відкритих протестів та повстань.

Одним із найбільших протестів була спроба поселенців вирватись на свободу у 1817 р. Поручик з. Балаклеї Зміївського повіту У. Линник від імені поселенців на папері виклав до царя прохання звільнити їх від цього становища. Граф О.О.Аракчеєв, дізнавшись про це, дав розпорядження дослідити цей факт і винних за підготовку селянської депеші покарати.

До ранніх протестів військових поселенців належить також виступ балаклеївців у 1818 р. під керівництвом Кіндрата Шевченка, Матвія Петюшка, Якима Савченка, Андрія Білоуса. Повстанці проганяли офіцерів-агітаторів, не підкорялися їхнім розпорядженням, закликали селян до протесту. Протести мали місце і в Таганрозькому полку. Вахмістр Давид Сіроус написав сатиричну об'яву, в якій розповідалося про розправу над селянами села Базаліївки Таганрозького полку, яка обійшлася йому довічним засланням до Оренбурга.

Влітку 1819 р. відбулося заворушення у Чугуївському полку. Селяни під керівництвом активного поселенця Матвія Натарова, майора Єрофея Веретеннікова, священика Іонна Павловського, поручика Василя Щербини та інших відмовилися косити сіно за розпорядженням військових офіцерів, накликали на себе гнів Нижегородського та Орловського полків. У перший же день організатори непослуху були арештовані, а координація протесту – не налагоджена.

Незважаючи на це, чугуївців підтримали таганрожці. Приборкувати непокірних прибули міністр О.О.Аракчеєв, губернатор Муратов, командир девізії генерал Лісаневич та велика група старших офіцерів. Щоб зламати опір в Чугуївському полку було арештовано 1104 чол., Таганрозькому – 899 чол., 275 з них військово-польовим судом за-

суджено до смертної кари. Всіх решту малося на увазі пропустити крізь тисячні шеренги солдат 12 разів з покаранням шпіцрутенами.

Дехто з арештованих, під тиском слідчих, назвали керівниками протесту Якова та Матвія Натарових, Івана Башкатова, Григорія Черникова та Федора Жихарева [30]. Повсталих сортували, групували та відправляли у сибірські землі на довічне поселення. Прощання з рідною землею було для них трагедією. Так, наприклад, в Оренбурзьку губернію було відправлено 519 учасників повстання, в тому числі близько 20 жінок з малими дітьми; 160 осіб – у Бузьку уланську дивізію, 60 – у розпорядження харківського губернатора. Тобто тільки з другої уланської дивізії було вислано більше як 760 осіб.

Адміністративний прес зачепив керівництво військовими поселеннями. У 1820 р. було звільнено з посади генерала І. І. Лисаневича. Заново були укомплектовані керівниками майже всі слобідські полки та ескадрони. Отже, як бачимо, повстання військових поселенців 2-ї уланської дивізії в Чугуєві носило антикріпосницький характер і було спрямовано проти самодержавства, поліцейського свавілля та грубої військової машини – аракчеєвщини.

Не дивлячись на локально-стихійний характер повстання, воно залишило глибокий слід у боротьбі селянства за своє визволення у майбутньому. Саме під його впливом у травні 1829 р. вибухнуло повстання військових поселень у Серпуховському уланському полку, яке за своєю активністю перевершило чугуївське. Села Шебеливка, Авсєєвка, Мелове, Михайлівка та інші не дали згоди на злиття з Серпуховським уланським полком й перехід на новий статус – військових поселенців. Під керівництвом Юхима Аксьонова селяни згаданих сіл заявили свій протест і визнали наказ про переведення їх у поселенці несправедливим. Вони нападали на канцелярії, рвали документи, розправлялися з офіцерами. Протест селян був жорстоко придушений генералом Розеном. В селі Авсєєвка було убито 72 осіб, 76 одержали поранення, 48 – тілесні покарання. Та боротьба поселенців продовжувалась і в пізніші часи (1830–1831).

Уряд навіть вирішив пом’якшити становище поселенців, особливо після смерті Олександра І (1825) та падіння авторитету О.О.Аракчеєва. Новий шеф поселенців П.О.Клейнміхель дещо зменшив тиск на воєнізованих селян, провів деякі реформи по їх управлінню. Зокрема, у 1836 р. військові поселенці були вилучені з підзвітності військовим командирам і передані до окружної та волоської системи керівництва.

Була ослаблена палична дисципліна та рабська система гноблення. Поселенці переводились на рекрутську повинність та відробіткову систему (по 3 дні на тиждень) на користь армії. Була відмінена кантоністська система для дітей.

Проте все це не зачіпало феодально-кріпосницького ладу. Військові поселення, як і раніше, по-старому були основою цього ладу й охоплювали значний прошарок українського населення. Так, наприклад, на 30–40-ві роки XIX ст. в Україні вималювалось дві групи поселень: Київсько-Подільська (райони Київський, Подільський, Херсонський) з контингентом в 93 тис. поселенців чоловічої статі та Слобідсько-Українська (Харківська губернія) з контингентом 98 тис. Це складало майже половину поселенців Царської Росії [31].

Ця категорія кріпаків переживала гніт важчий, ніж інші селяни, й постійно не переставала боротися за своє визволення. Особливо гострою ця боротьба стала під час Кримської війни 1853–1855 рр., оскільки, крім триденної військової панщини, поселенці повинні були перевозити військові вантажі, поповнювати армію рекрутами, продуктами харчування тощо. В цій обстановці стали помітними масові втечі військових поселенців, особливо до Криму, де надіялися здобути довгоочікувану свободу.

Яскравою сторінкою історії антикріпосницької боротьби в Україні були селянські рухи, пов'язані з іменем Устима Кармалюка. Центром цих повстань було Поділля, але час від часу вони перекидались на Волинь та Київщину.

> ***Кармалюк Устим Якимович народився 27 лютого 1787 р. у с. Головчинцях Літинського повіту Подільської губернії (тепер с. Кармилюкове Жмеринського району Вінницької області) в родині Якима та Олени Кармалюків – кріпаків поміщика Пігловського.***
>
> ***Високий, ставний, фізично дужий, справедливої вдачі. У 1812 р. паном Пігловським був відданий у солдати до 4-го Уланського полку. Не витримавши муштри, разом зі свояком Данилом Хроном утік із полку.***
>
> ***За 23 роки боротьби повстанські загони під проводом Кармалюка завдали багато дошкульних ударів експлуататорам. Кармалюк загинув від кулі шляхтича в ніч на 10 жовтня 1835 р. у с. Шляхові Кориченці. Похований у Летичеві Хмельницької області.***

Як і сотні тисяч інших кріпаків, Устим Кармалюк з дитячих років зазнав важкої виснажливої праці на пана, безпросвітних злиднів та жахливого знущання. З юних років пройнявся жагучою ненавистю до поміщиків, за що його прозвали бунтарем. Після втечі з армії у народній пісні співалося:

Не захотів Кармалюк
Цареві служити,
Та й пішов у темні ліси
Хлопцями рядити.

Разом з Д.Хроном У.Кармалюк організував селянський загін і почав нещадну боротьбу проти поміщиків, сільських багатіїв, шинкарів, купців та урядовців.

Діючи партизанськими методами, повстанці нападали на поміщицькі маєтки, розправлялися з експлуататорами, відбирали панське майно і віддавали його бідним. У пісні про це розповідається так:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть – убиваю,
Ой, нікого ще не вбив я,
Бо й сам душу маю.
З багатого хоч і візьму,
Убогому даю.
А так гроші розділивши,
Гріха я не маю.
Асесори, ісправники
За мною ганяють, –
Більше ж вони людей вбили,
Ніж я гріхів маю [32].

За Кармалюком пішли селяни, солдати, міська біднота та інші бідні люди. Чотири рази Кармалюка засуджували до каторжних робіт і відправляли до Сибіру. Та щоразу він тікав і повертався на Поділля, пройшовши пішки 15 тис. верств. Слідча комісія підрахувала, що Кармалюк розорив близько тисячі польських маєтків, що разом з ним в різні часи боролися близько 20 тис. повсталих.

Устим Кармалюк увійшов в народну пам'ять як народний месник, борець за щастя пригноблених. Шевченко назвав його "славним лицарем", а М. Горький зазначав, що його ім'я "навіки овіяне славою".

Поразка Росії у Кримській війні (1853–1856) погіршила становище народних мас не тільки України, а й всієї Росії. Ця обставина призвела до загострення класової боротьби, особливо селянських

рухів. Поряд із заворушеннями військових поселень (від Чорного моря до Нижньої Волги, від України до Уралу) в Україні в 1855 р. найбільшими були виступи селян на Київщині, які ввійшли в історію під назвою ***"Київської козаччини"***.

Безпосереднім приводом до повстання був царський маніфест від 29 січня 1855 р. про формування рухомого ополчення, яке допомогло б армії у боротьбі. Селяни це зрозуміли як сигнал до суцільного покозачення та перетворення у вільних хліборобів.

Почався самовільний запис у козацтво, відмова від повинностей, формування самоврядування тощо. Цей рух охопив 8 повітів Київщини із 12. Поміщики тікали із маєтків, зверталися до царя по допомогу. Для розгрому повстання на Київщину прибуло 16 ескадронів кінноти, дві роти солдатів, дивізіон піхоти, резервний батальйон [33]. Під час конфлікту загинуло 39 і поранено 63 учасники руху.

Після придушення "Київської козачини" у наступному, 1856 р. спалахнуло нове повстання під назвою ***"Похід селян у Таврію за волею"***. Приводом до непокори поміщикам і масових втеч селян до Криму були чутки про те, що цар закликає їх заселяти розорені війною землі. За це, мовляв, цар всім дасть волю, наділить землею, визначить пільгове користування нею тощо.

Під впливом цих чуток селяни масами знімалися з насиджених місць й поспішали на Південь встигнути захопити "обіцяну" землю. До Криму потягнулися селяни з Катеринославської, Херсонської. Чернігівської, Харківської, Полтавської, Орловської та Курської губерній.

Щоб припинити це переселення, війська перекрили дороги та переправи, силоміць повертали людей назад. Часто зчинялися бійки між селянами та поліцією, в результаті яких були жертви.

Отже, у першій половині 50-х років XIX ст. селянський рух ставав дедалі ширшим, масовим та набирав гострих форм. Він підривав підвалини феодально-кріпосницької системи і був одним із найважливіших елементів революційної ситуації, яка склалася у 1859–1861 рр.

Передбачаючи і побоюючись її, Олександр I 4 червня 1857 р. ліквідував військові поселення, а "округи вільних солдат" були передані в підзвіт міністерства державного майна.

?🕮 VI. Запитання та завдання

1. На які адміністративно-політичні території була поділена Україна у першій половині XIX ст.?

2. Що ви знаєте про кризові явища в сільському господарстві у першій половині XIX ст. ?

3. Які нові тенденції простежуються у промисловості першій половині XIX ст.?

4. Що таке військові поселення О.О.Аракчеєва? З якою метою вони створювалися?

5. Які ви знаєте заворушення у середовищі військових поселенців?

6. Проаналізуйте виступ У. Кармалюка.

7. Що було приводом повстань під назвою "Київська козаччина" та "Похід селян у Таврію за волею"?

VI. Джерела та література

1. Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. – К., 1959. Т. 1. – С. 562–567; 567–575; 588–602; Зародження робітничого класу на Україні. XVIII – 1861 р. Збірник документів. – К., 1982.

2. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 267–387; ***Гуржій І.О.*** Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954; ***Дружинін Н.М.*** Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. В 2-х томах. – М., Л., 1946–1958; ***Игнатович И.*** Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1925; ***Ковальченко И. Д.*** Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967; ***Лозанская Т.И.*** Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989; ***Мельник Л.Г.*** Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972; ***Марахов Г.И.*** Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – К., 1979; ***Нестеренко О.О.*** Розвиток промисловості на Україні: В 2-х ч. – К., 1959.

3. ***Гончар О.*** Таврія: Роман // Олесь Гончар. Твори: У 6-ти томах. – К., 1978. – Т. 2. – С. 263–535; ***Гжицький В.*** Опришки; Кармалюк: Історичні романи. – Львів, 1971. – 464 с.

4. ***Марахов Г. И.*** Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – К., 1979. – С. 14.

5. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 28. – С. 192.

6. ПСЗРИ. – СПб., 1854. – Т. 28. – С. 260.

7. ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 18–19.

8. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 665–666.

9. ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 20–21.

10. Там само. – С. 22.

11. Там само. – С. 22.

12. Там само.

13. ***Гуржій І. О.*** Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 22, 25; ***його ж:*** Зародження робітничого класу України. – К., 1958. – С. 16.

14. ***Гуржій І. О.*** Зародження робітничого класу України. – К., 1958. – С. 28-29.

15. Там само. – С. 23.

16. Там само. – С. 35.

17. ***Гуржій І. О.*** Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 28.

18. ***Марахов Г. И.*** Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – К., 1979. – С. 30.

19. Там само. – С. 30.

20. ***Игнатович И. И.*** Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Л., 1925. – С. 211–212.

21. Вознесенский С. В. Разложение крепостнического хозяйства и классовая борьба в Росси в 1800–1860 гг. – М..1932. – С. 183.

22. ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 31–32.

23. ***Погребинский А. П.*** Очерки истории финансов дореволюционной России. – М.,1954. – С. 39.

24. ***Бескровний Л. Г.*** Русская армия и флот в XIX в. – М., 1973. – С. 14–15, 40.

25. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 34. – С.170.

26. ПСЗРИ. – СПб., 1843. – Т. 17. – Собр. 2. – С. 835.

27. ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 37.

28. Русская быль. – М.. 1911. – Т.2. – С. 133.

29. История СССР. – М., 1954. – Т. 2. – С. 104.

30. ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 59.

31. Дані взяті з книги: ***Марахов Г. І.*** Названа праця. – С. 62–65.

32. ***Рибалка І. К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 280 – 281.

33. Там само. – С. 383.

Лекція № 21. Національно-духовне пробудження України у першій половині XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Україна у війні 1812 р.***
3. ***Формування наукових центрів українознавства.***
4. ***Діяльність декабристів в Україні.***
5. ***Спроба об'єднання польського та українського визвольних рухів у 30-х роках XIX ст.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Важливість теми полягає в тому, що у першій половині XIX ст. в Україні зробило політичний крок українознавство як наука, проявився небувалий інтерес до рідної мови та з'явилися перші дослідження у цій галузі.

Пожвавили свою діяльність наукові українознавчі центри та посилилося висвітлення історичного минулого у фаховій та художній літературі. Особливість потягу до українознавства полягала в тому, що влада не підтримувала цих інтересів, прагнула притушити їх, створювала умови, в яких національно-патріотичній інтелігенції було важко вижити. По суті, розвиток української культури проходив під пильним оком самодержавства, у гострій боротьбі з русифікаторами з політичного великодержавницького чиновництва.

Не дивлячись на обставини, українська історична наука, література, мова, фольклористика та етнографія з кожним роком все більше і змістовніше заявляли про себе, активніше відвойовувала місце під сонцем. Це явище було помітне не тільки на Подніпровській Україні, а й в західноукраїнських земля, розвиток культури в яких відбувався в умовах окупаційного режиму Австро-Угорщини.

Одночасно з цим перша половина XIX ст. характеризувалася політизацією національного руху.

Зокрема в Україні, поряд з духовним самовдосконаленням, були помітні діяльність та вплив на суспільство масонських організацій, політичних гуртків у Харківському університеті та Ніжинській гімназії, руху декабристів, кирило-мефодіївців, спроби об'єднати в одне русло польський та український визвольні рухи тощо.

Цим проблемам присвятили свої дослідження такі вчені, як: ***І.В Борщак., П.С.Гончарук, В.Ф.Горленко, М.І.Марченко, Г.І Марахов., С.Машинський, Г.Я.Сергієнко, П.М.Ольшанський, Ф.І.Стеблій, О.І.Федосов*** та багато інших [1].

Події першої половини XIX ст. знайшли відображення у художніх творах ***Ю.Косача*** ("Сонце в Чигирині": Повість про декабристів на Україні. – Львів, 1934. –128 с.), ***М.Коцюбинського*** ("Дорогою ціною": Оповідання // М. Коцюбинський. Твори у 4-х т. – К., – 1984. – Т. 2. – С. 88–151), ***Т.Г.Шевченка*** ("Кобзар". – К., 1987), ***С.Алєксєєва*** ("Декабристи". – К., 1975–155 с.), *Старицького М.* ("Разбойник Кармелюк": Исторический роман // М. Старицький. Твори у 8 т. – К., 1965. – Т. 5–6. — С. 805), ***М.Стельмаха*** ("Хліб і сіль" Роман. – К., 1959. – 663 с.), ***Р.Іванченко*** ("Клятва". Роман–хроніка. – К., 1971 – 392 с.), ***В.Канівця*** ("Славний лицар – Устим Кармелюк". – К., 1969 – 213 с.) та багатьох інших письменників.

У них знайшли відображення важке життя кріпацтва, селянська боротьба проти феодально-кріпосницького гніту, повстання під проводом Устима Кармелюка, революційний виступ декабристів та багато інших історичних подій.

ІІ. Україна у війні 1812 р.

У ніч на 12 червня 1812 р. без проголошення війни в районі Ковно французькі війська вторглися в Росію. Приводом до цього вторгнення було невизнання Росією Наполеона Бонапарта як імператора Франції, а також участь Росії у різних антифранцузьких коаліціях, в тому числі в її небажанні підтримати Францію у здійсненні континентальної блокади Англії.

Під час вторгнення армія Бонапарта нараховувала 640 тис. осіб і 1372 гармати. ЇЇ шлях пролягав через Польщу, Литву, Білорусь, на Смоленщину та Москву. Російська армія нараховувала 597 тис. вої-

нів, ділилася на 3 армії й очолювалася генералами М.Б.Барклаєм-де-Толі, П.І.Багратіоном та О.П.Тормасовим.

До України у Наполеона було особливе ставлення. Він знав про колишні заколоти І.Мазепи, П.Орлика та їх прибічників. Французький імператор був переконаний, що і в його часи там знайдуться незадоволені російським режимом і на них можна буде спертися. Ця думка визріла у нього під впливом донесень військового аташе із Петербургу, французького дипломата Еміля Голена із Стамбула, паризького шпигуна на Волині та інших інформативних джерел [2].

Б. Наполеон після розгрому Росії мав на увазі на центральних землях України відновити залежну від нього українську державність, окраїнні ж землі як плату передати своїм союзникам: Туреччині – Крим та Чорноморське узбережжя, Австрії – Волинь, Польщі – західноукраїнські землі. Особливу надію щодо упокорення України Наполеон покладав на Польщу. Їй була дана директива на території Литви, Білорусії та України організувати антиросійські заколоти, сформувати відповідні партизанські загони, підібрати керівний актив тощо [3]. Французькими агентами здійснювався пошук антиросійського вождя українського руху, розроблявся план нападу на Росію з боку України тощо.

Російському командуванню довелося терміново, опираючись на українські патріотичні сили, організовувати оборону кордонів України, піднімати її населення проти наполеонівської окупації.

Кордони України були взяті під захист 3-ї армії генерала Тормасова. В складі армії поруч з російськими солдатами проявляли чудеса бойового героїзму українські Бузькі козацькі, Ізюмський, Маріупольський, Сумський, Охтирський гусарські, Київський, Чернігівський драгунські полки та інші національні підрозділи.

Вторгнення Наполеона пробудило в українського населення глибокі патріотичні почуття [4]. За розпорядженням уряду почалися формування добровільних козацьких полків та інших військових загонів [5]. Першими сформувалися 4 козацькі полки у Київській та Подільській губерніях. Патріотичний ентузіазм мав місце і на Лівобережжі та Слобідській Україні.

Зокрема, серед добровольців було чимало дворян (у тому числі батько відомого письменника Євгена Гребінки). Багато зробив для формування 5-го козацького полку на Полтавщині письменник І.Котляревський. Восени 1812 р. Лівобережжя передало російському командуванню 15 козацьких полків по 1200 осіб кожен.

В цілому ж в Україні було сформовано близько 50 різних добровільних формувань, які налічували 68 тис. воїнів і які разом із регулярними частинами взяли участь у війні з французькими окупантами [6].

Вжиті заходи врятували Україну від французької окупації та розорення. Поразка наполеонівських військ від 3-ї армії генерала Тормасова на Волині, розгром окупантів осінню 1812 р. на підступах до Київської та Чернігівської губерній українськими добровольцями підготували грунт для подальшого краху французької армії на Бородінському плацдармі та під Москвою.

Дослідник професор В.І.Борисенко зауважує, що поразка французів під Малоярославцем та українських напрямках з боку білоруських територій "... змусила французьке командування... повернути на Смоленську дорогу. Героїзм регулярної армії та українських добровольців заступив шлях французам в Україну. Плани Наполеона щодо України зазнали краху"[7].

До сказаного варто додати, що велику допомогу діючій армії подавали українці і в тилу ворога. Чимало вихідців з України були або членами партизанських загонів, або їх організаторами. Тут принагідно буде нагадати партизанську боротьбу уродженця з села Нефедівки Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії Єрмолая Четвертака, воїна гусарського полку, втікача з полону, Федора Потапова ("Самуся"), вихідця з Чернігівщини Єремеєнка та інших, які були помічені російським урядом і нагороджені військовими орденами. За особливі заслуги їм були присуджені офіцерські звання [8].

Автори робіт про настрої населення після війни 1812 р. відзначають, що ця подія змінила їх "соціальну психологію". Сподівання людей на поліпшення свого становища не здійснилися. Вони переконалися в тому, що царський уряд, за висловом Борисенка В.Й., "не збирався відновлювати автономію України й повертати старшині, козацтву і міщанству скасовані права та привілеї"[9].

Завершуючи розповідь про 1812 р. в Україні, розгром французів та наслідки війни, не можна не відзначити, що згадані вище події не виправдали надій селян на волю і землю, а української еліти, інтелігенції – на вільний національний розвиток. Навпаки, в результаті війни в Україні стала все настійніше зароджуватися ідея необхідності боротьби за зміну існуючих порядків. Майбутнє стало уявлятися або у старих автономних правах України, або в устрої на зразок європейських країн.

III. Формування наукових центрів українознавства

Характерною ознакою першої половини XIX ст. було дальше розгортання заходів російського уряду щодо викорінення української культури, згортання її літератури, мови, історичної науки, народної пам'яті про історичні події, процеси і явища, які відбувалися в Україні з найдавніших часів до XIX ст. Цікаво, що переважна більшість української аристократії пішла на співпрацю з російським царизмом і фактично втратила українську ментальність.

Деяка частина національної інтелігенції прагнула вистояти проти цього натиску, використати будь-який привід для популяризації свого народу, вітчизни, власної культури, національної свідомості й відновити щодо України історичну справедливість.

Трапилося так, що, починаючи з перших років XIX ст., питання національної ідеї стали виступати на перший план. Функцію пропаганди національної ментальності взяли на себе патріотично зорієнтовані інтелектуали.

Працюючи у цьому напрямі, українська інтелігенція пройшла, по-суті, три етапи. ***На першому етапі*** переважав потяг до історичних джерел, документів, фольклорної пам'яті, різного роду писемних та етнографічних старожитностей.

На другому етапі інтелігенція звернулася до мовного коріння, обґрунтування закономірностей існування української мови, народного опрацювання та застосування як найбільшого народного скарбу в літературі, освіті та театральному житті.

Й на третьому – йшлося про необхідність створення політичних організацій, які здатні розгорнути боротьбу за вільний національний розвиток та державну незалежність [10].

З повним правом можна сказати, що значний вплив на діяльність української інтелігенції справили ідеї німецького філософа Йоганна Гердера про етнічну культуру селянства.

Вивчаючи духовний потенціал українського народу, Й.Гердер дійшов висновку, що "Україна стане новою Грецією: прийде день і постануть перед усіма це прекрасне небо, цей життєрадісний народний дух, ці природні музичні обдарування, ця родюча земля"[11].

Як і передбачав Й.Гердер, пробудження національної свідомості українців розпочалися у кінці XVIII ст.і набрало бурхливого розвитку у І пол. XIX ст. Аматорський підхід до вивчення історії укра-

їнського народу та його старожитностей трансформувався в наукові дослідження різних галузей українознавства: історичного, етнографічного, фольклористичного та мовознавчого.

Українському народознавству присвятили свої праці ***О.Шафонський*** (“Черниговского наместничества типографическое описание”. – 1786), ***О.Рігельман*** (“Летописное повествование о Малой России”. – 1785–1786), ***Я.Маркович*** (“Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях”. – 1798), анонімний автор “Історії Русів” (кінець XVIII – початок XIX ст.).

Згадані автори спробували дати відповідь на питання про походження українського народу (О.Шифонський), українського козацтва (О.Рігельман), його самобутню високу культуру (Я.Маркович), спадкоємність Київської Русі („Історія Русів”) тощо.

Серед названих праць найбільшою популярністю користувалася “Історія Русів”. Її знали, читали і використовували тогочасні історики Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, прозаїки і поети М. Гоголь, О.Пушкін, Т.Шевченко, П.Куліш та багато інших діячів культури.

У становлення українознавства як науки внесли відчутний вклад чотиритомна ***“История Малой России”*** (1822) Д.Бантиш-Каменського, ***“Краткое описание о казацком малороссийском народе”*** (1847) П.Симоновського, п’ятитомна ***“История Малороссии”*** (1842–1843) М. Маркевича, перший збірник українських народних творів ***“Опыт собрания старинных малороссийских песен”*** (1819) М.Церетелєва, дві українські пісенні збірки ***“Малоросійські пісні”*** (1827) та ***“Українські народні пісні”*** (1834) першого ректора Київського університету М.Максимовича, фольклорна п’ятитомна праця ***“Запорожская старина”*** (1833–1838) молодого харківського вченого І.Срезневського та інших авторів.

Названі праці не залишили спокійними ту частину українського суспільств, яку царизм прагнув денаціоналізувати, відштовхнути від джерел історії та культури.

У першій половині XIX ст. стали виділятися в окрему наукову галузь дослідження національної мови. Склалося так, що у першій половині XIX ст., в результаті урядової денаціоналізації, українською мовою стали користуватися переважно селяни. Більшість заможної верстви вважала її згубою, селюцькою, непридатною для висловлювання тонких думок та почуттів. У зв’язку з цим між со-

бою переважна більшість українського чиновництва та інтелігенції спілкувалася російською мовою.

Національно свідомі інтелігенти робили все, щоб захистити українську мову від нападок русифікаторів, довести, що вона є мовою самобутньою, вишуканою, що вона може внести гідний вклад у світову цивілізацію і має право на існування як мова стародавнього народу.

Письменник І.Котляревський один із перших продемонстрував, що "селянська мова" є високохудожньою і літературною, і нею можна створювати такі шедеври, як ***"Енеїда"*** (1798).

За цих обставин з'явилися перші наукові розвідки, автори яких ставлять собі за мету "оживити українське наріччя", не допустити його зникнення. Зокрема, О.Павловський у 1818 р. Створив ***"Грамматику малороссийского наречия"***, в якій зробив спробу довести самобутність української мови, дати її граматичний аналіз, опрацювати фразеологію тощо. У 1823 р. І.Войцехович склав невеликий словник української мови. У 1834 р. На захист української мови виступив харківський вчений-славіст І.І.Срезневський. У статті ***"Взгляд на памятники украинской народной словесности"*** (1834) він пророкував її велике літературне майбутнє.

Дослідники стверджують, що у першій половині XIX ст. народознавчі інтереси в Україні захопили широкі кола викладачів навчальних закладів, студентів-любителів старожитностей, національної культури та мови.

Інтерес до народних джерел, української історії та літератури, фольклорно-етнографічної інформації став об'єднувати дослідників у загальноукраїнські, губернські та регіональні центри українознавства.

З повним правом можна стверджувати, що перший науковий центр з проблем народознавства став формуватися на базі Харківського університету, який був створений у 1805 р. його першим ректором Василем Каразіним.

Помітну роль відігравали в ньому такі діячі культури, як: декан університету Григорій Успенський, письменник Петро Гулак-Артемовський, професор Ізмаїл Срезневський, прозаїк Григорій Квітка-Основ'яненко. Навколо їх групувалася освічена молодь, студентство, в тому числі і майбутній засновник Кирило-Мефодіївського товариства – Микола Костомаров.

Харківське наукове товариство організувало видання таких часописів, як ***“Харьковский еженедельник”***, ***“Украинский журнал”*** та інших видань.

Важливим центром культури стало місто Полтава. Письменник І.Котляревський стає центральною фігурою українознавчих студій, неперевершеним знавцем звичаїв та усної народної творчості. У Прилуцькому повіті народознавчу роботу розгорнув письменник, фольклорист та етнограф П.Білецький-Носенко, Миргородському – Василь Ломиковський та ін. Опубліковані ними дослідження “О Малороссии”, “Записки о Полтавской губернии” (1848–1859) містили значні інформативні відомості про Полтавщину, її людей, культуру, народну творчість тощо.

Важливим народознавчим центром стало також місто Одеса. Тут у першій половині XIX ст. відкрито ліцей (1817), Інститут східних мов (1828), музей старожитностей (1828), сільськогосподарське товариство, Товариство історії і старожитностей. Результати досліджень публікувалися у заснованих “Одесском альманахе”, “Одесском вестнике”, “Записках” товариства історії та інших виданнях. Найвидатнішою фігурою діяльності цих об’єднань культури був історик, економіст, етнограф та публіцист Аполлон Скальковський, перу якого належать праця ***“История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожзкого”*** (у трьох томах). Автор цієї роботи критикувався М.Максимовичем та Т.Шевченком за перекручування історії гайдамацьких рухів. Зокрема, коли А.Скальковський назвав гайдамацтво розбійницьким рухом, Т.Г.Шевченко відреагував так:

“Гайдамаки не воины – разбойники, воры, пятно в нашей истории...”

Брешеш, Людомире!
За святую правду волю
Розбійник не стане, не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб’є живе серце
За свою країну.

Тобто, в трактовці Т.Г.Шевченка гайдамаки виступають як борці за “святу правду”[12].

У 40-х роках XIX ст. значним народознавчим центром стає Київ. У 1834 р. тут засновується університет, який очолив історик,

краєзнавець, фольклорист, етнограф та природознавець М.О.Максимович.

У 1843 р. при Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора започатковується Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Університету та Комісії судилося стати центрами діяльності авторитетної професури, здібної до історичних пошуків наукової молоді, в тому числі М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, М.І.Гулака, П.О.Куліша та багатьох інших відомих в Україні людей [13].

Зокрема, вже у першій половині XIX ст. ім'я П. Куліша було відоме не тільки в Україні, а й в Москві та Петербурзі. Йому належав перший український історичний роман "Чорна Рада" (1846), історична праця "Повесть об украинском народе" (1846). Працюючи у Київському університеті, опублікував свою книгу "Славянская мифология" М.Костомаров. Велику роботу у Комісії розгорнув художник Т.Г.Шевченко.

У 20-х роках XIX ст. розпочинається археологічне дослідження Києва. Археолог Кіндрат Лохвицький дослідив руїни Десятинної церкви, Золотих воріт. Історик та археолог Максим Берлінський створив роботу "Краткое описание Киева" (1820), Іван Фундуклей "Обозрение Києва в отношении давностей" (1847).

Багато зробила для розвитку українознавства комісія при Київському учбовому окрузі (1851–1864). Вчені Д.Журавський, П.Павлов, М.Іванишев, М.Маркевич, М.Максимович, А.Метлинський писали про народний побут, географічні відомості, культуру простого народу, за що переслідувалися офіційним чиновництвом.

Українознавчі центри були не тільки в Україні, а й у Петербурзі та Москві, в яких університети та установи, за висловом Є.Гребінки, стали "колонією освічених українців". Українознавчі матеріали викликали великий інтерес у М.Гоголя, О.Пушкіна, Є.Гребінки, М.Маркевича, О.Бодянського (Москва) та інших діячів української та російської культури. Завдяки зусиллям О.Бодянського у 1846–1848 рр. побачили світ "Літопис Самовидця", "Історія Русів" та інші історичні праці.

У першій половині XIX ст. усна народна творчість та фольклор українського народу відгукнулися на події війни 1812 р. Важке становище кріпацтва, боротьбу селян під проводом У. Кармелюка, Л.Кобилиці. Про це розповідали народним масам носії народних творів, кобзарі Остап Вересай, Федір Гриценко, Андрій Шут та ін.

Усна народна творчість плідно вплинула на художню літературу. Батьком української літератури став І. Котляревський, який народну мову ввів у літературу, створивши такі шедеври як “Енеїда” (1792), “Наталка полтавка” (1838), “Москаль-чарівник” (1841). Славлячи автора згаданих творів, Т.Г.Шевченко писав:

Будеш, батьку, панувати,
поки живуть люди.
Поки сонце в небі сяє,
тебе не забудуть! [14]

Продовжуючи започатковані І. Котляревським традиції, створили талановиті твори П.Гулак-Артемовський (“Пан та собака”), Г.Квітка-Основ’яненко („Пан Халявський”, “Сватання на Гончарівці”), Є.Гребінка, Л.Боровиковський та ін.

Вершиною формування нової української літератури першої половини XIX ст. стала творчість Т.Г.Шевченка. Поетична збірка “Кобзар” (1840) була свідченням народження нового майстра української поезії, якому пізніше судилося стати національним пророком.

Його твори першої половини XIX ст. та й пізніших часів відзначаються реалістичністю та революційним демократизмом. А його “Заповіт” закликав людей до активної боротьби за своє щасливе майбутнє:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров’ю
Волю окропіте!

І мене в сім’ї великій, сім’ї вільній, новій
Не забудьте пом’янути
Незлим тихим словом [15]**.**

У першій половині XIX ст. національне відродження охопило й Східну Галичину. Як і в Наддніпрянщині, в середовищі західноукраїнської інтелігенції став помітним потяг до української (русинської) усної народної творчості, української мови, історичних знань, літературно-художнього життя.

Так, наприклад, західноукраїнський фольклорист Зоріан Доленча-Ходаковський зібрав 3 тис. пісенних текстів, з них 1400 українських. Митрополит Михайло Левицький задумав створити україномовні школи.

Один із церковних служителів Іван Мочильницький створив "Граматику язика словено-руського" (1829), яка повинна була репрезентувати українську мову.

Історик Денис Зубрицький написав "Нарис з історії руського народу в Галичині" (1837) та тритомну "Історію древнього Галицько-руського князівства" (1852–1855), в яких він обґрунтовує самобутність східних галичан як українців, правонаступницею яких є російська держава [16].

У 30-х роках XIX ст. центр української національної самосвідомості перемістився у Львів. Лідерами народознавства стала виступати студентська молодь, серед яких особливе місце посіли Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які ввійшли в історію як члени гуртка під назвою "Руська Трійця"[17].

Створений ними гурток став працювати над очищенням мови від діалектів, збором фольклорно-етнографічних матеріалів, перекладом літературних творів на живу українську мову ("Слово о полку Ігоревім"), створенням читанок для дітей тощо.

"Руська Трійця" стверджувала, що східні і західні українці належать до однієї родини, мають спільну історію та культуру.

Члени їх гуртка листувалися з діячами західнослов'янського відродження – П.Шафариком (автором праць: "Історія слов'янської мови", "Про походження слов'ян", "Слов'янські старожитності" – 1826–1837), Я. Коларом, Г.Петровичем, К.Гавлічеком та ін.

Вони мали стосунки також з М. Максимовичем, О. Бодянським, І. Срезневським та ін. діячами культури Східної України.

Вважали, що українські землі повинні об'єднатися на правах федерації в соборну державу.

У 1837 р. у Будапешті „Руська Трійця" видала альманах "Русалка Дністрова", в якому видруковували народні пісні, думи, перекази, історичні документи, публіцистичні статті [18].

"Русалка Дністрова" не вписувалася у політику габсбургської денаціоналізації, була викликом клерикалізму. Не дивно, що альманах був зустрінутий владою вороже і конфіскований, а його автори зазнали політичних репресій: Шашкевич помер у 1843 р., Вагилевич відійшов від громадського життя, а Головацький змушений був покинути рідний край.

IV. Діяльність декабристів в Україні

Вітчизняна війна 1812 р. до краю загострила суперечності, які, як іржа, роз'їдали феодально-кріпосницьку систему Росії. Дослідник Г.Я.Сергієнко зауважує, що учасники закордонних походів – офіцери і солдати російської армії – побачили в інших країнах Європи життя селян без кріпосної залежності, їхній власний добробут і людську свободу, право на землю і вільне господарювання"[19]. В той же час у Росії всюди відбувалися загострена боротьба селян проти поміщиків та уряду, повстання пригноблених робітників, військових поселенців. Все це суттєво вплинуло на спосіб їх мислення. Один із майбутніх декабристів С.І.Муравйов-Апостол зауважував, що їх, офіцерів, підштовхнули до виступу "трирічна війна та її наслідки, дух часу".

Першу таємну політичну організацію дворянські революціонери заснували 1816 р. У Петербурзі під назвою "Союз порятунку". До "Союзу", або "Товариства істинних і вірних синів Вітчизни" (так себе інколи називали члени союзу), належало близько 30 офіцерів-патріотів, серед яких Олександр і Микита Муравйови, Іван Якушкін, Сергій Трубецький, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Павло Пестель, Федір Генка та ін.

У 1817 "Союз порятунку", вдосконалюючи політичні погляди, трансформувався у "Союз благоденства", який ставив перед його учасниками завдання – повалення царизму, запровадження конституції, встановлення республіки, впровадження у життя справедливих законів тощо.

В Україні діяла так звана Тульчинська управа (південна філія "Союзу благоденства"), яку очолював полковник П.Пестель і до якої входили О.Юшневський, С.Волконський, В.Івашов, В.Давидов, М.Орлов, В.Раєвський та інші офіцери.

Такі ж гуртки виникли у містечках Кам'янці (маєток Давидових), Яготині (маєток Рєпніних), Хомутцях (маєток Муравйових-Апостолів), Обухівцях (маєток Капністів), Харкові (маєток І. Котляревського). З українськими реформаторами був знайомий О. С. Пушкін, який бував на їх засіданнях (грудень 1820), читав їм свої вірші [20].

За три роки існування "Союз благоденства" вичерпав себе. Програмні положення не внесли єдності у ряди його членів, і в січні 1821 р. "Союз" саморозпустився.

У березні 1821 р., перегрупувавши сили, російське офіцерство створює Північне та Південне товариства з центрами у Петербурзі та Тульчині [21]. Північне товариство очолив полковник Микита Муравйов, Південне – Павло Пестель.

П.Пестель створив конституційний проект під назвою "Руська правда", в якому сконцентровано ряд процесуальних положень, які посуті, складають революційний зміст діяльності Південного товариства [22].

Зокрема "Руська правда" передбачала повалення самодержавства, встановлення в Росії республіканського ладу, скасування кріпосного права і наділення селян землею без викупу, ліквідацію станів, запровадження освіти та політичних свобод тощо [23].

Одночасно слід зауважити, що декабристи не ставили перед собою завдання справедливо розв'язати міжнаціональні взаємовідносини. Пестель вважав, що порушувати це питання є справою не тільки недоцільною, а й шкідливою, оскільки самостійність російських етносів може привести, на його думку, до розвалу Росії. В цьому якраз проявилася обмеженість політичної програми Південного товариства з усіма її наслідками.

Поряд з Південним товариством в Україні було створено ще одне офіцерське об'єднання – ***"Товариство з'єднаних слов'ян"***. Ця організація виникла на Житомирщині у Новгород-Волинському на чолі з братами Петром та Андрієм Борисовими. Товариство об'єднувало близько 60 чоловік, переважна більшість яких були вихідці з України.

Програмні документи Товариства "Правила" та "Клятва" передбачали боротьбу за визволення слов'янських народів від монархічного деспотизму та іноземного поневолення, об'єднання їх у слов'янську федерацію, проголошення національних свобод та рівноправності. Досягти цих ідеалів славісти думали при допомозі повстання народних мас. Саме цим вони відрізнялися від Південного товариства, стояли на кілька порядків вище у трактуванні ідеологічних засад.

Для Товариства з'єднаних слов'ян був характерний дух послідовного демократизму, свободолюбства, поважного ставлення до національних проблем [24].

Крім згаданих таємних об'єднань в Україні у 1821–1826 рр. було сформовано польське ***"Патріотичне товариство"*** (1821–1826) та ***"Малоросійське товариство"*** (1821–1825).

Польське товариство очолювалося Валеріаном Лукасівським й ставило своїм завданням підняття повстання у Варшаві; українське – дворянином Переяславського повіту Василем Лукашевичем.

"Малоросійське товариство" готувалося до боротьби за здобуття незалежності України. У своїй боротьбі вони розраховували на підтримку польського патріотичного товариства та тульчинського Південного товариства, хоч Пестель був проти відокремлення України від Росії.

До українського товариства входили Семен Кочубей, Василь Тарновський, Петро Капніст, Олександр Величко, Іван Котляревський, Семен Андрущенко. Осередки товариства були в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові та інших містах. Товариство було в стадії формування і не викристалізувалося у програмному відношенні. Не дивно, що під тиском слідчих органів воно саморозпустилося.

Північне та Південне товариства, які остаточно сформувалися на січень 1825 р., розраховували, що будуть готові до взяття влади улітку 1826 р. Проте восени 1825 р. ситуація примусила змінити їх термін свого виступу.

19 листопада 1825 р. У Таганрозі раптово помер 48-річний Олександр I й 14 грудня цього ж року Росія повинна була присягнути Миколі I [25].

Північне товариство вирішило використати цю подію для взяття влади. У Петербурзі на Сенатській площі 14 грудня 35 офіцерів та понад 3 тис. солдат не присягнули царю й готові були його арештувати. Але стався організаційний промах – на площу не з'явився полковник С. Трубецькой, який повинен був взяти у свої руки керівництво антицарським виступом.

Микола I використав нерішучість повстанців і наказав розстріляти їх з гармат. У той день близько 300 осіб було вбито.

Придушення повстання у Петербурзі прискорило вибух українських революціонерів. 29 грудня 1825 р. повстав піхотний Чернігівський полк, який розташовувався у Василькові, Трилісах та Фастові на чолі з С.Муравйовим-Апостолом та М.Бестужевим-Рюміним. В полку нараховувалося близько 1000 солдат та 19 офіцерів. Нашвидкуруч були підготовлені текст так званого "Православного катехізису" та відозви до народу, в яких пояснювалася суть виступу полку й прохання до народу підтримати його.

Проти полку царський уряд кинув значні піхотні сили та артилерію. 3 січня 1826 р. під Білою Церквою біля сіл Устимівка та Ковалівка Чернігівський полк був розгромлений, а один із його керівників – Муравйов-Апостол – важко поранений.

Причини поразки декабристів у Петербурзі та в Україні тотожні: нерішучість керівництва, слабкий зв'язок з народними масами, організаційна слабкість.

> ***Царський уряд жорстоко розправився з декабристами. Півроку тривало слідство, яким керував сам Микола I. До смертної кари було засуджено п'ятьох найактивніших декабристів: П.Пестеля, К.Рилєєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна і П.Каховського. 13 липня 1826 р. їх повісили у Петропавловській фортеці. 137 офіцерів повсталих полків було засуджено на каторгу до Сибіру або заслано на Кавказ, де тривала війна з горцями.***
>
> ***Близько 4 тис. солдат-декабристів відправили на Кавказ, причому сотні їх прогнали скрізь шеренги й били шпіцрутенами. Їх також було позбавлено нагород за участь у війні 1812 р. та інших війнах того часу [26].***
>
> ***Історичне значення повстання декабристів полягає в тому, що вони, за висловом Т.Г.Шевченка, "поборники святої волі", першими виступили проти існуючого ладу і цим дали поштовх дальшому розвиткові визвольної боротьби народів Росії проти кріпосництва і самодержавства [27].***

Після поразки декабристів в Україні створилися нові таємні гуртки і товариства, які продовжували пропагувати ідеї скасування кріпацтва. На початку 1826 р. виник таємний гурток у Харківському університеті під керівництвом Володимира Розаліон-Сошальського та Петра Балабухи, ніжинській гімназії – під керівництвом її директора І.Орлая та інших учбових закладах.

V. Спроба об'єднання польського та українського визвольних рухів у 30-х роках XIX ст.

У 1821–826 рр. в Україні поряд з декабристськими об'єднаннями існувало Польське патріотичне товариство на чолі з Валеріано Лукасівським, Маврицієм Мохнацьким та ін. Патріотичне товариство вело переговори з декабристами про спільний виступ, арешт царського намісника Костянтина Павловича та проголошення

Польщі незалежною державою. Одночасно з декабристами згадана організація була розгромлена, а її учасники заарештовані та заслані.

На цьому революційний рух у Польщі не припинився. Демократичні сили Польщі очолив професор Віленського і Варшавського університетів Й.Лелевель.

Під час повстання 1830–1831 рр. Й.Лелевель відновив діяльність Патріотичного товариства, програма якого передбачала національне визволення Польщі, повалення самодержавства, скасування кріпосного права.

Польські повстанці робили спробу об'єднати український та польський рух в єдине русло під гаслом "За нашу і вашу свободу". На Правобережну Україну було послано корпус генерала Двірницького, проте об'єднаного повстання досягти не пощастило. Корпус Двірницького одержав поразку і вимушений був інтернуватися до Австрії [28]. Не зумів підняти Правобережжя й генерал Колишко. Українське селянство вважало виступ поляків 1830–1831 рр. польською витівкою [29].

В середині 30-х років польська боротьба вибухнула з новою силою. Керівництво нею було зосереджено в руках товариства "Співдружність польського народу " (1835–1839), центр якого спочатку перебував у Львові, а потім перемістився на Волинь. Керівництво "Співдружністю" очолив соратник Й.Лелевеля Шимон Конарський.

„Співдружність" дотримувалася двох гасел: "Через народ для народу" та "Свобода, рівність, братерство". Гасла означали, що "Співдружність" буде боротися за звільнення польського народу від російського гніту та соціального деспотизму [30].

Ш.Конарський, поширюючи прокламацію "Голос вопіющого в пустелі", закликав російський, польський та український народи до спільної боротьби, але царському уряду вдалося розгромити товариство. Близько 150 його учасників віддано до суду. Київський університет за співчуття повсталим був тимчасово закритий. Ш.Конарського як керівника "Співдружності" було засуджено до смертної кари.

"Співдружність польського народу" одержала поразку тому, що була далекою від селянських та міських низів, належних зв'язків з українським народом.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Що ви знаєте про форми і методи боротьби українського народу у війні 1912 р.?

2. Назвіть декабристські організації в Україні.

3. Що ви знаєте про програмні документи декабристів, які їх ідеали?

VII. Джерела та література

1. Русалка Дністрова. Документи і матеріали. – К., 1989; Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали. – В 3-х томах. – К., 1990; ***Борщак І.*** Наполеон і Україна. – Львів, 1937; ***Горленко В. Ф.*** Становление украинской этнографии в конце XVIII – первой половине XIX ст. – К., 1988; ***Гончарук П. С.*** Історичні погляди кирило-мефодійців. – К., 2002; ***Марченко М.І.*** Українська історіографія. – К., 1959; ***Марахов Г.І.*** Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX века. – К., 1979; ***Машинский С.*** Гоголь и "дело о вольнодумстве". – М., 1959; ***Нечкина М. В.*** День 14 декабря 1825 г. – М., 1975; ***Ольшанский П.Н.*** Декабристы и польское национально-освободительное движение. – М., 1959; ***Сергієнко Г.Я.*** Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850. – К., 1971; ***його ж:*** Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983; ***його ж:*** Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975; ***Стеблій Ф.І.*** Революція 1848–1849 років у Європі і Україна. – К., 1973; ***Федосов О.И.*** Революционное движение в России во второй четверти XIX в. – М., 1958.

2. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 387.

3. ***Абаліхін Б. С.*** Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – 63 с.; ***Косименко О.К.*** Вітчизняна війна 1812 р. – яскравий вияв народного патріотизму. – К., 1962. – 32 с.

4. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – К., 1948-148 с.; ***Косименко О.К.*** Названа праця. – 32 с.

5. ***Павловский И.Ф.*** Малороссийское козачье ополчение в 1812 г. По архивным данным. – К., 1906. – 40 с.

6. ***Бабкин В.И.*** Народное ополчение в Отечественной войне 1812. – М., 1962. – 212 с.

7. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 390-391.

8. ***Кафенгауз Б.Б., Новицький Г.А.*** Герои Отечественной войны 1812 г. – М., 1966. – 130 с.

9. ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – с. 393.

10. ***Шип Н. А.*** Українська культура першої половини XIX ст. // Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 427–441.

11. Більш конкретно про це див.: ***Борисенко В.Й.*** Названа праця. – С. 393.

12. ***Шевченко Т. Г.*** Кобзар. – К., 1987. – С. 273.

13. ***Гончарук П. С.*** Про участь кирило-мефодійців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Збірник наукових праць КДК. – К., 1994. – С. 3–16; ***його ж:*** З історії археографічної справи в Україні // Київська старовина. – К., 1993. – № 4.

14. ***Шевченко Т.Г.*** Кобзар. – К., 1987. – С. 16.

15. Там само. – С. 284–285.

16. ***Гербільський Г.Ю.*** Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). – Львів, 1964. – 215 с.

17. Русалка Дністрова. – К., 1972. – 135 с.

18. Там само.

19. ***Сергієнко Г.Я.*** Суспільно-політичний рух у першій половині XIX ст. // Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах. – К., 1991. – С. 393.

20. Там само. – С. 395.

21. ***Сергієнко Г.Я.*** Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975; ***Лисенко М.М.*** Декабристський рух на Україні. – К., 1954.

22. ***Медведська Л.О.*** Павло Іванович Пестель. – К., 1964. – 157 с.

23. ***Ланда С.С.*** Дух революционных преобразований... Из истории формирования идеологии и политический организации декабристов. 1816–1825. – М., 1975. – 382 с.

24. ***Горбачевский И.И.*** Записки. Письма. – М., 1963. – 354 с.

25. ***Нечкина М.В.*** День 14 декабря 1825. – М., 1975. – 398 с.

26. Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах. – К., 1991. – Т. 1. – С. 401.

27. Історія Української УРСР. У восьми томах, дев'яти книгах. – К., 1978. – Т. 3. – С. 105.

28. ***Марахов Г. И.*** Социально-политическая борьба на Украине в 20-е – 40-е гг. XIX века. – К., 1979. – С. 74.

29. Там само. – С. 77.

30. Там само. – С. 80-81.

31. Там само – С. 98.

Лекція № 22–23. Кирило-Мефодіївське товариство та його історичне значення
(У двох частинах)

Частина перша. Критика самодержавно-кріпосницької системи. Формування національної ідеї

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Критика самодержавної системи управління.***
3. ***Слов'янська федерація – шлях до національного визволення.***
4. ***Соціалістичний утопізм.***
5. ***Запитання та завдання.***
6. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Кирило-Мефодіївське товариство виникло у складну історичну епоху. В галузі соціально-економічного життя ті часи характеризувалися поглибленням кризи феодально-кріпосницької системи, в процесі розкладу якої народжувалися капіталістичні відносини, що лежали в основі формування буржуазних націй та розвитку національно-визвольних рухів.

Товариство об'єднало українську прогресивну інтелігенцію (викладачів університетів, вчителів, службовців та студентів), яка, творчо застосовуючи ідеї представників попередніх поколінь визвольного руху, в другій половині 40-х років XIX ст. висловила свій протест проти самодержавно-кріпосницької системи, національного гніту; поставила вимогу про необхідність скасування кріпосного права, проголошення республіки, залучення народних мас до активного громадського життя, про створення для пригноблених слов'янських народів умов для вільного політичного і культурного розвитку.

За короткий період існування Кирило-Мефодіївського товариства (січень 1846 р. – березень 1847 р.) його учасниками були підготовлені і схвалені "Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія"; програма цієї таємної політичної організації – "Книга буття українського народу"; звернення "Брати Українці!" та " Брати Великоросіяни і Поляки!". Крім того, членами Товариства було написано чимало історичних праць, публіцистичних та художніх творів, зібрано і частково опубліковано багато народних пісень, переказів, легенд, етнографічних описів тощо.

Свій політичний протест проти самодержавства та кріпосництва кирило-мефодіївці намагалися обґрунтувати історичними фактами, спертися на досвід минувшини, взяти з неї те, що прислужилося б їм у боротьбі проти існуючої гнобительної системи.

Багато цікавих думок щодо поглядів кирило-мефодіївців можна зустріти в працях, присвячених висвітленню історії Кирило–Мефодіївського товариства. Як правило, вони були пов'язані з загальною оцінкою програмних документів Товариства та визначенням шляхів боротьби кирило-мефодіївців за втілення в життя висунутих ними політичних ідеалів. Грунтовну оцінку багатьом з цих праць дав ***П.А.Зайончковський*** у монографії "Кирилло-Мефодиевское общество" (1959), ***Г.Я.Сергієнко*** у статті "Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства" (Див.: Зб.: "Історіографічні дослідження в Українській РСР". – Вип. 4. – К., 1971. – С. 150–173), ***П.С.Гончарук*** у монографії "Історичні погляди кирило-мефодіївців" (К., 2002. – С. 5–29).

Оригінали програмних документів товариства (***"Статут слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія",*** програма Товариства ***– "Книга буття українського народу",*** звернення (***"Брати Українці!" та "Брати Великоросіяни і Поляки!"***) зберігаються в слідчих справах кирило-мефодіївців [1]. Членами товариства підготовлено чотири примірники рукопису "Книг буття". Два з них зберігаються у слідчій справі Гулака, третій – Костомарова, четвертий список цього документа загублений [2]. У слідчий справі зберігаються 2 примірники "Статуту" Товариства [3], та по одному примірнику звернень до українського, російського і польського народів [4].

Протягом багатьох десятиліть дослідники порушують питання про авторство програмних документів. Дослідник В.Семевський, спираючись на спогади Куліша та Костомарова, вважає, наприклад, що автором всіх програмних документів є Костомаров [5]. Його однодум-

цями в цьому питанні є М.Возняк, П.Зайончковський [6] та ін. Останнім часом окремі автори слушно зауважують, що ідеї програмних документів товариства, особливо "Книга буття", зазнали на собі впливу з боку Шевченка, що під його натиском в цей документ внесено ряд положень та історичних поправок революційного змісту [7].

Характеризуючи програмні документи, слід пам'ятати, що вони писалися в різні періоди діяльності Товариства. Факти свідчать, що статут кирило-мефодіївців написано під час заснування Товариства, тобто десь на початку 1846 р. На це вказували Костомаров [8], І.Я.Посяда [9], В.М.Бєлозерський [10] та ін. Що ж до "Книги буття" і звернень, то вони, як свідчать самі кирило-мефодіївці [11], написані наприкінці 1846 р.

Це був період активної діяльності у Товаристві революціонера-демократа Т.Шевченка, його прихильників М.І.Гулака, О.Навроцького, М.Савича, І.Посяди. О.Петров у своєму доносі написав, що у листопаді-грудні революційні розмови на квартирі Гулака часом затягувалися до "годин трьох ночі"[12]. Прибувши до Києва та ознайомившись із врученою йому перед поїздкою за кордон програмою, Куліш побачив, що частина товариства, всупереч його настановам діяти миролюбиво, еволюціонізувала в бік визнання революційних методів боротьби. В одному з листів до П.О.Плетньова 29 грудня 1846 р. він про це писав: "В тутешній молоді, що закінчила університет, я виявив страшне хвилювання умів і …. готовність на самі ефемерні задуми"[13].

> ***Дослідження показало, що найскладнішим джерелом для встановлення поглядів членів Товариства є протоколи слідства, тобто відповіді кирило-мефодіївців на поставлені чиновниками третього відділу запитання. Справа в тому, що кирило-мефодіївці на слідстві не зацікавлені були говорити правду про Товариство. І це зрозуміло. Жорстока розправа з декабристами була свіжою у їх пам'яті і змушувала їх бути обережними. Крім цього, з перших днів слідства чиновники III відділу загрожували фундаторам Товариства ешафотом[14].***

Окремі кирило-мефодіївці (Костомаров, Куліш, Білозерський) настільки боялися цієї кари, що на слідстві видали себе за вірнопідданих і таких, які хотіли всі слов'янські народи об'єднати під скіпетром російського царя та не мали наміру торкатися змін тогочасного ладу, а лише мріяли про освіту народу та розвиток науки тощо. Звірка цих показань з програмними документами Товариства, їх ху-

дожніми творами та історичними працями тих часів спростовує подібні заяви.

Пізніше Костомаров згадував, що, перебуваючи в III відділі, він “мимоволі став викручуватися… Нарешті діловод таємної експедиції прочитав мені свідчення Білозерського, повідомивши при цьому, що воно по своїй щирості і по духу миролюбства, покірності сподобалося государю імператору. Він радив і йому поміняти свої попередні свідчення і дати нові, подібні по змісту і духу свідченням Білозерського”[15].

П.А.Зайончковський правильно зауважує, що царизмові потрібно було спрямувати відповіді кирило-мефодіївців по вигідному йому руслу з тим, щоб загравати з представниками слов'янського руху в Західній Європі [16].

Дослідників вражає мужність у III відділі Т.Г.Шевченка, М.І.Гулака, О.О.Навроцького. Але й вони у своїх відповідях були дуже обережними, і їх свідчення не завжди можуть бути джерелом для всебічної оцінки політичної діяльності Товариства.

II. Критика самодержавної системи управління

У першій половині XIX ст. про роль самодержавства в історичному розвитку народів Росії, його політичної і економічної системи писали історики всіх шкіл і напрямів. Дворянська історіографія, наприклад, намагалась зобразити справу так, ніби цар, самодержавство і вся його політична система є вершиною божої, історичної і життєвої мудрості, ніби цар є єдиною ланкою, яка зможе забезпечити в Росії політичний та економічний прогрес, повести народи Росії по шляху процвітання і благоденства. Дворянські історики хотіли довести, що існування Росії без царя немислиме.

Зокрема, завзятий захисник монархії М.М.Карамзін писав, що “самодержавство заснувало і воскресило Росію: із зміною державного статусу її – вона гинула і повинна загинути”[17]. Основна ідея його 12-томної праці “История государства Российского” (1816–1829 р.) полягала в тому, щоб довести, що Росія як в минулому, так і тепер трималась, тримається і буде триматись на самодержавстві. Історична концепція Карамзіна стала офіційною концепцією, яку підтримував уряд.

Із неї черпали свої ідеї такі історики, як М.Погодін, М.Устрялов, К.Кавелін та ін. Останній, поділяючи монархічні погляди Карамзіна, писав, що ніби в мужицькій, патріархальній Росії самодержавство є щасливою формою державного благоденства. Звідси він робить висновок, що крім монархічної влади іншої влади в Росії бути не може [18].

Вірнопідданські погляди поділяло багато тогочасних українських істориків. Зокрема, засновник Харківського університету В. Н. Каразін в своїх працях писав, що в Росії цар і його сановники "з факелом в руці завжди йдуть попереду"[19]. Навіть М.О.Максимович, людина, яка відіграла виняткову роль у формуванні історичних поглядів кирило-мефодіївців, покірно схиляючи голову перед могутністю царів, заявляв, що "під державою Миколи I Росія пізнала всю повноту внутрішньої і зовнішньої величі"[20].

Аналіз програмних документів, історичних праць та літературних творів членів Товариства показав, що вони, за висловом професора П.А.Зайончковського, "вороже відносились як до царя, так і до всього самодержавного ладу". Миколу I Т.Г.Шевченко називав лютим Нероном, коронованим катом, фельдфебелем, тощо. Він не раз підкреслював, що з "ласки" царів трудящі маси хліб насущний місять кровавим потом і сльозами, а кати-поміщики "латану свитину з каліки знімають", "розпинають вдову за подушне", вдовину дитину віддають у військо, чинять над народом жорстокі розправи [21]. 19-річний член Товариства Г.Л.Андрузький на допиті заявив, що під впливом революційних подій Західної Європи прийшов до антимонархічних висновків один із найобережніших кирило-мефодіївців М.І.Костомаров. "Він (М.І.Костомаров. – *П.Г.*) побажав лібералізму, – свідчив Г.Л.Андрузький,– монархізм став не любити… наступила пора діяти"[22]. Донощик О.Петров повідомив III відділ, що серед членів Товариства антицаристські ідеї проповідував також і М.І.Савич [23].

Антицаристськими ідеями просякнуті програмні документи Товариства. Зокрема, у "Книгах буття" кирило-мефодіївці писали, що "царі, пани та їх вчені осквернили свободу християнську" (§44), що вони, захопивши владу у свої руки, народ "зробили невільниками" (§7), що з приходом царів до влади "збільшились на землі горе, злидні та хвороби і лихо, і нещастя" (§7). Для обгрунтування своїх

антицаристських положень члени Товариства використовували не тільки факти з історії, а й біблійні матеріали.

Зокрема, у "Книзі буття" вони твердили, що царська влада суперечить природним правам людського суспільства, а також вимогам Євангелія, в якому зазначається, що "немає іншого царя, крім одного царя, небесного утішителя"; і якщо "хто скаже сам про себе: я кращий за всіх і умніший за всіх, всі повинні мені підкорятись і називати мене владикою і робити те, що мені прийде в голову, той грішитиме первородним гріхом…", бо якою б не була розумна людина, але якщо вона стане правити самодержавно, то обезуміє" (§10).

Звертаючись до слов'янських народів, кирило-мефодіївці закликали їх повстати, "прокляти святотатственні імена земного царя і земного пана" і проголосити нове суспільство, в якому не було б "ні царя, ні царевича, ні царівни, мир і любов…"[24].

Отже, релігійна оболонка не зменшила політичної гостроти антицаристських ідей членів Товариства. В тогочасних умовах ці ідеї, незважаючи на форму їх висловлення, могли стати грізною зброєю трудящих мас проти самодержавства та його кріпосницької системи.

Критикуючи монархізм, кирило-мефодіївці прагнули пояснити причини його виникнення не тільки в Росії, а й в інших слов'янських країнах. Проте в поясненні цього історичного явища вони не зуміли розкрити внутрішніх факторів. У політичній програмі члени Товариства висловили хибне положення, що князівський та царський деспотизм занесений до слов'янських народів зовні, що він є "витвором не слов'янського духу, а німецького і татарського" (§90). У 40-х роках XIX ст. ця трактовка, хоч і була хибною, однак становила небезпеку для царизму, оскільки спрямовувалась на підрив основ самодержавства та концепцій його ідеологів. Саме ці положення викликали жах у слідчих органів і були основним "викривальним" матеріалом для покарання учасників таємної політичної організації.

Аналіз програмних документів Товариства ("Книги буття", "Статуту", звернень до українського, російського і польського народів), художніх творів Т.Г.Шевченка, окремих записів І.Я.Посяди та інших кирило-мефодіївців свідчить, що вони виступили противниками поділу суспільства на багатих і бідних. Зокрема, у "Книгах буття" записано, що поділ суспільства на стани пов'язаний з насильством, обезземеленням селян та гнобленням. У цьому самому документі з глибокою переконаністю доводиться, що російське, польсь-

ке та українське дворянство з давніх-давен вороже ставилось до народних мас, довело селян до злиднів і темноти.

І.Я.Посяда в записці до одного з царських сановників зазначав, що навіть на такій благодатній землі, як Україна, народні маси "майже не користуються ніякими її благами", що тут "все вирвано з рук селян нахабними поміщиками"[25]. Один із фундаторів Товариства В.М.Білозерський в поясненні до "Статуту" зауважував, що в "такому становищі пани утримують своїх підлеглих уже протягом 18 століть"[26]. На допиті М.І.Костомаров вимушений був зізнатися, що у своїх роздумах над "соціальними питаннями" він завжди був на стороні демократичного, тобто простого класу"[27].

Значна частина членів Товариства почала тоді усвідомлювати, що між царем і його сатрапами, з одного боку, та поміщиками з другого, існує нерозривний зв'язок, що в них спільні інтереси і наміри. Зокрема, у "Книзі буття" вони зазначають, що для захисту награбованого майна та земель, "лукаві царі відібрали між людьми найсильніших і найпотрібніших для себе і назвали їх панами, а інших зробили невільниками панів" (§7). У поемах "Гайдамаки", "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим…" Т.Г.Шевченко вперше в українській історіографії звернув увагу читачів на антагонізм, який здавна існує між багатими і бідними[28].

В одній із кращих своїх праць "Повести об украинском народе" П.О.Куліш писав, що становище народних мас було нестерпним ще й тому, що в руках панівних станів була не лише земля, а й державна влада, бо "одні лише дворяни могли брати участь у сеймах, займати адміністративні і судові посади і старшинствувати на війні"[29]. П.О.Куліш вважав, що українське дворянство "за почесті при дворі, за лестощі, якими обсипала їх столична знать, за подаровані їм права над їх співвітчизниками… відмовилось від любові до батьківщини". "Тепер українського простолюдина, – писав він, – характеризують не тільки темний сум та нелюбов до всіх багатих і знатних"[30].

Багато правдивих думок щодо станових відносин в Україні можна знайти у тогочасних дослідженнях М.І.Костомарова. Зокрема, у праці «Мысли об истории Малоросии» (1846) він писав, що ще за панування шляхетської Польщі в Україні місцеві дворяни "розірвали внутрішній зв'язок з підданими українцями і, важаючи їх народом чужим для себе, почали обходитись по-варварському"[31].

Ці та інші приклади свідчать про те, що кирило-мефодіївці в основному правильно розуміли станові суперечності в Україні. Було б проте помилково вважати, що члени Товариства чітко і ясно уявляли собі класові відносини. М.І.Костомаров, наприклад, у своїх творах першої половини 40-х років не завжди помічав класове розшарування серед козацтва, в поясненні окремих подій соціальні мотиви інколи підкоряв національним і релігійним "побудникам", завдяки чому його аналіз історичного матеріалу був однобічним, науково неспроможним.

Не було певної чіткості також у поглядах на походження та історичну роль дворянства в Україні і в П.О.Куліша. В одних творах того періоду він прагне довести, що в Україні було дворянство, яке виступало рушієм історичного розвитку українського народу, в інших – заперечує це, стверджуючи, що панство занесено в Україну поляками [32] та ін. У всякому разі, ці непевні, мало обґрунтовані думки проникли також і на сторінки політичної програми Товариства "Книгу буття".

> ***Всупереч дворянській історіографії, яка намагалась затушувати справжні наслідки класового гноблення, кирило-мефодіївці одностайно важали, що причина злиденного життя всіх народів царської Росії, відсталості країни в цілому криється в кріпосництві[33]. Члени товариства зробили правильний висновок, що із запровадженням кріпосного права пов'язаний дальший ступінь пограбування селян з боку царів, поміщиків та козацької старшини. В листі до О.І.Герцена М.І.Костомаров писав, що з цим актом у народу, нарешті, "відібрано все, чого він домагався ціле життя з такою впертістю і самопожертвою"[34].***

Кирило-мефодіївці одностайно твердили також, що кріпосницьке право було вигідним не тільки для російського, а й для українського дворянства, що "своє" дворянство щодо селян було таким же лютим, як і російське та польське. Зокрема, ця думка яскраво виражена в поемі Т.Г.Шевченко "Сліпий". У цьому творі революціонер-демократ з гнівом картав антинародну політику Катерини II та готовність української старшини допомагати їй грабувати селянські маси. За висловом П.О.Куліша, кріпосницьким правом "українські дворяни скористалися… з таким поспіхом, що деякі бідні люди, що обробляли землі своїх родичів, опинилися їх кріпаками"[35].

В.М.Білозерський на допиті заявив, що кріпосне право не тільки принизило гідність народних мас, довело їх до злиденного життя, а й стало серйозним гальмом прогресивного розвитку Росії, "збитком для держави". Зважаючи на це, кирило-мефодіївці у програмних документах записали, що вони будуть прагнути завчасно викорінювати всяке рабство і всяке приниження нижчих класів.

Вони закликали український, російський та польський народи скинути з себе "ярмо, що стискало їх плечі", тобто, кріпосницьке право, "прокляти святотатственні імена земного царя і земного пана". Питання про необхідність ліквідації кріпосництва і самодержавства внесено також і в програму Товариства – "Книгу буття".

У поглядах на кріпосницьке право, на це, за висловом М.В.Буташевича-Петрашевського, "найважче і найболючіше питання нашого побуту суспільного"[36], кирило-мефодіївці продовжували розвивати антикріпосницькі ідеї декабристів. Вони одночасно з петрашевцями та вождями тодішнього російського демократичного руху – В.Г.Бєлінським і О.І.Герценим будили суспільну думку, прокладали шлях до розгортання майбутньої революційної боротьби народів Росії за своє соціальне і національне визволення, завдавши удару по концепціях тих істориків, які захищали феодально-кріпосницьку систему.

Важливим є з'ясування питання про погляди кирило-мефодіївців на роль народних мас в історії. Слід зазначити, що російська та українська дворянська історіографія в поглядах на роль народних мас в історії завжди прагнула затушувати історичну дійсність, показати справу так, ніби рушієм суспільного розвитку є цар, полководці, історичні діячі; ніби герої, спираючись на освічене дворянство, ведуть суспільство по шляху історичного прогресу.

Як правило, історики цього напряму намагались довести, що народні маси і селянство повинні створювати лише матеріальні блага; що в силу своєї темноти, політичної незрілості та класової несформованості селянство мусить йти по тому шляху, яким їх поведуть монарх та вірнопіддане дворянство. Такий представник тогочасної історичної науки офіційного напрямку, як М.І.Устрялов, повчав істориків, що в зображенні історичних подій монархи повинні стояти на першому плані картини минулого[37].

Один з провідних ідеологів історичної науки офіційний напрямку, співавтор славнозвісної "теорії офіційної народності" М.Погодін у своїх працях не раз зазначав пасивність, безумовну покірність і байду-

жість народних мас, їх вірність і відданість монархії та негативне ставлення до всяких нововведень [38]. Через призму самодержавства розглядали питання ролі народних мас в історії російські слов'янофіли. Народним масам в історії вони відводили лише дорадчу функцію [39].

Члени Товариства під поняттям "народ" розуміли трударів, принижених і затурканих селян, всіх тих, хто своєю працею вносив посильний вклад у матеріальний та культурний розвиток країни. Кирило-мефодіївці не раз зауважували, що народні маси на своїх плечах несли найважчий тягар боротьби проти іноземних загарбників, проявляли героїзм та велику суспільну силу на найкрутіших поворотах історії.

Виходячи з цього, вони виступали з гострою критикою тих істориків і письменників, які предметом своїх історичних досліджень зробили царів, полководців, історичних осіб і зовсім забули про народні маси.

Т.Г.Шевченко писав, що не може бути серйозною така історія, яка пише "був такий-то цар, поправив державу, фінанси, адміністрацію і помер, заповідаючи державу своєму спадкоємцю. Новий господар застав державу в дуже розладнаному стані, але старанням і постійними турботами поправив справи держави, збагатив казну, установив суд правий і помер, благословляємий народом. Новий цар застав державу в занадто тяжкому становищі"[40].

На його думку, історія і художня література повинна писати не про царів та їх пагубну для народу діяльність, а про народні маси, які є справжніми героями історії.

Вдумуючись у глибину історичних процесів, до такого самого висновку дійшов і М.І.Костомаров. У своїй "Автобиографии" він писав: "Чого це у всіх історіях тлумачать про видатних державних діячів, інколи про закони і установи, нехтуючи життям народної маси? Бідний мужик, землероб-працівник неначе не існує для історії. Чого ця історія нам нічого не говорить про його побут, про його духовне життя, про його почування, спосіб його радостей і печалей? Скоро я прийшов до висновку, що історію потрібно вивчати не по мертвим літописам і запискам, а й в живому народі"[41].

Цікаві щодо цього висновки, зроблені М.І.Гулаком. Він дійшов твердої думки, що пригноблені класи повинні стати головним предметом для історика, що вивчення життя і діяльності пригноблених мас є одним із найактуальніших і найважливіших питань сучасності.

В листі до відомого чеського вченого В.Ганки він писав: “Переважну увагу звертав я до сих пір на правомірні відносини нижчих станів як в Росії, так і в інших слов'ян, а саме: рабів, невольників, холопів, кріпаків, підданих та ін., як на предмет, який по важливості і актуальності своїй краще, ніж інший, заслуговує уважного вивчення”[42].

Ці та інші факти свідчать про те, що кирило-мефодіївці, всупереч дворянській російській і українській історіографії, в основу своїх історичних та літературних праць поклали зображення життя пригноблених народних мас, їх помислів і прагнень. Прагнучи якнайбільше узнати про свій край, члени Товариства гаряче взялися за вивчення української історії з уст народу, з того, що зберегла народна пам'ять про його минуле. Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, О.В.Маркович та інші кирило-мефодіївці зібрали багато пісень, переказів, легенд, у яких народ в усній формі розповів про своє минуле та сучасне життя, а найголовніше – познайомилися з його горем, мріями і прагненням.

Знайомлячись з сучасним і минулим життям народних мас, кирило-мефодіївці все більше переконувалися в тому, що саме в народі народжується справжній волелюбний дух, непримиренність до деспотизму і гноблення. У поемі “Гайдамаки”, віршах “Холодний яр”, “Заповіт” та інших поезіях Т.Г.Шевченко виступає палким проповідником народного повстання. Він славить борців за волю і таврує гнобителів, виступає провісником народних повстань, дня, коли над пануючими класами здійсниться кара [43]. М.І.Костомаров ще перед створенням Товариства помітив, що в простому народі живе “прагнення стати вище щоденного побуту, вийти із звичайної сфери дій”[44]. У праці “О причинах и характере унии в Западной России” він писав, що визвольна війна українського народу проти панської Польщі була справою не окремих осіб, героїв, а всього народу. “Не Б.Хмельницький був дійовою особою, – писав дослідник, – а народ, не Хмельницький покликав народ на повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького із бездіяльності”[45]. Кипучу енергію народу, його волелюбство високо цінили М.І.Гулак, І.Я.Посяда, О.О.Навроць-кий та інші кирило-мефодіївці.

У деяких своїх творах Т.Г.Шевченко, а під його впливом і М.І. Костомаров та П.О.Куліш неодноразово підкреслювали, що народні маси, ці віковічні шукачі правди, будучи темними, непись-менними, забитими повсякденною працею та важким життям, у

боротьбі за волю стають жертвами хитрих егоїстів і потрапляють в неволю.

"Пам'ятаючи староруську волю, – писав П.О.Куліш, – вони не терплять іго польських і своїх ополячених панів, війнами Хмельницького знищують в Україні кріпацтво, але стають жертвами хитрих егоїстів, б'ються то за того, то за іншого, сліпо шукаючи свободи; створена із них нова аристократія про цю свободу не думає"[46]. На цьому поразки народних мас у боротьбі за свою волю наголошував також М.І.Костомаров. "Нижчий клас, – писав він, – був грубим і темним, тому то легко було обійти його"[47].

Враховуючи це, кирило-мефодіївці одностайно доходять висновку, що народним масам потрібно розкрити очі на життєву правду. Тільки при такій умові, на їх думку, пригноблені народні маси, доведене до відчаю селянство можуть стати тією матеріальною силою, яка здатна розірвати кріпосницькі пута, збудувати нове, щасливе суспільство. Ця ідея лягла в основу їх політичної програми, а також звернень до російського, українського та польського народів.

Безперечно, не слід переоцінювати демократичні засади М.І.Костомарова, П.О.Куліша, В.М.Білозерського та О.В.Марковича. Поряд з правильними думками можна знайти у працях чимало того, що йшло від ідеалістичного уявлення про "розвиток народного духу", який вважався їм чимось фатальним, заздалегідь визначеним.

У П.О.Куліша та М.І.Костомарова було чимало відхилень від демократичного принципу розуміння народності. Зокрема, у "Карманной книжке для помещиков" (1846) П.О.Куліш допускав можливість взаємного співіснування кріпаків і поміщиків. Проте у кращих своїх працях, у ряді теоретичних характеристик вони спромоглися дати народові риси, близькі до історичної правди.

У своїх історичних працях та художніх творах кирило-мефодіївці висловили також свої погляди на роль особи в історії. Відображаючи діяльність видатних осіб, керівників і ватажків боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, члени Товариства звертали увагу на їх зв'язок з народом.

Особливо високо цінували вони заслуги перед народом Івана Підкови, Тараса Трясила, Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Івана Гонти, Семена Палія та інших борців за народну волю. Подвигами цих героїв просякнута вся поезія, прозові та драматичні твори Т.Г.Шевченка. У згаданій вище праці "О причинах и характе-

ре унии в Западной России" М.І.Костомаров справедливо зауважував, що "відчайдушні герої православ'я…, часто невідомі в історії, живуть до цих пір в народних піснях, бандуристи України… славлять Морозенка, Лисенка, Перебийноса… Пам'ять народу уміє дорожити славою предків"[48].

Ця думка знайшла відображення і в "Книзі буття", де члени Товариства записали, що в українській історії було багато лицарів, які "проливали кров за віру і за ближніх", і за яких "перед богом була молитва тих, кого вони звільнили із неволі".

Отже, в політичних документах Товариства, історичних працях та художніх творах багатьох його учасників була поглиблена розпочата їх попередниками критика самодержавно-кріпосницького ладу. В умовах миколаївської реакції вони роблять далекосяжний за своїм змістом висновок, що самодержавство, кріпосницьке право, панське гноблення гальмують розвиток країни, стоять на перешкоді руху народів до щасливого життя.

III. Слов'янська федерація – шлях до національного визволення

У програмних документах, історичних працях, художніх творах та інших матеріалах кирило-мефодіївці висловили свої погляди на ряд проблем, які стосуються забезпечення слов'янському та іншим народам вільного національного розвитку.

Піддаючи гострій критиці самодержавство, його феодально-кріпосницьку систему, кирило-мефодіївці майже одностайно твердили, що в тогочасній Україні, Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії та інших країнах важкий соціальний гніт поєднувався з національними утисками, що великодержавна політика російських царів, австрійських імператорів, турецьких султанів позбавляла народи згаданих вище регіонів політичних прав, забороняла їх рідну мову, письмо, принижувала національну культуру та гідність.

"Навряд чи є інший народ, – писав в одній із записок В.М.Білозерський, – який переніс більше мук і утисків від неправильних язическіх основ керівництва, ніж слов'янський народ… Носячи зародок всього прекрасного, всі вони (слов'янські народи. – *П.Г.*) придушуються самодержавним деспотизмом. Ні їх політична самостійність, ні вільний вираз думок і почувань, ні навіть сама мо-

ва не знаходить собі покровительства закону, все приречено на переслідування, все придушується особистою самоволею”[49].

Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, П.О.Куліш та інші члени Товариства у своїх історичних працях та художніх творах показували, що національний гніт лягав важким тягарем у першу чергу на плечі українського селянства. Вони зауважували, що панство глумилося над мовою і побутом простого народу, принижувало його духовні та творчі сили, штовхало його на шлях темноти та забобонів.

“Я повсюду чув грубі вихватки і насмішки над хохлами не тільки від великорусів, – писав М.І.Костомаров, – але навіть від малорусів вищого класу, які вважали дозволеним глумитись над мужиками та їх мовою. Таке відношення до народу та його мови мені здавалось приниженням людської гідності, і чим частіше зустрічав я подібні вихватки, тим сильніше пройнявся малоруською народністю”[50].

Протестуючи проти національного гніту, вони виступали з обгрунтованою думкою про те, що український народ, як і всі інші народи, має право на вільний політичний розвиток. Обгрунтуванню цієї ідеї в них служать не тільки історичні, а й біблійні джерела. В “Книзі буття” вони записали, що ніби навіть бог “узаконив, щоб рід людський розділявся на покоління і племена”, що для цього він “кожному племені і поколінню подарував країну” тощо.

У своїх працях та програмних документах кирило-мефодіївці твердили, що народи можуть бути щасливими лише тоді, коли матимуть не тільки соціальну, а й національну волю. Спираючись на історичні факти, вони доводили, що вільний національний розвиток допомагає по-справжньому розкрити кожному народу свої творчі сили, взяти активну участь в історичному прогресі. ”Щасливі ті, у кого свідомість своєї національності настільки сильна і тверда, – писав В.М.Білозерський у згаданій вище записці, – що ніяка зовнішня сила не в змозі підкорити сили духовної: народ зберігає тоді свою самостійність і вільний розвиток. Ось ціль, до якої повинен прагнути всякий народ, бо горе тим, які понесли іго”. В одному з листів до М.І.Костомарова П.О.Куліш писав, що “благодать божа всім дана, і в кожному народі муж світлого розуму і чистої волі може зробити багато для своєї честі і майбутньої могутності”[51].

Для кирило-мефодіївців була чужою національна замкненість та ненависть до інших народів. Особливої уваги вони надавали розвитку дружби українського народу з російським й не раз підкрес-

лювали, що в основі дружби цих народів лежить спільне історичне життя, кровна і духовна спорідненість та спільна боротьба за народне щастя. Г.Л.Андрузький зауважував, що М.І.Костомаров завжди дивився на українців "як на кращого брата великоросіян"[52].

> ***Спираючись на історичні факти, кирило-мефодіївці одностайно дійшли висновку, що слов'янські народи, як і раніше, повинні допомагати один одному не тільки в боротьбі проти тих сил, які несуть їм соціальний і національний гніт, а й в культурному розвитку. Члени Товариства, писав М.І.Костомаров, будуть боротися за те, щоб "кожному з слов'янських народів забезпечити власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей, щоб всім разом братською сім'єю прийняти живу участь у рухомій сфері освіти людства…"[53].***

Кирило-мефодіївці мріяли про той період, коли прокинуться слов'янські народи від сну і дрімоти, протягнуть один одному руки дружби, коли "повстане слов'янщина" на боротьбу з гнобителями і змете дощенту царів, панів, національний гніт та чвари між народами. Для досягнення цієї мети члени Товариства мріяли розгорнути антиурядову та антипоміщицьку пропаганду серед усіх верств населення [54].

Цій справі повинен був служити придуманий ними журнал на всіх слов'янських мовах; видання популярних книжок для народу; відкриття народних шкіл, підготовка прокламацій для слов'янських народів, популяризація ідей програмних документів, історичних праць, літературних творів тощо.

> ***В одній із своїх записок В.М.Білозерський писав, що кирило-мефодіївці "повинні поширювати: а) пізнання про слов'ян та про право кожного із їх племені на самостійність; б) пробуджувати любов до слов'ян і їх народності та знищувати різними засобами будь-яку упередженість, що існує між племенами; в) розповсюджувати пам'ятки, що пробуджують народи до свідомості та взаємного братства"[55].***

Кирило-мефодіївці, як і деяка частина петрашевців, доходять висновку, що найкращою формою влади, яка зможе забезпечити щасливе життя народу та його участь в державних справах, є народна республіка, в якій не було б ні царя, ні князя, ні герцога, ні графа, ні пана, ні кріпака, ні холопа. В ній повинні бути обрані "народним вибором" всі органи влади [56], збережена цілковита "рі-

вність громадян по їх народженню, християнському віросповіданню і достатку"[57].

У доносі Петров писав, що республіканські ідеї були властивими для М.І.Гулака, М.І.Костомарова, О.О.Навроцького, М.І.Савича та інших членів Товариства. Його заява підтверджується аналізом не тільки суспільно-політичних поглядів згаданих членів Товариства, а й інших кирило-мефодіївців, а також змістом їх програмних документів.

Кирило-мефодіївці були переконані в тому, що республіканський лад зможе забезпечити кожному народові не тільки соціальне, а й національне визволення. Тільки при "своєму суспільному визначенні", писали вони, пригноблені народи зможуть позбутися "викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів", "повсюдного запровадження грамотності", своєї мови, своєї літератури"[58] тощо.

Виходячи з цього, кирило-мефодіївці висловили надію, що в майбутньому "Україна зробиться незалежною Річчю Посполитою", в якій український народ справді буде позбавлений важкого соціального та національного рабства. Як уже говорилось, ця надія в багатьох членів Товариства не відокремлювалась від революційної боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького гніту.

Ці два питання в них йшли паралельно, взаємно обумовлювались і підсилювались. Ця особливість їх політичних ідей особливо яскраво відбилася в "Книзі буття", зверненні до російських, українських та польських народів та інших документах. Можна з певністю сказати, що кирило-мефодіївці були в перших рядах тих прогресивних діячів, які по-справжньому самовіддано боролись за національну незалежність і свободу для українського народу.

Кирило-мефодіївці розуміли, що в тих умовах не тільки український, а й жоден слов'янський народ без братньої підтримки з боку інших не зможе собі забезпечити ні соціальної, ні політичної свободи. Для нас було ясно, писав В.М.Білозерський, " що окреме її (України. – *П.Г.*) існування неможливе, вона находитиметься між кількома огнями, буде стиснена й може потерпіти ще сумнішу долю, ніж потерпіли поляки"[59]. "Єдиний засіб, який уявляє собі розум і схвалює серце, – писав він, – є спільна боротьба слов'янських народів проти гнобителів"[60].

Поступово Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, М.І.Гулак, В.М.Білозерський та інші члени Товариства стали виношувати ідею про створення федеративного союзу слов'янських

республік [61]. "Взаємність слов'янських республік, – писав М.І.Костомаров, – у нашій уяві не обмежувалась вже сферою науки і поезії, а стала уявляться в образах, в яких, як нам здавалось, вона повинна була втілитись для майбутньої історії. Мимо нашої волі нам почав уявлятися федеративний лад, як сама щаслива течія суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти, що всі слов'янські народи з'єднаються між собою у федерацію, подібно до стародавніх грецьких республік, або Сполучених Штатів Америки, з тим, щоб всі вони перебували в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію"[62].

Організаційні принципи слов'янської федерації члени Товариства визначили в "Статуті" та зверненнях до російських, українських та польських народів, записках В.М.Білозерського, М.І.Костомарова та інших документах. Кирило-мефодіївці важали, що в основу слов'янської федерації повинна бути покладена ідея національної автономії, дружби народів, ліквідації всякого гноблення людини людиною та привілеїв однієї нації над іншою, взаємна допомога в їх господарському житті і культурному будівництві [63].

Т.Г.Шевченко у своїх творах мріяв про той час, коли "брат з братом обнімуться і проговорять слова тихої любові", коли "потечуть в одне море слов'янської ріки"[64]. Про федерацію слов'янських республік навіть на засланні мріяв Г.Л.Андрузький.

Дослідники вже не раз підкреслювали, що, взявши в основу створення слов'янської федерації національний принцип, кирило-мефодіївці зробили значний крок вперед у порівнянні з федеративними ідеями декабристів, в основу яких останні клали принципи географічного поділу.

Незважаючи на те, що ідея об'єднання всіх слов'янських народів в єдиній державі була за своїм характером явищем утопічним, її поява і розвиток мали надзвичайно велике історичне значення. Висуваючи цю ідею, кирило-мефодіївці, з однієї сторони, розвили думку про вільний розвиток нації на демократичній основі. З другої – вони вперше чітко визначили, що український народ може добитися щасливого життя, справжньої свободи тільки в союзі з російським та іншими народами, що шляхи визволення українського народу потрібно шукати не у відриві від Росії, не в національній замкнутості, а в спільній боротьбі трудового народу та прогресивних сил всіх націй.

Кирило-мефодіївці мріяли про той час, коли спільними зусиллями слов'янські народи побудують вільну Україну, вільну Польщу[65] та інші держави. Цим вони заслужили повагу у трудящих всього слов'янського світу.

Історичною заслугою кирило-мефодіївців є те, що вони не тільки гостро і прямо поставили питання про знищення національного рабства на основі спільного революційного виступу всіх слов'янських народів, а й в тому, що вони, слідом за Т.Г.Шевченком, завдали дошкульного удару великодержавному шовінізму. Висунуті ними ідеї щодо розв'язання національної проблеми були значним вкладом у розвиток революційно-демократичної думки в Україні, складовою частиною якої була ідея свободи і дружби народів.

У цьому відношенні вони мали певний вплив на формування національних поглядів деяких російських революціонерів-демократів [66]. Зокрема, їх ідеї поділяв О.Герцен. Звертаючись до діячів польського національно-визвольного руху, виступаючи проти прагнень багатьох з них домогтися відновлення Польщі з включенням до неї України, О.Герцен 1859 р. писав: "Розв'яжіть їм (українцям. – *П.Г.*) руки, розв'яжіть їм язик, нехай мова їхня буде зовсім вільна і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас, через папство до вас, або, якщо вони розумні, протягнуть нам обом руки на братський союз і на незалежність від обох. Ось чому я так високо оцінюю федералізм".

Пізніше Герцен вказував, що саме в 1847 р. він став виступати на підтримку ідеї слов'янського союзу. У 1867 р. в статті "Польское дело" він писав: "… Двадцять років підряд ми проповідуємо, що слов'янському світові тільки і є майбуття, що у *федеральному союзництві*…"[67]. Після заслань і арешту кирило-мефодіївці висловили глибоку подяку Герцену за те, що він підтримав ідеї Товариства, виступив на захист вільного розвитку українського народу. "В 34 ч. "Колокола" висловили ви такий погляд про Україну, – писав М.І.Костомаров у своєму "Листі до видавця "Колокола" (1859), – який інтелігентна частина українського народу переховує здавна як дорогоцінну святість серця. Прийміть же від нас сердечну подяку. До числа багатьох праць, які ви перші висловили друком у російські мові, належить і те, що ви сказали про нашу вітчизну"[68].

Враховуючи досвід історії та прагнення народів до вільного національного розвитку, кирило-мефодіївці піклувалися, щоб їх національна програма не передбачала ніяких привілеїв жодній з націй.

IV. Соціалістичний утопізм

Проти реакційної ідеології табору кріпосників в середині 40-х років XIX ст. виступили борці, які вимагали ліквідації самодержавства та його феодально-кріпосницької системи. Очолюваний В.Г.Бєлінським, О.І.Герценим. Т.Г.Шевченком та іншими видатними діячами визвольного руху антицаристський та антикріпосницький табір став носієм нових потреб суспільного розвитку, носієм інтересів народних мас. У перших рядах цього табору виступили петрашевці та кирило-мефодіївці.

Як відомо, вчення західноєвропейських утопічних соціалістів мало значний вплив на формування демократичних та соціалістичних ідей в цілому і в Україні зокрема. Петрашевці і кирило-мефодіївці уважно вивчали соціалістичні ідеї Західної Європи, особливо Сен-Сімона і Фур'є.

Проте ні петрашевці, ні кирило-мефодіївці не були послідовниками цих ідей в повному розумінні цього слова. Частина петрашевців та кирило-мефодіївців не прийняла, наприклад, ідей західноєвропейських соціалістів-утопістів про можливість мирним шляхом побудувати гармонійне суспільство, про співжиття і мирне вростання в це суспільство різних станів і класів існуючої політичної влади тощо.

Значна частина кирило-мефодіївців, як уже було сказано, не мислила побудови щасливого суспільства без революційної боротьби народу, без ліквідації царського деспотизму та поміщицького землеволодіння. Отже, помилку роблять ті автори, які прагнуть механічно перенести реакційні положення західноєвропейського християнського соціалізму 40-х років XIX ст. на кирило-мефодіївців [69]. Аналіз "Книги буття" показує, що члени Товариства виступили противниками не тільки кріпосницького, а й всякого іншого гніту. Вони, як і кращі люди того часу, мріяли створити таке суспільство, в якому б не було приниження та гноблення людини людиною, не було б привласнення чужої праці. Слід, однак, зауважити, що про таке суспільство вони мали загальну, ще мало виразну уяву. Ми "не усвідомлювали ясно, – писав М.І.Костомаров, – що буде ця нова, слов'янська будова"[70].

Значна частина кирило-мефодіївців мріяла про таке суспільство, в якому були б скасовані всякі стани та ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Кобзар, наприклад, твердив, що земля повинна бути по-

вернена “неситими поміщиками” її законним власникам. У творі “Холодний Яр” (1845), звертаючись до кріпосників, він у гніві писав:

Ви – розбійники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. ”[71]

На соціалістичний характер поглядів Т.Г.Шевченка у свій час звернув увагу ще А.В.Луначарський. Аналізуючи творчість Кобзаря, він робить справедливий висновок, що Т.Г.Шевченко не тільки поет народний, а й “поет глибоко революційний і духом своїм соціалістичний”. Луначарський зауважував, що Шевченко є одним із тих “небагатьох поетів, справжніх предтеч і поборників великої визвольної боротьби за справжню свободу, рівність і братерство, які можливі тільки при соціалізмі”[72].

Як і Т.Г.Шевченко, один з засновників Товариства В.М.Білозерський вважав, що людям повинно бути повернуто те, що їм належало і що від них забрано. Пояснюючи “Статут” Товариства, В.М.Білозерський писав, що кирило-мефодіївці нічого не хотіли егоїстичного, панського, а навпаки, мали привести до повороту народних прав і скасування всього, що не погоджується з людською гідністю. Трохи пізніше в листі до Герцена (1859) Костомаров у дусі ідей Товариства пояснював, що земля належить “до того народу, який її здавна заселяв, заселяє, обробляє”[73].

Кирило-мефодіївцям уявлялось, що в новому суспільстві земля повинна бути розділена між людьми порівну. “Приймаємо, – записали вони у свій "Статут", – що кожне плем'я повинно… дотримуватись цілковитої рівності громадян за їх народженням, християнським віросповіданням і достатком”[74]. Згадана вище ідея про необхідність боротьби за правову, станову і майнову рівність людей знайшла свій вираз і в інших документах Товариства.

Зокрема, в “Статуті” кирило-мефодіївці записали, що “Товариство буде старатися завчасно про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів”[75]. Ідея “загальної рівності і свободи”

висловлена також в зверненнях до російського, українського та польського народів [76] та "Книзі буття" (§ 42).

Ці та інші факти є свідченням того, що кирило-мефодіївці мріяли про створення такого суспільства, яке б забезпечило всім людям щастя. Члени Товариства сподівалися, що майбутнє гармонійне суспільство виросте з надр сільської общини, що саме вона здатна розкрити в собі такі форми суспільного життя, які забезпечать наділення селян землею, ліквідацію поміщицького землеволодіння, запровадження демократичного управління, освіту народу, чистоту релігійних заповітів тощо.

> ***У сільській общині, на думку Г.Л.Андрузького, не повинно бути ні поміщиків, ні поміщицького землеволодіння. В ній життя людей спрямовується сільською управою, в діяльності якої беруть участь широкі верстви населення. Земля, на його думку, повинна стати власністю общини і наділятися селянам згідно з рішенням сільської управи. Всі люди в общині Г.Л.Андрузького щасливі і заможні.***
>
> ***Про одну з таких общин, вже будучи на засланні, Г.Л.Андрузький розповідає: "в цьому селі (у них називається общиною) дві тисячі сімейств, з лишком тисяча будинків, великий красивий храм, богадільня, школа, магазин, каса, управа. Будови кам'яні, часто двоповерхові… Вулиці викладені торцем…широкі і завжди прорізані бульварами… Вічна тишина і мимоволі вас дивує тільки вечір – община раптом оживає… Пісні, музика, танці, звідусіль вас захоплюють…"[77].***

На його думку, в цій общині селянину не важко сплатити в казну 7 крб. податку грішми та стільки ж податку натурою, які будуть використані на утримання виборних сільських старшин, чиновників державного апарату, школи, церкви та благоустрій села.

Такі сільські общини, на думку кирило-мефодіївців, прийдуть на зміну старим, жалюгідним розчавленим селам, в яких, за висловом І.Я.Посяди, "крім картярів, п'яниць і старців він нічого майже не зустрічав". У нових селах, на думку М.І.Костомарова, в хатину землероба повинно проникнути щастя, світло науки і мистецтва"[78].

Ідеї для своєї соціальної програми кирило-мефодіївці черпали з надр старослов'янської общини. Вони твердили, ніби в далеку давнину слов'яни жили "братством, усе в них було спільним, і були в них виборні старшини, і ті старшини були всім слугами" (§30). Не може бути сумніву в тому, що ця трактовка суспільно-політичного

життя слов'ян є ідеалістичною. Але цінним у цій трактовці є те, що члени Товариства протиставили її сірій, деспотичній дійсності.

Соціалізм, про який мріяли кирило-мефодіївці, був соціалізмом утопічним. Це була добра мрія, в яку окутувала свою революційність тодішня демократія Росії.

?🕮 *V. Запитання та завдання*

1. Назвіть засновників Кирило-Мефодіївського товариства та найбільш активних його членів.
2. Дайте характеристику програмним документам Товариства.
3. Що ви знаєте про ставлення кирило-мефодіївців до самодержавно-кріпосницької системи?
4. Яка державна форма, на думку членів Товариства, могла надати слов'янським народам національну свободу?
5. Чому соціальні ідеї кирило-мефодіївців носили утопічний характер?

VI. Джерела та література

1. Переважна більшість слідчих справ III відділу жандармів опублікована у виданні: Кирило-Мефодіївське товариство (Збірник документів і матеріалів): У 3 т. – К., 1990.

2. Він зберігається у справах Білозерського у вигляді невеликої саморобної книжечки із 17 сторінок.

3. Один примірник прикладений до донесення Петрова, другий зберігається у справах Гулака.

4. Зберігаються в слідчий справі Гулака. Про історію публікації цих джерел Див: ***Зайончковский П.А.*** Кирилло-Мефодиевское общество. – М., 1959. – С. 21–23; ***Міяковський І.*** З нових матеріалів до історії кирило-мефодіївського братства // Україна. – Кн. 1-2. – С. 125; Програма товариства опублікована також окремою книгою: ***Костомаров М.*** Книги битія українського народу. – Львів-Київ, 1921; "Книга буття" та інші програмні документи опубліковані у згаданому вище 3-х томному збірнику "Кирило-Мефодієвське товариство" (1990).

5. ***Семевский В.*** Кирилло-Мефодиевское общество // Голос Минувшего. – 1918. – № 10-12. – С. 123, 126, 130, 131.

6. ***Костомаров Микола.*** Книги битія українського народу. З передмовою М Возняка. – Львів-Київ, 1921. – С. 4; ***Зайончковський П.*** Вказ. праця. – С. 14–15

7. ***Марголіс Ю.*** Исторические взгляды Т.Г.Шевченка. – Л., 1964. – С. 202–203.

8. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців (далі: Матеріали). – К., 1915. – С. 22, 54.

9. Там само. – С. 87.

10. Там само. – С. 87.

11. Матеріали. – С. 56, 114; Костомаров Н.И. Автобиография. – М., 1922. – С. 197.

12. Матеріали. – С. 6–10, 114.

13. ***Дорошкевич О.*** Шевченко в приватному листуванні // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн 7-8. – С. 371.

14. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 62.

15. ***Костомаров Н.И.*** Кулиш П.А. и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – С. 228.

16. ***Зайончковський П.А.*** Названа праця. – С. 16, 146.

17. ***Карамзин Н.М.*** Записки о древней и новой России. – СПб., 1811. – С. 47.

18. Вестник Европы. – Т. 5. – Кн. 10. – Пг., 1886. – С. 745–746.

19. ***Каразин В.*** Взгляды на украинскую старину // Молодык. – Харьков, 1843. – С. 34.

20. ***Максимович. М.А.*** Собрание сочинений. – Т. II. – К., 1877. – С. 22.

21. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 242.

22. Матеріали. – С. 35

23. Там само. – С. 8.

24. Див. звернення кирило-мефодіївців до «Братів Великоросіян і Поляків» // Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів і матеріалів: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 93.

25. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х томах. – К., 1990. – Т. 2. – С. 87.

26. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна, 1914. – Кн. 1. – С. 80.

27. Былое. – СПб., 1907. – Август. – С. 208.

28. ***Марченко М.І.*** Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – С. 126–128.

29. Звездочка. – СПб., 1846. – Т. 17. – С. 142.

30. ***Кулиш П.А.*** Повесть об украинском народе // Звездочка. – СПб., 1846. – Т. 17. – С. 142, 168.

31. Библиотека для чтения. – СПб., 1846. – Т. 78. – С. 30

32. Звездочка. – СПб., 1846. – Т. 18. – С. 15.

33. ***Гуржій І.О., Лещенко М.Н.*** Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XIV–XIX ст.). – К., 1967. – С. 31.

34. ***Костомаров М. І.*** Лист до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова.. – Львів. 1902. – С. 26-27.

35. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 228; ***Кулиш П.А.*** Повесть об украинском народе // Звездочка. – СПб., 1846. – Т. 18. – С. 164–165.

36. Философские и общеполитические произведения петрашевцев. – М.-Л., 1953. – С. 438.

37. ***Устрялов Н.*** О системе прагматической русской истории. – СПб., 1836. – С. 48.

38. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 1. – М., 1955. – С. 320.

39. Там само. – С. 327–328.

40. ***Тарас Шевченко.*** Кобзар. – Т. 1, Львів, 1893. – С. 36.

41. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 28.

42. За сто літ. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 48.

43. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 338–339.

44. ***Костомаров Н.И.*** Об историческом значении русской народной поэзии // Молодык. – Харьков, 1843. – С. 200.

45. ***Костомаров Н.И.*** О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 32.

46. ***Кулиш П. О.*** Повесть об украинском народе // Звездочка. – СПб., 1846. – Т. 18. – С. 165–166.

47. ***Костомаров Н.И.*** О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 11.

48. Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 32.

49. Україна. – К., 1914. – № 1-4. – С. 80.

50. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 32.

51. За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 58.

52. Матеріали. – С. 34.

53. Записка М. Костомарова про панславізм // Україна. – К., 1924. – № 1-2. – С. 130.

54. ***Возняк М.*** Кирило-Методіївське брацтво. – Львів, 1921. – С. 91.

55. Україна. – К., 1914. – № 1-4. – С. 81–82.

56. Былое. – СПб., 1906. – № 2. – С. 68.

57. Там само. – С. 66.

58. Там само. – С. 67-68.

59. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Бєлозерського // Україна. – К., 1914. – № 1-4. – С. 81.

60. Там само.

61. ***Рихлик Є.*** Слов'янофільство кирило-мефодіївців (з ідеології Кирило-Мефодіївського братства) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 195–233.

62. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 60–61.

63. ***Костомаров Н.*** Кулиш П. А. и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 226-227.

64. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 263.

65. ***Бортников А.И.*** Кирилло-Мефодиевское общество и польское национально-освободительное движение // Развитие капитализма и национальные движения славянских народов. – М., 1970. – С. 176–193.

66. ***Бортников А.И.*** Из истории отношений русских революционных демократов 40-х гг. XIX в. к украинскому национально-освободительному движению // Труды Воронежского государственного университета. Сборник работ историко-филолог. ф-та. – Л., 1954. – Т. 25. – С. 3–11.

67. ***Герцен А.И.*** Собрание сочинений и писем под редакцией М.К.Лемке. – Пг., 1915. – Т. 9. – С. 464, 466; Т. 19. – Пг., 1922. – С. 413.

68. ***Костомаров М.І.*** Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. – Львів, 1902. – С. 15.

69. ***Євдокименко В.Ю.*** Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К., 1969. – С. 28.

70. Матеріали. – С. 136.

71. ***Тарас Шевченко***. ПЗТ. – Т. 1. – С. 338–339.

72. ***Луначарський А.В.*** Про літературу: Збірник статей. – К.: ДВХЛ, 1960. – С. 626.

73. ***Костомаров М.І.*** Письмо до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова. – Львів, 1902. – С. 17.

74. К истории «Ощества св. Кирилла и Мефодия» // Былое. – СПб., 1906. – № 2. – С. 66.

75. Там само. – С. 67.

76. Там само. – С. 67–68.

77. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 2.

78. Див. уривки з оповідання: ***Костомаров М.І.*** «Панич Наталич» // Україна. – К., 1924. – Кн. 1-2. – С. 131–132.

Лекція № 22–23. Кирило-Мефодіївське товариство та його історичне значення
(У двох частинах)

Частина друга. Кирило-мефодіївці про шляхи боротьби українського народу за своє соціальне та національне визволення

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. Пошуки членами Товариства шляхів боротьби за втілення у життя програмних ідеалів.
2. Про місце освіти та культури українського народу у світовому прогресі.
3. Месіянські ідеї.
4. Історичне значення Товариства
5. Запитання та завдання.
6. Джерела та література.

I. Пошуки членами Товариства шляхів боротьби за втілення у життя програмних ідеалів

Критикуючи самодержавство та його феодально-кріпосницьку систему, кирило-мефодіївці, як і всі прогресивні діячі тогочасної Росії, неминуче повинні були дати відповідь, як позбутися цього суспільного лиха, яким шляхом спрямувати діяльність для позбавлення свого народу від гноблення та забезпечити йому вільний демократичний розвиток.

Необхідно відмітити, що вже в 40-х роках XIX ст. питання про вирішення селянської проблеми було одним з найголовніших та найневідкладніших питань часу. Загострення класової боротьби примушувало царський уряд та його посібника – поміщицьке дворянство шукати запобіжних заходів. Урядом створювалися спеціа-

льні комітети, поширювалася чутка, що цар вивчає «селянське питання». Проте, як показував час, ніхто ним серйозно не займався.

Буржуазно-поміщицькі ліберали як у Росії, так і в Україні вважали, що урядові можна було б «зверху» провести деякі реформи, засуджуючи з обуренням всякі революційні думки про знищення цієї влади. За тих умов, коли класова боротьба (незважаючи на її постійне зростання) була ще розвинена слабо, коли, за висловом Леніна, «кріпосництво може вдержати і віками держить мільйони селян в забитості (напр., в Росії з IX по XIX ст.)», деяка частина навіть прогресивної інтелігенції давала себе захопити реформістськими ілюзіями, вірою в «добрі наміри царя» та його феодально-бюрократичного апарату.

Реформістськими ілюзіями на початку заснування Товариства була захоплена також переважна частина кирило-мефодіївців. ***П.О.Куліш, М.І.Костомаров, О.В.Маркович, В.М.Білозерський*** та деякі інші члени Товариства вірили, що на царя, його сановників та поміщиків можна впливати листами, літературою, Євангелієм, конкретними пропозиціями та іншими заходами. Вони вважали, що такий натиск не тільки української, а й російської прогресивно налаштованої інтелігенції, зможе підвести уряд до думки про ліквідацію кріпосного права, запровадження загальної освіти, забезпечення народам вільного розвитку їх мови, літератури тощо.

У листах до своїх друзів П.О.Куліш не раз підкреслював, що за тих умов найкращим засобом боротьби була не зброя, а література, освіта, агітація, вплив на уми пануючих класів тощо. «Тепер не така вже година настала, – писав він Т.Г.Шевченку, – щоб брязкотіти шаблюками. Ляхів і татарву мов дідько злизав, усе втихомирилось, прийшла пора поорудовать ще й головою. Нуте ж робити усе так, щоб і богу була хвала за те, що дав нам розум, і людям темним було видно кругом, як од свічки, що стоїть на високому ліхтарі»[1].

В іншому листі П.О.Куліш прагне стримувати революційні поривання радикально настроєної частини Товариства, спрямувати її діяльність по мирному руслу: «Підождіть, – писав він М.І.Костомарову,– можливо буде час, коли од одного звуку труб її (літератури – *П.Г.*) впадуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте потрібна зброя; буде час і царів-поетів, які все підкорять своїй божественній могутності»[2].

В.М.Білозерський у записці, котра пояснювала «Статут», писав, що кирило-мефодіївці будуть прагнути, щоб «досягнення рівності і гідності прав людських здійснювалось в дусі покірності й миролюбства»[3]. В.М.Білозерський вважав, що вся енергія членів Товариства повинна була спрямуватись на критику тодішніх порядків, на популяризацію тих людей, які творили і творять для народу добро, на зближення з народом та надання йому освіти.

Віра в силу реформ, у можливість добитися щасливого життя для народу заходами «зверху» позначилася на характері тих програмних документів, які були написані кирило-мефодіївцями на початку заснування Товариства. Зокрема, у своєму «Статуті» кирило-мефодіївці давали настанову кожному членові Товариства «свої дії поєднувати з євангельськими правилами любові, лагідності та терпіння»[4]. У цей період вони щиро вірили, що добитися кардинальних політичних і соціальних змін можна ціною найменших жертв, що уряд може пройнятися їх ідеями і скасувати кріпосне право, створити республіку, ліквідувати поділ суспільства на стани, забезпечити народам вільний національний розвиток тощо.

Проте в процесі політичного розвитку Товариства погляди багатьох його учасників на шляхи і засоби боротьби за досягнення висунутих ідеалів змінювалися. Радянські дослідники на основі всебічного аналізу документів все більше переконуються в тому, що під впливом Т.Г.Шевченка у Товаристві сформувалося революційне крило, думки якого помітно впливали на вибір шляхів боротьби цієї політичної організації; що під тиском Т.Г.Шевченка та його однодумців в програму Товариства – "Книгу буття" внесено ряд положень та істотних поправок, в яких, посуті, звучить заклик до народного повстання [5]. Приєднуючись до цих тверджень, можна додати, що з вступом Т.Г.Шевченка до Товариства починається справді новий етап у формуванні ідеології цієї організації.

За одностайним свідченням кирило-мефодіївців, Т.Г.Шевченко прибув до Києва з Петербурга сформованим революційним поетом [6]. У Кобзаря, як писав пізніше М.І.Костомаров, «тоді була сама діяльна пора для його таланту, апогей його духовної сили»[7]. Т.Г.Шевченко як революціонер-демократ не міг погодитись з тим, що «Статут Товариства» давав настанову його учасникам діяти миролюбиво. Революційно настроєний поет повів рішучу боротьбу за те, щоб вилучити з його програми

все, що спрямовувало діяльність кирило-мефодіївців по шляху просвітительства та реформізму.

М.І.Костомаров в «Автобиографии» пише: «Коли я повідомив Т.Г.Шевченка про існування Товариства, він одразу ж виявив готовність пристати до нього, однак поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що спричинило до багатьох суперечок між мною й Т.Г.Шевченком»[8].

Ненадруковані революційні твори Т.Г.Шевченка розкрили членам Товариства очі, зняли з них полуду, вперше ясно і просто розповіли про те, як боротися з царизмом, на кого опертися в цій боротьбі, по якому шляху йти. Можна з певністю сказати, що революційні погляди Т.Г.Шевченка хвилювали навіть тих членів Товариства, які раніше проповідували мирний шлях боротьби [9]. Так трапилося, наприклад, з М.І.Костомаровим. У своїх спогадах він не раз підкреслював, що з Т.Г.Шевченком вони “просиджували довгі вечори до глибокої ночі”[10], що поетові твори розкрили йому завісу народного життя”, що найбільше враження на нього зробила поема “Сон”, від якої він був цілком “зачарований” і яка “сприяла значною мірою їхньому зближенню”[11].

Отже, як видно, М.І.Костомаров, як один із фундаторів Товариства, зазнав на собі значного впливу з боку революційних ідей Т.Г.Шевченка, став популяризатором його творів серед кирило-мефодіївців.

Додамо, що напередодні розгрому Товариства його погляди, як ніколи, були близькими до ідей Т.Г.Шевченка. Про це свідчить революційний зміст "Книги буття" та звернень до українського, російського та польського народів, одним із найактивніших авторів яких був М. І. Костомаров. Гнівні, сміливі і революційні за своїм змістом твори великого Кобзаря показували багатьом кирило-мефодіївцям, що єдиним шляхом до майбутнього щасливого життя є шлях селянської революції. В.М.Білозерський у листі до М.І.Гулака зазначив, що члени Товариства в Т.Г.Шевченкові мають “геніальну людину, яка… здатна передбачити і потреби народу і навіть цілого віку…”[12].

Однодумцем Т.Г.Шевченка у Товариства виступив М.І.Гулак. О.Петров у своєму донесенні III відділу писав, що “М.І.Гулак в грудні 1846 р. виявляв прямо революційні наміри, що, плануючи з'єднати слов'янські племена і ввести в них народне управління, він надіявся досягти цього збудження слов'ян до повстання проти верховної влади їх”[13].

На очній ставці М.І.Гулак, як людина мужня і сміливa, це свідчення О.Петрова, посуті, не відкинув. На вимогу слідчого підтвердити сказане Петровим він заявив: “Можливо і вів які-небудь розмови, але не пам'ятаю їх змісту”[14]. На сповіді в протоієрея Малова він сказав, що “у нього є дещо, без чого його не взяли б, але він твердо вирішив крити своє діло, можливо необдумане і погано ним усвідомлене, і дотримається свого слова: це клятва його духу, як би його не судили…”[15].

У службовій записці до коменданта Петропавловської фортеці І.Н.Скобелєва шеф III відділу граф Орлов дав М.І.Гулаку таку характеристику: “Арестант цей є самий закоренілий і доведений політичний злочинець, який, між іншим, показав стільки впертості, що незважаючи на всі переконання і явні проти нього докази, не відкриває деталей свого злочину, а тому… утримувати його а равеліні самим суровим способом в цілковитому одноосібстві, не допускаючи до нього і не даючи йому ні книг, ні інших предметів розваг”[16].

Доповідаючи царю про слідство, граф Орлов писав про М.І.Гулака, що “якби його злочин не важливіший того, про який пише Петров, Білозерський і Костомаров, то неможливо пояснити, чому він з такою впертістю не хотів відповідати на поставлені запитання і не признаватись навіть на очних ставках… У всякому разі, очевидно, що людина з таким характером, як він, не зупинилася б на мирних засобах, якби його таємні помисли могли б здійснитись”[17].

Ці та інші факти свідчать про те, що в Товаристві М.І.Гулак був однодумцем Т.Г.Шевченка, його соратником і пропагандистом революційних ідей. Він, як і Т.Г.Шевченко, був переконаний в тому, що шлях до щасливого життя українського, як і всіх інших народів, лежить через їх революційну боротьбу з гнобителями.

Отже, наприкінці 1846 р. ***Т.Г.Шевченко, М.І.Гулак, М.І.Савич, О.О.Навроцький, І.Я.Посяда, Г.Л.Андрузький*** згуртували революційну основу товариства, яка в політичному відношенні впливала на тих кирило-мефодіївців, які стояли на реформістських позиціях. Про силу революційно настроєних кирило-мефодіївців свідчить лист П.О.Куліша до В.М.Білозерського з приводу заснування журналу “Основа”.

“В історію освіти, – писав П.О.Куліш, – повинен вписатися 1846 р., в якому Ви без мого відома відкинули мій (просвітительський. – *П.Г.*) спосіб діяти на користь народу і мимо мого відома скла-

ли прекрасний план, котрий одного вас не викинув із рейок… Ідіть ви своєю дорогою, а я піду своєю, тобто тією, з якої ви гуртом чуть не звели мене в могилу”[18]. Про готовність членів Товариства “до найефемерніших витівок” писав також П.О.Куліш у своєму листі від 29 грудня 1846 р. до П.Плетньова [19].

Це підтверджується також змістом деяких політичних документів кирило-мефодіївців. Зокрема, в передостанньому пункті "Книг буття" записано, що майбутнє щасливе життя слов’янських народів можливе лише в результаті їх спільного революційного виступу: “…повстане слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, ні в Великій Русі, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар” (§108).

Спираючись на історію та її досвід, революційно настроєна частина кирило-мефодіївців робить цінний висновок, що, як у минулому, так і тепер у боротьбі з гнобителями основною рушійною силою виступатимуть трудящі маси, особливо покріпачене селянство. Одночасно вони вважали, що в боротьбі проти самодержавства та його феодально-кріпосницької системи зможе взяти активну участь патріотично настроєна прогресивна інтелігенція, особливо учнівська та студентська молодь. У зв'язку з цим малось на увазі ідеї “Книги буття”, “Статуту”, прокламацій ширити не тільки серед селян, а й серед вихованців гімназій, слухачів військових училищ, студентів вищих учбових закладів [20] тощо.

Кирило-мефодіївці мали виїхати у всі губернії України і там “підкопувати всіма засобами несправедливі права аристократії..., зближатись з народом, турбуватись про його освіту і добробут, і давати надію про можливість зміни існуючого порядку”[21].

Члени Товариства велику увагу приділяли підготовці людей, які б змогли понести визвольні ідеї в маси. “Вважалось необхідним, – писав М.І.Костомаров у своїй “Автобіографії”, – щоб в університетах та в інших учбових закладах були люди, щиро віддані цим ідеям і здатні впроваджувати їх в згадане покоління”[22].

Великої підтримки чекали кирило-мефодіївці від жінок. Використовуючи матеріали з життя стародавніх слов'ян, вони не раз підкреслювали, що жінки в слов'янських родах користувалися рівними правами з чоловіками, були поважними членами сім'ї, проводили

велику роботу по вихованню своїх дітей. Цьому питанню був навіть присвячений один із розділів праці М.І.Гулака “Юридический быт поморских славян».

Кирило-мефодіївці не могли погодитися з тим, що у царській Росії жінки терплять кріпосницький гніт, сваволю розбещених панів, важку працю на полі та в домашньому господарстві. Т.Г.Шевченко з глибоким милосердям та великим співчуттям схиляється перед покривдженими серед покривджених, перед нещасними серед нещасних; жебрак-сирота, занедбане байстря, і особливо дівчина-мати-покритка, як символ найстрашнішого соціального злочинства – це улюблені його герої. М.І.Савич в одній із своїх записок, що зберігається у справах III відділу, висловив думку про те, що не може бути досконалим те суспільство, в якому жінка не має однакових прав з чоловіком [23].

Отже, боротьба за права жінок та їх всебічну емансипацію, стала складовою частиною політичної програми кирило-мефодіївців. Вони не раз відзначали, що жінки поряд з чоловіками повинні стати впливовою суспільною силою, соратниками чоловіків у їх боротьбі проти самодержавства і кріпосництва. В.М.Білозерський у своїй пояснювальній записці до «Статуту» зауважив, що члени Товариства будуть впливати “на розум жінок з метою вказати їм виховання в дусі слов'янських ідей”, тобто в дусі ідей Товариства [24].

Заслуга кирило-мефодіївців полягає в тому, що у поглядах на емансипацію жінок вони пішли далі такого проповідника ідей утопічного соціалізму як Фур'є. Вони не тільки вимагали для жінок свободи, соціальної рівності, а й бачили в них дійову суспільну силу, політичних діячів, борців за народне щастя, невід'ємну частину суспільного прогресу.

Однією з найбільших заслуг кирило-мефодіївців є те, що вони не мислили боротьби проти самодержавства та його феодально-кріпосницької системи без зміцнення дружби народів різних национальностей. Особливо великі надії революційно настроєні члени Товариства покладали на спільний революційний виступ слов'янських народів. Можливість цього виступу кирило-мефодіївці обумовлювали історичним матеріалом.

Вони не раз доводили, що слов'янські народи єднає кровна і духовна спорідненість, подібність історичної долі, віковічне прагнення до волі, постійна боротьба проти феодально-кріпосницького

та національного гніту. «Тільки сплівшись руками дружби – писав В.М.Білозерський, – вони оборонять себе від усякого варварства і вернуть свої права…»[25].

Отже, в поглядах кирило-мефодіївців на шляхи і засоби боротьби за досягнення своїх політичних ідеалів намітилось два напрями: радикальний, революційний та реформістський, просвітницький. Прихильники революційного напряму (***Т.Г.Шевченко, О.О.Навроцький, М.І.Гулак, І.Я.Посяда, М.І.Савич, Г.Л.Андрузький***) вважали, що повалити царизм, знищити кріпосницьку систему, ліквідувати класи і стани зможе тільки народне повстання.

Прихильники ж мирних засобів боротьби (***М.І.Костомаров, П.О.Куліш, В.М.Білозерський, О.В.Маркович, О.Д.Тулуб, Д.Пильчиков***) були переконані в тому, що політичних та соціальних перетворень можна досягти шляхом реформ та тривалої просвітительської діяльності. М.І.Костомаров у Товаристві займав проміжне становище. Зазнаючи впливу з боку Т.Г.Шевченка та його однодумців, він все ж проявляв стриманість та нерішучість. За влучним висловом Г.Л.Андрузького, М.І.Костомаров «часто виголошував промови, а діяв слабо, немов би боровся з якоюсь думкою, що йшла врозріз з його напрямом»[26].

Ідея народного повстання кирило-мефодіївцям, як і революційно настроєній частині петрашевців, уявлялася в загальних рисах. Пізніше ця ідея для М.І.Чернишевського, М.О.Добролюбова, Т.Г.Шевченка та інших російських і українських революціонерів-демократів стала практичною необхідністю, змістом життя. «Тільки сокира, – писав М.Чернишевський, – може нас врятувати і ніщо, крім сокири, не допоможе… До сокири кличте Русь…»[27].

II. Про місце освіти та культури українського народу у світовому прогресі

Виступаючи проти тяжкого соціального та національного гноблення народів Росії і всього слов'янського світу, кирило-мефодіївці висловили свої міркування з приводу проблем розвитку національних культур. Вони вважали, що розвиток освіти, літератури, мови, мистецтва є важливою складовою частиною формування націй. На їх думку, український народ (як і всі інші), не може рухатися вперед, брати активну участь в поступовому розвитку людства, доки не

буде розв'язано ряд проблем у галузі його національної культури. Особливе місце серед них посідає вирішення питання про освіту українського народу.

Питання про роль освіти в історичному розвитку хвилювала в той період багатьох мислителів не тільки в Україні та в Росії, а й за рубежем. Відомо, що французькі соціалісти-утопісти в основу шляху до нового, гармонійного суспільства клали освіту, виховання класів.

Сен-Сімон вважав, ніби в класовому суспільстві шляхом освіти можна вирішувати найскладніші соціальні проблеми. На його думку, там, де існує освіта, обов'язково повинен бути добробут народу. Він твердив, що лише через освіту лежить шлях до соціального прогресу та матеріального добробуту, що «для всіх людей існує лише один інтерес – прогрес науки», «прогрес людського духу», що для того, щоб досягти суспільного щастя, немає інших заходів, крім науки, мистецтва і ремесла [28] тощо.

На ґрунті наукового прогресу, освіти та виховання членів суспільства побудована соціальна філософія Фур'є [29]. Свої соціалістичні ідеї французькі мислителі не пов'язували з вирішенням політичних проблем. Вони сподівались мирним, тільки освітнім шляхом досягти класової гармонії, уладнати всі протиріччя, які виступали на поверхню в тодішньому буржуазному суспільстві.

Окремі автори схильні були думати, що кирило-мефодіївці в основу своєї політичної боротьби теж клали лише освітню діяльність [30]. Дослідження ж документів показує, що члени Товариства, особливо їх революційно настроєна частина, вважали, що освіта може стати допоміжним засобом у збройній боротьбі народних мас проти самодержавно-кріпосницького гніту, що вона є необхідною умовою поліпшення матеріального життя та духовного розвитку народів.

Дослідник суспільно-політичних та педагогічних поглядів М.І.Гулака С.С.Дрейзен правильно зазначає, що для кирило-мефодіївців «роз'яснювальна робота серед селян, а також поширення серед народу грамотності було не самоціллю, а засобом підготовки народу до повстання»[31]. «Наше майбутнє темне, невидиме, – писав один із наймолодших членів Товариства Г.Л.Андрузький, – потрібен великий розум, велика сила, щоб поміняти існуючу владу»[32].

Переважна частина членів Товариства була переконана в тому, що тривала терпляча політична агітація повинна поєднуватися з освітою народу. Кирило-мефодіївці планували підготувати в шко-

лах та вищих учбових закладах плеяду поширювачів ідей, які повинні були понести в маси визвольні ідеї, а з ними й народну освіту.

В цьому відношенні у них було багато спільного з петрашевцями. М.Буташевич-Петрашевський не раз переконував своїх друзів в тому, що народу треба дати освіту, бо неможливо «в одну мить викликати до себе і до наших переконань співчуття в масах… хто чекає раптового успіху, співчуття…, той нехай простудить свій пропагаторський жар»[33].

Кирило-мефодіївці гостро критикували тих «землячків», які недооцінювали свого і плазували перед іноземщиною, не вірили в духовні сили українського народу і в його можливості, гальмували розвиток вітчизняної науки, освіти та літератури.

Гострота цієї критики обумовлювалась тим, що в середовищі тодішньої української та російської консервативної інтелігенції була широко поширена думка про те, що тільки Європа може давати взірці передового і прогресивного у всіх областях, а Росія (про Україну не було й мови) здатна лише наслідувати їй і позичати в неї [35].

В поемі «І мертвим, і живим…» Т.Г.Шевченко висміяв тих лжепатріотів, які цурались свого народу, духовної спадщини, сліпо схиляли голови перед іноземщиною. Гнівно тавруючи їх, Т.Г.Шевченко показав, що вони підривають і ослабляють почуття національної гордості, патріотичного обов'язку, поваги до своєї батьківщини.

Кирило-мефодіївці висунули ідею про відкриття шкіл для сільських дітей, запровадження для них загального навчання, участь широких кіл прогресивної громадськості в освіті народу тощо. На допиті В.М.Білозерський заявив, що “запровадження шкіл було загальним бажання всіх” членів Товариства.

Щодо організації шкільної справи члени Товариства висловлювали різні думки і плани. В.М.Білозерський в записці про сільські школи писав, що освіта для дітей повинна бути безплатною і її треба дати спочатку дітям селян козацького походження. На його думку, так потрібно зробити тому, що ця молодь не закута у кріпосницькі кайдани і зможе себе присвятити потім вихованню інших дітей.

У своїх проектах ідеалу держави Г.Л.Андрузький мріяв про освіту для всіх дітей, проте за невелику плату. Про загальну освіту мріяв також П.О.Куліш. На його думку, найкращими обставинами в галузі освіти були б такі, які передбачали б «повсюдне заведення шкіл для простолюдинів і поширення загальної грамотності в народі».

Значний інтерес для дослідників становлять погляди деяких членів Товариства на зміст освіти. В.М.Білозерський планував дати дітям основи знань з фізики, природознавства арифметики, письма, землеробства, садівництва, ремесла, медицини тощо. Він прагнув, щоб навчання дітей було максимально наближене до життя, до умов праці селян, щоб діти навчались розпізнавати і пояснювати явища природи, щоб освіта була сполучена з виробничою практикою та ремеслом [36].

Про всебічну освіту дітей мріяв Г.Л.Андрузький. У вилучених жандармами зошитах Г.Л.Андрузький планував дати дітям знання з арифметики, літератури, географії, історії, космографії, ремесла, рукоділля та інших дисциплін. Тобто члени Товариства громадське навчання та виховання молоді сподівалися поєднати з сільськогосподарським та домашньо-ремісничим виробництвом. І в цьому їх погляди співпадали з освітньою концепцією французького соціаліста-утопіста Ш.Фур'є [37].

Цікаві погляди кирило-мефодіївців на деякі проблеми розвитку і становлення української літератури. Вони вважали, що українська література повинна стати могутнім засобом поширення визвольних ідей, що в умовах відсутності політичної свободи література може стати важливим засобом, за допомогою якого народ зможе розповісти про своє обурення та помисли.

Т.Г.Шевченко гостро критикував тих письменників, творчість яких була далекою від інтересів народних мас, які боялись писати про важку працю селян на панщині, про їх безправне становище, не висловлювали думок про необхідність ліквідації існуючого ладу тощо.

Він обурювався з того, що чимало навіть талановитих українських письменників свої літературні твори обмежували лише описом побутових картин, забували про славні традиції визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, любові до батьківщини і ненависті до ворогів.

«Прочитали собі по складах «Енеїду», – писав про таких авторів Т.Г.Шевченко в передмові до Кобзаря 1847 р., – та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи… Щоб знать людей, то треба пожить з ними, а щоб їх описувать, то треба

самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отоді й пишіть, і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним»[38].

П.О.Куліш на слідстві заявив, що «гарячі почуття любові до людства заставляють малоросійських письменників звертати увагу публіки на поліпшення побуту простолюдинів». Перебільшуючи роль літератури в історичному розвитку, він, як уже говорилося, гадав, що література зможе довести навіть поміщиків до того, що вони добровільно звільнять кріпаків з неволі [39].

У революційно-демократичній літературі радикально настроєні члени Товариства бачили зброю великої сили. Найбільше вони любили і цінили твори Т.Г.Шевченка. Його революційні поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим…», "Єретик" члени Товариства знали напам'ять, цінили за глибокий революційний зміст, за те, що в них висловлена ненависть до гнобителів та глибока любов до трудящих мас.

Твори Т.Г.Шевченка відіграли велику роль у розвитку літературних смаків і уподобань навіть таких ліберально настроєних братчиків, як П.О.Куліш, М.І.Костомаров та ін. «Спасибі за книжечку «Тризну», – писав П.О.Куліш 5 червня 1844 р. в одному з своїх листів до Т.Г.Шевченка. – Дещо в ній проймає до самого серця. Ще жду Гамалії, Кобзаря та Гайдамак. Де хоч бери, а не пришлеш, то й на очі мені не показуйсь. Ой, як же я зрадів, довідавшись з твоєї суплеки, що ти не мариш дарма часу у тій Петровій Бурсі! Нехай тобі, приятелю, господь помагає… Об мені будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня, чи дровець, то й дровець принесу, чи пшона на кашу, той пшона придбаю…»[40].

Даючи відсіч ідеологам державного шовінізму типу Сенковського, окремі кирило-мефодіївці ще напередодні створення Товариства висловили тверду впевненість у тому, що розвиток української літератури є закономірним процесом.

На закономірність розвитку української літератури вказував також П.О.Куліш. На допиті П.О.Куліш заявив, що її розвиток відбувається поряд з формуванням української нації, що цей розвиток тепер уже не зможе зупинити ніяка сила. «Якщо зів'януть всі нині працюючі на літературній ниві українці, – записав він у протоколі, – з'являться нові із простолюдинів і цим новим діячам літератури сама природа підкаже, що треба любити рідну мову і поезію»[41].

П.О.Куліш зауважував, що українська література, як і вся національна культура, пустила в життя глибоке коріння і завдання полягає в тому, щоб вживати дійових заходів до їх загального розвитку.

> ***Як свідчать численні факти, кирило-мефодіївці крізь все життя пронесли палку любов до усної народної творчості, особливо до дум і пісень та переказів на історичну тематику. За висловом відомого в ті часи вченого-славіста І.Срезнєвського, сива давнина «зберігалася, в пам'яті бандуристів, нащадків тих бандуристів, які подібно скальдам скандинавів супроводжували хоробрих волелюбів запорізьких у всі походи, подібно скальдам збуджували їх в битві своїми піснями, подібно скальдам зберігали для потомства в піснях і думах своїх подвиги хоробрих»[42]. Усне поетичне слово стало для членів Товариства одним із джерел, з якого вони черпали свої естетичні та історичні уподобання.***

Кирило-мефодіївці робили спробу згуртувати українську інтелігенцію для видання збірок українських народних пісень, дум, переказів, публіцистичних творів, наукових праць з історії тощо. Т.Г.Шевченко з гнівом картав багатьох її представників за інертність та нерішучість, вимагав від літераторів активної роботи. «Велика туга осіла мою душу, – писав він 8 березня 1847 р. у передмові до другого видання «Кобзаря», – чую, а іноді й читаю, ляхи друкують, чехи, серби, болгари, чорногори, москалі, всі друкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило, чого се так, браття мої? Може злякалися нашестя іноплеменних журналістів? Не бійтеся!»[43].

Отже, в поглядах на основні проблеми розвитку літератури кирило-мефодіївці одностайно виступили за продовження і розвиток її прогресивних традицій [44].

> ***Оцінюючи заслуги Т.Г.Шевченка у розвитку української літератури, І. Франко писав, що «могутній дух, яким він надихав нашу літературу, не переставав впливати і досі, і нема українського поета і письменника пізнішого періоду, який був би вільний від впливу цього духу. Зачеплені Т.Г.Шевченком, чи покладеним в основу поетичних творів, лишаються живими й досі. І довго ще не перестануть бути провідними ідеями української літератури»[45].***
>
> ***Багато питань, які були підняті і які не судилося розв'язати в галузі літератури кирило-мефодіївцям, продовжували вирішувати кращі представники української літератури: Марко***

Вовчок, Панас Мирний, І.Франко, П.Грабовський, Леся Українка, М.Коцюбинський та інші.

Значне місце в історичній та літературній спадщині кирило-мефодіївців посідають погляди на перспективу української мови. Гострота, важливість і актуальність цієї проблеми обумовлюється тим, що царський уряд та його сатрапи на протязі довгих років не тільки щодо культури українського, а й інших пригноблених народів проводили систематичну політику утисків та обмежень.

В антинаціональній політиці, за висловом Луначарського, «мова так званої панівної нації стає першим засобом казарменно-поліцейського нівелювання культур всіх народів даної держави… Повільне вимирання поневолених націй дехто вважав навіть мало не за успіх космополітичної цивілізації»[46].

В ті часи побутувало твердження, що українська мова є мовою простонародною, неясною, здатною створити лише невибагливі вірші та драматичні твори для невибагливого читача.

Отже, боротьба кирило-мефодіївців за українську мову розгорнулась в той час, коли, за висловом Т.Г.Шевченка, «всі оглухли – похилились в кайданах…», коли не тільки солдатський чобіт режиму Миколи І топтав українську мову та літературу, але й українська інтелігенція соромилась своєї мужицької вимови. «Мені було прикро, – писав з цього приводу М.І.Костомаров, – що така прекрасна мова залишається без всякої обробки і зверх того підлягає зовсім незаслуженій зневазі»[47].

Виступаючи проти самодержавства, важкого соціального і національного гніту, кирило-мефодіївці одночасно виступили і на захист життєздатної української мови. Вони з усіх сил доводили, що українське слово – це є мова народу, який має свою історію і своє майбутнє.

В одній із своїх ранніх праць – «Обзоре сочинений, писаных на малоросыйском языке» (1843) М.І.Костомаров писав: "Мова, що її називаємо завжди малоросійською, якою розмовляють в Південно-Західних губерніях Росії і в галицькому королівстві, не є наріччя російської мови… Вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає по своїй граматичній і лексичній будові середину між східним і західним наріччям великого слов'янського племені, наріччя правильне… і здатне до розвитку літературної освіченості"[48].

У передмові до “Кобзаря” Т.Г.Шевченко, підбадьорюючи друзів, закликав їх плідно трудитись на ниві рідного слова, радив їм не звертати уваги на наклепи реакціонерів [49].

Кирило-мефодіївці щиро бажали бачити свій народ не тільки вільним від соціального рабства, а й спадкоємцем своєї самобутньої культури, хранителем своєї материнської слави. В цьому відношенні вони виступили продовжувачами початої справи Котляревським, Гулаком-Артемовським, Гребінкою, Квіткою-Основ'яненком, поетами-романтиками: Срезнєвським, Метлинським, Бодянським, Шпигоцьким, Львівською “Руською трійцею” (Шашкевичем, Вагилевичем, Головацьким) та іншими діячами українського літературного руху.

Проте в поглядах на вирішення мовного питання кирило-мефодіївці пішли далі згаданих вище попередників, оскільки в останніх боротьба за розвиток української мови не виходила за рамки літературної сфери. Члени ж Товариства вважали, що боротьба за мову повинна бути складовою частиною політичної боротьби не тільки українського, а й всіх інших народів проти соціального та національного гніту. Це положення підтверджується змістом звернення кирило-мефодіївців до українського народу.

Розпочата боротьба за утвердження української мови пізніше знайшла братню підтримку з боку Чернишевського, Герцена, Добролюбова та інших російських революціонерів-демократів. М.О.Добролюбов у згаданій вище статті “Кобзар Шевченко” (1860) писав, що тепер уже “ніхто не відмовить малоросійському, як і всякому іншому народу в праві та здатності розмовляти своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів”[50].

Отже, боротьба кирило-мефодіївців за впровадження загальної освіти для народу, за визнання та утвердження української мови і літератури, за їх рівноправність з мовою і літературою російською, за демократичні принципи у їх розвитку була одночасно боротьбою за розвиток та утвердження демократичної культури всієї багатонаціональної Росії.

III. Месіянські ідеї

Розуміння історичного процесу у переважної більшості кирило-мефодіївців пов'язане з умовами життя і праці людей, з їх споконвічною боротьбою проти гнобителів та прагненням до щасливо-

го життя, з вірою в поступовий суспільний розвиток та торжеством такого суспільного ладу, в якому не буде гноблення людини людиною, в якому розкриваються творчі сили простого народу, наступить мир, дружба і братерство між народами. Цими ідеями просякнуті "Книга буття", "Статут", звернення “Брати Українці!” та “Брати Великоросіяни та Поляки!”

Слід зауважити, що багато історичних процесів і явищ кирило-мефодіївці пояснювали з ідеалістичних позицій, окутуючи інколи свою філософію релігійною оболонкою. І в цьому немає нічого відсталого і дивного. В ті часи релігійне забарвлення було властиве для соціальної філософії Сен-Сімона та Фур'є, Міцкевича, деякої частини петрашевців та інших тогочасних мислителів.

> ***Переважна більшість кирило-мефодіївців, як і багато інших прогресивних діячів і революціонерів того періоду, була переконана в тому, ніби релігія може стати активною силою суспільного прогресу лише тоді, коли вона перестане служити царям і поміщикам, коли вона разом з освітою, за висловом В.М.Білозерського, відкриватиме простим людям світло правди, прагнення до “миру і волі, рівності для всіх і братства народів…”[51].***
>
> ***На їх думку, саме такі ідеали були покладені в основу християнства на початку його виникнення. Ці ідеали В.М.Білозерський пропонував кирило-мефодіївцям використати для обґрунтування закономірності свого виступу проти самодержавно-кріпосницької системи [52].***

Отже, ця, на перший погляд наївна, філософія на той час була небезпечною для уряду, оскільки вона розраховувалась на пробудження народних мас до революційної боротьби.

Проте було б неправильно думати, що погляди окремих кирило-мефодіївців на історичний процес були позбавлені розуміння окремих матеріалістичних положень.

У "Книзі буття", зверненнях до “Братів Великоросіян і Поляків” та до “Братів Українців” шлях до щасливого життя визначено через активну революційну боротьбу пригноблених мас за землю, волю, рівність, братерство і дружбу між народами. У "Книзі буття" висловлена тверда впевненість у тому, що прийдешнє життя слов'янських народів буде щасливим, що воно наступить лише в результаті їх спільної боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Т.Г.Шевченко, М.І.Гулак, П.О.Куліш, М.І.Костомаров та інші кирило-мефодіївці розглядали історичний розвиток як процес, в якому існує певна закономірність, або певна наступність між минулим, сучасним і майбутнім. “Історія вже багато разів дивувала нас виникненням глибоко вкоріненої нової життєвої сили під змертвілими, майже нерухомими рештками минулого порядку речей… Але вона ще ніколи не відступала від законів наступництва між старим і новим часом”[53]. Ці слова були висловлені П.О.Кулішем в 50-ті роки, проте вони є яскравим свідченням того, що він прекрасно розумів особливість історичних процесів. Такий підхід до пізнання історичного розвитку допоміг багатьом кирило-мефодіївцям зробити висновок, що історія не є результатом капризної волі царів, окремих видатних діячів, а розвивається і рухається за своїми внутрішніми законами.

Поступово Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, М.І.Гулак все більше переконувались, що історичні події пов'язані між собою не вольовими факторами, а причинною обумовленістю, логікою самого розвитку. Це яскраво видно при дослідженні ними обставин, що породили виникнення козацтва, появу селянсько-козацьких повстань кінця XIV початку XVII ст., боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі в 1648–1654 рр., возз'єднання України з Росією та інших історичних подій.

При такому розумінні історичної обумовленості вивчення історії для членів Товариства набирало актуального значення, оскільки потрібно було пізнати справжні скриті пружини суспільного розвитку. Намагаючись розібратись в обумовленості історичного розвитку, кирило-мефодіївці, особливо їх революційна частина, правильно підмітили найбільш характерні його риси: поступовий хід історії, взаємозв'язок суспільних явищ, природність революційних переворотів тощо.

Ці спостереження знайшли свій яскравий вияв у політичній програмі Товариства "Книзі буття", зверненнях кирило-мефодіївців до російського, українського та польського народів, революційній поезії Т.Г.Шевченка, окремих висловлюваннях М.І.Гулака, І.Я.Посяди та інших членів Товариства.

Кирило-мефодіївці вважали, що ініціатива в боротьбі слов'янських народів за своє соціальне та національне визволення належатиме Україні. Так повинно бути тому, що український народ в цій

справі має певний історичний досвід та традиції. “Жодне з слов'янських племен, – писав В.М.Білозерський в пояснювальній записці до "Статуту" Товариства, – не може такою мірою прагнути до самобутності і збуджувати решту братів, як ми, українці. В минулому житті ми бачимо приклад і плодів рабства, і постійності у боротьбі за волю і віру христову…”[54].

Тут же В.М.Білозерський доводив, що героїчний дух своїх предків можна буде воскресити в народній пам'яті і перенести на інші слов'янські народи. В. М. Білозерський виступає інтерпретатором ідей Т.Г.Шевченка, який у вірші “Стоїть у селі Суботові” ще у 1845 р. писав:

Церков-домовина
Розвалиться… і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!... [55]

Ідеї подібного характеру знайшли місце і в політичній програмі Товариства – "Книзі буття". В цей документ кирило-мефодіївці записали, що Україна пробудить братські слов'янські народи “і повстане слов'янщина”. Безумовно, ці погляди носять месіанський характер і для науки давно втратили своє значення. Проте в 40-ві роки XIX ст. вони були спрямовані проти гнобительської ідеології і відігравали певну прогресивну роль у боротьбі проти царизму.

Месіанство кирило-мефодіївців, як і інших прогресивних діячів того часу, не проповідувало приниження чи образу інших народів. У месіанському покликанні члени Товариства бачили братерський обов’язок українського народу щодо інших народів – підняття пригноблених мас на боротьбу проти соціального та національного гніту.

IV. Історичне значення Товариства

Програмні документи кирило-мефодіївців, їх історичні праці, художні твори, листи та інші матеріали є не тільки цінними історичними джерелами, а й визначними пам'ятками визвольної боротьби українського народу проти соціального та національного гніту. Досліджуючи ряд проблем вітчизняної та світової історії, переважна

більшість кирило-мефодіївців висловила ряд прогресивних поглядів, які були вкладом не тільки у розвиток історичної науки, а й визвольної думки.

> ***Продовжуючи розвивати прогресивні традиції попередньої української і російської суспільно-політичної думки, члени Товариства поглибили розробку антицаристських ідей. Оцінюючи самодержавство як гальмо історичного прогресу, вони висловили правильну думку, що найкращою політичною формою суспільного ладу для всіх народів є республіка.***

Т.Г.Шевченко, М.І.Гулак, І.Я.Посяда, О.О.Навроцький, М.І.Костомаров, Г.Л.Андрузький та інші внесли вагомий вклад у розвиток ідей, які були спрямовані проти соціального гніту, поділу суспільства на стани і класи. Кріпосницьку систему вони відносили до найбільшої соціальної несправедливості.

> ***Кирило-мефодіївцям належить також розробка питань в галузі захисту прав народів Росії. Вони мріяли про рівноправність всіх народів, про ті часи, коли український народ зможе вільно розвивати своє політичне і культурне життя. Вони вірили в можливість створення слов'янської федерації, в межах якої буде справедливо вирішене національне питання.***

Окремі кирило-мефодіївці внесли нове слово і в оцінку ролі народних мас в історії. Розглядаючи народні маси як творця духовних і матеріальних цінностей, революційно настроєна частина кирило-мефодіївців вважала, що в народних масах криється та суспільна сила, яка здатна збройним шляхом повалити самодержавно-кріпосницький лад та побудувати нове, щасливе суспільство. Окремі кирило-мефодіївці у своїх працях, всупереч своїм попередникам, прагнули показати, що в основі багатьох історичних подій, процесів і явищ лежать передусім соціальні обставини, взаємовідносини станів, постійна боротьба між пригнобленими та їх панами.

> ***Вони повели боротьбу проти верхоглядства в історичній науці, за глибоку наукову розробку вітчизняних та зарубіжних джерел, розширення горизонтів української історії. Кирило-мефодіївцям належить розгортання в Україні боротьби проти реакційних концепцій істориків офіційного напрямку, особливо великодержавників.***

До висловлених кирило-мефодіївцями поглядів та ідей сягають думки багатьох наступних поколінь прогресивних діячів українського

національно-визвольного руху, істориків, філософів, літераторів, етнографів, археологів. З великою повагою до праць кирило-мефодіївців ставилися відомий вчений-славіст І.Срезневський, один з визначних дожовтневих істориків М. Максимович, історик та громадський діяч М.Драгоманов, відомий вчений Д.Багалій, українські письменники революціонери-демократи М. Коцюбинський, І.Франко та багато інших визначних діячів української культури.

М.Драгоманов сказав друзям, що у своїй діяльності він прагнув втілити в життя ті ідеї, "до яких прийшли в сорокові роки славні кирило-мефодіївські брати…"[56]. Досліджуючи твори українського Кобзаря, І.Я.Франко зробив висновок, що Тарас Шевченко "став володарем в царстві духа", "велетнем у царстві людської культури", "вказав нові і світлі шляхи професорам і книжним вченим"[57]. М.Коцюбинський в листі до І.Франка від 18 березня 1091 р. писав, що П.Куліш, незважаючи на допущені хиби і помилки, заслужив "право на нашу велику повагу і вдячність"[58].

Погляди кирило-мефодіївців на окремі питання історії знайшли гарячий відгук і підтримку з боку багатьох представників визвольного руху. Зокрема, високо шанували та використовували у своїх працях окремі думки членів Товариства петрашевці, О.Герцен, М.Чернишевський та багато інших видатних людей дореволюційної Росії.

> ***У поглядах на шляхи і засоби боротьби за досягнення своїх ідеалів у середовищі членів Товариства намітилося два напрямки: революційно-демократичний (Т.Шевченко, М.Гулак, О.Навроцький, І.Посяда, Г.Андрузький) та реформістський ліберально-буржуазний (П.Куліш, В.Білозерський, О.Маркович, О.Тулуб). За своїми політичними намірами М.Костомаров підійшов близько до революційного крила Товариства. Проте діяв слабо, нерішуче і порвати з реформістськими ілюзіями не зміг.***

У політичній та науковій діяльності членів Товариства було чимало тернистих пошуків, пекучих роздумів та прикрих помилок. Вони пояснюються важкими умовами часу та слабким рівнем розвитку тогочасної суспільно-політичної думки та історичної науки. За слабкі місця і помилки в поглядах кирило-мефодіївців чіплялися їх недруги. Вони прагнули затушувати прогресивні погляди кирило-мефодіївців, випнути недоліки і цим самим принизити їх місце і заслуги у розвитку визвольних ідей в Україні та історичній науці.

Дослідження спадщини кирило-мефодіївців зобов'язує нас віддати їм належне як політичним діячам, історикам, письменникам, фольклористам, етнографам, археологам.

?🕮 V. Запитання та завдання

1. Що ви знаєте про дві течії в середовищі Товариства щодо поглядів на шляхи боротьби за втілення в життя програмних ідеалів?
2. Охарактеризуйте ставлення членів Товариства до української культури та її місця у світовому процесі.
3. Яку роль у процесі боротьби за визволення українського народу кирило-мефодіївці відводили освіті?
4. Чому вчені інколи критикують кирило-мефодіївців за месіанізм?
5. Чому ідеї кирило-мефодіївців все більше завойовують повагу всієї світової наукової громадськості?

VI. Джерела та література

1. Україна. – К., 1925. – Кн. 1-2. – С. 79.

2. За сто літ. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 58; Відповідно до зазначених вище думок, очевидно, виник задум «Карманной книжки для помещиков» (1846), в якій Куліш П.О. прагнув показати, що поміщики можуть полегшити життя кріпаків і навіть зробити їх щасливими, поліпшивши їх побут, умови життя і праці. Це не значить, що Куліш П.О. не зазнав на собі впливу з боку революційно настроєних кирило-мефодіївців і під їх тиском не міняв своєї думки. Це яскраво позначилось на змісті "Повести об украинском народе", де Куліш П.О. з усією пристрастю показав віковічну боротьбу українського народу проти соціального та національного гніту.

3. З ідеології кирило-мефодіївців: Записка Василя Білозерського. // Україна. – 1914. – № 1-4. – С. 82.

4. Былое. – СПб., 1906. – № 2. – С. 67.

5. ***Бортников А.И.*** Кирилло-Мефодиевское общество (главные идеи и цели) // Труды исторического ф-та Киевского университета им. Т.Г.Шевченка. – К., 1940. – Т. 1. – С. 221–241; ***його ж.*** Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства // Київський держуніверситет. Наукові записки. Збірник філологічного ф-ту. – К., 1939. – № 1. – С. 275–278; ***Сергієнко Г.Я.*** Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. –

К., 1971. – С. 259; ***Назаренко І.Д.*** Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С. 201.

6. ***Куліш П.О.*** Спогади про Тараса Шевченка. – Х. – К., 1930. – С. 30.

7. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 163

8. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Русская мысль. – СПб., 1885. – Кн. V. – С. 210–211.

9. Більш детально про це див: ***Сергієнко Г.Я.*** Яскрава сторінка визвольного руху. – К., 1971. – С. 35–43; ***його ж.*** Суспільно-політичний рух в Україні після повстання декабристів. – К., 1971. – С. 229–231.

10. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 63.

11. Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 88–89.

12. За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 52.

13. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х томах. – Т. 1. – К., 1990. – С. 177.

14. Там само.

15. Там само. – С. 136.

16. Кирило-Мефодіївське товариство. В 3-х томах. – Т. 1. – К., 1990. – С. 149.

17. Там само. – С. 169–170.

18. Україна. – К., 1925. – № 1-2. – С. 49.

19. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 371.

20. Матеріали. – С. 9, 12.

21. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – К., 1914. – № 1–4. – С. 82.

22. ***Костомаров Н. И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 62.

23. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х томах. – Т. 2. – К., 1990. – С. 131.

24. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – К., 1914. – № 1-4. – С. 82.

25. Там само. – С. 81.

26. Матеріали. – С. 35.

27. ***Чернышевский Н.Г.*** Литературное наследие. – М.-Л., 1928. – Т. 2. – С. 408.

28. ***Сен-Симон.*** Избранные сочинения. – М. -Л., 1948. – Т. I. – С. 118, 125, 132, 440 та ін.

29. ***Зільберфарб И.*** Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX в. – М., 1964. – С. 350-351, 400.

30. Україна. – К., 1924. – № 1-2. – С. 126.

31. ***Дрейзен С.С.*** К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н.И.Гулака // Труды Среднеазиатского гос. университета им. В.И.Ленина. История. – Ташкент, 1955. – С. 88.

32. Былое. – СПб., 1907. – № 9/21. – С. 133.

33. Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. – М., 1953. – С. 393.

34. Матеріали. – С. 73.

35. Костомаров Н. И. и его значение. Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом Маркевичем А. – Одеса,1885. – С. 3–4.

36. Україна 1924. – № 1-2. – С. 127–128.

37. ***Гончарук П.С.*** Питання розвитку народної освіти в Україні у планах Кирило-Мефодіївського товариства (40-і рр.. XIX ст.) // Науково-методичний журнал для вчителів “Історія в школі”. – К., 2001. – № 1. – С. 1–3.

38. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 375.

39. Матеріали. – С. 71.

40. Україна. – К., 1925. – № 1-2. – С. 78.

41. Матеріали. – С. 71-72.

42. Запорожская старшина. – Харків, 1833. – Ч. 1. – С. 7–8.

43. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 374.

44. ***Гончарук П.С.*** Провісник дружби і співробітництва народів (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака). – К., 2002. – С. 69–76.

45. Архів І. Франка. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Рукопис № 152. – С. 7.

46. ***Луначарський А.В.*** Великий народний поет (Тарас Шевченко). – К., 1961. – С. 10–11.

47. ***Костомаров Н.И.*** Автобиография // Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 32.

48. Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 41–42.

49. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 375.

50. ***Добролюбов Н.А.*** Полное собрание сочинений в шести томах. – М., 1935. – Т. 2. – С. 562.

51. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – К., 1914. – № 1–4. – С. 79.

52. Там само. – С. 79-80.

53. ***Кулиш П.А.*** Записки о Южной Руси. – СПб., 1956. – Т. 1. – С. 182-183.

54. З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – К., 1914. – № 1–4. – С. 83.

55. ***Тарас Шевченко.*** ПЗТ. – Т. 1. – С. 309.

56. ***Драгоманов М.П.*** Политические сочинения. – Т. 1. – М., 1908. – С. 16.

57. ***Франко І Я.*** Твори в двадцяти томах. – Т. XVII. – К., 1955. – С. 7.

58. ***Коцюбинський М.*** Твори в шести томах. – Т. 5. – К., 1961. – С. 309.

Лекція № 24. Реформи 60–70-х років та їх вплив на соціально-економічний розвиток України II половини XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Скасування кріпосного права та демократичні реформи 60–70-х років XIX ст.***
3. ***Економічні та соціальні наслідки реформ.***
4. ***Зміни в структурі української нації в другій половині XIX ст.***
5. ***Запитання та завдання.***
6. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

В одній із попередніх лекцій було сказано, що у першій половині XIX ст. в російській державі, в тому числі і в Україні, відбувалися швидкий розклад феодально-кріпосницької системи та формування нових, більш прогресивних капіталістичних відносин. Ми підкреслювали також, що кріпацтво перешкоджало притоку на промислові підприємства вільних робочих рук, передбачало рутинне виробництво, низьку продуктивність праці, вузький ринок, відсталість техніки, незацікавленість підневільних людей у результатах своєї роботи тощо.

У зв'язку з цим на основі загальної кризи феодально-кріпосницької системи в Росії у 1859–1861 рр. склалася революційна ситуація, що могла перерости в революцію.

Революційну ситуацію в Росії та в Україні обумовлювали такі явища:

1. Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр., втрата нею зовнішньополітичного престижу, економічна та політична відсталість, незадоволення своїм становищем "низів". В середовищі народних мас визрівала "пугачовщина".

2. Погіршення становища народних мас, кріпосного селянства обумовило інтенсивне наростання селянських рухів. В Україні най-

більш масовими були селянські виступи під назвою “Київська козаччина” (1855) та похід у Таврію за “волею” (1856). За висловом К.Маркса, у ті часи найвизначнішими подіями були “з одного боку, американський рух рабів..., і, з другого боку, – рух рабів у Росії”[1].

3. Рух різночинної інтелігенцій, яка прийшла на зміну дворянським революціонерам. У Росії цей рух очолили М.Г.Чернишевський, М.О.Добролюбов, О.І.Герцен, М.П.Огарьов. На Україні – Т.Г.Шевченко, кирило-мефодіївці та послідовники їх ідей. Створені ними журнали: ***“Полярная звезда”, “Колокол”, “Современник”, “Основа”*** порушили рабське мовчання, стали центрами формування суспільно-політичної думки.

4. В Україні серед студентів у 1856 р. формується Харківсько-Київське таємне товариство на чолі з студентами Я.Н.Бекманом, М.Д.Муравським та П.В.Завадським, які вважали своїм обов’язком розповсюджувати серед селян, солдатів та бідних людей революційні ідеї, готувати їх до повстання проти існуючої влади.

5. Особливу гостроту в розвиток революційних ідей в Україні вніс Т. Г. Шевченко, який в липні 1857 р. був звільнений із заслання [2]. Поселившись у Петербурзі та познайомившись з М. Г. Чернишевським, Т. Г. Шевченко став на відверті позиції підняття селянства на боротьбу з царизмом.

У вірші “Я не нездужаю, нівроку” (1858) він пояснював народу, що царю вірити не можна, що волю здобувати треба тільки збройною боротьбою:

Добра не жди
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру –
Та й заходиться вже будить [3]**.**

Визначаючи причини, які обумовили бажання царизму взятися за реформи, В.І.Ленін писав: “Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські “бунти”, зростаючи з кожним десятиріччям, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще звільнити “згори”, ніж чекати, поки скинуть знизу”[4].

В таких умовах цар і поміщики вимушені були приступити до підготовки реформи, що тривала майже 5 років. Порушеним лекцією

проблемам присвятили свої наукові дослідження ***І.О.Гуржій, П.А.Зайончковський, Л.Г.Мельник, О.О Нестеренко, М.Н.Лещенко, О.І.Лугова, В.П.Тихонов, Ф.Є.Лось, О.А.Парасунько, В.П.Теплицький*** та ін.[5] Зокрема, у згаданих працях глибоко і всебічно досліджені історичні обставини здійснення реформи 1861 р. (П.А.Зайончковський), пореформне становище робітничого класу (Ф.Є.Лось, Л.Г.Мельник, О.А.Парасунько), зміни в житті звільненого селянства (М.Н.Лещенко, О.І.Лугова, В.П.Теплицький), пореформені міграційні процеси (В.П.Тихонов), зміни в господарській структурі України (І.О.Гуржій, Л.Г.Мельник), та інші важливі соціально-економічні аспекти життя пореформеної України.

ІІ. Скасування кріпосного права та демократичні реформи 60–70-х років XIX ст.

Вперше офіційно було порушено питання про необхідність звільнити селян "згори" царем Олександром ІІ у Москві на одній із дворянських нарад у березні 1856 р. Для проведення реформи 3 січня під його керівництвом був створений комітет. Згодом, у 1858 р., були засновані аналогічні губернські дворянські комітети.

Поряд із згаданими комітетами започатковано роботу двох редакційних комісій, які відпрацьовували тексти маніфесту та інструкцій щодо здійснення його положень.

Члени комітетів і комісій за своїми поглядами на форми і методи проведення реформи поділилися на дві групи:

До першої категорії належали поміщики, які вимагали, щоб земля залишилася у їхніх руках і була збережена примусова праця.

До другої категорії належали члени комісій, які вважали, що селян треба відпустити на волю і наділити землею, але щоб воля і земля були оплачені селянством. Тобто, обидві групи сходилися на тому, щоб у процесі реформи не постраждали інтереси поміщиків [6].

Дослідники реформи зазначали, що боротьба кріпосників і лібералів була тусовкою всередині пануючих класів, яка не зачіпала їхніх інтересів та їхньої влади. Зате вони різко засуджували всякі революційні виступи за знищення панівної власності та повалення їхньої влади.

Автори наукових робіт про реформу одностайно стверджують, що головний вододіл боротьби проходив не між кріпосниками і лібералами, а між поміщиками і селянами [7].

28 січня – 17 лютого 1861 р. проектні матеріали селянської реформи розглядалися Державною радою, а 19 лютого цього ж року Олександр II підписав відповідний Маніфест та Положення. 5 березня ці документи були опубліковані.

Отже, основоположними документами для проведення реформи були: ***Царський Маніфест 19 лютого 1861 р.; Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності; Положення про викуп селянами їхніх садиб та польових наділів; "Додаткові правила"; Чотири Положення для окремих місцевостей***.

України стосувалися перших три місцеві положення, в яких забезпечувалися специфічні інтереси українських поміщиків: Новоросії (Півдня України); Малоросійських губерній (Лівобережної України) та Південно-Західних губерній (Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства).

Згідно з названими документами та інструкціями реформа проводилася так:

> ***1. Кріпосне право скасовувалося. Селяни ставали "назавжди" особисто вільними. Вони переставали бути власністю поміщика і ставали "вільними сільськими обивателями". На селі запроваджувалися нові органи управління – Сільський схід на чолі з волосним старшиною, писарем та волосним селянським судом. Над селянським управлінням стояв мировий посередник, якого обирали дворяни та затверджував урядовий сенат. Поміщик вважався попечителем сільської громади, впливав на добір керівних кадрів.***
>
> ***2. Відповідно до реформи земля визнавалася власністю поміщиків. Відпускаючи селян на волю, поміщики повинні були їх наділити "садибною осілістю", тобто городом, і за власним бажанням продати їм польовий наділ, самочинно визначивши його розмір та вартість і внести ці дані в уставні грамоти.***
>
> ***Згідно з уставними грамотами селяни протягом двох років зобов'язані були "коритися поміщикам і беззаперечно виконувати давнішні свої обов'язки". Цікаво, що викуп землі відбувався за згодою поміщиків, які не квапилися це робити й заставляли селян відбувати панщину і в майбутньому. Тільки в січні 1883 р. викуп землі став обов'язковою процедурою.***

Для різних регіонів норми викупу кількості землі були різними: для Степового та Харківського регіону ця норма сягала від 3 до 6,5 десятин; для Лівобережної України – від 2,75 до 4,5 десятин; для Правобережжя – від 3 до 5 десятин.

На Правобережній Україні викуп землі з 1863 р. був обов'язковим і на 20 % дешевшим. Очевидно, ця "пільга" була своєрідним покаранням польських магнатів за виступи проти Росії у 1863 р.

Реформа 1861 р. пограбувала селян. За рахунок відрізків вони втратили 1 млн десятин землі. Кращі ґрунти, ліси, пасовища, водопої та інші громадські угіддя поміщики залишили собі.

Згідно з Положенням викупна сума повинна була множитися на 16/2/3. Наприклад: поміщик продавав селянину 3 десятини землі; за ринковою вартістю селянин повинен заплатити поміщику за цей клин 30 крб.; інструкція вимагає, щоб викупна сума множилася на 16/2/3; отже, селянин повинен заплатити поміщику приблизно 500 крб.

Оскільки загальна вартість для простого селянина була великою, він змушений був 80% від цієї суми взяти у державному банку в кредит строком на 49 років під щорічний 6% відсоток.

Тобто, всі ці операції були продумані так, щоб від банку поміщик одержував дивіденди, які дорівнювали б сумі цінностей, які створював кріпак у його помісті до свого викупу.

В результаті цих фінансових фіглярств селяни повинні були внести викупних платежів у 4 рази більше від тогочасної ринкової вартості землі. Одержана селянами земля за ринковими цінами коштувала 128 млн. крб. Насправді ж селяни повинні були заплатити за неї 503 млн. крб. Революція 1905–1907 рр. перервала цю плату на 382 млн. крб.

Отже, земельна реформа 1861 р. пограбувала селян. Як ми вже сказали, селяни втратили кількість та якість землі, за спекулятивними цінами, в 4 рази переплатили її вартість. Після реформи селяни попали під арендно-капіталістичний гніт поміщиків, у кредитну неволю до банків, дискримінаційне господарське становище. Й, мабуть, не можна не погодитися з В. І. Леніним в тому, що "горезвісне визволення було найбезсовіснішим грабежем селян, було рядом насильств і цілковитою наругою над ними". Але, одночасно, це був "крок по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію"[8].

Після селянської реформи в Росії було проведено ***земську*** – 1864 р., ***міську*** – 1870 р., ***фінансову*** та ***судову*** – 1864 р., ***шкільну*** – 1860–1864 рр., ***військову*** – 1864–1874 рр., ***поліцейську*** та інші реформи.

Суть ***земської*** реформи полягала в тому, щоб створити місцеве (земське) самоврядування, але так, щоб керівництво в ньому належало дворянам (опорі самодержавства) й щоб це самоврядування не мало повноцінних управлінських функцій. Зокрема, земства повинні були турбуватися про утримання доріг, будівництво шкіл, лікарень, закладів культури, але щоб вся їх діяльність була поставлена під контроль царської адміністрації. Голову губернської земської ради затверджував міністр внутрішніх справ, повітової – губернатор. Вони ж мали права на свій розсуд припиняти виконання або скасовувати будь-яке рішення земських зборів [9].

З самого початку земство було приречене на те, щоб бути "п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке допускається бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось"[10].

В Україні земства були засновані лише на Лівобережній частині. В Правобережній Україні вони були введені лише в 1911 р.

Міська реформа здійснювалася з 1870 р. Згідно з міським положенням у містах на 4 роки обиралося управління – міські думи. Члени думи (гласні) обиралися платниками податків. Міська дума обирала голову та міську управу, які здійснювали поточне керівництво містом. Як і земства, вони повністю підлягали контролю з боку міністра внутрішніх справ та губернатора [11].

Вчені вважають, що найбільш послідовною була ***судова*** реформа. Як зазначає дослідник О.Д.Бойко, згадана реформа "базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи"[12].

Додамо лише, що згідно з реформою у карному судочинстві було запроваджено суд присяжних. Все це було значним кроком до розбудови державних правових основ і позитивно впливало на формування громадянської самосвідомості.

Варто зупинитися також і на ***військовій*** реформі (1864–1874). Вона скасувала рекрутчину й запровадила загальну військову повинність, скоротила термін військової служби до 6–7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

На завершення варто було б підкреслити, що російські реформи, які стосувалися й України, носили незавершений, непослідовний та обмежений характер. Вони не створили парламенту, не проголосили конституцію, не запровадили системні форми управління на новій капіталістичній основі. Саме цим російське реформування відрізняється від австрійського, яке під тиском революції 1848 р. запропонувало західноукраїнському суспільству оновлені реалії.

Не дивлячись на це, реформи 60–70-х років формували нестанову приватну власність на землю, сприяли формуванню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, ринкових відносин [13], становлення громадянського суспільства. Вже це позитивно позначилося на розвиткові історичних подій, процесів і явищ, що відбувалися в Росії та Україні в її складі, у другій половині XIX ст.[14].

III. Економічні та соціальні наслідки реформ

Вчені підкреслюють, що після скасування кріпосного права розвиток промислового капіталізму відбувався прискореними темпами, незважаючи на численні кріпосницькі порядки. Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина і парового ткацького верстата. І все ж у Росії після реформи залишився феодальний механізм, з якого реформатори вилучили принципово важливе коліщатко – кріпацтво [15].

В Україні перехід аграрного сектора на капіталістичні рейки відбувався двома шляхами – пруським та американським. Пруський шлях передбачав уповільнене вростання поміщицького землеволодіння України в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства; американський – передбачав швидке зростання фермерських господарств, ліквідацію поміщицького землеволодіння.

У пореформений період в Україні пруським шляхом до капіталізму йшли правобережні та лівобережні губернії, на Півдні – американським. Тут поміщики, застосовуючи техніку, створювали потужні агровиробництва, заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

У другій половині XIX ст., на базі ранкових стосунків, відбувся перерозподіл землі. Поряд зі спадковими землевласниками ***Браницькими, Скоропадськими, Потоцькими*** виникли великі землев-

ласники нової генерації – ***Семиренки, Терещенки, Харитоненки, Яхненки*** та ін.

Варто відзначити, що великі масиви землі були викуплені особами недворянського походження. Так, наприклад, з 1877 по 1905 рр. ними було придбано 6 млн. десятин землі. За цей же період 4,5 млн. десятин викупили у поміщиків заможні селяни [16].

Одночасно стала помітна орендна форма землекористування, застосування техніки у землеробстві, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів тощо. Так, наприклад, у 70-х роках в Україні діяло 700 парових двигунів; у 70–80-х роках імпорт сільськогосподарської техніки зріс майже у 16 разів, а її виробництво на вітчизняній основі – в 12 разів.

Після реформи почав складатися ринок вільнонайманої праці. У сільському господарстві, наприклад у землеробстві, працювало понад 2 млн. найманих робітників, особливо в південних губерніях [17].

Стало помітним таке явище, як зростання посівних площ та зміни в структурі посівів – зросли, наприклад, посіви пшениці, ячменю, цукрового буряка, картоплі, тютюну тощо. Посуті, Україна перетворилась у потужний центр сільськогосподарської продукції не тільки Росії, а й Західної Європи [18]. Українська пшениця становила 90% російського експорту, а ячмінь складав 43% від всіх його світових запасів.

Поряд із зрушеннями в сільському господарстві у пореформений період в Україні відбувся промисловий переворот [19]. Суть його полягає у тому, що протягом 60–80-х років XIX ст. відбувся перехід від мануфактурного до фабричного виробництва, від ручної праці до застосування парових двигунів та системи машин.

Якщо у 1860 р. в Україні налічувалося 2147 промислових підприємств, на яких працювало 86 тис. робітників, то у 1895 р. кількість підприємств зросла до 30313, а робітників – до 205 тис.[20] Цікаво, що поміщицьке ґуральництво, виробництво сукна поступилися місцем таким індустріальним галузям, як залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна, які розгорнули своє виробництво на новітній технічній основі.

> *Бурхливий розвиток промисловості обумовили чотири обставини:* ***перша*** *– скасування кріпосного права, демографічний вибух створили умови для появи значної кількості робочої сили;* ***друга*** *– наявність дешевої робочої сили визначила джерела фінансування: державні субсидії, викупні платежі, іноземні інвестиції, ко-*

шти акціонерних компаній; ***третя*** *– наявність благодатної сировинної бази: кам'яного вугілля, залізної руди та сільськогосподарських ресурсів;* ***четверта*** *– сприятлива урядова політика, суть якої полягала у наданні підприємцям пільгових казенних замовлень, кредитування, охоронних митних тарифів. Промисловий переворот прискорив бурхливий розвиток залізниць. За сорок пореформених років їх довжина зросла з 1,5 тис. до 50 тис. верст. Залізниці стали потужним важелем інтенсифікації торгівлі.*

Український промисловий розвиток мав свої особливості:

По-перше. Український південь перетворився на основну паливно-металургійну базу Росії. Видобуток вугілля в Донбасі з 1861 р. по 1900 р. зріс у 115 разів, залізної руди – у 158 разів.

По-друге. В Україні мали місце високі темпи розвитку індустрії. За 1870–1880 рр. виробництво чавуну зросло в 4 рази, прокату – в 7,7 раза. Таких темпів Росія на старій техніці досягти не могла.

По-третє. Спостерігалася висока концентрація виробництва. Дрібні підприємства зливалися з великими, більш перспективними виробництвами. У 1892 р. на восьми найбільших шахтах Донбасу видобували більше третини вугілля всього згаданого економічного регіону. Подібні явища спостерігалися і в цукровій промисловості.

По-четверте. На швидких темпах української індустріалізації позначився вплив іноземного капіталу. Пільги інвесторам з-за кордону прискорили їх влиття в українське виробництво. Зокрема, основними інвесторами стали підприємці Франції, Бельгії, Англії та Німеччини. Наприкінці XIX ст. іноземним інвесторам належало 80–90% вугільних ресурсів. Левова частка прибутків від важкої індустрії вивозилися за кордон.

По-п'яте. У другій половині XIX ст. була помітна структурна та територіальна диспропорційність. Тобто, мало місце гіпертрофоване нарощення продукування засобів виробництва за рахунок звуження предметів споживання. Цікаво, що ця структурна диспропорційність мала місце і в радянські часи. Потужне нарощення промислового потенціалу в Подніпров'ї та Донбасі контрастувало з іншими регіонами України й створило проблеми, які не вирішені й на сьогодні.

По-шосте. Український індустріальний потенціал не мав замкнутого характеру, власної завершеної інфраструктури.

Лише 15 % промислових підприємств України виготовляли готову продукцію. За висловом О.Д.Бойко, "решта потужного індустріального потенціалу України лише готувала сировину для виготовлення кінцевого продукту в Росії"[21].

Завершуючи висвітлення цієї проблеми, підкреслимо, що модернізація промисловості України у другій половині XIX ст. суттєво змінила місце і роль українського регіону в імперській економіці. Зокрема, частка промислової продукції України у виробництві європейської Росії з 1854 по 1900 рік зросла більше як у 2 рази [22]. Тобто, в Україні у другій половині XIX ст. був створений основний кістяк великої капіталістичної машинної індустрії Росії.

IV. Зміни в структурі української нації у другій половині XIX ст.

Скасування кріпацтва, промисловий переворот позначилися на соціальних і національних процесах. Зокрема, кількість населення України, що жило в складі Росії, збільшилося з 13,4 у 1863 р. до 23,4 млн. осіб у 1897 р. На західноукраїнських землях кількість населення за цей час зросла з 3,9 до 5,9 млн. осіб.

Цікаво відзначити, що кількість українського населення у другій половині XIX ст. була порівняно стабільна. У 1858 р. українці складали 79,8 % від загальної їх кількості. Приблизно стільки ж їх було й у 1900 р. Принагідно буде зауважити, що ця стабільність збереглася в умовах інтенсивного виїзду українців за кордон, завезення в цей край росіян та інших представників національних меншин.

Незважаючи на індустріалізацію економіки, сільське населення абсолютно переважало міське. За підрахунками В.Й.Борисенка, у Наддніпрянській Україні воно складало 84%, західноукраїнських землях – 95,5% усіх жителів [23].

На кінець XIX ст. в Україні нараховувалося близько 2 млн. робітників, значна частина з яких були сезонниками, особливо в сільському господарстві та цукроварнях.

У другій половині XIX ст. прискореними темпами відбувалося формування національної буржуазії. В її середовищі появилися прізвища ***Яхненків, Семиренків, Харитоненків, Рутченків, Іщенків, Чикаленків*** та ін. Вони жваво реагували на розв'язання національних проблем, підтримували благодійність.

Проте уряд інтенсивно вивозив капітали з України й не давав можливості українській буржуазії конкурувати із зарубіжними інвесторами. Характерною рисою української буржуазії була її мало-

спроможність, дрібнокапітальність та вторинність у розв'язанні крупних фінансово-індустріальних проблем.

У згаданий період відбулися зміни у складі української інтелігенції. У другій половині XIX ст. вищі навчальні заклади України закінчили 13 тис. спеціалістів. За даними перепису 1897 р. в Україні нараховувалося 24 тис. осіб з вищою і 17 тис. – з середньою спеціальною освітою. Це складало близько 0,2 % від усього населення. Безперечно, що цей показник є незадовільним, проте він набагато більший, ніж у Росії.

Цікаво, що середовище інтелігенції все більше стало поповнюватися за рахунок вихідців із різночинців (а не тільки дворян, як це було раніше), що позитивно позначилося на її соціальній позиції [24].

Відбулися зміни в національному складі українського населення. Розвиток промисловості вимагав кадрових, кваліфікованих робітників, які добровільно або примусово поповнювалися передусім з Росії. Маса переселенців осідали в Донецько-Криворізькому басейні, на Лівобережжі та на Півдні України. На кінець XIX ст. кількість росіян в Україні збільшилася до 11,7% всього населення. Переважна більшість із них осіла в містах, вплинувши таким чином на їх культуру, особливо на мовність міського населення.

Другою за чисельністю національною меншиною були поляки. Їх кількість була значною на Правобережжі, але в силу певної дискримінаційної щодо них політики з боку російського уряду частка цього етнічного прошарку зменшилась з 10% у 1795 р. до 6% – у 1900 р.

Дещо інша ситуація спостерігалася в середовищі єврейського населення. Російський уряд визначив євреям зону "осілості" (Литва, Білорусія, Правобережна, частково Лівобережна Україна). До кінця XIX ст. їх частка в Україні становила 8 % від усієї кількості населення. Причому, в містах проживало 33 % євреїв, а на Правобережжі – 80 %. Якщо число поляків, зменшувалося, то євреїв – зростало.

Крім цього, в Україні жили представники й інших національностей. На Закарпатті, наприклад, мадярів було 6%, словаків – 2%, німців – 1%. Всього в Україні проживало 2 млн. німців, що складало 2% від загальної кількості населення. В Україні проживало також 0,5 млн. румунів, 0,5 млн. кримських татар, 0,2 млн. болгар, 140 тис. греків, 50 тис. вірмен, 38 тис. чехів та інших осіб національностей.

У 1889 р. російським урядом був прийнятий закон про дозвіл на переселення та зміну місця проживання. Шукаючи власної долі, землі, пільгових умов на існування, інтенсивно стало заселятися Пі-

внічне Причорномор'я, Північний Кавказ та Нижнє Поволжя, зокрема кількість населення Північного Причорномор'я збільшилася вдвоє: з 1,8 млн. осіб у 1867 р. до 3,5 млн. у 1897 р. На Нижньому Поволжі осіло 0,4 млн. українців, на Кавказі – 1,3 млн. у Казахстані та Середній Азії – 100 тис.

Та найдраматичнішим був шлях до освоєння сибірських просторів. Дорога до нових земель була вкрита могилами, оскільки добиратися до них потрібно довго і в суворих умовах. З 1886 р. до 1900 р. на освоєння сибірських земель з України виїхало близько 400 тис. осіб, 63 тис. з яких вимушені були повернутися, оскільки не витримали жорстоких умов сибірського клімату.

З приводу гірких заробітків поет Іван Манжура у вірші "З заробітків" писав:

Через степ той шлях-дорога
Геть десь простяглася,
А над шляхом густим димом
Курява знялася.
У тій куряві похило
Стомлена ватага
З заробітків чимчикує...
Млявина та смага –
З ніг валяє небораків,
Бідолах дорожніх;
Сірим пилом поприпали
Торби їх порожні [25].

Шукали кращої долі українці й на Далекому Сході та в Примор'ї. Щоб переїхати в ці краї, треба було потратити 430 крб. на родину, а це було під силу тільки заможним людям. І все ж на Далекий Схід переселилося близько 225 тис. українців. Взагалі у другій половині XIX ст. за межами України в Росії проживало близько 4,3 млн. осіб, що складало 16,6 % всього населення українських земель [26].

Переселення українців відбувалося і на американський континент. У другій половині XIX ст. воно набуло масового характеру. Так, наприклад, до Бразилії на 1895 р. виїхало 15 тис. українців, Аргентини – 10 тис., США – 200 тис., Канади – 170 тис. вихідців з Галичини, Закарпаття, Буковини та інших районів. Переїзди до згаданих країн були важкими, в антисанітарних вагонах, супроводжувалися голодом та моровими хворобами. На місцях чекали найважчі види роботи: корчування джунглів, висушування боліт, прокладання доріг, будівництво залізниць, важкі робочі процеси на заводах та фабриках, рабські умови проживання та праці.

Незнання мов сприяло зловживанню з боку роботодавців, розкраданню зарплати емігрантів, безправному їх становищу.

Не дивлячись на це, вихідці з України прагнули бути активними в громадсько-політичному житті. Так, наприклад, виходець з Київщини ***Агафій Гончаренко*** заснував українською мовою часопис **"Аляска Геральд",** священик з Галичини ***Іван Волинський*** – газету **"Америка"** (1885–1890), ***Григорій Грушко*** – газету **"Свобода"** (1893), переселенець з України ***Василь Турчин*** очолив бригаду американської північної армії у боротьбі з рабовласницьким півднем.

Проживаючи на американському континенті, українці прагнули зберегти національні традиції, мову, культуру, побут. Навіть ошлюблювались на одноплемінницях.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни в соціально-економічній сфері. За висловом О.Д.Бойка, "було здійснено докорінний перерозподіл земельної власності... застосування техніки, використання вільнонайманої праці"[27]. У 60–80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот. Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу імперії. Одночасно відбулася диференціація класового середовища: поряд з дворянством та селянством, цих традиційних двох класів феодального суспільства, з'явилася буржуазія і пролетаріат. Зросла роль національної інтелігенції.

?📖 *V. Запитання та завдання*

1. Які причини обумовили селянську реформу 1861 р.?
2. Що ви знаєте про організаційно-підготовчу роботу уряду напередодні реформи?
3. Розкрийте специфіку втілення селянської реформи в життя в Україні.
4. Доведіть, що реформа 1861 р. не виправдала сподівань селянства.
5. Як змінилося сільське господарство після реформи?
6. Що ви знаєте про особливості промислового перевороту в Україні?
7. Простежте зміни в національному складі у пореформений період.

VI. Джерела та література

1. ***Маркс К***., ***Енгельс Ф***. Твори. – Т. 30. – С. 4.

2. ***Рибалка І.К***. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 245-246.

3. ***Шевченко Т***. Кобзар. – К., 1987. – С. 501.

4. ***Ленін В.І***. Повне зібр. творів. – Т. 20. – С. 163.

5. ***Гуржій І.О.*** Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968; ***Зайончковский П.А***. Отмена крепостного права в России. – М., 1968; ***Лещенко М.Н***. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970; ***Лось Ф.Є***. Формування робітничого класу в Україні та його революційна боротьба. – К., 1955; ***Лугова О.І***. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965; ***Мельник Л.Г.*** Технічний переворот на Україні. – К.,1972; ***його ж.*** Формування робітничого класу на Україні у 60–90-х роках XIX ст. – К., 1988; ***Парасунько О.А.*** Положение и борьба рабочего класса Украины в 60-е годы XIX в. – К., 1963; ***Теплицький В.П***. Реформа 1861 р. й аграрні відносини на Україні. – К., 1959; ***Тихонов В.П.*** Переселение в России во второй половине XIX в. – М., 1973.

6. ***Рибалка І.К.*** названа праця. – С. 346-347; ***Зайончковский П.А.*** Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С. 18-19.

7. ***Лещенко М.Н.*** Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.

8. ***Ленін В.І***. Повне зібр. тв. – Т. 20. – С. 163.

9. ***Рибалка І.К***. Названа праця. – С. 354.

10. ***Ленін В.І.*** Повне зібр. тв. – Т. 5. – С. 34.

11. ***Литвин В.М***., ***Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К.,2002. – С. 341.

12. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002. – С. 253.

13. ***Гуржій І.О.*** Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 53–54.

14. ***Лозаннська Т.І***. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 446–453.

15. ***Бойко О.Д***. Названа праця. – С. 263.

16. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4. – С. 333–334.

17. ***Лугова О.І***. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С. 23-25.

18. ***Гуржій І.О.*** Названа праця. – С. 62–63.

19. ***Мельник Л.Г.*** Промисловий переворот і становлення капіталізму в Україні // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 454–469.; ***його ж.*** Технічний переворот на Україні. – К.,1972.

20. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 266.

21. Там само. – С. 270.

22. ***Мельник Л.Г.*** Промисловий переворот і становлення капіталізму в Україні // Історія України. Курс лекцій у 2 кн. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 455–459.

23. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 503.

24. ***Борисенко В. Й.*** – Названа праця. – С. 505.

25. ***Манжура І.*** Твори. – К., 1961. – С. 55.

26. Більш конкретно про ці події див. у кн.: ***Тихонов В. П.*** Переселение в России во второй половине XIX в. – М., 1973.

27. ***Бойко О.Д.*** Названа праця. – С. 272–273.

Лекція № 25. Класова боротьба та суспільно-політичний рух в Україні в другій половині XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Селянський рух 60–90-х років XIX ст.***
3. ***Революційне народництво.***
4. ***Активізація національно-визвольного руху.***
5. ***Боротьба робітничого класу. Поширення марксизму.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

Порушена проблемка ставить своїм завданням висвітлити історичні події, процеси і явища, які мали місце в Україні у другій половині XIX ст. в суспільно-політичному русі. Складність теми полягає в тому, що у другій половині XIX ст. боротьба селян за землю переплелася з пробудженням свідомості робітничого класу та розгортанням національно-визвольної боротьби українського народу.

Урядові кола розуміли, що модернізаційні реформи в Росії стимулювали піднесення суспільного руху. У зв'язку з цим ними була збурена хвиля контрреформ, в процесі яких робилася спроба "виправити фатальні помилки 60-х років".

Це "виправлення", за висловом професора О.Д.Бойка, "виявилося у консервації, згортанні, а подекуди і ліквідації тих позитивних зрушень та змін, які були досягнуті буржуазними реформами 60–70-х років[1]".

Про наступ реакції та урядові контрзаходи свідчать такі факти:

1. Новий університетський устав ліквідував автономію цих вищих учбових закладів (1884).

2. Було затверджено нове "Положення" про земства, начальникам яких надавалися широкі повноваження. Посуті, земства попали під необмежений контроль дворянства (1889).

3. Був відредагований циркуляр "Про кухарчиних дітей", який забороняв нижчим класам навчати своїх нащадків у гімназіях (1887).

Подібні приклади можна було б продовжити. Вони додатковий раз засвідчили б, що адміністрація гарячково робить спробу відновити дореформений режим.

Саме тому в кінці XIX ст. в імперії, в тому числі і в Україні, визрівало масове невдоволення: селян, що страждали від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітників, які були обурені жахливими умовами праці та мізерною зарплатою; молодої буржуазії, що прагнула до політичної влади; інтелігенції, яка вимагала реальних свобод; національних меншин, які сподівлися на вільний національний розвиток. Саме ці обставини обумовили селянські повстання другої половини XIX ст., протести і виступи робітників; явища всезростаючої національної самосвідомості, рухи народників та соціал-демократичних об'єднань.

Названим вище проблемам присвятили свої роботи ***В.Й.Борисенко, А.К.Волощенко, С.С.Волк, Я.Грицак, В.С.Дмитриченко, А.М.Катренко, К.Кондратюк, Р.П.Іванова, Б.С.Ітенберг, М.П.Рудько, О.Т.Юрченко (М.В.Демченко), І.І.Шевченко, Є.С.Шабліовський*** та інші автори [2]. Зокрема у працях згаданих авторів досліджені проблеми зародження, становлення та діяльність робітничих організацій (А.К.Волощенко, В.С.Дмитриченко, Б.С.Ітенберг, О.Т.Юрченко, І.І.Шевченко), форми і методи боротьби народницьких гуртків, груп та об'єднань (С.С.Волк, А.Н.Катренко, М.П.Рудько), події, процеси і явища, пов'язані з розгортанням в Україні національної самосвідомості та боротьби проти національного гніту (А.К.Волощенко, Я.Грицак, А.М.Катренко, К.Кондратюк, Р.П.Іванова, Є.С.Шабліовський), рух демократичних сил України за розвиток освіти та національної культури (В.Й.Борисенко, Р.П.Іванова, Є.С.Шабліовський) та інші питання.

Порушені у лекції історичні проблеми знайшли відображення в деяких художніх творах. Зокрема, образ М.П.Драгоманова, високоморальність, порядність, непохитність, чесність якого, за висловом вчених, "гідні наслідування", знайшов глибоке розкриття в книзі ***Р.П.Іванченка*** "Клятва" (К., 1985). У "Клятві" М.П.Драгоманов репрезентує українську інтелігенцію, яка не шкодувала сил для розвитку громадівського руху, побудови для свого народу щасливого

суспільства. В центрі роману ***В.Канівця*** "Провісники" (К., 1978) – діяльність "Південно-російського союзу робітників" (1875 р.), якому судилося стати піонером пролетарського руху. Великий інтерес складає книга ***Ю.Тріфонова*** "Нетерпение" (М., 1974), в якій з великою майстерністю відображена боротьба революційного народництва і його керівника А. Желябова. Принагідно було б нагадати також й про глибоко історичний роман ***А.Коптєлова*** "Точка опоры" (М., 1974), в якому йдеться про зародження в Росії та й в Україні соціал-демократичного руху та ряд інших книг.

II. Селянський рух 60–90-х років XIX ст.

У попередній лекції було сказано, що у 1859–1861 рр. у Росії та на Україні склалася революційна ситуація. Вчені стверджують, що революційний вибух погасило скасування кріпосного права, так звана селянська реформа, яка пограбувала землеробів, зробила їх станово нерівноправними.

За висловом В.І.Леніна, "епоха реформ 60-х років залишила селянина убогим, забитим, темним, підлеглим поміщикам-кріпосникам і в суді, і в управлінні, і в школі, і в земстві"[3]. Ця обставина робила життя селянських мас нестерпним і штовхала їх до боротьби.

Але ця боротьба, як правило, носила стихійний, слабо організований та локальний характер, супроводжувалася вірою в "доброго царя", без чіткого уявлення про її кінцеві результати.

> ***Форми селянського протесту були різними: припинення панщини; протест проти селянського самоуправління; опір введенню уставних грамот; припинення сплати оброку, податків та викупних платежів; потрава панських посівів та сіножатей; самочинний захват панської землі та їх маєтків; вбивство поміщиків, опір поліції та військам; застосування страйкових методів боротьби.***

Знайомлячись з маніфестом та положеннями про реформу, нерідко селяни вважали їх підробленими і такими, яких цар нібито не міг підписати. У зв'язку з цим вони відмовлялися підписувати уставні грамоти й виконувати двохрічну панщину.

У березні-травні 1861 р. в Україні відбулося 640 виступів. Найбільше їх було на Київщині, Поділлі, Волині, Чернігівщині, Полтав-

щині, Харківщині. В 1861–1863 рр. таких виступів було 1048; у 1861–1869 рр. – 3093, в яких взяло участь 4160 сіл та 2 млн. осіб [4].

У 70–80-х роках селянська боротьба продовжувалася. Основною її причиною було розмежування земель, створення селянських земельних шматків поряд з поміщицькими полосами. Селяни самочинно захоплювали поміщицькі землі, рубали ліси, відмовлялися виконувати панщину, платити оброк, вносити викупні платежі.

До поміщицьких селян приєднувалися державні. Вони категорично протестували проти викупних сум, кабальних умов наділення землею. Особливо активним був виступ селян на Черкащині, де була створена "Таємна дружина", яка повинна була у 1876–1877 рр. почати повстання селян.

У цілому в 60–90-х роках XIX ст. в Україні відбулося 5054 селянських виступів у 6530 селах, в яких проживало понад 5,2 млн. осіб. 2/3 з них було придушено царськими військами та поліцією [5].

III. Революційне народництво

Після реформи 1861р. селянський рух вступив у нову фазу свого розвитку – фазу різночинницького, революційно-демократичного руху.

Український Кобзар, як і російські революціонери-демократи О.І.Герцен, М.П.Огарьов, М. І. Чернишевський [6], у вірші "Я не нездужаю, нівроку" ще до реформи, у 1858 р. рішуче засудив ілюзії отримати землю від уряду, закликав народ до революційного розв'язання земельного питання, проведення справедливого безплатного наділення селян польовими ділянками, ліквідацію кріпацтва та повалення самодержавного деспотизму [7].

Т.Г.Шевченка почули члени створеної Чернишевським організації "Земля і воля" (1861–1864), українські різночинці ***В.С.Козлов, А.І.Нечипоренко, І.О.Андрущенко, М.Сергієнко, А.О.Красовський*** та інші, які розповсюджували листівки, зближалися з селянами, вели революційну агітацію. А.О.Красовський, наприклад, за агітацію серед житомирських солдат був заарештований і засуджений до 12-річної каторги. Загинув у Забайкаллі в 1868 р.

Проте ці виступи на початку 60-х років носили неорганізований характер, не мали чіткого теоретичного та організаційного обґрунтування. В кінці 60-х – на початку 70-х років, нарешті, народ-

ництво сформувалося як селянська течія у суспільному русі, воно стало організатором селянської боротьби та творцем їх ідеології [8].

Ідейними вчителями й головними теоретиками народництва стали П.Л.Лавров, М.О.Бакунін та П.М.Ткачов.

- ***П.Л.Лавров*** *(1823–1900) та його прихильники вважали, що революційним активістам треба йти в народ (звідси й "народники") проводити в його середовищі революційну агітацію й готувати селянство до соціальної революції.*
- ***М.А.Бакунін*** *(1814–1876) теоретично обгрунтував бунтарський метод боротьби. Вважав, що народ готовий до революції, його треба лише підняти. Проповідував ліквідацію держави й запровадження вільних виробничих асоціацій, тобто в плані державного будівництва М. А. Бакунін був анархістом.*
- ***П.Н.Ткачов*** *(1844–1885) сповідував тактику змови невеликої групи людей, яка після захоплення влади повинна була повести народ до соціалізму.*

У 70-х – на початку 80-х років народництво стояло на революційних засадах, у 80–90-х – на ліберальних.[9] В Україні, як і в Росії народники створювали революційні гуртки, організовували "ходіння в народ", розробляли програмні документи, вели роз'яснювально-революційну пропаганду.

За висловом дослідника народницького руху А.Н.Катренка, "велику роль у розгортанні народницького руху в країні відіграв петербурзький гурток "чайковців" (1871–1874), керівниками якого були ***М.Чайковський, М.Натансон, В.Александров, С.Перовська, С.Кравчинський, П.Кропоткін*** та інші"[10].

На Україні гуртки "чайковців" утворилися в Києві та Одесі (1873). Їх організаторами були ***А.Желябов, Г.Макаревич*** (Одеса), ***П.Аксельрод, Я.Стефанович*** (Київ). Восени 1873 р. "чайковці" Петербурга, Москви, Києва, Одеси об'єднуються й сповідують погляди П.Л.Лаврова.

Під кінець 1873 р. в Росії виникають гуртки бунтарського (бакунінського) напряму, серед яких помітне місце стали відігравати "Київська комуна" 1874 р. (***Я.Стефанович, В.Дебогорій-Мокрієвич***).

Проте їх агітація зазнала невдачі. А.М.Катренко вважає, що її обумовили жандармські репресії, погано організоване "ходіння в народ" та дрібнобуржуазна філософія селянства, яка "заважала йому активно включитися в реалізацію задумів революційних народників"[11].

У другій половині 70-х – на початку 80-х років народники вирішили змінити тактику роботи з селянами. Передусім вони стали відмовлятися від пересувних, бродячих методів розмови з селянами і перейшли до тривалих поселень. У 1876 р. у Петербурзі було засновано організацію під назвою ***"Земля і воля"***, члени якої повинні були понести в село соціалістичні ідеї: общинне землеволодіння, місцеве самоврядування, об'єднання зусиль інтелігенції, селян і робітників.

Зокрема, в Україні ***"Земля і воля"*** повинна була об'єднатися з ***"південними бунтарями"***, гурток яких виник на базі ***"Київської комуни"*** (1875). Засновниками "бунтарів" були ***Я.Стефанович, В.Засулич, М.Ковалевська, І.Бохановський, Л.Дейч, В.Лепешинський*** та інші й перебували під впливом анархіста Бакуніна.

У 1876 р. "південні бунтарі" роблять спробу обманним шляхом, від імені царя підняти на повстання Чигиринщину. З цією метою створюють більш як тисячну "таємну дружину", проводять велику організаційну роботу, але "чигиринська змова" у 1877 р. була розгромлена.

З середини 70-х років народники поширюють свій вплив на робітничий клас. У 1875 р. в Одесі з їх участю створюється ***Південноросійський союз робітників*** (керівник ***Є.Заславський***)[12], ведеться пропаганда у заводських колективах міст Києва (***О.Хоружевська, О. Любатович***), Харкова (***С.Ястремський, І.Глушков***), Одесі (***Г.Попко, Ф.Щербина***) та інших містах.

Своєю діяльністю народники прагнули охопити й армію. Народники ***В.Костюрін, Л.Дейч, М.Терентьєв*** та інші добровільно йшли на службу у військо, щоб там агітувати офіцерів, солдат та матросів.

Вчені відзначають, що особливого впливу на робітничий клас та армію народники не мали, їх робота у цих людських осередках носила допоміжний характер, проте вони поступово формували їх революційно-демократичний світогляд, розхитували фундамент офіційної ідеології, готували широкі верстви населення до майбутніх подій [13].

У 1879 р. в м. Воронежі відбувся з'їзд народників. На з'їзді були обговорені питання, пов'язані з подальшою стратегією і тактикою боротьби. ***А.Желябов*** (Україна) різко поставив питання про перехід до політичної боротьби, посилення терористичних методів, розмежування в структурному відношенні. 15 серпня 1879 р. "Земля і воля" розпадається на дві організації – ***"Чорний переділ"*** та ***"Народна воля".***

Головною причиною такого розколу була незгода значної частини народників зі старими методами боротьби. Їм хотілося прискорення революції, негайного відчуття її результатів, швидкого втілення в життя революційного нетерпіння [14]. Незважаючи на розкол, виконавчому комітету пощастило створити централізовану загальноросійську організацію, що складалася з розгалуженої мережі місцевих груп та гуртків. Народовольське підпілля в Україні увібрало в себе найважливіші тенденції діяльності "Народної волі".

Велику роль тут відіграли такі діячі "Народної волі", як ***А.Желябов, В.Жебуньов, В.Фігнер*** (Одеса), ***М.Кібальчич*** (Чернігів), ***І.Глушков*** (Харків) та інші. 1 березня 1881 р. "Народна воля" організувала вбивство Олександра II. Ця подія наочно засвідчила малоефективність політичного терору, поклала початок нової тривалої кризи в народництві.

Протягом 80-х років більшість активних народників була заарештована. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, частина – відійшла від революційної боротьби. Посилилися позиції лібералів, реформістів, репрезентантами яких в Україні були Б.Грінченко, Т.Осадчий, М.Левитський та інші.

Проте революційні народники 70–80-х років зробили помітний внесок у розвиток визвольної думки, революційне виховання народних мас. Їх самовідданість, сміливість та патріотизм загартовували наступні покоління борців за свободу.

IV. Активізація національно-визвольного руху

У другій половині XIX ст. на хвилі лібералізації та модернізації суспільного життя пожвавився визвольний рух національних окраїн, у тому числі й в Україні.

Так, наприклад, у 1859 р. Петербурзька колонія українців (***М. І.Костомаров, П.О.Куліш, В.М.Білозерський, Т.Г.Шевченко*** та інші) заснували ***"Громаду"***, як розгорнула роботу по сприянню розвиткові народної освіти, утвердженню української самосвідомості тощо[15]. Подібні громадські об'єднання розпочали свою діяльність у Києві, Харкові та інших містах України.

В.Й.Борисенко відзначає, що родини українських меценатів Тарнавських, Григорія Галагана заснували друкарню, в якій були видрукувані "Чорна рада" та "Записки о Южной Руси" П.Куліша,

твори І.Котляревського, Т.Шевченка, Марка Вовчка та інших авторів [16].

Петербурзька "Громада", вдосконалюючи свою діяльність, у 1861 р. засновує щомісячний журнал ***"Основа"***, який 22 місяці на своїх сторінках друкував праці ***М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка, М.Вовчка, Л.Глібова, С.Руданського, П.Єфіменка, О.Лазаревського, М.Максимовича, Т.Рильського*** та багатьох інших діячів української культури. Охоронці державних устоїв Росії стали звинувачувати видання у сепаратизмі, націоналізмі та надмірному розхвалюванні української культури. Під тиском урядовців та великодержавників журнал у 1862 р. змушений був самоліквідуватися. Не дивлячись на коротке життя, "Основа" відіграла важливу роль у піднесенні національної самосвідомості; вона дала поштовх до подальшого розгортання масового національного руху.

> *Під її впливом патріотично настроєна інтелігенція:*
> *першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну мову та культуру; піддала критиці офіційну політику царизму, настрої шовіністичної російської та польської інтелігенції, яка не визнавала української нації, називаючи її "хлопами" та "хохлами".*

Першими запротестували проти такого ставлення до українців студенти Київського університету, які під керівництвом Костя Михальчука весною 1860 р. створили ***"Українську громаду"***. До неї входили В.Антонович, Т.Рильський, К.Шейковський та інші. У програмних положеннях вони стверджували, що український народ є нацією і що кожен українець повинен віддати всі свої сили розвитку національної самосвідомості [17].

До "Української громади" почали приєднуватися представники з Лівобережної та Правобережної України, започаткувавши масовий громадівський рух, який ввійшов в офіційну термінологію як "рух українофілів".

Одним із різновидів українофілів були так звані ***"хлопомани"***. Їх ідеологом і керівником був студент Київського університету ***Володимир Антонович***. Його погляди поділяли ***Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький*** та інші.

На першому етапі вони розмовляли українською мовою, носили національний одяг, збирали народні казки, прислів'я, пісні, розповідали народу про його давню історію та боротьбу проти панства,

за що їх часто заарештовували і кидали до в'язниці. Це змусило припинити "ходіння в народ" й поміняти тактику діяльності: вони заходилися відкривати недільні школи, організовувати публічні лекції та бібліотеки, поширювати твори Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, друкувати для народу популярні книжки, часописи та газети.

В Чернігові, наприклад, у 1861–1863 рр. був налаштований випуск "Чернігівського листка" (Л.Глібов), активно працювали прихильники громадівського руху в Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах.

Громадівський рух набрав поширеного звучання у зв'язку з захистом попечителя Київського урядового округу реформатора освіти Миколи Пирогова та виступом студента Київського університету Михайла Драгоманова [18].

Популярність громад, їх зв'язок з революційно-демократичними гуртками "Земля і воля" викликали тривогу у місцевих урядових кіл. За активну діяльність у 1868 р. був заарештований історик Є.Массаковський, у 1862 – підполковник А.Красовський, громадівець, автор вірша ***"Ще не вмерла Україна"*** – П.Чубинський та інші активісти.

Захищаючись, громадівці в листопаді 1862 р. в статті "Отзыв из Киева" (автори Антонович, Житецький, Синьогуб та інші) спробували довести жандармам, що вони займаються лише просвітництвом і не мають ніякого відношення до діяльності революціонерів-демократів.

Та припинити наклепи русифікаторів, реакційного чиновництва, таких антиукраїнських видань, як "Вестник Юго-Западной и Западной России" їм не вдалося.

Після польського повстання 1863 р. громадівський рух в Україні розглядався як польська інтрига.

> ***В липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв оприлюднив горезвісний циркуляр, за яким: заборонено видавництво українською мовою педагогічної, церковної та наукової літератури; проголошено тезу: "Української мови не було, немає і бути не може"; дозволявся друк українською мовою лише невибагливих художніх творів; було закрито "Черниговский листок"; заборонена діяльність громад.***

Циркуляр Валуєва на певний період загальмував розвиток громадівського руху, але не ліквідував його. Вже наприкінці 60-х років

у Києві почала формуватися громада у складі Житецького, Лисенка, Рильського, Чубинського, Русова, Науменка, Антоновича та інших.

В їх середовищі формувалась і радикальна група (***Павло Житецький, Сергій Подолинський, Микола Лисенко, Михайло Старицький***), яка розгорнула серйозну роботу по впорядкуванню та виданню історичних, етнографічних, фольклорних та лексичних матеріалів. Взяли активну участь у відкритті Колегії Гната Галагана (1871), створенні Історичного товариства Нестора Літописця (1873), заснуванні Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873).

Особливою активністю у цій справі відзначалися ***Лисенко, Русов, Чубинський, Житецький, Лазаревський, Драгоманов, Костяківський, Зібер, Старицький*** та інші. Перебуваючи у Товаристві, вони зуміли опублікувати десятки томів давніх актів та літописів, етнографічних та фольклорних матеріалів, географічних та економічних описів.

Друкованим органом київської громади стала газета "Київський телеграф" (1874–1875), яка оприлюднювала гостросюжетні статті Михайла Драгоманова, Павла Подолинського та інших авторів.

Діяльність громад 70-х років дратувала уряд. Спеціальні комісії дійшли висновку, що українські громади проповідують національний сепаратизм, підривають ідеологічні основи російської єдності, проводять шкідницьку діяльність. На основі цих звинувачень Олександр II, перебуваючи на лікуванні в альпійському містечку Емсі (Австрія), підписав горезвісний ***"Емський указ"*** (1876), в якому чиновникам давалися такі розпорядження:

> ***1. Не допускати ввозу в межі імперії… яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.***
>
> ***2. Заборонити друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток; б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержуватись правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загально прийнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів цензурними органами.***
>
> ***3. Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.***
>
> ***4. Припинити видання газети "Київський телеграф"[19].***

Отже, Емський указ 1876 р. був репресивним заходом щодо українофільської діяльності. Рятуючись від переслідувань, покинули Україну Чубинський, Зібер, Вовк, Подолинський, Драгоманов та інші діячі українських громад [20].

Після вбивства Олександра II діяльність громад стала ще обережнішою. Антонович, Житецький, Лазаревський та інші громадівці перейшли, по суті, лише на наукову роботу. Заснувавши на кошти В. Симиренка журнал "Киевская старина", вони, уникаючи гострих суспільно-політичних проблем, стали пропагувати археологію, етнографію, літературознавство, історію. Тобто пішли шляхом опрацювання питань так званої "неполітичної культури", вносячи цим самим свій посильний вклад у підвищення української національної самосвідомості.

Варто підкреслити, що в громадівському русі 70–80-х років XIX ст. важливу роль відіграв М.П.Драгоманов.

> ***Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, громадський діяч, автор 2 тис. друкованих праць. Народився в дворянській родині козацького походження. Вчився в Київському університеті, де згодом у 1864 р. став приват-доцентом, а з 1873 – штатним доцентом.***
>
> ***Очолював ліве крило Київської громади. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 році звільнений з університету. В 1876 р. емігрував за кордон. В Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал "Громада" (1878–1882). Разом з С.Подолинським та М.Павликом заснував "Женевський гурток" – зародок українського соціалізму.***
>
> ***Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софіївського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя [21].***

Його погляди на суспільно-політичний рух в Україні зазнали еволюції. В кінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. він вважав, що в Україні цей рух повинен носити літературно-культурницький характер. Після Емського указу у працях "Пропащий час", "Переднє слово (до "Громади" 1878 р.)", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Історична Польща і великоруська демократія", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Листи на Наддніпрянську Україну" та інших він зажадав від громад, щоб вони боролися не

тільки за вільний розвиток національної культури українського народу, а й за його соціальне визволення (див., наприклад, його працю "Пропащий час" 1877) [22]. У згаданій роботі М. П. Драгоманов розповідає, як "московське царство", "царська сваволя" з'їли українські козацькі вольності [23].

У зв'язку з цим в журналі "Громада" (1878–1879, 1880, 1882) Драгоманов, слідом за кирило-мефодіївцями, знову звернувся до ідеї повалення царського режиму та розбудови федералізму як справедливого суспільного устрою українського народу [24].

Характеризуючи суспільно-політичні погляди М.Драгоманова, зважаючи на їх неоднозначність та незавершеність, подаємо їх за такою схемою:

1. У державному будівництві М.П.Драгоманов сповідав погляди конституційного республіканця, міжнаціонального федераліста. Національне майбуття українського народу він бачив у федеральній системі, яка презентувала б не тільки народи Росії, а й всього слов'янського світу та Європи у вигляді вільних національних штатів на основі добровільності, національної рівноправності та повної державної суверенності [25].

2. В соціально-економічному аспекті М.П.Драгоманов проповідував соціалізм у вигляді вільних громадських об'єднань, які працювали б на землі, заводі чи фабриці без панства, буржуазії, жандармів та інших станових структур. Ці децентралізовані соціалістичні громади повинні були, на його думку, відігравати роль гаранта політичних свобод громадян і народів.

Тобто, в соціалістичних поглядах М.П.Драгоманов поділяв ідеї Оуена, Сен-Сімона, Фур'є, Прудона та інших соціалістів про необхідність створення безкласових виробничих асоціацій. Але одночасно відкидав погляди Маркса про диктатуру пролетаріату та класову боротьбу.

3. В культурно-національному аспекті М.П.Драгоманов вважав, що український народ має право на власне культурне та автономне національне життя. Він був категорично проти всяких ідей створення централізованої державної машини та міжнаціональної консервативно-бюрократичної диктатури (див., наприклад, його працю "Привабливість енергії" – 1882). Драгоманов гостро критикував "Народну волю" за її великодержавність та терористичну тактику боротьби.

4. *М.П.Драгоманов був переконаний в тому, що досягти політичних ідеалів громадівці зможуть тільки тоді, коли від літера-*

турно культурного просвітництва перейдуть до політичної роботи, критики існуючого ладу, розгортання наступального руху; залучать до політичної боротьби широкі народні маси. Він відкидав тактику тероризму, класову революцію в марксовому розумінні. Старі громадівці відвернулися від нього, припинили асигнування "Громади". У цій обстановці акцент своєї діяльності Драгоманов переніс на західноукраїнський визвольний рух [26].

Аналізуючи громадівський рух, не можна не помітити, що молодь в кінці 80-х – на початку 90-х років шукала додаткових форм пожвавлення національного руху. Зокрема, у 1891 р. студенти Харківського та Київського університетів ***Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський, Віталій Боровик*** та інші на могилі Т.Шевченка створили ***"Братерство тарасівців"*** і поклялися боротися за перемогу Кобзаревих ідеалів.

Товариство встановило зв'язки зі студентами Полтави, Чернігова, Києва, Херсона, Одеси. Його учасники розробили статут і програму, влаштовували для народу лекції, бібліотеки, вистави, концерти, вели агітацію за рівноправність української національної культури з російською тощо.

Погляди "тарасівців" були сформовані в документі під назвою "Кредо віри молодих українців" (1893).

> ***Їх програма передбачала такі форми і методи роботи: досконале ознайомлення з українською культурою і на цій основі її демонстративний прояв: розмови українською мовою, викладання її в школі, виховання дітей в українському дусі; розгортання роботи, спрямованої на визволення українського народу від іноземного гніту, в тому числі й російського; проведення агітації за національне визволення всіх народів Росії від монархічної деспотії; наділення селян землею.***

У 1893 р. "тарасівці" були розгромлені і припинили своє існування.

У другій половині XIX ст. створені земства прагнули також внести свій вклад у демократизацію української культури й залучення до неї представників різних верств населення. З перших днів в країні почалося суперництво між традиційними державними установами та новоствореними представницькими органами, які прагнули вийти за межі відведених їм сфер впливу, мати владну першість на місцях у розв'язанні тих чи інших господарських проблем. Своєю опозиційністю земства вже в перші роки існування стиму-

лювали розробку і введення нових прогресивних законодавчих актів, стримували дії уряду щодо громадівців та представників інших суспільно-політичних течій [27].

V. Боротьба робітничого класу. Поширення марксизму

Після завершення промислового перевороту Україна в останнє десятиліття XIX ст. досягла високої концентрації виробництва, яка супроводжувалася посиленням експлуатації робітників та піднесенням їх революційного руху. Так, наприклад, особливого розмаху набули страйки на металургійних та машинобудівних заводах України. Першими виступили робітники Донецького сталеливарного заводу, які висунули вимогу підвищення заробітної плати.

У страйкову боротьбу включилися робітники ливарних та машинобудівних підприємств Нікополя, Катеринослава, Харкова, Києва, Юзівки (Донецька), Єнакієва, Олександрівська та інших промислових міст. Страйки металургів та машинобудівників прискорили виступи робітників кам'яновугільної, залізорудної, цукрової та інших промислових галузей.

Вченими встановлено, що в Україні у 1895 р. вибухнуло 15, 1896 р. – 25, 1897 р. – 42, 1898 р. – 59, 1899 р. – 85 страйків. Всього протягом трьох років в Україні зафіксовано 226 страйків та 14 заворушень. З них 108 страйків припадало на Катеринославську губернію, 38 – Херсонську, 34 – Київську [28].

Подібні факти можна було б продовжити. Вони додатково засвідчать, що в пореформенний період робітничий клас не бажав миритися з рабським становищем і з кожним роком все енергійніше боровся за поліпшення свого матеріального становища та соціальне визволення.

У процесі боротьби в середовищі робітничого класу народжувалися гуртки та організації, які прагнули надати їй цілеспрямованого політичного характеру та виробити її форми і методи.

Дослідник робітничого руху в Україні М.В.Демченко стверджує, що у 1875 р. в місті Одесі виник ***"Південноросійський союз робітників"***, керівником якого став автор "Статуту братської каси" Євген Заславський, і що цей союз мав "чітко визначену політичну

установку – робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки шляхом насильственного перевороту"[29].

До Союзу входило близько 200 робітників, 60 з яких (***Є.Заславський, Ф.Кравченко, І.Рибицький, М.Короленко*** та інші) складали ядро організації.

> "Союз" проводив таку діяльність:
>
> ***Вивчав документи і матеріали І Інтернаціоналу, зокрема "Тимчасового Статуту Міжнародного товариства робітників", написаного К.Марксом; випускав і розповсюджував прокламації; члени "Союзу" виступали з промовами на робітничих мітингах-маївках; вів агітаційні стосунки з робітниками Ростова, Миколаєва, Херсона, Харкова та інших міст; керував страйковою боротьбою в м. Одесі.***

У травні 1875 р. "Союз" був розгромлений жандармами, 15 його активістів арештовано і засуджено на різні строки каторжних робіт, тюремного ув'язнення, перебування в арештантських ротах. Керівника "Союзу" Є. Заславського закатовано у Петербурзькій тюрмі [30]. Діяльність "Південноросійського союзу робітників" не пропала марно. Її підтримали робітники Петербурга, створивши свій "Північноросійський союз російських робітників" (1880) під керівництвом В.Обнорського та С.Халтуріна. Заслуга "Союзів" полягала в тому, що вони на перше місце висунули ідею боротьби за політичні свободи і цим самим "формували у робітників елементи класової свідомості"[31].

Одночасно в Україні склалася передумова для поширення соціалістичних ідей в їх марксистському трактуванні. З вождями соціалізму К.Марксом та Ф.Енгельсом зустрічалися Д.Лизогуб, І.Фесенко, М.Зібер та інші представники України. М.Зібер, наприклад, у 1871 р. опублікував "Теорію цінності й капіталу Д.Рікардо", у 1874–1878 рр. – статті під загальною назвою "Економічна теорія Маркса", 1885 р. – "Давид Рікардо і Карл Маркс…", в яких у популярній формі пропагував ідеї марксового "Капіталу". Був знайомий з К.Марксом та Ф.Енгельсом і пропагував їх ідеї студент Київського університету С.А.Подолинський.

> ***С.А.Подолинський (1850–1891) – громадський діяч, вчений. Народився на Черкащині в багатій поміщицькій родині. Здобув освіту в Київському та Бреславському університетах. Захистив дисертацію на медичну тему. В 70-х роках XIX ст. брав участь у громадівському та народницькому рухах. Організував***

у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури. В Женеві разом з М.П.Драгомановим та М.Г.Павликом у 1878 р. започаткував видання журналу "Громада". Автор друкованих праць "Про багатство та бідність", "Про хліборобство", "Ремесла і фабрики на Україні", "Парова машина" та інших. Листувався з К.Марксом і Ф.Егельсом, популяризував їх вчення. Пропагував власну теорію "громадівського соціалізму", яка ґрунтувалася на традиціях українського народу. У 80-х роках захворів і відійшов від громадської та наукової роботи [32].

Популяризаторами марксових положень були український письменник І. Франко, створена у 1883 р. Г.Плехановим група ***"Визволення праці"*** (***П.Аксельрод, В.Засулич, Л.Дейч, В.Ігнатов*** та інші). Завдяки активній позиції Франка та його однодумців Львів став одним із найважливіших пунктів на шляху транспортування марксистської літератури з Женеви в Росію.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та інших містах України виникли марксистські гуртки. Складалися вони переважно з революційно настроєної інтелігенції, студентів та учнівської молоді. У цих гуртках починали свою роботу А.Луначарський, П.Запорожець, Я.Ляховський, Б.Ейдельман. У 1891 р., наприклад, у м. Києві виникла Російська соціал-демократична група, яка пожвавила свою роботу під час діяльності в ній революціонера Ю. Мельникова. За його ініціативою була створена школа-майстерня ("Лук'янівський клуб"), в якій готувалися марксистські пропагандисти.

В Катеринославі марксистські гуртки виникли під керівництвом П.Точиського, Г.Лейтейзена, О.Винокурова; Одесі – під керівництвом М. Оводова, І. Хохлова, І. Калашнікова; Харкові – Ю.Мельникова, І.Борзенка; Херсоні – О.Цюрупи; Полтаві – О.Шліхтера. Подібні приклади можна було б продовжити. Для діяльності згаданих марксистських гуртків була властива замкненість, відірваність від робітничих мас, слабкий зв'язок між собою [33].

Індустріалізація України, ріст робітничого класу пожвавили його рух. Робітники вимагали, щоб соціал-демократичні гуртки перейшли до більш широкої наступальної агітаційно-масової роботи, перетворення їх розрізнених виступів у свідому, організовану боротьбу всіх трудящих проти самодержавства.

У зв'язку з цим у Петербурзі під керівництвом В.І.Леніна створюється ***"Союз боротьби за визволення робітничого класу"*** (1895),

якому судилося стати зародком революційної партії в Росії, в тому числі і в Україні, й взяти у свої руки владу. Так, наприклад, у Києві в 1897 р. на базі групи "Робітнича справа" та польських соціал-демократів створюється ***"Київський союз боротьби за визволення робітничого класу"***[34]; в Катеринославі під керівництвом І.Бабушкіна, І.Лалаянця, Г.Петровського – ***Катеринославський Союз боротьби за визволення робітничого класу*** (1897).

Практика революційного руху показала, що соціал-демократичні групи, гуртки та організації повинні були перерости в єдину соціал-демократичну партію [35]. Оскільки Петербурзький Союз боротьби за визволення робітничого класу через арешти був ослаблений, ініціатива про необхідність проведення І з'їзду РСДРП перейшла до Києва. Було прийнято рішення провести цей з'їзд в Мінську 1–3 березня 1898 р.

На з'їзд прибуло 9 делегатів (С.Радченко – Петербург, О.Винновський – Москва, П.Тучапський – Київ, К.Петрусевич – Катеринослав, Б.Ейдельман – "Рабочая газета" – Київ, М.Вигдорчик – Київський Робітничий комітет; Ш.Кац, А.Кремер, А.Мутник – "Бунд"), які обрали Центральний Комітет і оголосили Київську "Рабочую газету" офіційним органом партії. Незабаром ЦК, редакція згаданої газети були заарештовані, а друкарня розгромлена [36].

Після з'їзду по всій країні прокотилися масові арешти. Соціал-демократична партія вступила в період гострої кризи.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Чому після реформи 1861р. селянський рух набрав широкого розмаху?

2. Що ви знаєте про виникнення народницьких гуртків і організацій? Які форми і методи їх боротьби?

3. В чому проявилося пожвавлення національного руху у другій половині XIX ст. ?

4. Що ви знаєте про поширення марксизму в Україні та зародження соціал-демократичного руху?

VII. Джерела та література

1. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002. – С. 256.

2. ***Борисенко В.Й.*** Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980; ***Волощенко А.К.*** Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974; ***Волк С.С.*** Народная воля 1879–1882. – М.-Л.,1966; ***Грицак Я.*** Нарис історії України: – формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996; ***Дмитриченко В.С.*** Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974; ***Катренко А.Н.*** В борьбе за пробуждение народной революции. – К., 1988; ***Кондратюк К.*** Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. – Тернопіль, 1993; ***Іванова Р.П.*** Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971; ***Итенберг Б.С.*** Южно-российский союз рабочих: возникновение и деятельность. – М., 1974; ***Рудько М.П.*** Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К., 1975; ***Юрченко О.Т.*** (в співавторстві з Демченко М. В.). Поширення марксистських і соціал-демократичних організацій в Україні. – К., 1983; ***Шевченко І.І.*** З історії соціал-демократичних організацій на Україні: Київський союз боротьби за визволення робітничого класу. – К., 1956; ***Шабліовський Є.С.*** Т.Г.Шевченко и русские революционеры-демократы. – К., 1975.

3. ***Ленін В.І.*** Повне зібрання творів. – Т. 20. – С. 163.

4. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 380.

5. Там само. – С. 381-382.

6. ***Гончарук П.С.*** Історичні погляди кирило-мефодіївців. – К., 2002. – С. 65.

7. ***Шаблиовский Е.С.*** Т.Г.Шевченко и русские революционеры-демократы. – К., 1975.

8. ***Ленін В.І.*** Повне зібрання творів. – Т. 22. – С. 252-253.

9. ***Сарбей В.Г.*** Суспільно-політичний та національний рух (50–70-ті роки XIX ст.) // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 409–485; ***Катренко А.М.*** Революційні народники на Україні // Там само. – С. 485–504.

10. ***Катренко А.М.*** Названа праця. – С. 486.

11. ***Рудько М.П.*** Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К., 1975.

12. ***Итенберг Б.С.*** Южно-российский союз рабочих: возникновение и деятельность. – М., 1974.

13. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 394–395.

14. ***Волк С.С***. Народная воля. 1879–1882. – М.-Л., 1966; Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. – К., 1978. – Т. 3. – С. 385–388.

15. ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. – К., 2002. – С. 352.

16. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 467.

17. Там само. – С. 468.

18. Більш детально про це у кн.: ***Борисенко В.Й.*** Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С. 28–35.

19. ***Алексєєв Ю.М.*** (ред.), ***Світлична В.В.*** Історія України. Навчальний посібник. – Львів, 2002. – С. 138.

20. ***Сарбей В.Г.*** Суспільно-політичний і національний рух (50-70-ті роки XIX ст.) // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. І. – С. 481.

21. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002. – С. 262.

22. ***Іванова Р.П.*** Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971.

23. ***Шевчук В.П., Тараненко М.Г.*** Історія української державності. Курс лекцій. – К., 1999. – С. 164.

24. ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 476–477.

25. ***Молчанов В.*** Державницька думка Михайла Драгоманова. – К., 1994.

26. ***Федченко П.*** Михайло Драгоманов. – К., 1991; Українська ідея. Перші речники. – К., 1994; ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002. – С. 262–263; ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. – К., 1998. – С. 476–479.

27. ***Чорнолусский В.*** Земство и народное образование. – С-Пб., 1911.

28. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К., 1978. – Т. 3. – С. 486–487.

29. ***Демченко М.В.*** Поширення соціалістичних ідей на Україні. Перші робітничі соціал-демократичні організації//Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. І. – С. 506.

30. ***Итенберг Б.С.*** Южнорусский Союз рабочих: возникновение и деятельность. – М., 1974.

31. ***Демченко М.В.*** Названа праця. – С. 506–507.

32. ***Бойко О.Д.*** Історія України. – К., 2002. – С. 259; ***Злупко С.*** Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – К., 1990.

33. ***Юрченко О.Т., Демченко М.В.*** Поширення марксизму і соціал-демократичні організації в Україні. – К., 1983.

34. ***Шевченко І.І.*** З історії соціал-демократичної організації на Україні: Київський союз боротьби за визволення робітничого класу. – К., 1956.

35. ***Демченко М.В.*** Поширення соціалістичних ідей на Україні. Перші робітничі соціал-демократичні організації. – С. 517.

36. ***Юрченко О.Т., Демченко М.В.*** Поширення марксизму і соціал-демократичні організації в Україні. – К., 1983.

Лекція № 26. Західноукраїнські землі у XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Адміністративно-політичний устрій.***
3. ***Соціально-економічний розвиток краю.***
4. ***Суспільно-політичний рух та класова боротьба.***
5. ***Особливості суспільно-політичного життя західноукраїнського народу у другій половині XIX ст.***
6. ***Запитання та завдання.***
7. ***Джерела та література.***

І. Загальні зауваження

В лекції на основі аналізу джерел, монографічної літератури та узагальнюючих праць розкриваються історичні події, процеси і явища, які мали місце в західноукраїнських землях в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті у XIX ст.

Специфіка викладу полягає в тому, що у кінці XVIII–XIX ст. цей край був у складі Австрійської габсбургської імперії, а тому його історія подається на фоні тих історичних подій, процесів і явищ, які відбувались в цій державі.

Одночасно, зважаючи на споріднення, етнічну єдність західних українців з жителями подніпровської України, їх духовну адекватність та обопільне прагнення до державної соборності, в лекції часто співставляються історичні матеріали обох частин України і аналізуються у їх взаємозв'язку.

На широких історичних фактах показується соціально-економічна та культурна неволя західноукраїнського краю, національний гніт та безправність галичан в чужій для них імперії. Простежуються складні стосунки з поляками, які, вислужуючись перед габсбургами, культивували свою зверхність, домінування в західноукраїнському краї, відмовляли східним галичанам у праві на свою національність, окремішне історичне життя, власну культуру.

Одночасно показані прагнення західноукраїнського населення жити разом зі східними братами, боротьба за цю єдність, тернистий шлях до волі та незалежності.

При підготовці лекції використані джерела, які опубліковані в таких документальних виданнях, як: ***"Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849)"*** – К.,1974; ***"Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст."*** – К., 1949; ***"Робітничий рух на Україні (1861–1884)".*** – К., 1986; ***"Русалка Дністрова"*** – К., 1988 [1]; положення і висновки праць дослідників ***Г.Ю.Гербільського, М.П.Герасименка, В.Є.Задорожного, Г.І.Ковальчака, М.М.Кравця, М.П.Кукурудзяка, Ф.І.Стеблія, С.М.Трусевича, В.Чоповського, І.Я.Франка, І.Г.Шульги, Є.А.Яцевича,*** та ін.[2]

У згаданих працях висвітлені аграрні відносини в Галичині у XIX ст. (М.П.Герасименко, Г.І.Ковальчак, Ф.І.Стеблій, І.Я.Франко), становище робітничого класу західноукраїнського краю (Г.І.Ковальчак, М.П.Кукурудзяк, С.А.Яцевич), суспільно-політичне життя та національний рух (Г.Ю.Гербільський, Ф.І.Стеблій, В.Чоповський), економічне життя західноукраїнського народу (І.Я.Франко, І.Г.Шульга, В.Є.Задорожний), події культурного життя та інші історичні проблеми.

Крім цього, враховувалася трактовка західноукраїнських історичних проблем авторами підручників з історії України О.Д.Бойком, В.Й.Борисенком, І.К.Рибалкою, О.Субтельним, Ю.М.Алексєєвим, В.В.Світличною, В.А.Смолієм, В.М.Литвином, В.М.Мордвінцевим, А.Г.Слюсаренком, Л.Г.Мельником та ін.[3]

II. Адміністративно-політичний устрій

З попередніх лекцій відомо, що в результаті трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795), Константинопольської австро-турецької конвенції (1775) Галичина та Буковина увійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії, під владою якої у складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало також Закарпаття. Таким чином, за висловом дослідника цих проблем Ф.І.Стеблія, "габсбурги стали володарями великої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн. чоловік, в тому числі 2 млн. українців"[4].

Галичина була виділена в королівство Галіція та Лодомерія з центром у Львові, яке в адміністративному відношенні поділялося на 19 округів, 12 з яких становили українську Східну Галичину. 1786 р. на правах окремого округу до Галичини була приєднана Буковина з центром у Чернівцях. Закарпаття, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва. Тобто, навіть в рамках єдиної держави західноукраїнські землі були адміністративно розмежованими.

Адміністративний апарат в "королівстві" очолював губернатор, в округах – старости. На місцях адміністративні і судово-поліцейські функції здійснювали поміщики, або спеціальні чиновники – мандатори. Міста управлялися магістратами, склад яких затверджувався адміністративними органами [5].

Одночасно варто нагадати, що допоміжним органом крайової адміністрації був становий сейм, до якого входили представники магнатів, шляхти, духовенства та міщанства. В Закарпатті адміністрацію в чотирьох комітатах (жупах) очолювали жупани, які затверджувались намісником (губернатором) і були йому підзвітні у своїй діяльності.

Отже, знаряддям централізаторської політики уряду та класового панування феодалів на підневільних, адміністративно розмежованих західноукраїнських землях став численний бюрократичний апарат.

III. Соціально-економічний розвиток краю

За висловом відомого канадського історика українського походження О. Субтельного, "умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів характеризувалися одним словом: бідність... Галичина мала сумну репутацію однієї з найбільш нужденних і відсталих частин імперії"[6].

Величезну більшість західних українців складали селяни-кріпаки, земельний наділ яких у 1819 р. становив 14 акрів (шляхетського маєтку – 1051), у 1848 р. – 9,6 (шляхетського маєтку – 1400). За право користуватися цими наділами селяни повинні були відробляти на феодала панщину, що сягала 5-6 днів на тиждень. Крім цього селяни повинні були відбувати інші роботи у маєтку пана, платити йому натуральний оброк тощо.

У 3,5 тис. західноукраїнських сіл селяни, застосовуючи примітивні знаряддя, могли одержати близько третини того, що вирощу-

вали селяни Чехії та Австрії. А їхній раціон (в основному капуста та картопля) становив близько половини того, що споживав західноєвропейський селянин. "Були часи, – писав О.Субтельний, – між 1830 та 1850 рр., коли смертність у Східній Галичині переважала народжуваність. Закономірно, що тривалість життя західноукраїнського селянина була короткою – в середньому якихось 30–40 років"[7].

Поміщики насаджували серед селян пияцтво, деякі з них навіть встановлювали для своїх кріпаків норму споживання алкоголю, сподіваючись таким чином реалізувати продукт, який вони виробляли. На думку багатьох поміщиків, селяни належали до нижчих людських істот, які не піддаються вдосконаленням.

Важливим прошарком західноукраїнського населення було духовенство. Воно наближалося до місцевої еліти, сповідало греко-католицькі церковні канони й заміняло селянству національну знать, яка відцуралася від свого суспільства, полонізувалася і перейшла в католицизм. В західноукраїнському краї виникли цілі династії священиків. В XIX ст. у Східній Галичині було 2–2,5 тис. таких родин.

Духовенство користувалося серед селян великим впливом та владою. Проте за матеріальним та культурним рівнем український сільський священик ледве підносився над селянином. Багато хто з них ледве міг прочитати тексти церковнослов'янською мовою.

Протягом усього XIX ст. західноукраїнське суспільство складалося лише з двох соціальних верств: селянської маси і невеликої касти священиків. "Серед українців, – зауважував О.Субтельний, – за іронічним польським виразом, були лише хлопи та попи"[8].

Це не означає, проте, що у західноукраїнському краї не було інших етнічних та соціальних груп населення. Наприкінці XVIII ст., наприклад, польська шляхта становила 95 тис, або 3,4 %, міщани – 300 тис, або 10% населення провінції. Крім цього, на західноукраїнських землях мав місце прошарок чесько-німецького чиновництва та німецьких колоністів.

Отже, суспільство Галичини вже на початку XIX ст. було багатонаціональним та чітко розшарованим. Кожна етнічна група займала свій господарський та культурний простір.

Приєднання українських земель до Австрії співпало з початком реформ у дусі освіченого абсолютизму, які здійснювали у кінці XVIII ст. Марія-Терезія та Йосиф II [9]. Габсбурги використ-

товували західноукраїнське населення як лабораторію, чи експериментальну базу для своїх реформ.

У 70–80-х роках XVIII ст. імператриця Австрії Марія-Терезія по відношенню до західноукраїнського краю вирішила здійснити такі заходи:

1. Запровадила паритет для римо-католицької та греко-католицької церков. Греко-католики вітали цей захід, оскільки довгий час терпіли дискримінацію з боку польського чиновництва та католицьких ієрархів. У 1808 р. в Галичині після 400-річної перерви було відновлено галицьку церковну митрополію. Отже, в XIX ст. греко-католицька церква увійшла оновленою.

2. Продовжуючи реформи, Марія-Терезія зробила ряд кроків щодо освітнього реформування. Так, у 1774 р. імператриця заснувала у Відні греко-католицьку семінарію, яка стала давати західноукраїнській молоді систематичну богословську освіту та контакти із західною культурою. У 1783 р. семінарія була заснована у Львові.

3. У 1774 р. в західноукраїнському краї були засновані школи трьох типів: а) однокласні парафіяльні, викладання в яких велося місцевою говіркою; б) трикласні з німецькою та польською мовами навчання; в) чотирикласні, що готували учнів для продовження освіти у середніх школах (гімназіях) та університетах.

Імператор Йосип II у проведенні реформ пішов далі своєї матері. Зокрема, *у 1781 р. обмежив панщину трьома днями на тиждень (156 днів на рік), дозволив селянам вільно одружуватись, самочинно залишати поміщика та переходити на інші наділи, звертатися до суду зі скаргами на свого поміщика, заборонив селянам виконувати на користь пана додаткові повинності тощо.*

Тобто, закони Йосифа II захищали селянина, охороняли від зневаги, дещо поліпшили його становище в суспільстві. Але не зрівняли його з іншими станами. У багатьох відношеннях селянин, як і раніше, був підвладним панові і залежним від нього.

У 1784 р., прагнучи мати більше освічених чиновників і священиків, Йосип II заснував у Львові університет, який став першим учбовим закладом такого типу на українській землі. Для українців був створений національний факультет "Студіум рутенум", на якому викладання велося місцевою українською говіркою.

Якщо зважити на те, що у подніпровській Україні Катерина II ліквідувала гетьманщину (1764), розігнала Запорозьку Січ (1775), запровадила кріпосне право (1783), висвятила українську старшину у дворянство (1785), то заходи Йосифа II були явищем сміливим, рішучим і прогресивним.

Орест Субтельний, досліджуючи Галичину, пише, що "багато реформ наштовхнулися на нездоланні перешкоди. Імператор, зокрема, вважав, що, полегшивши долю селянства, він збільшить продуктивність їхньої праці. Але незабаром стало очевидним, що економічні проблеми Галичини крилися не лише в селянстві... Галичина фактично була внутрішньою колонією краще розвинених західних провінцій імперії"[10].

До сказаного додамо, що реформи наштовхнулися й на перешкоди з боку шляхти, яка не пропускала можливості підірвати їх. Не поспішала йти на зустріч реформам і католицька церква. Обурені онімеченням мадяри погрожували повстанням. Розчарований Йосиф II був змушений відмінити багато своїх заходів. Після його смерті (1790) на могилі встановили епітафію: "Тут спочиває Йосиф II, усі зусилля якого зазнали невдачі".

На початку XIX ст. австрійські імператори, особливо Франц I, продовжували відступати від позицій цісаря-реформатора. Багато покращень у становищі селянства було відмінено і фактично відновлено кріпацтво[11].

За висловом дослідника Ф.І.Стеблія, "протягом першої половини XIX ст. основою економіки краю залишалося сільське господарство, головним чином, землеробство. "[12] Додамо, що більше половини земельних угідь належало поміщикам і панам, менше половини – селянським господарствам. Традиційно невисокий рівень агрокультури зумовлював низьку врожайність. Повільними темпами розвивалось і тваринництво.

Всевладдя поміщиків було головною перешкодою і на шляху промислового розвитку. Кріпосництво стримувало переростання мануфактурної промисловості у фабричну. Більшість міст і містечок були промислово слабкими, мали аграрний характер.

Економічна відсталість західноукраїнських земель спричинила до нерозвинутості їх соціальної структури. Основну масу населення становило феодально залежне селянство, експлуатоване поміщиками.

IV. Суспільно-політичний рух та класова боротьба

Реформи Марії-Терезії та Йосипа II, незважаючи на свою незавершеність, вплинули на настрої західноукраїнського населення. "Як і належало сподіватися, – зауважив О.Субтельний, – реформи збудили серед українців почуття глибокої вдячності до Габсбургів у цілому і до Йосифа II зокрема. Вдячність династії так глибоко вкоренилася, що українців називали "тирольцями Сходу"[13].

Відзначимо, що це плазування перед Габсбургами мало свої негативні наслідки. Воно живило так зване рутенство, західноукраїнський провінціалізм, носіями якого були священики, які вважали галичан окремішним етносом з греко-католицькими переконаннями. Рутенці, вважаючи себе західноукраїнською елітою і наслідуючи польське панство, культивували псевдоаристократизм, зневажливе ставлення до селянства – носія "мови свинопасів".

Духовенство, як носій психології рутенства, уклінно сприймало все, що дарувала їм столиця, допомагало віденським олігархам тримати у відсталості цілі покоління західноукраїнців, перешкоджаючи їм боротися за краще майбуття. У цьому відношенні рутенці нагадували подніпровську еліту, яка вірою і правдою служила російському царизму й допомагала йому тримати свій народ у покорі.

Значну роль у розвитку суспільно-політичної думки в західноукраїнських землях у XIX ст. все більше почала відігравати інтелігенція, яка, як уже було сказано, в основному складалася із духовенства. Говорити про вищу освіту в західноукраїнському краї означало освоєння богословської науки. Так, на початку 40-х років із майже 400 студентів-українців Львівського університету 295 навчалися теології. Із 43 книжок, написаних між 1837 і 1850 рр. українською мовою, 40 належало перу священиків.

Значна частина західноукраїнської інтелігенції обмежувала свої інтелектуальні ресурси лише створенням абеток, календарів та церковних обрядів. Деяка частина інтелігенції прагнула ознайомитись із більш радикальними західноєвропейськими ідеями. Для них така можливість відкривалася у контексті польського руху.

Тому, як зауважують вчені, "в 1830-х роках незначна меншість молодих українських семінаристів приєднувались до польських революційних груп, котрі боролись за відновлення Польської Речі Посполитої"[14].

Це захоплення польським рухом вело до захоплення мовою цього народу та віддаленості від своєї власної національної культури. Справа дійшла до того, що у 1809 р. українські студенти поставили вимоги про закриття у Львівському університеті рідномовного факультету "Студіум рутенум" й з радістю перейшли в німецькомовні групи.

Одночасно варто зауважити, що ідеї німецького філософа Гердера проникли і в середовище західноукраїнської інтелігенції. Його вчення про рідну мову, її значення для народу все більше заполонювали серця європейської молоді, проникали у свідомість і західноукраїнської інтелігенції. Вона, спілкуючись з польською та чеською молоддю, знайомлячись з їх національними ідеями та культурою, чимдалі стала ближче сприймати нову ідею про суть української нації та необхідність боротися за її соборність і вільний розвиток [15].

Якщо у Східній Україні українознавство започаткувалось у Харкові, на базі його університету, то в західноукраїнському краї українські культурні аспекти розпочали свою дорогу з м. Перемишля – центра греко-католицької єпархії, значного на той час бібліотечного та навчального осередку.

Найвидатнішим серед представників перемишльської групи був високопоставлений церковний ієрарх Іван Могильницький. Разом з Михайлом Левицьким він організував "Клерикальне товариство" (1816), яке готувало для селян релігійні тексти українською мовою. Підготовлені товариством кілька молитовників та букварів були незначним вкладом в українознавство. Тим більше, що їх мова була розбавлена численними церковнослов'янськими домішками. Але їх заслуга полягає в тому, що вони вперше привернули увагу до мовного питання, яке в наступні десятиліття залишатиметься основною справою західноукраїнської інтелігенції.

Крім названого вище перемишльського гуртка, у 1820-х роках на західноукраїнських землях працювали й інші вчені (М.Гарасевич, Д.Зубрицький, Й.Левицький та Й.Лозинський), які збирали матеріали з історії Східної Галичини та її фольклорних джерел, розробляли граматичні правила, упорядковували етнографічні записи тощо [16].

В одній із попередніх лекцій вже зазначалося, що у 30-х роках XIX ст. центр діяльності, спрямованої на пробудження національної свідомості, переміщується до Львова. В цей час на арену просвітницького руху виходять прихильники ідей Гердера – семінаристи:

юний поет ***Маркіян Шашкевич***, близький його товариш, високоосвічений ***Іван Вагилевич*** та енергійний ***Яків Головацький***.

У 1832 р. вони організували гурток під назвою ***"Руська трійця"***, який розгорнув широку діяльність на ниві українознавства [17].

> ***1. Передусім вони встановили творчі зв'язки з українськими вченими Східної України – Ізмаїлом Срезневським, Михайлом Максимовичем, Йосипом Бодянським; будителями західнослов'янського руху – Карелом Запа, Яном Коларом, Павелом Шафариком, Карелом Гавлічеком та ін.***
>
> ***2. Розгорнули роботу по очищенню місцевої української мови від церковнослов'янських та чужоземних "вишуканостей", створенню високоякісного літературного красного письменства.***
>
> ***3. Заснували альманах "Русалка Дністрова", до якого було підібрано тексти народних пісень, віршів, історичних статей. Альманах у 1837 р. було видано у Будапешті. З 900 примірників майже всі конфіскувала поліція, оскільки "Русалка Дністрова", за її переконанням, була надрукована мовою "давно мертвого і похованого русинського народу"[18].***
>
> 4. ***Члени "Руської трійці", як і літературні сили наддніпрянської України, поставили собі за мету боротися "проти соціального, політичного і духовного гноблення, будити народ, щоб він відчув "гідність свою і силу"[19].***

В статті "Становище русинів в Галичині" (1846) Я.Головацький виклав соціально-економічну та політичну програму гуртка.

Встановлення поліцейського терору, несприйняття їх діяльності значною частиною західноукраїнських обивателів надломили сили членів "Руської трійці". Помирає в молодому віці Маркіян Шашкевич (1811–1843); переходить до польського табору Іван Вагилевич (1811–1866); переїжджає до Росії Яків Головацький (1814–1888).

Завершуючи розповідь про "Руську трійцю", слід відзначити, що вона була свідченням національної еволюції на західноукраїнських землях від вирішення культурно-мовних питань до постановки соціально-економічних та політичних завдань [20].

Більше того, за висловом О. Субтельного, "після століть обмежених контактів східні і західні українці почали виявляти посилений взаємний інтерес. Розгортався процес національної інтеграції"[21].

Відомо, що у 1848–1849 рр. у багатьох європейських країнах почалися буржуазні та буржуазно-демократичні революції. Їх полу-

м'я охопило і Австрію. 13 березня 1848 р. спалахнуло народне повстання у Відні, яке призвело до повалення уряду К. Меттерніха. Імператор Фердинанд I був змушений декларувати буржуазно-демократичні свободи та пообіцяти конституцію. Боячись повторення на західноукраїнських землях селянського повстання 1846 р., у квітні 1848 р. уряд оголосив про скасування тут феодальної залежності селян і панщини [22].

Під впливом західноєвропейських подій 1848 р. у Галичині, зокрема у Львові, відбулися демонстрації, стали утворюватись різного роду політичні гуртки та об'єднання. Так, наприклад, 13 квітня 1848 р. поляки у Львові створили ***Центральну раду народову***, яка домагалася від австрійського уряду перетворення Галичини у польську автономію, нехтуючи інтересами українців.

У зв'язку з цим буржуазно-ліберальні українські кола 2 травня 1848 р. утворюють ***Головну руську раду***, яка виступила на захист українського народу, за забезпечення йому автономного національного життя. Руська рада стала організатором боротьби українського населення за відокремлення Східної Галичини (української) від Західної (польської).

Пожвавлювався культурно-освітній рух у краї. На першому з'їзді українських діячів культури (жовтень 1848 р., м. Львів) було засновано ***"Галицько-руську матицю"***, завданням якої було збір коштів та видання українських книг.

Активізувалося літературне життя, видавалися твори письменників Східної України – ***І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя, Т.Шевченка***; розгорнувся театральний рух. Самодіяльні артисти ставили на сценах *"Наталку-Полтавку"* та *"Москаля-чарівника"* ***І.Котляревського***, *"Сватання на Гончарівці"* ***Г.Квітки-Основ'яненка*** та ін.

Посилення боротьби галицьких селян за землю (1849), львівських робітників та ремісників (1848) вплинуло на розвиток революційних подій у Північній Буковині та на Закарпатті. Так, у листопаді 1848 р., депутат Віденського парламенту ***Л.Кобилиця*** у Вижниці на зборах закликав селян не коритися поміщикам; вийшли з-під контролю поміщиків селяни гірських районів Закарпаття. Під тиском селян у 1853 р. австрійський уряд, нарешті, видав указ про скасування кріпацтва в Галичині та на Буковині [23].

Отже, 1848 рік був переломним моментом в історії західних українців. Він покінчив з їхньою віковою інертністю, бездіяльністю та ізоляцією й поклав початок запеклій боротьбі за національне та соціальне визволення.

V. Особливості суспільно-політичного життя західноукраїнського народу у другій половині XIX ст.

Західноукраїнські землі у другій половині XIX ст. зазнали прискореного соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку. Ця прискореність була обумовлена революцією 1848–1849 рр., поступовою ліквідацією феодально-кріпосницьких відносин і розчищенням шляху до капіталізму. Певну роль у цьому відіграла також Конституція 1867 р., яка перетворила Австрію у двоїсту Австро-Угорську імперію [24].

Досліджуючи західноукраїнське життя у другій половині XIX ст., треба мати на увазі, що воно мало певні, специфічні для цього краю особливості.

По-перше, селянство не змогло оплатити своє визволення від поміщиків у 1848 р. й вело з ними постійну, затяжну боротьбу за списання боргів та володіння сервітутами (громадськими угіддями, лісами, пасовищами). Це привело до того, що селяни швидко розорювались, продавали частину своєї землі, бідніли. Рятуючись від безземелля та голоду, змушені були емігрувати.

Якщо селяни Східної України шукали кращої долі на сході Російської імперії, то західні українці змушені були переселятися до Бразилії, Канади, Сполучених Штатів Америки та інших країн заходу[25].

По-друге, в містах відсоток українського населення був надзвичайно низький і складав 25–30% від їх загальної кількості. Решта міщан були євреї та поляки. Саме вони опанували керівництво економічними функціями міст, особливо їх комерційним життям. Немає потреби говорити, що ця специфіка не завжди кращим чином відбивалася на стосунках етносів [26].

По-третє, для розвитку промисловості в Галичині не було великих перспектив. Уряд розвивав тут лісообробну, алкогольну та нафтову промисловість. Стихійно панували на ринку єврейські кравецькі та швецькі вироби. А тому в кінці XIX ст. у цьому краї нараховувалося близько 200 тис. робітників, які були тісно пов'язані з

селом. Словом, західноукраїнські землі за розвитком економіки лишалися позаду інших провінцій імперії.

По-четверте. Використовуючи поляка за походженням, губернатора А.Галуховського, австрійський уряд став культивувати в Галичині домінуюче становище поляків. Вони повинні були відіграти бар'єрну роль між Росією та українцями й не допустити їх взаємного зближення.

Посуті Галичина перетворилася на польську "державу в державі". Тут полонізувався чиновницький апарат, зміцнила свої позиції польська інтелігенція, запанували польські школи, прискореними темпами запрацювали асиміляційні важелі.

За цих умов "перед представниками української верхівки з середовища українських священиків... лежало похмуре майбутнє.... Переживаючи глибоку кризу віри у власні сили, вони стали шукати джерела підтримки"[27].

За своїми переконаннями та характером діяльності західноукраїнська інтелігенція поділялася на три групи: ***русофіли, народовці та радикали***.

До ***русофілів*** належали такі діячі західноукраїнської культури, як: історик ***Денис Зубрицький***, священики та вчителі ***Яків Головацький, Богдан Дідицький, Іван Наумович, Михайло Качковський, Адольф Добрянський*** та ін. Вони були переконані, що українська культура у боротьбі з поляками вистоїть лише тоді, коли вона дістане російську підтримку.

Русофіли стверджували, що український, білоруський і російський народи – триєдині, тотожні, пішли від одного кореня; що західноукраїнський народ являється не якимось окремим русинським етносом, а є росіянами [28]. Вони вважали, що незабаром Росія переможе Австрію і звільнить західних українців від польської неволі. Такий хід думок народжував пасивність та інертність.

Русофіли вперто відкидали власне, українське народознавство, навіть вітали горезвісний Емський указ 1876 р. про заборону української мови.

Русофіли зуміли закріпитися в Українському народному домі, видавництві "Галицько-руська матиця", газеті "Слово", громадянському об'єднанні Руська Рада та інших установах культури. Тобто в середовищі власної еліти український рух мав рішучого та сильного противника.

Ще в дореволюційні часи (до 1848 р.) молодь, зокрема, "Руська трійця", виступала за користування народною мовою. Якщо старше покоління "русинів" мали надію на підтримку царя, то молодь надихалася творчістю Т. Г. Шевченка, яка була глибоко народною. А тому прихильників Кобзаря стали називати ***народовцями***. Як правило, це були студенти, молоді священики, представники молодої світської інтелігенції.

З москвофілами їх розділяла мова, в решті питань вони були близькими. Народовці з радістю читали ***Шевченка, Куліша, Костомарова, Антоновича, Конiського***. Під їх впливом світоглядні погляди народовців розширювались.

Проте цей світогляд мав певні межі. Коли М. Драгоманов зробив спробу прищепити народовцям соціалістичні, космополітичні та антиклерикальні ідеї, його "безбожний анархізм" викликав у них відразу, оскільки їхні погляди були пов'язані з мовою й не зачіпали політичних проблем, не спрямовувалися проти уряду.

Народовцям вдалося налагодити видання часопису ***"Молода Русь"*** (1861), ***"Вечорниці"*** (1862), ***"Мета"*** (1863–1865), ***"Нива"*** (1865), ***"Русалка"*** (1865), ***"Правда"*** (1867–1880).

Опікувалися також розвитком театру. У 1868 р. група молоді утворила товариство ***"Просвіта"*** на чолі з ***Анатолієм Вахнянином***, а в 1873 р. – ***Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка***.

Проте вплив народовців на маси був слабким, особливо після указу 1876 р. Про це свідчить те, що у 1879 р. до сейму провінції україноfіли змогли послати лише три делегати. У 1880 р. просвітницько-культурницький рух посилився такими професорами та юристами, як ***Юліаном Романчуком, Олександром Огоновським*** та братами ***Барвінськими*** [29].

Під їх впливом у цьому ж році засновується газета ***"Діло"*** (на противагу русофільській "Слово"), яка повинна була пожвавити рух народних мас, залучити їх до обговорення потреб українського суспільства. Газета підготувала ґрунт для створення представницького органу – Народної Ради (1885).

М.П.Драгоманов вважав, що ***русофіли*** у своїх поглядах були безнадійно реакційними, а ***народовці*** – дріб'язковими та ідейно обмеженими. А тому у своїй діяльності у західноукраїнському краї він, як переконаний соціаліст, вирішив опертися на галицьке студе-

нтство. У зверненні до них він просив присвятити себе і словом, і ділом служінню пригнобленим народним масам.

М.П.Драгоманова почули студенти ***Іван Франко, Михайло Павлик, В'ячеслав Будзиновський, Кирило Трельовський, Микола Ганкевич та Станіслав Козловський***. Вони взяли у свої руки часопис ***"Друг"***, розгорнули наступ на русофілів, піддали критиці народовців. Ця молода когорта діячів культури започаткувала ***радикалізм*** у суспільному русі. За радикалізм у 1878 р. М.Драгоманова та І.Франка було віддано до суду [30].

В кінці XIX ст. у конституційній Австрії українці змогли використати створені в державі можливості для розгортання національного руху. Розвитку суспільно-політичного руху на заході України сприяли також німці, чехи та поляки, які накопичили на цей час чималий досвід організованості та боротьби за власні інтереси.

Приємно відзначити, що у цей час запрацювала на повну потужність ***"Просвіта"***. Ця громадська інституція відкривала бібліотеки, читальні зали, створювала гуртки художньої самодіяльності, гімнастичні товариства та кооперативи.

Завдяки діяльності А.Вахнянина, О.Огоновського "Просвіта" мала 77 регіональних відділень, 3 тис. читалень і бібліотек, якими було охоплено близько 200 тис. членів.

Було створено гімнастично-протипожежні товариства ***"Сокіл"*** та ***"Січ"***, в організацію яких вклав чимало зусиль радикал К.Трельовський. Ці товариства виховували у молоді дисципліну, патріотизм, згуртованість у виконанні завдань.

Особливо велику роль відіграв економічно-кооперативний рух. Один із організаторів цього руху Василь Нагірний організував споживчі кооперації, які не тільки навчали селян вирощувати зерно, а й продавати його. Створювалися агрономічні та кредитні спілки, промислові кооперативи, влаштовувалося обговорення актуальних економічних проблем краю.

Значні зрушення відбулися і в освіті. Українці стали боротись за відкриття власних шкіл, ліквідацію "диспропорцій у складі їх учнів та студентів. " У 1894 р. посаду професора історії Львівського університету обійняв М.С.Грушевський, який, створюючи свою фундаментальну "Історію України – Руси", поставив своїм завданням обґрунтувати ідею української державності.

М.С.Грушевський реорганізував Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у справжню академію наук, яка незабаром "об'єднала майже всіх провідних східно- і західноукраїнських, а також багатьох славетних європейських вчених. До 1913 р., крім численних інших публікацій, воно видало 120 томів своїх "Записок". [31] На 1913 р. західні українці мали 80 періодичних видань, 66 з яких у Галичині, решта – на Буковині та Закарпатті.

Новим кроком у розвитку суспільно-політичного руху у західноукраїнському краї було створення політичних партійних угруповань. Особливістю цих партій є те, що вони народжувалися і діяли легально й додержувалися помірного тону. Цікавим є і те, що західноукраїнські партії на передній план своєї діяльності ставили національні проблеми, зрівнялівку в правах з поляками, формування власної соборності та державності.

Так, наприклад, *молодий радикал* ***Юліан Бачинський*** вперше у книзі ***"Україна irredenta"*** (1896) *обґрунтував ідею соборності та незалежності української держави*. Ця книга справила враження на всіх національно свідомих українців.

Під керівництвом М.Драгоманова, як уже було сказано, І. Франко та М. Павлик створюють ***Радикальну партію*** (1890). У 1895 р. свої соціалістичні ідеї вони доповнюють національними державницькими кордонами. Спочатку, з метою автономії в рамках Австрії, а пізніше – на самостійній основі.

У 1899 р. народовці Євген Левицький, Володимир Охрімович, Михайло Грушевський та Іван Франко утворюють ***Національно-демократичну партію***. Її програма-мінімум та програма-максимум імпонувала "Просвіті", радикалам та деяким русофілам. Ця особливість перетворила цю партію у найбільшу в Галичині.

В кінці XIX ст. ***Микола Гацкевич*** та ***Семен Вітик*** заснували ***Соціал-демократичну партію*** (1899), духовенство – ***Католицький русинський союз***.

Всі ці партії скликали селянські віча, народні зібрання, влаштовували зустрічі з виборцями. Русофіли стали втрачати вплив та авторитет, не дивлячись на те, що їхні об'єднання отримували грошові дотації від Росії та поляків, які хотіли вбити клин у середовище українських патріотів.

Завершуючи лекцію, підкреслимо, що у кінці XIX ст. західні українці були найкраще підготовлені до побудови самостійної дер-

жави. Хто б міг подумати, що їх відродження відбудеться так швидко й енергійно, як зауважував польсько-єврейський політичний діяч Вільгельм Фельдман, – "їхнє несподіване й бурхливе зростання в основному сталося завдяки тому, що вони навчилися самодопомозі та впертій боротьбі за свій кожен здобуток". [32]

Такі діячі східної України, як ***Антонович, Коніський, Куліш, Драгоманов та Грушевський*** першими зрозуміли, що Галичина здатна відіграти роль ***П'ємонту***, або ***бази національного відродження***.

Завершимо словами О.Субтельного: "Спостерігаючи життя українців на заході, репресована царатом українська інтелігенція Російської імперії бачила, як те, про що вона могла лише мріяти, ставало дійсністю в Галичині. В свою чергу благотворний вплив на українців Галичини також справляв приток зі сходу першокласних інтелектуалів, а головніше – надихаюче відчуття того, що вони є не малим ізольованим народом чисельністю лише 4 млн., а частиною великої 25-мільйонної нації"[33].

Зауважимо, що на зламі XIX–XX ст. Галичина сформувалася як твердиня національного руху.

?🕮 *VI. Запитання та завдання*

1. Дайте характеристику адміністративно-політичного устрою західноукраїнських земель.
2. Що ви знаєте про реформи Марії-Терезії та Йосифа II в Галичині?
3. Які просвітницькі кроки були зроблені "Руською трійцею"?
4. Як вплинула революція 1848 р. на соціально-економічне становище західних земель та пробудження національної самосвідомості?
5. Що ви знаєте про діяльність москвофілів, народовців та радикалів?
6. Поясніть вислів: "західноукраїнські землі – український П'ємонт"

VII. Джерела та література

I. Документи і матеріали

1. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849): Документи і матеріали. – К., 1974; Робітничий рух на Україні (1861–1884 рр.): Збірник документів і матеріалів. – К., 1986; "Русалка Дністрова": Документи і ма-

теріали. – К., 1988; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. – К., 1949.

II. Монографії та узагальнюючі праці

2. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення в другій половині XIX ст. – на поч. XX ст. – Ужгород., 1979; ***Гербільський Г.Ю.*** Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. – Львів, 1964; ***Герасименко М.П.*** Аграрні відносини в Галичині в період кризи панського господарства. – К., 1969; ***Задорожний В.Є.*** Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – Львів, 1989; Історичні передумови возз'єднання українських земель. – К., 1968; Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992; ***Ковальчак Г.І.*** Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1989; ***Кукурудзяк М.П.*** Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на поч. XX ст. – Львів, 1982; "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987; Освободительное движение народов Австрийской империи (период утверждения капитализма). – М., 1981; ***Стеблій Ф.І.*** Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту у першій половині XIX ст. – К., 1961; ***Чоповський В.*** Будителі національного руху. – Львів, 1993; ***Франко І.*** Панщина та її скасування 1948 р. в Галичині // Зібрання творів. У 50 т. – К., 1986. – Т. 47; ***Шульга І.Г.*** Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті у кінці XVIII ст. – першій пол. XIX ст. – Львів, 1965; ***Яцевич Є.А.*** Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848–1900). – К., 1958.

III. Підручники

3. ***Алексєєв Ю.М., Світлична В.В.*** Історія України: Навчальний посібник. – К., 2002; ***Бойко О. Д.*** Історія України: Посібник. – К., 2003; ***Борисенко В.Й.*** Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. – К., 1998; ***Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.*** Історія України. Навчальний посібник. – К., 2002; ***Смолій В.А.*** (головний редактор). Історія України. – К., 2002; ***Мельник Л.Г.*** (керівник). Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1; ***Рибалка І.К.*** Історія України. Дорадянський період. – К., 1991; ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993.

4. ***Стеблій Ф.І.*** Західноукраїнські землі під владою Австрії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 412.

5. ***Мельник Л.Г.*** (керівник), ***Баран В.Д., Гуржій О.І.*** та ін. Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 412.

6. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993. – С. 270.

7. Там само – С. 271.

8. Там само – С. 273.

9. ***Стеблій Ф.І.*** Названа праця. – С. 413.

10. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. К., 1993. – С. 276.

11. ***Стеблій Ф. І.*** Названа праця. – С. 413.

12. Там само – С. 413.

13. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 277.

14. Там само – С. 300.

15. ***Мельник А.Г.*** (керівник). Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 419.

16. ***Чоповський В.*** Будителі національного руху. – Львів, 1993. – С. 23–25.

17. ***Гербільський Г.Ю.*** Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. – Львів, 1964. – С. 57-58; "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.

18. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 303.

19. ***Стеблій Ф.І.*** Названа праця. – С. 420.

20. Там само – С. 422.

21. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 304.

22. ***Мельник А.Г.*** (керівник) Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – С. 423.

23. Там само – С. 423–426.

24. ***Ковальчак Г.І.*** Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1989; ***Трусевич С.М.*** Західноукраїнські землі у другій половині XIX ст. // Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К.,1991. – Кн. 1. – С. 521.

25. ***Герасименко М.П.*** Аграрні відносини в Галичині в період кризи панського господарства. – К., 1969; ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 386.

26. ***Задорожний В.Є.*** Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – Львів, 1989.

27. ***Чоповський В.*** Будителі національного руху. – Львів. – 1993.

28. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 393.

29. Там само – С. 399.

30. ***Трусевич С.М.*** Названа праця. – С. 533–535.

31. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 404.

32. ***Субтельний О.*** Україна. Історія. – К., 1993. – С. 408.

33. ***Субтельний О.*** Названа праця. – С. 409.

Лекція № 27. Українська культура XIX ст.

ПЛАН ВИКЛАДУ:

1. ***Загальні зауваження.***
2. ***Освіта та діяльність культурно-освітніх установ.***
3. ***Наука.***
4. ***Література, драматургія і театр.***
5. ***Музика і образотворче мистецтво.***
6. ***Народна творчість.***
7. ***Джерела та література.***

I. Загальні зауваження

У XIX ст. капіталістичні відносини, що розвивалися в надрах феодально-кріпосницької системи, дали поштовх зростанню національної самосвідомості народів, в тому числі й на українських землях, які входили до складу Росії та Австро-Угорщини. Культура України чуйно реагувала на загострення соціальних конфліктів у цих країнах, національно-визвольної боротьби українського народу.

Можна з певністю сказати, що в культурі, як у краплині чистої води, проглядалися класовий антагонізм, боротьба ідеологій, політичних течій і партій. Й визначення В. І. Леніна про "дві національні культури" в середовищі кожної нації не втратило свого значення і на сьогодні [1].

Аналіз розвитку української культури XIX ст. дає підставу дійти висновку, що носіями поміщицької та буржуазної культури виступали урядові кола, царська бюрократія, реакційне духовенство та дворянська інтелігенція, які всюди насаджували ідею "самодержавства, православ'я і народності", гальмували справжню, глибоко народну українську культуру, заганяли її в прокрустове ложе "Циркуляру Валуєва" (1863) та "Емського указу" (1876).

Не дивлячись на це, в Україні у всіх галузях національної культури у XIX ст. стали активно пробивати собі дорогу прогресивні, глибоко демократичні ідеї, носіями яких стали такі корифеї, як ***Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Микола Гулак, Панас Мирний, Іван Франко, Михайло Грушевський, Сергій***

Подолинський, Юліан Бачинський, Михайло Павлик, Леся Українка, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Іван Труш, Соломія Крушельницька та багато інших діячів української культури.

Особливістю української культури XIX ст. є те, що її розвиток, ідейне формування, удосконалення форм і змісту відбувалося у тісному зв'язку з процесами і явищами, які відбувалися у сфері культури в Росії, Австро-Угорщині та польського народу.

Визвольні ідеї в цих країнах не могли залишати байдужими діячів української культури. Про цей взаємовплив і взаємозв'язок І. Я. Франко в одній із своїх літературно-критичних статей сказав так: "Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених"[2].

Діячам української культури, особливо другої половини XIX ст., імпонували ідеї критичного реалізму М.Г.Чернишевського, М.В.Гоголя, І.С.Тургенєва, М.О.Некрасова, М.Є.Салтикова-Щедріна, О.М.Островського.

Т.Г.Шевченко, І.К.Карпенко-Карий, М.П.Старицький, М.Л.Кропивницький, М.К.Заньковецька та інші митці тогочасної України своєю творчістю стверджували реалізм, вірність життєвій правді, своєму народові та Україні.

Отже, українська культура XIX ст. не носила хуторянського, відрубного характеру. Вона була тісно переплетена з творчістю прогресивних діячів культури Росії, Австрії, чеського, словацького, польського та інших народів слов'янського світу [3].

Проблеми української культури XIX ст. знайшли глибоке і всебічне висвітлення у таких узагальнюючих працях, як ***"Історія української літератури"*** (1987), ***"Історія українського мистецтва"*** (1969), ***"Український драматичний театр: Нариси історії"*** (1967), ***"Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст."*** (1965), ***"Історія української музики"*** (1989) та багато інших [4].

Проблемам культури України XIX ст. присвятили свої дослідження ***М.Д.Бернштейн, В.Й.Борисенко, І.О.Волошин, Л.П.Вовк, Я.П.Затенацький, О.Г.Кисіль, З.П.Мороз, І.П.Пільгук, А.П.Пономарьов, В.З.Смірнов, Н.А.Шип, Д.Чалий*** та ін.[5]

Зокрема, у згаданих монографічних працях досліджуються проблеми, що повязані з діяльністю журналу "Основа" (М.Д.Бернштейн); боротьбою демократичних сил України за розвиток народної освіти (В.Й.Борисенко, Л.П.Вовк); початком діяльності народних театрів (І.О.Волошин, З.П.Мороз, О.Г.Кисіль); творчістю українського Кобзаря (І.Пільгук); розвитком українського мистецтва (О.Г.Кисіль, Я.П.Затенацький); взаємозв'язками української та російської культур (Н.А.Шип) тощо.

Вивчення історії культурного розвитку України у XIX ст. засвідчує, що в українській літературі романтизм став поступатися місцем реалізмові, в мистецтві та архітектурі – утверджувався класицизм, в театральному житті – аматорство витіснялося професіоналізмом. Особливо швидко зростали потреби в освіті та науці. Усе це примушувало царизм реформувати навчальну мережу, але ці реформи носили класовий характер і проводилися в інтересах дворянства.

II. Освіта та діяльність культурно-освітніх установ

У першій половині XIX ст. навчальна мережа поділялася на 4 розряди: діти найнижчих станів навчалися у парафіяльних школах; діти дворян, купців, урядових службовців та ремісників – у повітових училищах; діти дворян – у гімназіях, ліцеях та університетах.

Розпорядженнями Міністерства народної освіти 1813, 1827 та 1840 рр. забороняли допуск у середні та вищі навчальні заклади вихідців з селян-кріпаків, щоб не порушити "порядок громадських станів"[6]. За влучним висловом В. І. Леніна, у царській Росії народні маси були "пограбовані в розумінні освіти, світла та знання"[7]. Так, наприклад, у першій половині XIX ст. з 10 тисяч учнів Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній 70 % були вихідці з дворян, духовенства, чиновників, службовців та купецтва.

Напередодні реформи 1861 р. в Україні було 1320 початкових та 111 недільних шкіл, в яких навчалися близько 70 тис учнів. Це катастрофічно низьке число. На практиці це означало, що один учень припадав на 150 чоловік населення.

Після шкільної реформи у 60–70-х роках становище початкової освіти спробували поліпшити земства. Тільки в Лівобережній та Південній Україні у другій половині XIX ст. їх зусиллями було від-

крито 3179 шкіл. Але і ця опора не створила умов для охоплення всіх дітей початковим навчанням.

Як і раніше, під кінець XIX ст. початкові школи України навчали лише третину дітей. Особливо катастрофічне становище з освітою було на селі у 80-х роках, наприклад, в селах Чернігівської губернії було письменними лише 5,3% дітей, Херсонської – 6,2%, Полтавської – 6%. Ще гірше становище було у західноукраїнських землях.

Дещо краще становище з початковою освітою було в містах. У Києві та Харкові нею було охоплено 62 % дітей, Одесі – 59 %. У 1897 р. в цілому по губерніях України цією категорією шкіл було охоплено від 15,5 до 27,9 % дітей [8].

У другій половині XIX ст. зазнала реформ та певного поступального руху середня освіта. Гімназії стали класичними та реальними середньоосвітніми закладами з повним – семикласним та неповним – чотирикласним навчанням. Класичні гімназії надавали перевагу стародавнім мовам та формальній логіці; реальні більше уваги приділяли європейським мовам, природознавству, фізиці, математиці, кресленню. Реальні гімназії готували кадри для виробничих підприємств, кредитних установ та певних економічних об'єднань.

У пореформену добу деякого розвитку набула жіноча освіта. У 1870 р. був затверджений статут восьмирічних жіночих гімназій і прогімназій, восьмий клас яких призначався для підготовки вчительок та вихователь ок.

Слід, однак, зауважити, що їх кількість не забезпечувала потреби молоді в одержанні гімназичної освіти. Так, наприклад, в кінці 90-х років в Україні було 129 гімназій. В Київському навчальному окрузі – одна на 564 тис. осіб, Харківському – на 485 тис., Одеському – на 206 тис.

З 1871 р. реальні гімназії було перетворено на реальні училища, які набрали забарвлення професійних спеціальних навчальних закладів. Відмежувавшись від реальних училищ, гімназії незабаром перетворилися на заклади для освіти привілейованих класів [9].

> *На початку XIX ст. в Україні єдиним вищим навчальним закладом була Київська академія. 15 січня 1805 р. вчений і громадський діяч* ***В.Н.Каразін*** *домігся згоди царського уряду на заснування університету в Харкові. Незабаром університет згуртував у своєму колективі таких вчених, як* ***Т.Ф.Тимковського, І.І.Срезневського, А.Л.Метлинського, М.М.Луніна, П.П.Гулака-Артемовського*** *та ін.*

15 липня 1834 р. відкрито ***Університет св. Володимира*** *в Києві, першим ректором якого було призначено вченого з енциклопедичними знаннями* ***М.О.Максимовича.***

У першій чверті XIX ст. в Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднали гімназичний та університетський курси: Волинський ліцей у Кременці, Рішельєвський ліцей в Одесі, гімназія вищих наук в Ніжині. Згодом Рішельєвський ліцей реорганізовано в Новоросійський університет [10].

В Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті, які перебували у складі Австрійської імперії, на початку XIX ст. шкільною справою опікувалися Львівська, Перемишльська та Чернівецька греко-католицькі консисторії. Немає потреби говорити, що таке попівське керівництво вплинуло на зміст освіти та характер всього шкільництва [11].

У другій половині XIX ст. під тиском демократичних сил університетське життя та діяльність всіх інших навчальних закладів було реанімовано.

18 червня 1863 р. було затверджено новий університетський статут. Він дещо розширював автономію університетів, прав їхніх рад та професорських колегій. Посади ректорів, деканів, професорів формально стали виборними. Було створено виборний університетський студентський суд тощо.

Після вбивства народовольцями Олександра II уряд вважав, що університети стали розсадниками "революційної крамоли" й вирішив посилити контроль за їх діяльністю. Новий, реакційний статут (1884) повністю ліквідував університетську автономію, поставив ці вищі навчальні заклади під контроль попечителів освіти та міністерства.

Не дивлячись на це, *в кінці XIX ст. при Київському, Харківському, Новоросійському університетах були сформовані історико-філологічні, фізико-математичні, юридичні, медичні та інші факультети або відділи, які щороку навчали близько 4 тис. студентів.* Цікаво, що зазнало змін соціальне середовище студентів.

Якщо, наприклад, у Київському університеті до реформи вчилося 80% студентів-дворян, то у 1881 їх стало 50%, у Харківському – відповідно 71,2 % і 38,6%.

Колоніальне становище Галичини негативно позначилося на діяльності Львівського університету. До 80-х років університет не мав

свого приміщення. За висловом І.Я.Франка, цей навчальний заклад був не храмом науки, а установою для наукової безплідності [12].

У ***Чернівецькому університеті*** (заснованому у 1875 р.) у 1896 р. навчалися лише 20 українців (з 320), решта – вихідці з німецького, мадярського та румунського панівного середовища [13].

Поступове зростання грамотності населення і піднесення суспільно-політичного руху супроводжувалися посиленим потягом народу до освіти, знань, культури. Це підносило громадську роль бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх установ. Особливе місце серед них належало бібліотекам, найкраще серед яких були укомплектовані бібліотеки при університетах, гімназіях, ліцеях та інших навчальних закладах. Так, наприклад у 80-х роках бібліотека Харківського університету налічувала 109,6 тис. томів, Київського – 149,2 тис., Новоросійського – 102,8 тис.

В середині XIX ст. інтелігенція розпочала рух за створення безплатних народних бібліотек і читалень за рахунок земств і сільських громад. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 140 таких бібліотек. Проте "Каталог дозволених книг" забороняв зосереджувати в цих бібліотеках твори ***В.Г.Белінського, М.Г.Чернишевського, М.О.Добролюбова, М.О.Некрасова, М.Є.Салтикова-Щедріна, Т.Г.Шевченка, П.О.Куліша, М.П.Драгоманова*** та багатьох інших прогресивних письменників. Заборона української мови, циркуляр Валуєва (1863) та Емський указ (1876) поширювались і на бібліотеки[14].

У другій половині XIX ст. певний крок вперед зробила музейна справа. Так, наприклад, в Одесі розгорнув свою діяльність музей Товариства історії та старожитностей (1858), Феодосійський археологічний музей (1873), Херсонський музей історії та археології (1890), Харківський музей образотворчого мистецтва, Севастопольський музей Чорноморського флоту (1869), Київський історичний музей (1899), Львівський музей художніх промислів (1874) та ін.

Одночасно варто підкреслити, що прогресивну роль в розповсюдженості грамотності, просвітництва, історичних знань відіграли різного роду громадські товариства. Так, наприклад, у 1848 р. Головна руська рада у Львові заснувала "Галицько-руську матицю", яка стала культурно-освітнім товариством, сприяла друкуванню букварів, граматик, читанок тощо. У 1868 р. в Галичині було засноване товариство ***"Просвіта"***, якому судилося стати організатором відкриття бібліотек, читалень, самодіяльних хорів, театрів, друкуван-

ня творів Т.Г.Шевченка. На Буковині аналогічним було товариство ***"Руська бесіда"*** (1869).

Крім цього, *у Харкові, Києві, Одесі та інших містах України в 60–70-х роках прогресивною інтелігенцією були відкриті товариства грамотності, які засновували недільні школи, театральні вистави, літературні вечори, народні читання, лекційні виступи.* Зокрема, з 1882 по 1889 рік у Києві проведено 428 народних читань, у Харкові протягом 1896 р. – 90, в Одесі з 1897 по 1900 рік – 406 лекцій [15].

III. Наука

Центрами розвитку науки були університети. Вчені підкреслюють, що у XIX ст. флагманом української науки став Харківський університет, 66 вихованців якого що в дореформений період стали професорами, крупними спеціалістами різних галузей наук. Серед них математик ***М.В.Остроградський***, славіст ***І.І.Срезневський***, лікар ***Ф.І.Іноземцев***, філолог ***О.О.Потебня***, історик ***М.І.Костомаров*** та ін.

Великим науковим центром став ***Київський університет***. Зокрема, його перший ректор М.О.Максимович (1804–1873) опублікував понад 100 наукових праць з питань ботаніки, зоології, фізики, хімії, історії; попечитель Київського навчального округу і професор університету М.І.Пирогов став засновником польової хірургії, української анатомічної школи.

У першій половині XIX ст. значний крок вперед зробила українська історична наука. Передусім велика робота була проведена з розшуку, систематизації та публікації історичних джерел – літописів, пам'яток народної творчості, архівних матеріалів. [16]

Історик І.К.Рибалка відзначає, що "значні заслуги в цьому відомого вченого, славіста і археографа ***О.М.Бодянського*** (1808–1877), який, будучи секретарем "Общества истории и древностей" при Московському університеті і редактором видаваних ним "Чтений"... опублікував у них велику кількість історичних джерел і творів з історії України – "Історію Русів", "Літопис Самовидця", "Коротке історичне описання про козацький малоросійський народ..." П.Симоновського та ін.[17]

Одночасно зазначимо, що багато історичних джерел, зокрема архівних документів, зібрали і опублікували співробітники Київсь-

кої тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка була заснована в Києві в 1843 р. [18]

Важливими історичними творами першої половини XIX ст. були чотиритомна "Історія Малої Росії" ***Д.М.Бантиша-Каменського***, п'ятитомна "Історія Малоросії" ***М.А.Маркевича*** (1842–1843), тритомна "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" (1841), "Наїзди гайдамаків на Західну Україну в XVIII ст. " (1845) ***А.О.Скальковського***, історичні роботи ***М.О.Максимовича***, західноукраїнських авторів ***Д.І.Зубрицького***, ***Я.Ф.Головацького*** та інших вчених.

У другій половині XIX ст. промисловий переворот обумовив дальший розвиток математики, механіки, фізики, хімії; а пожвавлення суспільно-політичного руху – суспільних наук. Позитивну роль в організації наукових пошуків відіграли не тільки університети та інші навчальні заклади, а й наукові товариства, яким судилося стати центрами наукової інформації, координаторами досліджень в межах усієї країни.

Так, наприклад, вперше при Харківському університеті виникло математичне товариство (1879), при Київському – фізико-математичне (1890). Значний вклад у розвиток історії, географії та юридичних знань в Києві внесло Історичне товариство Нестора Літописця (1873), Південно-західний відділ Російського географічного товариства (1873), Київське юридичне товариство (1877).

На західноукраїнських землях наукові дослідження проводило ***Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка*** (1873), яке у 1892 р. було реорганізоване у ***Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка.*** Товариство складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-медичної. Велику роль у цьому науковому об'єднанні відігравали ***І.Я.Франко*** та ***М.С.Грушевський***, який з 1897 р. очолив цю поважну науково-громадську організацію[19].

Світову славу здобули імена таких українських вчених, як: ***М.Є.Ващенко-Захарченка*** (математика з м. Києва), ***Є.Ф.Сабініна*** та ***С.П.Ярошенка*** (математиків з м. Одеси), ***М.О.Умова*** (фізика з Новоросійського університету), ***М.Д.Пильчикова*** (фізика з Харкова), ***Ф.О.Бродікіна*** (астронома з Києва), ***М.М.Бекетова*** (хіміка з Харкова), ***К.М.Феофілактов*** (геолога з Києва), ***В.В.Доручаєва*** (ґрунтознавця з Полтави), ***І.І.Мечникова, І.М.Сеченова*** (біологів з Одеси), ***М.І.Пирогова*** (хірурга з Києва), ***В.Й.Левицького*** та ***М.О.Зарицького*** (математиків зі Львова***), М.І.Костомарова***, ***О.М.Лазаревського***,

Д.І.Багалія, ***О.Я.Єфименко*** (істориків), ***О.О.Потебні*** (філолога з Харкова) та багатьох інших вчених.

Ми з повним правом можемо стверджувати, що у XIX ст., розробляючи природничі, економічні, історичні, філологічні та інші проблеми, українські вчені збагатили науку не тільки України, а й всієї Росії та за її межами.

IV. Література. Драматургія і театр

У першій половині XIX ст. літературне життя України найінтенсивніше стало проявлятися в усній народній творчості. У фольклорі народ висловлював ненависть до панщини, рекрутчини, зловживань з боку чиновництва, проявів національного гноблення, народного безправ'я тощо.

Народ висунув із свого середовища талановитих співців – кобзарів, лірників, які поширювали надбання народної творчості по всій Україні. Найвідомішими серед них були ***Андрій Шут, Іван Крюковський, Остап Вересай, Федір Грищенко*** та інші.

У першій половині XIX ст., поділяючи погляди німецького філософа Гердера, українська інтелігенція розпочала широке збирання та публікацію усних творів. У 1819 р. фольклорист М. А. Цертелєв опублікував невеличку збірку "Досвід збирання старовинних малоросійських пісень", в якій було вміщено дев'ять дум та одну історичну пісню.

У наступні роки, поглиблюючи збиральницьку роботу, ***М.О.Максимович*** видрукував "Малоросійські пісні" (1827), "Українські народні пісні" (1834), "Збірку українських пісень" (1849).

У західноукраїнських землях яскравим явищем культурного життя стало видання глибоко народного, побудованого на фольклорних матеріалах збірника "Русалка Дністрова" (1837). Збірник було видано "Руською трійцею" ***(М.Шашкевичем, І.Вагилевичем та Я. Головацьким)*** у Будапешті як складову частину фольклорної роботи всієї України.

Про українські фольклорні видання у 1833 р. ***М.В.Гоголь*** писав: "Це народна історія, мова, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розвиває все життя народу"[20]. Й справді, народна творчість зачіпала проблему бідувань робітників, селян, батраків, заробітчан, закликала пригноблений люд до боротьби, розповідала про факти

селянських повстань. В одній із народних пісень співалося про брехливу реформу:

Відпустили селян на свободу
Дев'ятнадцятого февраля.
Тільки землі не дали народу –
Така "милість" дворян і царя

(Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 270)

В іншій пісні закликалося до боротьби:

А ви, хлопці любі-милі,
Хапайте ся до сокири,
Остріть коси, остріть вила –
Аж так пукне панська жила![21]

Характеризуючи опубліковані на Україні усні твори, визначний російський літературознавець, революціонер, демократ М.О.Добролюбов писав, що в українській пісні „вилилася вся минула доля, весь справжній характер України; пісня і дума становить там народну святиню, краще добро українського життя, в них горить любов до батьківщини, виблискує слово минулих подвигів"[22].

Отже, молода українська література зародилася і розвинулася на основі народної творчості, ввібравши в себе всю її тематичну палітру. Провідне місце у становленні української літератури у першій половині XIX ст. належало ***І.П.Котляревському, П.П.Гулаку-Артемовському, Г.Ф.Квітці-Основ'яненку, Є.П.Гребінці, Л.І.Боровиковському, А.Л.Метлинському, Т.Г.Шевченку.***

Посуті, з появою творів І. П. Котляревського ("Енеїда", "Наталка-Полтавка", "Москаль-Чарівник") українська мова стала літературною. Повісті Г.Ф.Квітки-Основ'яненки ("Пан Халявський", "Маруся", "Сердешна Оксана", "Українські дипломати"), п'єси ("Дворянські вибори", "Сватання на Гончарівці", "Щира любов") розповідали про кріпосницьку дійсність, мрії простих людей про особисте щастя.

Перша половина XIX ст. позначилась появою нової української літератури, яка відверто стала засуджувати феодально-кріпосницьку систему, кликати народ до боротьби. Основоположником цього напрямку став поет, революціонер, демократ ***Т.Г.Шевченко*** (1814–1861).

Його перу належать такі твори: поетична збірка "Кобзар" (1840), поема "Гайдамаки" (1841), гостросюжетні поетичні шедеври "Сон", "Кавказ", "Єретик", "І мертвим, і живим, і ненародженим

землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє", "Заповіт", "Я не нездужаю, нівроку" та ін.

В поемах, віршах, прозових та драматичних творах Шевченко пише про тогочасне село, в якому

Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, похилились,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть [23].

Малюючи картини убогості та безнадійної експлуатації, Т.Г.Шевченко вчив селян "хиренну волю", яку приспав царизм, будити громадою шляхом повстання [24].

Ознайомившись з творчістю Т.Г.Шевченка, російський революціонер-демократ М.Г.Чернишевський, даючи відсіч тим великодержавникам, які не визнавали української літератури, писав: "Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література... не потребує нічиєї ласки"[25].

У другій половині XIX ст. українська література продовжувала розвиток реалістичної школи та революційного демократизму, співставляючи свою тематику з російськими письменниками.

Демократичний напрямок в цей час представляли ***Марко Вовчок*** (Марія Олександрівна Вілінська, 1833–1907), ***Л.І.Глібов*** (1827–1893), ***П.О.Куліш*** (1819–1897), ***Панас Мирний*** (Панас Якович Рудченко. 1849–1920), ***І.С.Нечуй-Левицький*** (1838–1918)**,** ***М.М.Коцюбинський*** (1864–1913), ***П.А.Грабовський*** (1864–1902), ***Леся Українка*** (Лариса Петрівна Косач-Квітка. 1871–1913), ***Ю.А.Федькович*** (1834–1888), ***І. Я. Франко***, ***О.Ю.Кобилянська*** (1863–1942) та інші.

Так, наприклад, творчість ***Марка Вовчка*** ("Інститутка", "Маруся") репрезентують реалістичні образи кріпаків, які не мирилися з рабством й прагнули здобути волю; байки ***Л.Г.Глібова*** ("Вовк та ягня", "Щука", "Хмара", "Солом'яний дід") критикували хижацьку мораль поміщиків та кріпосницький суд; сатиричні поезії ***С.В.Руданського*** ("Засідателі", "По чому дурні", "Царі", "Пан і Іван в дорозі") належать до кращих зразків національного гумору. А пісня "Повій, вітре, на Вкраїну" стала взірцем пісенно-романсової лірики; ху-

дожні повісті та романи ***П.О.Куліша*** ("Чорна рада", "Михайло Чернишенко") позначені глибоким історизмом, боротьбою українського народу за національне визволення.

Понад 50 романів, повістей та оповідань ***І.С.Нечуй-Левицького*** ("Микола Джеря", "Кайдашева сім'я", "Бурлачка") відзначаються високою художньою майстерністю та реалізмом, співчуттям до простої людини; романи ***Панаса Мирного*** ("Хіба ревуть воли, як ясла повні?", "Повія", "Голодна воля") змальовують пореформене село, бідноту та безправ'я селян.

Повісті та оповідання ***М.М.Коцюбинського*** "П'ятизлотник", "Для загального добра", "Посол від чорного царя" критикують українську ліберальну інтелігенцію, яка не турбується про свій народ, займається лише марнослів'ям; поезія ***Лесі Українки*** ("Досвітні огні", "Сім струн", "Сльози-перли") є могутнім закликом до боротьби, зверненням до пролетаріату виконувати свою революційну місію.

Літературна спадщина ***І.Я.Франка*** становить близько 5 тис найрізноманітніших друкованих праць. У художніх творах ("З вершин і низин", "Зів'яле листя", "Вічний революціонер", "Каменяр", "Панські жарти", "Наймит", "Марійка", "Борислав сміється") І.Франко показав розуміння інтернаціональної суті робітничого руху, схилив голову перед людьми, які присвятили своє життя революції:

Вічний революціонер -
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.

(І. Франко. "Гімн")

У творах талановитої письменниці ***О.Ю.Кобилянської*** ("Людина", "Царівна", "Природа", "Земля") показані люди – шукачі правди, протестанти проти насильства.

Отже, навіть цей короткий перелік літературних праць свідчить, що українська література у XIX ст. вийшла на широку дорогу свого саморозвитку й посіла почесне місце у світовому культурному процесі.

У XIX ст. відбувся певний розвиток українського сценічного мистецтва. Українська драматургія була нерозривно зв'язана з розвитком національного театру й опановувала у своїх творах метод критичного реалізму.

У першій половині XIX ст. театр починав свій розвиток зі створених поміщиками кріпосницьких театральних труп, оркестрів, хорів, капел та ін. творчих груп. Зокрема, в селі Качанівка на Чернігівщині музикантів-кріпаків навчав видатний російський композитор ***М.І.Глінка.***

У поміщицьких театрах поруч з п'єсами російських та європейських драматургів, ставилися п'єси ***І.П.Котляревського*** "Наталка-Полтавка", "Москаль-Чарівник", ***Г.Ф.Квітки-Основ'яненка*** "Сватання на Гончарівці" та ін.

З часом стали виникати аматорські театри, які стали предтечею виникнення театральних професійних колективів. Так, наприклад, на початку XIX ст. аматорський театр створив І.Я.Котляревський, вельможа Катерини II Д.П.Трощинський, Ніжинську гімназія вищих наук. Центрами професійних театрів стали Харків та Полтава. У Харкові у цій справі важливу роль відіграв Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, який залучив до діяльності театру М.С.Щепкіна (1788–1863).

Постійно ставилися М. В. Гоголя "Ревізор", І.П.Котляревського "Наталка-Полтавка", "Москаль-Чарівник"; Г.Ф.Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик". Полтавчани викупили М.С.Щепкіна з неволі.

В другій половині XIX ст. українська драматургія була збагачена творами ***М.П.Старицького, М.Л.Кропивницького, І.К.Карпенка-Карого, Т.Г.Шевченка, І.С.Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Ю.Федьковича, І.Я.Франка*** та багатьох інших авторів.

Зокрема, 25 п'єс створив ***М.П.Старицький*** "Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці", "Не судилося", "У темряві") розповідають про побут селян, про їх боротьбу з куркулями; у п'єсах "Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка", "Оборона Буші" показана народна боротьба проти національного гніту; драми ***М.Л.Кропивницького*** ("Дай серцю волю, заведе в неволю", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть", "Глитай, або ж Павук") відзначалися високою сценічністю й майстерністю. Ось що про них писав І. Я. Франко: "Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії, гумору народного, мови нам не у многих наших писателей лучиться подибати. Пісні, жарти, приказки і вигадки, мов перли-самоцвіти сиплються безкінечною многотою"[26].

Драматургічні праці ***І.К.Карпенка-Карого*** гостро соціальні і комедійні. Зокрема, такі його п'єси, як "Безталанна", "Наймичка" просякнуті турботою про знедолених людей, а "Мартин Боруля", "Сто тисяч", "Хазяїн" – викриттям капіталізму в сільському господарстві, висміюванням новоспечених глитаїв – куркулів.

Драми ***І.С.Нечуя-Левицького*** ("Маруся Богуславка"), ***Панаса Мирного*** ("Лимерівна"), ***Б.Д.Грінченка*** ("Степовий гість"), ***І.Я.Франка*** ("Украдене щастя") та інші стверджували реалізм і народність.

Інтерес до театру широких народних мас був в основі переростання багатьох аматорських театрів в професійні. Так, наприклад, в Єлисаветграді вперше випробували свої акторські сили ***М.Л.Кропивницький***, брати Тобілевичі – ***І.К.Карпенко-Карий, М.К.Садовський, П.К.Саксаганський,*** які згодом стали фундаторами українського професіонального театру. Саме тут вперше на Україні поставлено п'єсу ***Т.Г.Шевченка*** "Назар Стодоля", оперу ***С.С.Гулака-Артемовського*** "Запорожець за Дунаєм".

Безхмарному формуванню українського театру завдав удару ***Емський указ*** від 18 травня 1876 р., який забороняв "сценічні вистави на малоруському наріччі"[27].

Переборюючи опір, крок за кроком набирав авторитету театр М.Л.Кропивницького (Єлисаветград) – актори: ***М.Садовський, М.Заньковецька, О.Марков, І.Бурлака, М.Садовська-Барілотті, П.Саксаганський, Г.Затиркевич-Карпинський, Ф.Левицький, Л.Ліницька*** та ін.; трупи ***М.П.Старицького, М.К.Садовського, П.К.Саксаганського,*** які виступали з постановками в Петербурзі, Москві, Казані, Білорусії, Грузії, Польщі.

В Україні формувалися також і російські театри. Зокрема, у 1891 р. у Києві був заснований театр ***М.М.Соловцова***. У Східній Галичині у 1864 р. розпочав свої вистави театр "Руська бесіда", у 1875 р. до Львівського театру був запрошений режисером ***М.Л.Кропивницький***. В театрах ставилися пєси "Ревізор" ***М.В.Гоголя***, "Весілля Кречинського" ***О.В.Сухова-Кобиліна***, "Гроза" ***О.М.Островського***, "Безталанна", "Мартин Боруля" ***І.К.Карпенка-Карого***, "Лимерівна" ***Панаса Мирного***, "Украдене щастя" ***І.Я.Франка***, "Назар Стодоля" ***Т.Г.Шевченка*** та багато інших. У своїх критичних статтях І.Я.Франко докладав багато зусиль для піднесення театральної культури. Характеризуючи вистави, І.Я.Франко критикував "недотеп-

ні комедії і псевдоісторичні драмища", які засмічували репертуар, закликав ставити п'єси з народного життя [28].

V. Мистецтво: музика, образотворче мистецтво

У XIX ст. українська інтелігенція здійснила велику роботу по зібранню, обробці та збереженню українських, колядок і щедрівок, веснянок, купальських, весільних, колискових, землеробських та історичних пісень.

У першій половині XIX ст. стали популярними такі пісні, як "Їхав козак за Дунай", "Віють вітри", "Сонце низенько" (народні); "Думи мої", "Заповіт", "Реве та стогне Дніпр широкий" ***(Т.Г.Шевченка)***; "Гуде вітер вельми в полі", "Не щебечи, соловейку" ***(В.М.Забіли)*** та ін.

З'явилися нотні збірники відомих українських пісень. Так, наприклад, до збірника ***М.О.Максимовича*** "Голоси українських пісень" (1834) фортепіанний супровід написав ***О.О.Аляб'єв***; до збірників "Українські мелодії" (1831) та "Народні українські наспіви" (1840) музику створив ***М.А.Маркевич***. В Одесі у 1842 р. було створено філармонічне товариство, в Києві в 1848 – симфонічне.

Значний вклад у розвиток музичного мистецтва внесли композитори ***С.С.Гулак-Артемовський*** ("Запорожець за Дунаєм"), ***П. П. Сокальський*** ("Вечори на Україні", опери "Мазепа", "Майська ніч", "Богдан Хмельницький"), ***П.І.Ніщинський*** ("Вечорниці", "Закувала та сива зозуля"), ***М.М.Калачевський*** ("Українська симфонія", фортепіанні п'єси "Романс", "Баркарола").

> *Найвищим злетом у розвитку української музики XIX ст. стала творчість М.В.Лисенка (1842–1912) – композитора, диригента, педагога, вченого-музикознавця. Він опублікував сім випусків народних пісень для голосу в супроводі фортепіано, написав музику до 600 пісень, виступив найкращим музикальним інтерпретатором поезій Т.Г.Шевченка, багато зробив для розвитку української опери ("Тарас Бульба", "Різдвяна ніч", "Наталка-Полтавка").*
>
> *М.В.Лисенко заклав основу для інструментальних жанрів української музики. Тільки для фортепіано М. В.Лисенко написав 40 творів.*
>
> *М.В.Лисенко створив багато романсів на слова І.Я.Франка, Лесі Українки, А.Міцкевича, Г. Гейне та ін. ("Безмежне поле", "Місяцю-князю", "Не забудь юних днів"). Твори М.В.Лисенка увійшли в золотий фонд національної культури України [29].*

Українським темам присвятили багато своїх творів ***П.І.Чайковський*** ("Мазепа", "Черевички"), ***М.П.Мусоргський*** ("Сорочинський ярмарок"), ***М.А.Римський-Корсаков*** ("Ніч перед Різдвом", "Майська ніч").

В західноукраїнських землях створив чудові музикальні твори ***М.М.Вербицький*** ("Гриць Мазниця", "Верховинці", "Підгіряни", "Ще не вмерла Україна" та ін.), ***А.К.Вахнянин*** ("Хор норманнів", "Шалійте, шалійте, скажені кати"), ***І.І.Воробкевич*** (“Сині очі”, “Над прутом у лузі”, 30 хорових творів).

Завершуючи огляд музикального життя, варто додати, що у другій половині XIX ст. центрами музики стали міста.

У м. Києві, наприклад, з концертами виступали такі піаністи, як ***В.І.Заремба, М.А.Завадський,*** композитори ***П.І.Чайковський, С.В.Рахманінов, М.А.Римський-Корсаков*** та ін. Особливо багато зробили для популяризації музикальних творів музичні товариства міст Києва, Харкова, Одеси, Полтави, Катеринослава та ін. Товариства влаштовували симфонічні та камерні концерти, відкривали музичні учбові заклади, популяризували твори українських та російських композиторів.

Створений ***М.Л.Кропивницьким*** український музично-драматичний театр ставив оперу ***М.В.Лисенка*** “Різдвяна ніч”, ***С.С.Гулака-Артемовського*** “Запорожець за Дунаєм”, ***М.М.Аркаса*** “Катерина” та ін.

У XIX ст. знайшло свій дальший поступальний розвиток образотворче мистецтво. В галузі архітектури удосконалилася будівельна техніка, застосовувалися нові матеріали і конструкції. Так, наприклад, для України в архітектурній справі переважав еклектизм – суміш елементів різних стилів.

На Хрещатику будинок міської думи, наприклад, побудований архітектором ***О.Шілле*** в стилі барокко; Володимирський собор – архітектором ***О.В.Беретті*** в російсько-візантійському стилі; Львівський оперний театр – архітектором ***З.Горголовською*** в стилі паризької Гранд-Опери; будинок Київського університету та Інститут шляхетних дівчат ***В.І.Беретті*** – в стилі російського класицизму; значна частина будинків Одеси та Севастополя – давньогрецькому стилі (Одеський оперний театр, Воронцовський палац та ін.); палац К. Розумовського – ***Ч.Камереном***, маєток П. Г. Галагана – ***П.А.Дубровським***, парк “Олек-

сандрія" в Білій Церкві, "Софіївка" в Умані – в стилі палацово-паркової архітектури. Подібні приклади можна було б продовжити.

В скульптурному мистецтві академічний канонізм уступав місце реалістичним напрямкам.

Скульптор ***Л.В.Позен***, наприклад, у своїх творах малих форм, відтворював реалістичні соціальні типи – "Шинкар", "Кобзар", "Переселенці", "Жебрак"; ***П.П.Забіла*** працював у жанрі портрета – бюста М. Є. Салтикова-Щедріна, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка; ***Б.В.Едуардс*** (м. Одеса) був автором яскравих жанрових скульптур – "Катерина", "Життя невеселе", "Шурка", "Пустунка"; ***М.Й.Микешин*** створив яскраві монументальні твори – пам'ятник Богдану Хмельницькому та ін.

Середовище живопису XIX ст. позначилося дальшим розвитком реалістичного мистецтва, створенням творів, в основу яких покладені визвольні ідеї.

У XIX ст. жили і працювали такі живописці, як: ***В.А.Тропінін*** ("Портрет українця", "Дівчина з Поділля", "Весілля в Купавці"); ***І.М.Сошенко*** ("Портрет бабусі", "Жіночий портрет"), ***Т.Г.Шевченко*** ("Кара колодкою", "У в'язниці", "Кара шпіцрутенами", графічні твори); ***І.І.Соколов*** ("Погорільці", "Проводи рекрутів"); ***К.К.Костанді*** ("У хворого товариша", "Рання весна", "В люди"); ***М.К.Пимоненко*** ("Проводи рекрутів", "Жнива", "Жертва фанатизму"); ***І.Ю.Репін*** ("У волосному правлінні", "Запорожці пишуть листа турецькому султанові"); ***М.Д.Кузнєцов*** ("Мировий посередник", "На заробітки"); ***С.І.Васильківський*** (автор 3,5 тис. творів. Серед них: "Степ на Україні", "Отара в степу" та ін.); ***М.С.Самокиш*** ("Повернення російської кавалерії"); ***Т.Д.Копестинський*** ("Гуцул в Липовиці", "Гуцулка"); ***І.І.Труш*** (прихильник критичного реалізму, видатний майстер живопису) та інші художники.

Найяскравішим явищем першої половини XIX ст. в галузі графіки стали твори ***Т.Г.Шевченка*** ("Живописна Україна", портрет М.С.Щепкіна, Айри Олдріджа та ін.). "Из всех изящных искусств, – писав Т.Г.Шевченко у своєму "Щоденнику", – мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе, значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям… Божественное призвание гравера!"[30]

У другій половині XIX ст. роботи художників-графіків набули нового піднесення, особливо тих, що працювали в галузі портрета, історичного жанру, книговидавництва, журналістики, газетної справи тощо.

Так, наприклад, ***К.О.Трутовський*** у своїх малюнках висміював духовне зубожіння поміщиків (“Поміщики-політики”, “Сцена з поміщицького побуту”, “Мироїд”); ***М.І.Мурашко*** виконав технікою автолітографії портрет Т. Г. Шевченка; ***І.С.Їжакевич*** став одним із популярних ілюстраторів масових журналів – “Живописное обозрение”, “Солнце России”, “Нива”; ***А.Ф.Красовський*** видав серію карикатур – “Одеська вудочка”.

Отже, протягом XIX ст. образотворче мистецтво України зробило помітний крок вперед. Сформувалася національна реалістична школа живопису, графіки, скульптури. Кращі твори були присвячені трудовому народу.

VI. Народна творчість

У XIX ст. дальшого розвитку набула народна творчість – усна поезія, музичний фольклор, прикладне мистецтво. У народній творчості були помітні соціальні мотиви, революційні настрої.

Так, наприклад, у багатьох фольклорних творах відображене важке становище сільськогосподарських найманих робітників, гіркі заробітки на панських полях:

Ой, хвалилися хлопці, в Таврію ідучи,
Що будуть носити з китайки онучі...
Онучі з китайки, чоботи сап’янці,
А прийшли додому – повилазили й пальці.

У пісні “Ой чи воля, чи неволя” співається про робітничий виступ, дійовий протест проти фабрикантів:

Ой да наробили хлопці лому,
Хлопці труби розломили,
Ой да по заводу пар пустили.
Пішов пожар по заводу,
Ой да пішла слава по народу [31].

Поповнювався і український героїчний епос, відомий своїми думами про ***Б.Хмельницького, І.Богуна, М.Кривоноса, О.Довбуша, У.Кармалюка, Л.Кобилицю*** та інших народних героїв. Близькі до народних дум за сюжетами, образами, ідейним спрямуванням історичні пісні, за висловом І. Я. Франка, є “одно з наших найцінніших національних надбань і один з предметів оправданої нашої гордості”[32].

Отже, незважаючи на утиски з боку царського уряду, культура України у XIX ст. продовжувала розвиватись. Тяжке життя трудя-

щих мас, постійні злидні і безправ'я не заглушили їх потягу до знань, літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва. Передові письменники, драматурги, художники, композитори у своїх творах ставали на шлях реалізму, підтримували народ в його боротьбі за краще майбутнє.

?🕮 VII. Запитання та завдання

1. Що ви знаєте про реформування освіти в Україні у XIX ст.? У яких типах шкіл навчалися діти та молодь?

2. Яке правове становище було університетської освіти? Що ви знаєте про зміст студентського навчання?

3. Назвіть найяскравіших представників української літератури. Назвіть документи, які обмежували та забороняли її розвиток.

4. Що ви знаєте про розвиток української музики у XIX ст.? Назвіть найбільш відомих композиторів цього періоду.

5. Дайте характеристику діяльності українських театрів. Назвіть найбільш відомих тогочасних українських акторів.

6. Якими іменами представлене образотворче мистецтво? Назвіть найбільш відомі полотна живопису.

VII. Джерела та література

1. ***Ленін В.І.*** Повне зібрання творів. – Т. 24. – С. 126.

2. ***Франко І.Я.*** Літературно-критичні статті. – К., 1950. – С. 36.

3. ***Шип Н. А.*** Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.

4. Історія української літератури: У 2 т. – К., 1987. – Т. 1; Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1969. – Т. 4. – Кн. 1; Історія української музики: У 6 т. – К., 1989. – Т. 1; Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – К., 1965; Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. – К., 1967. – Т. 1.

5. ***Беритейн М.Д.*** Журнал „Основа" і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – 216 с.; ***Борисенко В.Й***. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980; ***Волошин І.О.*** Джерела народного театру на Україні. – К., 1960. – 227 с.; ***Вовк Л.П.*** Історія освіти дорослих в Україні. – К., 1994***; Затенацький Я.П.*** Українське мистецтво першої половини XIX ст. – К., 1965. – 259 с.; ***Кисіль О.Г.*** Український театр. – К., 1968. – 259 с.; ***Мороз З.П.*** Українська драматургія і театр другої половини XIX ст. – К., 1950; ***Пільгук І.П.*** Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літератури. – К., 1963. – 466 с.; ***Пономарьов А.П.*** Українська етнографія. – К., 1994; ***Смірнов В.З.*** Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. – М., 1954. – 312 с., ***Шип Н.А.***

Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988; ***Чалий Д.*** Становлення реалізму в українській літературі. Перша половина XIX ст. – К., 1956. – 422 с.

6. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К., 1978 – Т. 3. – С. 194.
7. ***Ленін В.І.*** Повне зібрання творів. – Т. 23. –С. 123.
8. Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 505.
9. ***Борисенко В.І.*** Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С. 43.
10. ***Шип Н.А.*** Українська культура першої половини XIX ст. // Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Т. 1. – С. 427–428.
11. ***Стеблій Ф.І.*** Західноукраїнські землі під владою Австрії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 419–426.
12. Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 510.
13. ***Катренко А.М***. Культура України другої половини XIX ст. // Історія України: Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 539–540.
14. Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 514.
15. ***Там само***. – С. 515.
16. ***Рибалка І.К.*** Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 328.
17. ***Там само***. – С. 328.
18. ***Гончарук П.С.*** Про участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів// Збірник наукових праць КДІК. – Ч. ІІ. – 1994. – С. 3–16.
19. ***Катренко А.М.*** Названа праця. – С. 540.
20. ***Гоголь М.В.*** Твори. – К., 1952. – Т. 3. – С. 393.
21. ***Рибалка І.К.*** Названа праця. – С. 331.
22. ***Добролюбов М.О***. Літературно-критичні статті. – К., 1950. – С. 457.
23. ***Шевченко Т.Г.*** Повне зібрання творів. – Т. 2. – С. 110.
24. ***Там само***. – С. 288.
25. ***Чернишевський М.Г.*** Літературно-критичні статті. К., – 1951. – С. 253.
26. ***Франко І.Я.*** Про театр і драматургів. – К., 1957. – С. 146.
27. Український драматичний театр. Дожовтневий період. – К., 1967. – Т. 1. – С. 135.
28. ***Франко І.Я.*** Твори. – К., 1955. – Т. 16. – С. 170.
29. Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 545-546.
30. ***Крамской И.Н.*** Письма. – М., 1937. – Т. 2. – С. 217.
31. ***Шевченко Т.Г.*** Повне зібрання творів. Т. 5. – С. 32.
32. Тексти взяті з книги: Історія Української РСР. – Т. 3. – С. 563.
33. ***Франко І.Я.*** Студії над українськими народними піснями. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 75. – С. 14.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Петро Степанович Гончарук

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

з найдавніших часів до початку XX століття

2-ге видання

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*
Комп'ютерне макетування *Н. Б. Рибак*
Редагування *Л. І. Єросова*
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 16.07.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 29,7.
Наклад 1000 прим.

Видавництво "Центр учбової літератури"
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006